

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü

**CUMHURİYET
TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ**

Yıl 11. Sayı 22. Güz 2015

Hacettepe University
The Atatürk Institute for
Modern Turkish History

**JOURNAL of
MODERN
TURKISH
HISTORY**

Volume 11. Issue 22. Fall 2015

YÖNETİM YERİ / CONTACT:

Hacettepe Üniversitesi
Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Beytepe/Ankara P.K 06800
Tel: (+90) 312 297 68 70 Fax: (+90) 312 299 20 76
Tel (ed.): (+90) 312 297 68 70/129
Web: www.ait.hacettepe.edu.tr
E-mail: ctad.editor@gmail.com

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
ISSN 1305-1458 E-ISSN 2147-1592

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nce yılda iki kez yayınlanan yaygın süreli hakemli bir dergidir. Mayıs ve Kasım aylarında yayınlanır. Yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

The Journal of Modern Turkish History is a peer-reviewed scholarly journal, published biannually by The Atatürk Institute for Modern Turkish History, Hacettepe University. The Journal consists of manuscripts in Turkish and English.

Basıldığı Yer: Hacettepe Üniversitesi Basımevi
06100 Sıhhiye/Ankara
Tel: 0312 310-97-90

Bu dergide yayınlanan yazılardaki fikirler yazarlarına aittir.

The board claims no responsibility for the arguments asserted in the published manuscripts.

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, ESCI-Thomson Reuters/Web of Science, EBSCO, Historical Abstracts, Index Islamicus, Middle Eastern and Central Asian Studies, MLA (Modern Language Association), ProQuest, SCOPUS ve TUBITAK ULAKBİM SBVT indeksleri tarafından taranmaktadır.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Yıl 11. Sayı 22. GÜZ 2015

JOURNAL of MODERN TURKISH HISTORY
Volume 11. Issue 22. FALL 2015

SAHİBİ / OWNER

Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Adnan SOFUOĞLU

EDİTÖR / EDITOR

İdris YÜCEL

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / MANAGING EDITOR

Seyfi YILDIRIM

EDİTÖR YARDIMCISI / ASSOCIATE EDITOR

Emre SARAL

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ / ENGLISH EDITING

Arda BİLGİN

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Fatma ACUN, **Hacettepe Üniversitesi**
Ayten Sezer ARIĞ, **Hacettepe Üniversitesi**
Faruk BİLİCİ, **Institut National des Langues et Civilisations Orientales**
Mirzahan EGAMBERDİYEV, **Al-Farabi Kazakh National University**
Sadık ERDAŞ, **Hacettepe Üniversitesi**
Benjamin FORTNA, **University of London**
Fabio GRASSI, **Roma "La Sapienza" University**
Cemil HESENLİ, **Hazar University**
M. Derviş KILINÇKAYA, **Hacettepe Üniversitesi**
Mehmet ÖZDEN, **Hacettepe Üniversitesi**
Adnan SOFUOĞLU, **Hacettepe Üniversitesi**
Seyfi YILDIRIM, **Hacettepe Üniversitesi**
Vera TOLZ-ZILITINKEVIC, **University of Manchester**
Vladan VIRIJEVIĆ, **Kosovska Mitrovica University**
Mustafa YILMAZ, **Hacettepe Üniversitesi**
İdris YÜCEL, **Hacettepe Üniversitesi**

ULUSLARARASI HAKEM KURULU / INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

- AKBULUT Dursun Ali, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi.**
- ARI Kemal, **Dokuz Eylül Üniversitesi.**
- BİLİCİ Faruk, **Institut National des Langues et Civilisations Orientales.**
- ÇAKMAK Biray, **Uşak Üniversitesi.**
- ÇETİNSAYA Gökhan, **T.C. Başbakanlık.**
- DAYI S. Esin, **Atatürk Üniversitesi.**
- EGAMBERDİYEV Mirzahan, **Al-Farabi Kazakh National University.**
- ERTAN Temuçin Faik, **Ankara Üniversitesi.**
- FORTNA Benjamin, **University of London.**
- GÜNEŞ İhsan, **Anadolu Üniversitesi.**
- GRASSI Fabio, **Roma "La Sapienza" University.**
- HESENLİ Cemil, **Hazar University.**
- HORNYÁK Árpád, **University of Pécs**
- KÖSTÜKLÜ Nuri, **Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi.**
- PHILLIOU Christine M., **Columbia University.**
- SARINAY Yusuf, **TOBB ETÜ.**
- SEYİTDANLIOĞLU Mehmet, **Hacettepe Üniversitesi.**
- SABEV Orlin, **Institute of Balkan Studies.**
- ŞAŞMAZ Musa, **Niğde Üniversitesi.**
- TOLZ-ZILITINKEVIC Vera, **University of Manchester.**
- TURAN Mustafa, **Gazi Üniversitesi.**
- VIRIJEVIĆ Vladan, **Kosovska Mitrovica University.**

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YIL 11. SAYI 22. GÜZ 2015

JOURNAL of MODERN TURKISH HISTORY

VOLUME 11. ISSUE 22. FALL 2015

İçindekiler/Contents

İdris YÜCEL, Sunuş	225
Makaleler	
Selda GÜNER	227
Mısır'ın Son Memlûk Beyleri (1801-1806) / The Last Mamluk Beys of Egypt (1801-1806)	
Şaduman HALICI	267
San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, Bir "İttihatçı" ve Üç "Yüzellilik" / San Remo Negotiations between Sultan Vahideddin, a "Unionist" and three "150 Persona Non Grata"	
Ramazan Erhan GÜLLÜ	305
Benito Mussolini'nin İtalya'da İktidara Gelişinin Türk Kamuoyuna Yansıması / Reflections of Benito Mussolini's coming to Power in Italy on the Turkish Public Opinion	
Sevilay ÖZER	331
Burdur Halkevi ve Faaliyetleri (1935-1951) / Burdur Community Center (1935-1951)	
Erhan ALPASLAN - Tülay AYDIN	363
CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş (1940-1942) / Maraş According to RPP Party Inspector Mitat Aydın's Inspection Reports (1940-1942)	
Gökhan AK	393
" <i>Sesimiz</i> "de Niyazi Berkes / Niyazi Berkes in the " <i>Sesimiz</i> " Periodical	

Fatma ACUN	417
Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezunları ve Meşhurları Arnavutköy / The Graduates and Famous People of Arnavutköy American College for Girls	
Elnur AĞAYEV-İgbal ABİLOV	443
Rusyalı Doğubilimci ve Türkolog Boris Vsevolodoviç Miller / Boris Vsevolodovich Milleri: A Russian Orientalist and Turcologist	
Aytekin ERSAL	481
Karl Müller'in Türkiye'de Bir Merkez Bankası Kurulmasına İlişkin Raporunun Siyasi Yansımaları / Political Reflections of Karl Muller's Report on Opening a Central Bank in Turkey	
CTAD Yayın İlkeleri	509

Sunuş

İdris YÜCEL

Hacettepe Üniversitesi

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, 22. Sayısına iki güzel gelişme ile merhaba diyor. Son yıllarda pek çok uluslararası veri tabanı tarafından dizinlenmeye başlayan CTAD uluslararasılaşma ve yerli/yabancı daha geniş kitlelere ulaşma yönünde önemli aşamalar kaydediyor. Dergimiz, dijital devrime şahitlik ettiğimiz şu günlerde, yaklaşık iki yıllık uzun soluklu bir değerlendirme sürecinin ardından, Thomson Reuters- Web of Science ESCI (Emerging Sources Citation Index) ve SCOPUS gibi iki önemli uluslararası indeks tarafından da taranmaya kabul edilmiştir. Bu kapsamda, yayınlamakta olduğumuz Modern Türk tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlayan pekçok akademik çalışma, basılı kopyaların sınırlarının çok daha ötesine geçerek küresel düzeyde erişim imkanı yakalamaktadır.

Dergimiz bu sayısında, 19. Yüzyıl Osmanlı tarihinden, Cumhuriyetin kuruluş yılları ve 20. Yüzyılın son çeyreğine değin geniş bir zaman yelpazesi aralığında toplam dokuz çalışmaya yer verdi. Kronolojik sıralama içerisinde sunmaya özen gösterdiğimiz çalışmalardan ilki 19. Yüzyıl Osmanlı'sında Mısır vilayetine odaklanıyor. Selda GÜNER, *Mısır'ın Son Memlûk Beyleri* başlıklı makalesinde Fransız işgalinin (1798-1801) Memlûk beylerinin pozisyonlarında yarattığı değişiklik ile Düvel-i Muazzama arasındaki Mısır merkezli rekabet, çatışma ve ittifakları irdelemekte. Şaduman HALICI, *San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, Bir "İttihatçı" ve Üç "Yüzevliklik"* başlığı altında cumhuriyetin kuruluş yıllarına dair çarpıcı bir gelişmeyi analiz ediyor. Çalışma, son Osmanlı padişahı Vahideddin'in 1924 senesi itibarıyla halet-i ruhiyesine ve tahtını ele geçirmek için tasarladığı siyasi planlarına dair ilginç değerlendirmeler içermekte. Ramazan Erhan GÜLLÜ, *Benito Mussolini'nin İtalya'da İktidara Gelişiminin Türk Kamuoyuna Yansımaları* başlıklı çalışmasında Mudanya ve Lozan sürecinde, Türk basınında yer alan haber ve yorumları temel alarak, Mussolini İtalya'sı ile olan ilişkilere ve kamuoyundaki Mussolini algılamasına ışık tutmaktadır. Atatürk ilke ve inkılaplarının topluma benimsetilmesinde önemli bir araç vazifesi gören halkevlerini Burdur Halkevi örneğinde değerlendiren Sevilay ÖZER, *Burdur Halkevi ve Faaliyetleri (1935-1951)* başlıklı çalışmasında söz konusu halkevinin Burdur'un

Cumhuriyet şehri kimliğinin oluşmasında oynadığı rolü ve kuruluşundan kapatılışına kadar geçen süreçteki faaliyetlerini bütüncül olarak irdelemiştir. Erhan ALPASLAN ve Tülay AYDIN, parti içi disiplin ve denetimi sağlamak üzere kurulan parti müfettişliği kapsamında, CHP Maraş parti müfettişi olarak görevlendirilen Mitat Aydın'ın 1940-1942 yılları arasında Maraş ve civarında gerçekleştirdiği teftiş faaliyetlerine ve Aydın'ın raporları temelinde bölgenin sosyo-ekonomik yapısına ilişkin analizler sunmaktalar. Gökhan AK, "*Sesimiz*"de Niyazi Berkes başlıklı çalışmasında, kimi kesimlerce çok sevilen, kimi kesimlerince yoğun eleştirilerine maruz kalan ancak her halükarda yakın dönem düşünce tarihimizde önemli bir yeri bulunan Niyazi Berkes'in biyografisine ve onun 1970'lerdeki laiklik, sekülerleşme, ağdaşlaşma ve demokrasi olguları üzerine görüşlerine odaklanıyor. Fatma ACUN, *Arnavutköy Amerikan Amerikan Kız Koleği Meşunları ve Meşburları* başlıklı makalesinde Arnavutköy Amerikan Kız Koleği mezunu öğrencileri, koleğin kuruluş yılı olan 1875 yılından 1968 yıllarının başlarına kadar olan dönemde topluca incelemekte, öğrenci profiline dair somut örnek bağlamında biyografik bilgiler sunmaktadır. Elnur AğAYEV ve İğbal ABİLOV, *Rusyalı Doğubilimci ve Türkolog Boris Vsevolodoviç Miller* başlıklı çalışmalarında, Doğubilimci, İranist ve Türkolog B. V. Miller'in biyografisini ve çalışmalarının ana yönlerini ortaya koymakta, faaliyetlerini değerlendirmektedir. Yazar Aytakin ERSAL, *Karl Müller'in Türkiye'de Bir Merkez Bankası Kurulmasına İlişkin Raporunun Siyasi Yansımaları*, başlıklı çalışmasında sanayi, demiryolları ve milli savunmaya yönelik alanlarda karşılaşılan finansman sorunlarını aşabilmek için duyulan milli bir merkez bankası ihtiyacı ve bu kapsamda Almanya Merkez Bankası Başkan Yardımcısı Karl Müller'ce hazırlanan rapora ilişkin analizler sunmaktadır.

Güz 2015 sayısına hakemlik yapmak suretiyle değerli katkılarda bulunan akademisyenlerimize ve sayının hazırlanmasında emeiği geçen herkese içtenlikle teşekkür eder, keyifli okumalar dileriz..

20 Aralık 2015, Beytepe/Ankara

Mısır'ın Son Memlûk Beyleri (1801-1806)

Selda GÜNER

Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi
E-Mail: sguner@hacettepe.edu.tr

Geliş Tarihi: 30/09/2015 Kabul Tarihi: 16/11/2015

ÖZ

GÜNER, Selda, **Mısır'ın Son Memlûk Beyleri (1801-1806)**, CTAD, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015), s. 227-266.

Bu çalışma Fransız işgali (1798-1801) sonrasında Memlûk beylerinin pozisyonlarında yarattığı değişiklikleri tartışacaktır. Bu açıdan hâkim iki anlatının talileştirdiği, gölgede bıraktığı bir patrimonyal-geleneksel unsur olarak Memlûk zaviyesi ve onların tepkileri dinamik bir hikaye içinde manalı olacak ve böylelikle daha geniş-çok yönlü bir tarih okuması mümkün olacaktır. Mısır bahsinde hâkim anlatı ve söylemin ilkinde, 'Uluslararası İlişkiler' perspektifi; Düvel-i Muazzama arasında Mısır merkezli rekabet, çatışma ve ittifaklar hâkimdir. 1798 de Fransız General Napolyon Mısır'ı aniden işgal eder, sonrasında ise İngiltere, Rusya duruma müdahil olur ve çaresiz Osmanlılar ise Fransız tehdidine karşı pozisyon üretmeye çalışırlar. İkinci anlatı ise 'Büyük Adam', son Firavun Mehmet Ali Paşa'ya odaklanır; o teleolojik bir tarihin kaçınılmaz öznesidir. Her adımda politik dehasını ispatlar, portresi şarka özgü kurnazlık ile Batılı kurumlara olan namütenahi heveskârlıktan müteşekkildir. Bu iki hâkim anlatı ve tarih söylemi tabii ki Memlûklere de yer verir; ancak büyük oyunun figüranları olarak. Bu makale, Düvel-i muazzama ve Mehmet Ali Paşa faktörlerini inkâr etmeden Mısır üzerindeki rekabet ve kavganın Memlûkleri nasıl etkilediğini tahlil edecektir.

Anahtar kelime: Osmanlı İmparatorluğu, Memlûk, Elfi Bey, Osman Bey, Mehmet Ali Paşa, İngiltere

ABSTRACT

GÜNER, Selda, **The Last Mamluk Beys of Egypt (1801-1806)**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 227-266.

This study will discuss the changes in the positions of the Mamluk beys after the French invasion of Egypt (1798-1801). From this point the Mamluk perspective overshadows as a patrimonial-traditional elements, two dominant narrations and their response will be meaningful in a dynamic story and it will thus be possible a sophisticated historical reading. The first dominant narrative and discourse about Egypt issue mainly based on 'International Relations' perspective, Egypt-based competition between the Great Powers and conflicts and alliances. In 1798 Napoleon invaded Egypt at once and after Britain and Russia was involved in the case. The Sublime Porte tried to produce a new diplomatic position against the French threat. In the second narrative focused on the most important figure in the Egypt scene was Kavalali Mohamed Ali Pasha; he is the inevitable subject of this theological history of view. He proved his political genius in every step and his portrait composes of perpetual enthusiasm for the Western institutions. These two dominant narratives and historical discourses, of course, gave the place Mamluks; just as figurants in the great game. This article is without denying the roles of important factors such as Great Powers and Mohamed Ali Pasha, but it intends to open a wider perspective on the internal history of the Mameluk Beys.

Keywords: Ottoman Empire, Mamluk, Elfi Bey, Osman Bardisi Bey, Mohamed Ali Pasha, England

Giriş**Napolyon'dan Önce ve Sonra Mısır Ahvali**

Uzun zamandan beri Mısır'ı idare eden beyler, Fransa'yı tabkır ve onun tüccarlarını soyuyorlardı. Bunların ceza saati geldi. Çoktan beri bu Kafkasya ve Gürcistan'dan satın alınmış köle sürüsü dünyanın en güzel yerini zulme boğuyordu. Fakat her şeye kadir olan Allah devletlerinin sona ermesini istedi. Mısır halkı! Size, dininizi mahvetmek için geldiğimi söyleyeceklerdir. İnanmayın. Hukukunuzu istirdat etmek, soyguncuları cezalandırmak için geldiğimi, Allaha, Peygambere ve Kuran'a Kölemenlerden daha ziyade hörmet ettiğimi onlara söyleyin. Yine onlara söyleyin ki: Allah nazarında bütün insanlar müsavidir. İnsanlar yalnız akıl hüner ve faziletle birbirlerinden ayrılırlar. Hâlbuki münbasıran kölemenlerin güzel ve iyi yaşamaları için onlar hangi akıl hangi hüner ve hangi fazilete maliktirler?

Nerde münbit bir toprak varsa Kölemenlerindir. Nerde güzel bir esir kadın, güzel bir at, güzel bir ev varsa, bunlar, Kölemenlerindir. Eğer Mısır onların çiftliği ise bu hususda Allah'dan aldıkları tapu senedini gösterebilirler fakat Allah âdil ve afedicidir...

Eskiden burada büyük şehirler, büyük kanallar, büyük bir ticaret vardı. Bütün bunları Kölemenlerin basislikleri, haksızlıkları ve zulümleri mahv etti.

Kadular, şeyhler, imamlar, çorbacılar! Halka deyiniz ki:

Hakiki Müslümanların dostuyuz... Padişahın (Allah onun ne muradı varsa versin) dostu ve düşmanlarının düşmanı olan biz değil miyiz? Halbuki onun otoritesine her zaman isyan eden ve onu bâlâ tanımayan Kölemenler değil midir? Kölemenler ancak keyiflerine göre hareket ediyorlar. Bizimle olanlar mes'ut olacaklardır. Rütbe ve servetçe ... Fakat kölemenler için eline silâh alıp bize karşı düğüşeceklerin vay haline! Onlar için kurtuluş yolu yoktur. Mahv olacaklar ve izleri kaybolacaktır.¹

Napolyon Bonaparte'ın 1798'de Mısır'ı işgalinin hemen sonrasında İskenderiye'de ahaliye dağıtılan bu Fransız beyannamesi, iki noktada Memlükleri hedef alır: Yerli ahalinin Memlük zümresine duyduğu canlı nefret üzerinden işgale yönelik bir sempati uyandırma ve aynı zamanda Fransızlara askerî tehdit oluşturabilecek aslî unsurlardan olarak Kölemen/Memlüklere göz dağı verme. Beyanname tipik bir propoganda risalesi olarak, İslâmci bir retorik kullanır ve ayrıca Mısır'da Fransız varlığının İstanbul'daki Sultan'ın hayrına hizmet edeceğini de vurgular. Memlükler her halukarda Mısır'ın otokton Arap halkının, ayrıca Halife-Sultanın dolayısıyla Fransa'nın da düşmanı olarak takdim edilirler.

Oysa Mısır'daki Fransız işgalinin gerisinde kolonyal saikler ve rekabet vardır.² Zira 1792'den beri Avrupa'nın geri kalanıyla savaş halinde olan devrim Fransa'sı o sıralar Direktuar idaresindedir ve Napolyon, Kuzey İtalya'da askerî yeteneğini ispatlayan bir general olarak Direktuar'ın iç krizlerini gölgelemek, harp alanını Doğu Akdeniz'e taşımak ve böylelikle Mısır gibi stratejik bir havzaya sahip olmak adına Toulon'daki Fransız donanmasını İskenderiye'ye yönlendirdi. Fransız bahriyesinin 1 Temmuz 1798'de İskenderiye'ye ayak basmasıyla sadece Mısır için değil Avrupa güç mücadelesinde de yeni bir sayfa açılmış olur. O esnada Mısır'da ise Memlük askerî grubu, Kazdağlı Hanesi'ne tabi Kafkas ve özellikle Gürcü beylerin kontrolündedir.³ Osmanlı Memlükleri'nin menşei konusu daha uzak bir

1 E. Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları Millî Mecmua Basımevi, İstanbul: 1938, s. 74-75.

2 Edward Ingram, "The Geopolitics of the First British Expedition to Egypt-IV: Occupation and Withdrawal, 1801-3", *Middle Eastern Studies*, 31, 2, 1995, s. 327 Napolyon'un kolonyal hedeflerinden bahseden Lord Elgin'in Hawkesbury'e 22 Kasım 1801 tarihli mektubu için bkz. National Archive Foreign Office (NA FO) 78/33.

3 Jane Hathaway, "The Household: An Alternative Framework for the Military Society Of Eighteenth-Century Ottoman Egypt", *Oriente Moderno*, 18, 79, s. 57-58, Jane Hathaway, "Osmanlı Mısır'ında Yerli ve Askerî Unsurlar ve Yeniçeriler", *Türkler Ansiklopedisi*, c. 10, Yeni Türkiye

tarihin konusudur ve ayrıca tartışmalıdır. Açık ve tartışmasız olan ise, Memlûk varlığına Mısır'ın 1517'de Osmanlılar tarafından fethinden sonra da, bir çeşit patrimonyal hikmet-i hükümetçilik adına izin verilmiş olmasıdır.⁴ Yavuz Selim ve halefleri Osmanlı sultanları, Memlûkleri, Mısır Paşa'sının muhtemel adem-i merkezîyetçi arzularına karşı bir tedbir olarak mevcudiyetlerine izin vermişlerdi.

Memlûkler, diğer yandan, hasımları onları yekpare bir blok gibi göstermelerine rağmen, kendine has iç kültür ve ritüelleri olan askerî-politik bir cemaatti. Onları yazılı nizamnameleri mucibince bir komutanın emrindeki mekanik bir modern ordu birimine benzetmek büyük yanılgı olur. Memlûkler seyyal patronaj ilişkilerinin belirlediği sekter-geleneksel bir cemaat olarak ciddi hizipleşme, iç çatışma ve rekabetler yaşamışlardı. Nitekim XVIII. yüzyılda da, Memlûk haneleri ve beyleri arasında hizipleşme ve liderlik kavgası sürmekteydi,⁵ keza Napolyon

Yayımları, Ankara, 2002, Jane Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. N. Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2002, s. 50, Seyyid Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, Edebiyat Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 182, A. Goldschmidt – Robert Johnston, *Historical Dictionary of Egypt*, Scarecrow Press, Oxford, 2003, s. 251-252.

4 Ömer Lütfü Barkan *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, c. 1, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul, 1943, ss. LXV, 356-387, A. S. Tveritinova, "XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Malî ve İdarî Sistemini İlgilendiren Bazı Belgeler", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 25, 2, 1970, ss. 65-88, Stanford J. Shaw, *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton, 1962, ss. 33-37, 186. Memlûk ve Osmanlı dönemi görev ve kurumlarının paralelliği hakkındaki tartışmalar için bkz. P. M. Holt, "The Beylicate in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24, 1961, s. 223, P. M. Holt, *Studies in the History of the Near East*, Frank Cass, London, 1973, s. 181-184, Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda Hane...*, s. 50-51, Daniel Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhabab, 1760-1775*, Chicago, 1981, s. 22-23, Gabriel Piterberg, "The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in the Eighteenth Century", *International Journal of Middle East Studies*, 22, 1990, s. 281-282.

5 Özellikle XVII. yüzyılda birbirine rakip iki Memlûk grubu, Kasımiyye ile Zulfikariyye fırkaları ortaya çıktı. Bu iki fırka, XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Mısır'da siyasî ve iktisadî hayatta kontrolü ele geçirmek için rekabete girdiler. Fakat Kasımiyye XVIII. yüzyıl ortasından itibaren üstünlüğü ele geçirecektir. Zira, Kasımiyye içinden çıkan Kazdağlı İbrahim Kethuda liderliğinde ortaya çıkan Kazdağlı hizbi Mısır'da güçlenmiş ve eyalette önemli mansıpları ele geçirmişti.. Mesela Kazdağlılar 1760'da Bulutkapan Ali Bey'i şeyhu'l-beledliğe tayin edince Ali Bey Mısır'daki rakiplerini bertaraf ederek mevkilere kendi adamlarını getirdi ve hanesinden yetiştirdiği memlûklerini umera sınıfına dahil etti (1768). Bu minvalde Bulutkapan, diğer Memlûk hanelerinden rakiplerini ortadan kaldırmış, Mısır'da, Kazdağlı Beyliği'nin nüfuzunu pekiştirmişti. Kendi adına para bastırıp ve hutbe okutan ve Memlûk bağımsızlığını ilan eden Ali Bey, bugün oldukça sık kullanılan bir tabirle, Neo-Memlûk beyliğini kurmuştu (1763-1773). Hathaway, *Osmanlı Mısırı'nda...*, s. 50, Hathaway, "The Household: An Alternative Framework ...", s. 57-66, Hathaway, "An Agenda for Historical Study of the Ottoman Arab Provinces", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, SOTA-Yeni Türkiye, Ankara, 2001, s. 786-787, Michael Winter, "Turks, Arabs and Mamluks in the Army of Ottoman Egypt", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 72, 1980, ss. 97-122, Michael

sonrası Mısır'ında da bu kavganın başka bir şekilde tezahür ettiği görülecektir. Memlûk manzarasına hâkim olan genel karmaşaya rağmen, Memlûk iktidar mücadelesinin kendini tekrarlayan bir kalıbı vardı: Bu kalıba göre, Kahire'de nüfûzu ele geçiren hizbin beyi Mısır'ın hâkimi kabul ediliyordu. Karşı hizip de Said, Mınya ve Circe şehirlerine çekilir, burada yeniden silahlı kuvvetlerini toplar ve özellikle nehir üzerindeki temin yollarını ele geçirerek, üstünlük sağlamaya çalışırdı. ⁶ Özellikle XVIII. Yüzyılda Memlûk beylerinin arasındaki güç mücadelesinin açıkça gösterdiği gibi, politik rekabet sadece statü ve itibar gibi sembolik değerler için değil aynı zamanda Mısır'ın iktisadî kaynaklarını kontrol etmeyi de bilhassa içeriyordu.⁷ Başka bir ifadeyle, politik güç kârlı rant alanlarına hükmetmeyi kolaylaştırıyor, maddi servet ise hırslı Memlûk liderlerinin elinde müessir bir silaha dönüşüyordu. Klasikleşen bir diğer Memlûk davranış kalıbı da, güçlenen her beyin Kahire'deki Osmanlı paşasının otoritesini sınırlandırmaya yeltenmesiydi. Bulut Kapan Ali Bey ise 1760larda otonom bir Mısır adına ciddi bir isyana önderlik edecekti. 1783 yılında; Fransız Devrimi'nden altı, Napolyon'un Mısır seferinden on beş sene evvel, İbrahim ve Murad Beyler İskenderiye, Dimyat ve Reşid'de askeri üsler verilmesi karşılığında Mısır'ın bağımsızlığına yardımcı olması gayesiyle Rusya'ya başvuracaklardır. Netice; İskenderiye'de Rus Konsolosluğu'nun kurulmasıdır (1785). Gerçi Rusya'nın Mısır'a yönelik ilgisi sadece İskenderiye'deki konsolosluk binası ile sınırlı kalmıştı. Fakat Memlûk beyleri, Osmanlıları 1768-74 harbinde yenilgiye uğratan II. Katerina Rusya'sıyla ittifak yaparak Dersaadet'in öfkesini üzerine çekmişti.⁸ Son

Winter, "A Statute for the Mercantile Fleet in Eighteenth Century Egypt", *Mediterranean Historical Review*, 3, 2, 2008, ss. 118-122, Seyyid Muhammed Es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 563, Zeinab A. Abul-Magd, *Empire and its Discontents: Modernity and Subaltern Revolt in Upper Egypt, 1700-1920*, Basılmamış Doktora Tezi, Georgetown University, Washington, 2008, Selda Güner, "Bulutkapan Ali Bey (el-kebir) İsyanı (1768/69-1773)", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, 2013, ss. 155-182), J. Philips, *A History of the Revolt of Ali Bey Against the Ottoman Porte*, London, ty..

6 Johann W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1774-1802)*, Çev. N. Epeçli, c. 6, Yeditepe Yay., İstanbul, 2011, s. 39-40, 18. yüzyıl sonunda Murad ve İbrahim Beyler'in isyanı Selim III ün selefi Sultan I. Abdülhamid'i de öfkelenдіrmmişti: "İbrahim Bey ve sāniyen Murad dedikleri hemen bîdîn olan kâfirde eşed dense cāyiz", ayrıca Memlûk hizipleri arasındaki bu mücadeleyle alakalı olarak da "Kölemen mel'ûnları âsi ve adem-i itâ'atleri ma'lûm ve ma'lûm-ı âlemiyândır" demektedir. Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2001, s. 185.

7 Memlûk nüfuzunun iktisadî saikleriyle alakalı olarak bkz. Seyyid Muhammed Es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 567.

8 Daniel Crecelius, "Russia's Relations with the Memluk Beys of Egypt in the Eighteenth Century", *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder*, Ed. F. Kazemi ve R. D. Mc Chesney, University Press Newyork, 1988, ss. 55-67.

iki isyan örneği, geleneksel Memlük-vali çatışmasıyla açıklanamayacak yeni boyutlar içeriyordu: Memlükler sadece kendilerinin yöneteceği bağımsız bir Mısır istiyorlardı: Mısır Memlüklerin olmalıydı. Bu gaye için Memlükler, İslâm Halifesine karşı Rusya ile işbirliğinden bile sakınmamışlardı. Böylelikle Bâbüâli'nin hiddetlenmesi için gerekli malzemeyi Memlükler yeterince tedarik etmiş oldular, artık asi kullar tekdirel hizmete getirilmek yerine tamamen tasfiye edileceklerdi. Cezayirli Gazi Hasan Paşa Memlükleri cezalandırmak için Mısır'a gönderildi (19 Haziran 1786).⁹ Dolayısıyla Bâbüâli'nin Memlük meselesine yönelik iradesi Napolyon'un işgalinden önce tebellür etmiş oldu.¹⁰ Gerçi, Mısır halkı Napolyon 1798'de Mısır'a çıkış gayesini Arapları Memlüklerin zulmünden kurtarmak olarak ilan etmesinden daha önce,¹¹ benzer bir söylemi bir Osmanlı paşasından zaten işitmiş bulunuyordu. Beylerin isyanını bastırmak için 1786'da Mısır'a gelen Gazi Hasan Paşa, Mısırlılara hitaben; Memlük zorbalarının halkı kanunsuz ve ağır vergilerle nasıl ezdiklerini, yaptıkları zulüm ve kötülükleri anlatmış, bütün bunların artık sona ereceğini, bundan sonra Kanuni Sultan Süleyman devrindeki verginin tatbik edileceği ve isyan eden Murad ve İbrahim Beyler'in

9 Seyyid Muhammed Es-Seyyid, *a.g.e.*, s. 565, Necmi Ülker, "XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Hasan Paşa'nın Mısır Seferi", *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, 1994, ss. 1-30 Bu dönemde Cezzâr Ahmed Paşa'nın Dersaadet'e gönderdiği Mısır'a dair mufassal bir raporda, muhtemel bir te'dip hareketine karşı Memlük cevabının ana hatları açıklanmıştır. Buna göre, Mısır üzerine asker sevk edilirse, birbirleriyle rekabet halinde olan beyler hemen ittifak ederler. Ayrıca urbanla bir olup tüccar ve halkın malını ve eşyasını yağma ederler, sonra da Said taraflarına çekilerek Mısır'a gelen zahire yollarını keserler. Detaylı bilgi için bkz. Karal, *a.g.e.*, s. 26-27, Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c.5, 1971, s. 2630-2631, Cezzar Ahmed Paşa, *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century*, *The Nizâm-nâme-i Mısır of Cezzâr Ahmed Pasha*, Ed. ve Çev. Stanford J. Shaw, Harvard University Press, Cambridge 1962, Cezzar Ahmed Paşa'nın Mısır'a dair raporu hakkında ayrıca bkz. Ayşe Emecen, Suriye Bölgesinde Bir Osmanlı Valisi ve İmajı: Cezzar Ahmed Paşa TSMA nr. E. 4079'daki Takrir ve Nizam-Name-i Mısır adlı iki raporun Neşir ve Tahlil Denemesi, Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul, 1994, Andre Raymond, "Soldiers in Trade: the Case of Ottoman Cairo", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18, 1, 1991, ss. 16-37.

10 Bkz. Crecelius, *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of Ali Bey al-Kabir...*, Daniel Crecelius ve Gotcha Džaparidze, "Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with Their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45, 3, 2002, ss. 320-341, George Baldwin, *Political Recollections Relative to Egypt*, London, 1802, s. 223.

11 13 Eylül 1798 (2 Rebiulahir 1213) tarihli Sayda ve Akkâ valisi Cezzar Ahmed Paşa'ya Bonapart tarafından gönderilen Arabiyü'l-ibare kâğıdının tercümesinde, seferin amacı "kölemenlerin Mısır'dan ihracı" olarak anlatılmaktadır. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hatt-ı Hümayûn 165/6901, ayrıca bkz. Thomas Naff, *Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1797-1802*, Yayınlanmış Doktora Tezi, London University, 1960, s. 174, 184.

cezalandırılacağı”nı bildiriyordu.¹² İki beyannamenin ortak noktası, Memlûklerin Arap olmayışlarına, ecnebiliklerine ve zalimliklerine yapılan vurguydu. Ne var ki, Hasan Paşa tasfiye planını kuvveden fiile geçiremedi; her hâlükarda beyler Osmanlı ile anlaşmanın bir yolunu buldu. İstanbul’a senelik vergiyi aksatmadan göndermek ve her yıl Mekke’ye surrenin emniyetle ulaşmasını sağlama sözü karşılığında affolundular. İtaat ve bağışlanma; eski patrimonyal sözleşmenin devreye girdiğinin işaretiydi. Ancak maddi gerçeklik, her iki tarafın hedeflerini gerçekleştirecek imkanların yokluğunda optimum dengede buluştuklarını işaret ediyordu: Ne Memlûklüler, ne de Osmanlılar birbirlerini tasfiye edecek kudrete sahiptiler. Osmanlıların Memlûkleri tasfiye arzusunu-hiç bir zaman kuvveden fiile geçemeyen arzu/- yeniden canlandıran Temmuz 1798’deki Napolyon’un Mısır seferiydi. Şüphesiz Memlûk askerinin Napolyon’un ordusu karşısında aldığı yenilgi tek başına bunu açıklamaya yeterli olamaz, zira Avrupa’da Napolyon karşısında yenilgiye uğramamış bir ordu henüz bu dönemde yoktu.¹³ Ancak onların Fransızlar karşısında askerî zayıflıkları Babıali’nin eline yeni kozlar verecekti. Zaten Memlûk ordusu modern bir askerî kuvvet olmanın uzağında idi.¹⁴ Aynı zaaf pekâlâ Sultan’ın İstanbul’daki serkeş kulları, Yeniçeriler için de geçerliydi ve hatta onun imparatorluğunun pek çok yerinde fiili otorite ayanların eline geçmişti.¹⁵ Ancak Sultan Selim-i Salis 1793 yılında *nizam-ı cedid* projesiyle eski rejim ve ordunun yanbaşında yeni’yi ordu merkezli inşa girişimini de başlatacaktır.¹⁶ 1792’de başlayan Koalisyon Savaşları Büyük Güçlerin dikkat ve enerjilerini Fransa merkezli krize yoğunlaştırmasına sebep olarak sultana zaman

12 BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 10, s. 379/886, Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2632, İlk defa bu dönemde Osmanlı Devleti, Memlûk nüfusunu kesmek için, İstanbul’dan Mısır’a Gürcü köle satışını durdurmaya teşebbüs etmiştir. 9 Eylül 1786 tarihli İstanbul’daki İngiliz konsolosunun raporu için bkz. NA FO 261/2 ayrıca bkz. Gabriel Guémard, *Aventuriers Mameluks d’Egypte*, Imp. J. Bonnet, Alexandria, 1929, s. 15, Daniel Crecelius, “The Mamluk Beylicate of Egypt in the Last Decades before its Destruction by Muhammad Ali Pasha in 1811”, *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, Ed. T. Philipp ve U. Haarmann, Cambridge, Cambridge University Press, 1998, s. 130.

13 Napolyon’un Avrupa’daki savaşları için bkz. David G. Chandler, *The Campaigns of Napoleon*, Macmillan, New York 1966.

14 Christopher Herold, *Bonaparte in Egypt*, Harper ve Row, New York, 1962.

15 Sultan III. Selim hakkında yapılmış en kapsamlı tetkik için bkz. Stanford Shaw, *Between Old and New, the Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Harvard University Press, Harvard, 1971.

16 Sultan Selim dönemi ordu ıslahatı ve semptomları için bkz. Fatih Yeşil, *Nizam-ı Cedid’ten Yeniçeriliğin Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değişim 1793-1826*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 2009, Savaş organizasyonun politik ve mali yönlerine dair majör okumalar için ayrıca bkz. Michael Mann, *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*. Çev. Semih Türkoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2013.

ve imkân kazandıracaktır. Ancak Bonaparte'ın 1798 de ansızın İskenderiye'ye çıkması Avrupa içi kriz ve çatışmayı Mısır'a taşıyacaktı. Mısır'daki Fransız-İngiliz rekabeti esasen her iki ülkenin 1750-1850 arasındaki küresel rekabetinin bir sahnesiydi.¹⁷ Netice olarak 1798 den sonra Osmanlı Devleti'nin artık *nizâm-ı cedid* ruhuna uygun olarak, periferik güçlerin insafına kalmış eski ve köhne sistemden uzaklaşmak istediği açıktır. Bu sebeple Memlük karşıtı bir siyaset izleyecektir.

Mısır: Eski Sahipler, Yeni Misafirler

Ehramlar nâm-ı diğer İmbaba Savaşı'nda (21 Temmuz 1798) Napolyon, Memlükleri yenilgiye uğratmış ve 25 Temmuz 1798'de Kahire'yi ele geçirmişti.¹⁸ Oysa 1 Temmuz'da, daha henüz Fransa İskenderiye'yi yeni işgal etmişken, Murad ve İbrahim Beyler,¹⁹ sair Memlük şefleri, ulema ve şeyhler meseleyi görüşmek üzere toplanmışlardı.²⁰ Bundan sonra ilk icraat Mısır'daki Fransız konsolosu ve tüccarları tevkif edilerek Kahire Kalesi'ne hapsedilmişti. İbrahim Bey ve vali Ebubekir Paşa Kahire'de kalmış, Murad Bey de Memlük ordusunun komutasını üstlenmişti.²¹ Bu sırada bir Memlük birliği, General Dize (Desaix)

17 Virginia H. Aksan, "Küçülen Osmanlı Dünyasında Askeri Reform ve Sınırları 1800-1840", *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, Timaş Yay., İstanbul, 2011, ss. 161-182.

18 Enes Kabakçı, "Napoléon Bonaparte'ın Mısır Seferi (1798-1801)", *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 343, Herold, *a.g.e.*, s. 85, Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2785, ayrıca Napoleon'un Mısır seferinin askerî detayları için bkz. Oliver Warner, *The Battle of the Nile*. B.T. Batsford Ltd. London, 1960, Enver Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 5, TTK, Ankara, 1988, s. 27.

19 İbrahim Bey Muhammed, 1798'de Napolyon Mısır'a geldiğinde önde gelen Memlük liderlerinden Muhammed Ebu Zehab'in halefiydi ve 1775-1798 tarihleri arasında şeyhülbeled olarak Mısır'da nüfuz sahibi olan Murad Bey Muhammed'in en önemli rakibiydi. Napolyon Mısır'ı işgal ettiğinde Suriye'ye kaçtı ve daha sonra Osmanlı valisi Hüsrev Paşa'yla çatıştı. Mısır tarihinde bundan başka bir rol üstlenmedi. İbrahim Bey ve takipçisi olan Memlükleri bugünkü ismiyle Dangola'ya yakın bir yerde ordugâh kurdu, böylece Mart 1811'de Mehmet Ali Paşa'nın Memlük beylerine uyguladığı katliamdan kurtulmuş oldu. Mart 1816'da ölmüştür. Bkz. Goldschmidt ve Johnston, *a.g.e.*, s. 197.

20 Al-Jabarti, *Al-Jabarti's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt*, Brill, Leiden, 1997, s. 37. Bâbüâlî, Mısır'ın işgalini müteakip Memlük beylerini Fransa'nın hareketıyla ilgili haberdar edip, Mısır'ın müdafaa için müzakere etmesi için mektupçu hulefasından Ahmed Erip Efendi'yi Mısır'a görevlendirmiştir. Fakat Bâbüâlî'nin bu memuru Mısır'a ulaştığında Fransızlar Kahire'ye ulaşmışlardı. Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c.6, Matbaa-i Osmani, Dersaadet, 1309 s. 291, Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 70, 79, Azmi Süslü, "Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807", *Belleten*, XLVII, 185, 1984, s. 259-279.

21 *Pièces Diverses et Correspondance Relatives aux Opérations de l'armée d'Orient en Egypte*, Paris, Messidor An IX, 1801, s. 152-154, Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c.7, ss. 126-127, 132-133.

kumandasındaki öncü kuvvetlere saldırdıysa da Fransız ordusu karşısında başarılı olamadı ve 13 Temmuz'da da bu defa Murad Bey'in birlikleri yenildi.²²Aslında Ehramlar savaşı, modern Avrupa ordusu ile geleneksel milis kuvvetleri arasında, galibi baştan belli olan muharebelerden biriydi.

21 Temmuz 1798'de Fransızlar 25 bin kişilik orduyla Kahire'de piramitlerin önlerine geldiğinde, Murat Bey'in ordusu 20 bin Türk ve Arap askeri, 10 bin Memlûk ve 300 Arap sipahisinden mürekkepti.²³ İmbaba Savaşı, Mısır ordusunun sayıca üstünlüğüne rağmen, mağlubiyetle neticelendi. Sonrasında Murad Bey Yukarı Mısır'a, İbrahim Bey de Sina Çölü'ne çekildi.²⁴ Bundan sonra Memlûkler için hiç bir şey eskisi gibi olmayacaktı. Bu arada İngiliz Amiral Nelson'un 1 Ağustos 1798'de Ebukır'da Fransız donanmasına saldırmasıyla, İngiltere Akdeniz'de deniz üstünlüğü kazanmış oldu.²⁵

İlginç olan Napolyon siyasetinin Memlûkleri, Fransa'ya müzahir yerel bir ittifak unsuru olarak görmekten başlangıçta ısrarla uzak durması ve bu açıdan Osmanlı bakış açısını paylaşmasıydı. Otuz sekiz ay süren Mısır'ın Fransızlarca işgali 14 Eylül 1801'de sona erdiğinde Mısır meselesi bu kez 'dost' İngiltere ile müzakere edilecekti. İngiltere devlet-i fehmanesi ile Devlet-i Aliyye müstevli Fransa'ya karşı hayırhah bir işbirliği antlaşması yapmasına rağmen (21 Ocak 1799), anlaşmazlık noktasını Memlûklerin geleceği oluşturacaktı. Fakat Napolyon işgalini Mısır'ın dışına taşımak niyetindeydi, zira 1799 Şubat sonlarında El-Ariş, Gazze ve Yafa'yı ele geçirmişti. 24 Mart 1799'da Fransız askeri Akka önlerine gelmişti. 18 Mayıs'a kadar Akka teslim alınamayınca Napolyon, Mısır'a çekilme kararı vermiştir. Yusuf Ziya Paşa emrindeki Osmanlı birlikleri 15 Mayıs'da Mısır'a hareket etmiş, buna mukabil ve Köse Mustafa Paşa'nın komuta ettiği Osmanlı donanması, İngiliz

22 Bkz. Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 2785, Al-Jabart, *a.g.e.*, s. 38, Herold, Memlûklerin askerî gücü hakkında, üç ya da dört bin süvari ve biç kaç bin piyade bilgisini vermektedir. Muhammed Bey Elfi'nin 300 süvarisi vardır. Bkz. Herold, *a.g.e.*, s. 89-90. Karal'a göre, Memlûk beylerinin maiyetindeki asker on beş bindir. Bunlara az sayıda yeniçeri gücü ve halktan toplanan kişiler de ilave edilirse Mısır ordusu 20-25 bin civarındadır. Bkz. Karal, *a.g.e.*, s. 80.

23 Andre Clot, *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 244-245.

24 Bkz. Juan Cole, *Napoleon's Egypt Invading the Middle East*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s. 242.

25 Bkz. Kamil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2, 2008, s.151-152, J. H. Rose, "The Political Reactions of Bonaparte's Eastern Expedition", *English Historical Review*, 44, 1929, ss. 48-58, Ayrıca bkz. Lord Elgin- J. H. Rose, "Lord Elgin's Report on Levantine Affairs and Malta, 28 February 1803", *The English Historical Review*, 36, 142, 1921.

donanmasıyla ittifak halinde 12 Temmuz'da İskenderiye'ye gelmiş ve Osmanlı askeri Ebukır'a çıkmıştır. 25 Temmuz'daki savaşta Osmanlı ordusu yenilmiştir. 2 Ağustos'da Ebukır'ı ele geçirdi.²⁶ Fakat Napolyon Eylül 1799'da Fransa'ya dönmüştür. Sadrazam Yusuf Ziya Paşa da El-Ariş'i Fransızlardan geri almıştı (Aralık 1799). Napolyon'un Mısır'daki halefi General Kleber bu gelişmenin akabinde Mısır'dan ayrılmaları hususunu İstanbul'a iletmıştır. Fransız askerinin Mısır'dan çekilmesi için El-Ariş antlaşması yapılmıştı (24 Ocak 1800). İngiltere bu anlaşmayı kabul etmemiştir. Bundan yaklaşık iki ay sonra anlaşmazlık zuhur etmiş ve Kleber'in ordusu Heliopolis'te Osmanlı ordusunu yenilgiye uğratmıştı (20 Mart 1800).²⁷ Fransa'nın Mısır'dan çekilmeyeceği kanısını, Kleber'in 14 Haziran'da öldürülmesi değiştirecekti. Fransa'ya karşı İngiltere ve Osmanlı Devleti ittifakla, Mısır'a ordu göndermiş ve İngiliz askeri 8 Mart 1801'de Ebukır'ı ele geçirmiştir. Bundan sonra Kleber'in halefi General Menou Mısır'dan çekilme konusunda yeni bir teklifte bulunmuş ve Fransa, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında bir sözleşme imzalanmıştır (27-28 Haziran 1801).²⁸

Fransa'nın Mısır'ı işgali, İngiliz hariciyesine Hindistan'a giden yol üzerindeki Mısır'ın ehemmiyetini hatırlatmıştı.²⁹ İngiltere, Fransız işgalinin tekrar etmesi endişesini ciddiye almak mecburiyetinde kalmıştı. Mısır kısa sürede, sadece Dersaadet'i meşgul eden dâhili bir mesele olmaktan çıkıp, birdenbire Avrupa'da kıyasıya mücadele eden iki başkent, Paris ve Londra'nın ilgi ve rekabet alanına girmiştir. Fakat bir müddet sonra Fransa Mısır'ı terketmek zorunda kalınca, İngiltere ve Osmanlılar yeni Mısır tasarısını hazırlamakta başbaşa kalmışlardır. Fakat tarafeyn arasında Memlük beylerinin statüsüne dair ciddi bir fikir ayrılığı vardır: Osmanlılar için Memlükler Mısır'da son görmek istenilen kişilerdi. İngiltere zaviyesinden ise, Memlük beyleri, onca kusurlarına rağmen kolayca feda edilemeyecek bir unsurdu. Hatta İngiltere onlara Bâbîâli karşısında yegane müdafii ve muhafızı gibi davranacaktı. Fransız askerinin Mısır'dan çekilmesinden sonra, düzenin yeniden tesisinde İngiltere'nin rolü, Osmanlı hükümeti ile Memlük beyleri arasında "arabuluculuk" olarak tanımlanabilir.³⁰ Fakat

26 Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c.7, ss. 35-37, 39-41, Karal, *Osmanlı Tarihi*, s. 41.

27 Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 70-77, İsmail Soysal, *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diplomasî Münasebetleri (1789-1802)*, TTK, Ankara, s. 298.

28 Çolak, *a.g.m.*, ss. 164-167.

29 Kabakçı, *a.g.m.*, s. 340-341.

30 *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1801-1803)*, Ed. Douin, George, Fawtier-Jones, E. C., c. 1, Cairo, 1929 s. 44, ayrıca bkz. NA WO 1/345, ayrıca bkz. J. P. Morier, *Memoir of A Campaign With the Ottoman Army in Egypt, from February to July 1800*, London.

İngiltere'nin Mısır'da sadece asker bulundurmakla yetinmeyeceği aynı zamanda Mısır'ın yönetiminde de söz sahibi olmak istediği aşikârdır. Bu sebeple Mısır'ın idaresi için Memlüklerle ittifak yapma ihtiyacı, İngiltere'nin, “gözden düşmüş bendeleri”, Bâbiâli nezdinde tekrar meşrulaştırması gerekiyordu.

İngiltere'nin bakış açısına göre Napolyon'dan sonra Mısır'ın idaresi tek başına Osmanlı valisinin “zayıf elleri”ne teslim edilmemeliydi. Keza Memlüklerin güçlü anti-Fransız hissiyatı İngiltere için elverişli imkânlar sunabilirdi. Genel İngiliz perspektifi (Mısır'daki İngiliz siyasî ve askerî temsilcileri tarafından titizlikle izlenmekteydi. Mısır'daki İngiliz kuvvetlerinin komutanı General Hutchinson 5 Mayıs 1801'de Reşid'den yazdığı raporda, müttefikleri Murad Bey'in ölümünden sonra Memlüklerin kendilerine iyi bir şef seçtiklerini bildirmekteydi.³¹ O şef, Osman Bey Bardisi, Murat Bey'in boşluğunu doldurabilirdi. 2 Haziran 1801 tarihli başka bir raporunda da, Memlüklerin desteğini kazanmak için daha fazla çalışmasını ve Memlüklere İngiliz hükümetinin himayesinin sunulmasını tavsiye etmekteydi. Hutchinson'a göre, Memlükler Fransızları Türk yönetimine tercih etmeyeceklerdi zira Fransızların memlüklere duydukları hasmane tavırdan şüpheleri yoktu.³² Bunun akabinde 20 Haziran 1801 yılında İngiliz diplomat ve İngiltere'nin İstanbul elçisi Lord Elgin (görev süresi 1799-1803), yazdığı memorandumda, şimdye kadar iktidarı ve Mısır'ın gelirlerini elinde tutan Memlüklerin sayılarının azaldığını belirtmekteydi. Elgin, ayrıca Mısır'da kalıcı bir huzur isteniyorsa, eski adlî yapı ve vergi toplama sisteminin kesinlikle askerî sektörden tefrik edilmesi ve idarî yapılanmada da Mısır'ın çok sayıda paşalığa bölünerek tanzim edilmesini savunuyordu.³³ Lord Elgin'in ilk cümleleri, sayıları azalmış bir Memlük varlığının İngiltere'nin Mısır'daki varlığını tehdit etmeyecek ve onları sürekli İngiltere'ye muhtaç bırakacak bir grup olarak görme temennisini yansıtır. Onun önerilerinin ıslahat isteyen ikinci kısmını ise, Avrupa

31 *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke*, s.10, *The Observer*, 3 Mayıs 1801, s. 2. Ayrıca bkz. Naff, *a.g.e.*, s. 384. General Hutchinson'un Osman Bey'e bir mektup yazdığı ve Osman Bey'in de cevaben, İngilizlerin verdiği sözleri kutsal kabul ettiklerini ve Memlüklerin İngiltere'nin himayesine girmeyi arzuladıkları ve onlarla birlikte savaşabileceklerini yazdığı görülmektedir. Bkz. NA FO 78/37.

32 Bkz. *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke*, s.17-18, NA WO 1/345.

33 Bkz. *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke*, s.27-28, NA FO 78/32. XVII. Yüzyıl başında Mısır, idarî merkezi Kahire olmak üzere on iki vilayet (Şarkıye, Garbiye, Menüfiye, Buhayre, Terrane, Katya, Cize, (Gize), Atfihıye, Feyyum, Behnesaviye, Uşmuneyn, Menfelutiye, Vahat) ve yedi sancaktan (İskenderiye, Dimyat, Reşid, Suveys, Cidde, Asyut ve İbrim) ibaretti. Bu idari yapısını genel olarak XVIII. Yüzyılda da korumuştur. Seyyid Muhammed es-seyyid, “Mısır” *İA*, 29, 2004, ss. 565-566.

başkentlerinde ve kongrelerde 19. yüzyıl boyunca Osmanlı sefir ve hariciye nazırlarının sürekli duyacakları reform talebinin ilk örneği saymak icap eder.

İskenderiye'deki İngiliz komutan J. J. Morier, başka bir kanaattedir: "Mısır'da emniyetin tesisi için sadece Türklere güvenilmesi ve gerektiğinde Memlûklerin tamamen ortadan kaldırılması"³⁴ nı savunmuştur. 5 Mayıs 1801'de Memlûk lideri Osman Bey Bardisi General Hutchinson'a, Türklere güvenmediğini ve İngiliz hükümetinin kendisine himaye sağlaması halinde İngiliz ordusuna katılabileceğini yazmasına da bakılırsa³⁵ Hutchinson'un Memlûkçü siyasetin, önceki misallerin de gösterdiği gibi, Mısır'daki müdafii olduğu söylenebilir.

İngiliz ve Osmanlı Siyasetleri Açısından Yeni Mısır Meselesi

Fransız işgali ve sonrasında Bâbüâli, Divân-ı Hümâyûn'da Mısır'da Osmanlı idaresinin yeniden ve yeni konseptler etrafında tesisini müzakereye başladı. Muhtemelen İstanbul'daki Nizam-ı Cedid ricâli, Mısır'da yaşanan askerî zaafın kendi yenilikçi projelerini teyid ettiğini düşünmüşlerdi. Mısır Eyaleti'nde Memlûklere geniş bir hareket serbestisi bırakan eski rejim değişmeliydi. Bâbüâli, İngiltere'nin Memlûk beylerini koruma arzusuna rağmen, diğer eyaletlerde olduğu gibi Mısır'ın da idaresini merkezîyetçi-bürokratik esaslara göre düzenleyen yeni bir sistemi konuşmaya başlamıştır. İstanbul'un meseleye verdiği önemin bir göstergesi de Prusya kralından tavsiye istenmesiydi (1801).³⁶ II. Friedrich Wilhelm, Bâbüâli'nin muradına muvafık bir cevap verdi: Müessir bir idare için Memlûk beyleri tasfiye edilmeliydi. Prusya cavabından bağımsız olarak da, Memlûk direnişinin en güçlü ismi Murad Bey'in ölümü ve diğer beylerin kendi aralarındaki hizipleşme Bâbüâli'nin işini kolaylaştırabilirdi. Memlûk beylerinin nüfuzu ve varlıklarının sona erdirilmesiyle İstanbul, o güne kadar sadece beylerin tasarrufunda olan toprakları kullanabilir, Batı tarzı bir orduya sahip olmak için gerekli finans kaynaklarını da elde edebilirdi.³⁷ Bu amaçla Sadrazam Yusuf

34 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke*, s. 31.

35 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke*, s. 41.

36 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, c. 7, s. 81.

37 Müzakereler neticesinde Divân-ı Hümâyûn, Memlûk beylerinin yok edilmesine karar vermiştir. Bu arada uzlaşmayı seçen Memlûk beylerine 40 bin akçeye kadar münasib bir yıllık ücret ödenecek, kalacakları yeri serbestçe seçmelerine ve İstanbul'a gelmeleri halinde, örneğin kapıcıbaşı veya mirahur olarak, Bâbüâli'nin rütbeli makamlarına girmelerine izin verilecekti. Aksi halde hemen zincire vurulacak veya öldürülerek ortadan kaldırılacaklardı. Zinkeisen, *a.g.e.*, c. 7. s. 81-82 Fakat Babüâli ilk önce Kahire iç kalesi ve etraf kalelerine göre tertib ve tanzim, ayrıca civar tabyalara ve etraf kalelere nizamın zabt olunması gerektiğine vurgu yapmıştır. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 10, s. 386/895.

Ziyâeddin Paşa ve kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa Mısır'da idarenin yeniden tesisi için görevlendirildi.³⁸

Onlar Eylül 1801'de Mısır'a geldiklerinde askerî vaziyet şöyle idi: Sadrazam Yusuf Ziya Paşa, yaklaşık 6 bin yeniçeri, Anadolu sipahileri ve Arnavudlardan oluşan bir birlik ile Kahire ve çevresini ele geçirmişti; Kaptan paşa da donanması ile Ebukır önlerine gelmişti. General Hutchinson, İngiliz birlikleri ile İskenderiye, Reşid ve Demenhur'u işgal etmişti;³⁹ General Baird, Hintli birlikleri⁴⁰ ile İskenderiye'nin düşmesinden sonra Murad Bey taraftarı Memlûk beylerinin yaklaşık 4 bin kişilik birlikleri ile geldikleri Gize ve civarında duruyordu.⁴¹

Küçük Hüseyin Paşa, aralarında Tamburcu Osman Bey, El-Bardisi Osman Bey ve Süheyir Murad Bey de olmak üzere, Gize'de bulunan toplam yedi Memlûk beyini Ebukır'daki karargâhına davet etti.⁴² Beyler bu görüşmede Napolyon öncesi duruma dönülmeyeceğini ve Mısır'daki nüfuzlarını kaybedeceklerini öğrendiler. Sultan onları gözden çıkarmıştı. Bunun üzerine beyler İngiliz General Hutchinson'a şikâyetle bulunmuştur. Diğer taraftan Kaptan Hüseyin Paşa, Memlûk beylerini, ortadan kaldırma planını icraata geçirdi:

38 Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c.7, s. 266-267, Zinkeisen, *a.g.e.*, c. 7, s. 82, Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târihi*. c. 1, Haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara, 2003, c. 1, s. 68-69, William Wittman, *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, Çev. Belkis Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 73-74.

39 Khaled Fahmy, "The Era of Muhammad Ali Paşa, 1805-1848", *The Cambridge History of Egypt*, Ed. M. W. Daly, c. 2, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 140 Douin'e göre İskenderiye'deki İngiliz işgali yaklaşık 4500 askerle gerçekleşirken, bu dönemde eyaletin tamamındaki Osmanlı asker miktarı 20 bindir. George Douin, *L'Égypte de 1802 A 1804*, Société Royale de Géographie d'Égypte, Le Caire, 1925, s. 9, ayrıca bkz. FO NA 30/29/5/1.

40 Altı büyük İngiliz gemisi Mısır sahillerini gözetim altında tutarken, Mısır eyaletinde, Müslüman oldukları için Mısır halkının tepkisini çekmeyecek 5 bin kişilik Hint birlikleri getirilmişti. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. Çev. Nilüfer Epceli, Kemal Beydilli, 5, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2005, s. 129, İngitere'nin Mısır'daki üslerinden İskenderiye yakınlarındaki Birket (Bürket) ve Huş'a yerleşmelerine dair bkz. BOA HAT 89/3638-D.

41 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, c.7, s. 82.

42 Bkz. Darendeli İzzet Hasan Efendi, *Ziyânâme, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, Haz. M. İlkin Erkutun Kitabevi Yay., İstanbul, 2009, s. 236, Bâbîâlî Memlûk beylerinden topluca kurtulma planları yapmaktaydı. Daha sonra Mehmet Ali Paşa'nın planına benzer bir biçimde, Memlûk beyleri muayyen bir yere davet edilecek ve akabinde de topluca tutuklanacak ve yok edileceklerdi.. Memlûk beylerinin top yekun ortadan kaldırılması meselesinin öncelikle Serdarekrem Yusuf Ziya Paşa, Kaptanıderya Küçük Hüseyin Paşa ve Sadaret kethüdası Osman Efendi arasında görüşüldüğü anlaşılmaktadır. Bkz. BOA HAT 6501, HAT 3457, HAT 3586.

“Bir gün İngiliz Kumandararı Paşa gemisine, da’vet ve beyleri dahi ma’an da’vet edüp ve fuluka irsâl olunup, cümlesi, Kapudan Paşa gemisine geliüp, ziyâfetler olunup, bu madde, hafî meşveret ve fulukacı çamluca gâvurlarına ifâde olunup, hitâm-ı ziyâfette, beyleri cümle fulukaya tahmil ve paşa gemisinden alarga olunca, fulukacı kefereler hemân tîfeng ve karabinaları âteş edince, bir kaç bey helâk ve bir kaçı mecrub olunca, hemân beyler maddeyi duyduklarında, anlar dahi ölüm eri olup, mubarebeye kıyâm ve bir kaç fulukacı kefereyi katl-i birle, Paşa gemisinde, İngiliz Kumandarı bu bâli görünce, Kapudan Paşa ile keşâkeşe tasaddî ve gangaya kıyâm (ve); ‘bu ne demektir?’ iki kimesne İngiliz Devleti’ne sığınup dâhil olmağla sizler, bâtur saymayüp anları helâke kasd edersiz, bu ne demektir ?”⁴³

Bu arada İngiliz görevliler arasında yazışmalar sürmekteydi. Bu minvalde 1 Eylül 1801’de General Hutchinson, Kabine Üyesi Lord Hobart’a hitaben, Memlûklerin Bâbîâli nezdinde İngiliz hükümeti tarafından canlarının ve mallarının emniyetinin garanti altına alınması karşılığında, Osmanlı hükümetine Mısır’da istediği şehir ve limanlara kendi askeri birliklerini yerleştirebileceği ve ayrıca İstanbul’dan gelen valinin tek yetkili olacağını teklif etmenin meselenin hallini kolaylaştıracağını yazmıştı. General Hutchinson, Memlûk hamiliğini sürdürmekte, onların askerî gücü ve Mısır’da sahip oldukları nüfuzun İngiltere için elzem olduğunda ısrar etmektedir.⁴⁴

Bâbîâli ise Memlûk meselesinde kararlı tavrından vaz geçmiş değildi. 22 Ekim 1801’de Yarbay Holloway’ın bildirdiğine göre, bazı Memlûk Beyleri Osmanlılarca tevkif edilmişti. Şeyhül- beled İbrahim Bey, Saçlı Osman Bey, Casim Bey, Mehmet Bey, Abdurrahman Bey, Zülfikar Bey, Salih Bey, Rıdvan Bey, Ali Bey, Marsuk Bey tutuklanmış bulunuyorlardı.⁴⁵ Bu Osmanlı operasyonu üzerine, İskenderiye’deki İngiliz karargâhından 23 Ekim 1801’de Tuğgeneral Stuart, General Hutchinson’a, “Türlere, ellerindeki Memlûkleri hemen serbest bırakmaları”⁴⁶ ve ayrıca “öldürülen Memlûklerin cenazelerinin gönderilmesi” için

43 Bkz. Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 75, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 83, Comte de Noé, *Mémoires Relatifs a l’Expédition Anglaise Parti edu Bengale en 1800 pour Combatre en Egypte l’armee d’Orient*, 1, Paris,1823, s. 9.

44 Bkz. *L’Angleterre Et L’Egypte La Politique Mameluke*, s. 80-82.

45 Bkz. *L’Angleterre Et L’Egypte La Politique Mameluke*, s. 101, NA FO 78/33, Darendeli İzzet Hasan Efendi, *a.g.e.*, s. 236-237.

46 Bkz. *L’Angleterre Et L’Egypte La Politique Mameluke*, s.102, NA WO 1/345, NA FO 78/33, BOA HAT 87/5386-J.

istekte bulunur.⁴⁷ İngiliz öfkesinin sözcülüğünü üstlenen General Hutchinson, hem öldürülen ve hem de tutuklu bulunan beylerin İngiltere'nin himayesindeki kişiler olduğunu belirterek, onların hemen teslim edilmesi için General Stuart'ı Kapudan Paşa'ya gönderir ve gerektiğinde teslim edilmelerini zorla sağlamak için aynı zamanda birliklerini de Ebukır ordugâhına doğru sevk eder. Muhtemel bir İngiliz - Osmanlı müsademesini Kaptan Paşa önlere, General'e yalnızca ölen ve yaşayan beyleri teslim etmekle kalmayıp, bu hadise için özür dilemek üzere tercümanı İshak Bey'i de gönderir."⁴⁸ Böylece başlarında İbrahim Bey'le birlikte, Kasım ayının ilk günlerinde 10-20 kadar Memlük beyi, beraberlerinde 3 bin Memlük ile beraber Gize'ye gelir ve burada İngilizlere sığınır.⁴⁹ Yakın hadiselerin gösterdiği gibi, Memlük beyleri hakkında Bâbîâli ve İngiltere'nin birbirleriyle çelişen politikaları olduğu aşikardı. Bu zıt pozisyonların, karşılıklı yazışmalarda savaş lafzının dahi geçmesine sebep olacak kadar ciddiye alındığı görülmektedir. İngiltere Memlük beyleri konusunda ısrar ederken, Bâbîâli'ye Mısır'dan gelen haberlerde "Şimdi İngiltere Devleti Devlet-i aliyye ile cenk üzerindedir" ibaresi geçmekteydi. Bu tarz ibareler yazışmalarda geçse de Napolyon tehlikesi her iki devleti birbirine yaklaştırdığından "iki devlet-i müttefika beyninde bazı kötü arıza zuhûr etse bile dostane hallolur... İngiltere Devletini biz yine dost ve müttefik bilürüz"⁵⁰ şeklindeki açıklamalara da rastlamak şaşırtıcı değildir. Diğer taraftan Mısır'daki bu kabil vukuattan İstanbul haberdar olduğunda, Reisü'l-küttab Efendi, İngiliz sefiri Lord Elgin'le görüşmüştür. Lord Elgin, General Hutchinson'un hükümetinin yetkisi olmadan ve kendi inisiyatifiyle hareket ettiğini mazeret zımında dillendirmişti.⁵¹

Başka bir İngiliz belgesi sağ kalan Osman Bardisi, Muhammed Şişeci ve Ahmed Kilerci, Osman, Süleyman ve Ali Ağa gibi memlük beylerinin General Stuart'la görüştikleri haberini vermektedir. Stuart'a kalırsa o, Memlük beylerine

47 Öldürülen Memlük beylerinden Osman Bey el-Askar, İbrahim Kâhya'nın cesetleri parçalandığı için alınamamış ancak Muhammed Hazadai, Murad ve Salih Ağaların cesetleri de denize atılmıştı. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke*, s. 102, BOA HAT 1337/52162.

48 Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. 7, s. 134-135, BOA HAT 3497, HAT 3602, NA FO 78/30, Yüksel Çelik, "III. Selim Devrinde Mısır'da Osmanlı İngiliz Rekabeti (1798-1807)", *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. S. Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, s. 354-355, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 84.

49 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 84, Comte de Noé, *a.g.e.*, s. 211-240.

50 Bkz. BOA HAT 157/6537, 26 Ekim 1801(18 Cemaziyelahir 1216).

51 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, c. 7, s. 85, Ingram, *a.g.m.*, s. 330.

bir İngiliz kampında sığınmacı olarak yer verilmesine taraftardı.⁵² General Baird ise Osmanlıları Memlûkler yüzünden gücendirmek yerine; “Türkler, Memlûk beylerini Mısır’dan atma konusunda kararlı oldukları için, Memlûklere istedikleri bir ülkede ikamet izni ile kalacak yer ve bir miktar para verilebileceğini” tavsiye etmişti.⁵³

İngiltere’nin Memlûk meselesine yönelik dikkati, Mısır’dan çekilip çekilmemek hususundaki tedirginlik ve kararsızlığını da etkiliyordu. Zira tüm iç yazışmalarda İngiltere’nin Mısır’daki birliklerini ne zaman çekeceğinden hiç bahsedilmemekteydi. Ancak Lord Elgin, 12 Aralık 1801 tarihli raporunda, İngiliz birlikleri Mısır’dan ayrıldığında, Türkler ve Memlûk beyleri arasındaki ihtilaf sebebiyle Mısır eyaletinin yeniden kaosa sürükleneceğinden korktuğunu ifade ediyordu.⁵⁴ Ne var ki Londra, Mısır’daki nüfuzunu Memlûk beylerini kendi tarafına çekerek arttırmaya çalışmaktadır. Zira Fransa ile yapılacak bir barış anlaşmasından sonra İngilizlerin Mısır’dan çekilmeleri kaçınılmazdı ve Mısır’da işlerin düzene girmesi İngiltere’nin Levant’taki çıkarları için uygundu. Bu sebeple Mısır’da Osmanlı aleyhine olmayacak şekilde, kontrolü Memlûk beyleri aracılığıyla tesis etmenin yollarını aramak tarafların lehineydi. Ancak bunun için önce Türkler ve beyler arasındaki ilişkilerin düzeltilmesi gerekmektedir”.⁵⁵

Bâbîâlî Mısır’da arzu ettiği idarî düzeni tesis etmek için, Kaptan paşanın kethüdası olan Gürcü asıllı Hüsrev Paşa’yı Mısır valisi tayin etti (Aralık 1801).⁵⁶ Aynı tarihte Fransız General Sebastiani⁵⁷ Paris’te imzalanan barışın (9 Ekim) ön hazırlıkları için İstanbul’a geldi. İngiltere ve Bâbîâlî’nin Memlûk beyleri

52 Bkz. *L’Angleterre Et L’Egypte La Politique Mameluke*, s. 102-103 Bundan daha önce (20 Haziran 1801) Gize’de bulunan General Stuart, Reisülküttab’dan, Beylere ve kölemenlerine her gün yiyecek ve develerine zahire gönderilmesine himmet ve inayet buyurmasını istemişti. Bkz. BOA HAT 3586-C, BOA HAT 87/3586-J.

53 Bkz. *L’Angleterre Et L’Egypte La Politique Mameluke*, s. 119-120, NA WO 1/345.

54 Bkz. *L’Angleterre Et L’Egypte La Politique Mameluke*, s. 149, NA FO 78/32, FO 78/33.

55 Bkz. *L’Angleterre Et L’Egypte La Politique Mameluke*, s. 157-159.

56 Bkz. Fahmy, a.g.m, s. 142 Mısır meselesinde Hüsrev Paşa’yı önemli kılan hususlardan biri de onun valiliği zamanında Mısır’da Nizâm-ı Cedid’in teşkiline başlanmasıydı. Enver Z. Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedid 1789-1807*, TTK, Ankara 1946, s. 59.

57 Korsikalı bir asker olan Horace François Bastien Sebastiani (1772-1851), 1799’da Bonaparte’ın 18. Brumaire hükümet darbesinde onun tarafında yer almıştı. 9 Ekim 1801’de Paris’de Talleyrand ile Osmanlı elçisi Ali Efendi’nin imzaladığı ilk barış anlaşmasını Bâbîâlî’ye sunmak için, Bonaparte Albay Sebastiani’yi fevkalâde temsilci sıfatıyla, İstanbul’a göndermişti. Sebastiani bu misyonu yerine getirmede başarısız olmuştu. Detaylı bilgi için bkz. Soysal, a.g.e., s. 352-353.

mevzuundaki anlaşmazlıkları, Paris'de Bâbüâlî'yle ilişkilerin düzeltilebileceği umudunu güçlendirmişti.⁵⁸ Fakat Fransa, Osmanlı Devleti'yle yapacağı ön anlaşmaya, sadece Memlük beyleri hakkında anlaşmazlıklar sebebiyle İngiltere'nin mani olacağından da endişeleniyordu.⁵⁹

General Hutchinson, son gelişmeler üzerine Londra'ya, 9 Ocak 1802'de Lord Hobart'a hitaben, bir rapor gönderir: Ona göre Memlüklerin savaş sebebiyle sayıları azalmıştır⁶⁰ ve ayrıca Memlüklerin köle orijinli olmaları sebebiyle, bunların alınıp satıldığı pazarların Osmanlılar tarafından kapatılabileceği ihtimalinden bahsetmişti.⁶¹ Başka bir gaile, Osmanlıların beraberinde Mısır kıtasına getirdiği Arnavut birlikleriydi; onlar şimdiden Mısır'da mühim bir kuvvet oluşturmaktaydılar; Hutchinson, bunlara karşı bir tedbir alınmazsa gelecekte büyük problemlere sebep olabileceklerini ve Arnavutların asla Hıristiyan bir memurun komutası altında hizmet etmeyeceklerini yazmaktaydı.⁶² Bu arada, 27

58 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, c. 7, s. 86.

59 Amiens Antlaşması'na (27 Mart 1802) göre, Padişahın memalikeinde savaştan önceki yapının muhafaza edilmesi, Mısır'ın İmparatorluğun diğer eyaletleri gibi yönetilmesi, Memlük beylerinin nüfuzunun kınlanması, Fransa ve Osmanlı arasında eski kapitülasyonlar, bilhassa en imtiyazlı devletlerin kısmen sahip oldukları kısmen de gelecekte sahip olacakları ve Fransa'ya da tanınacak ticarî avantajlar açısından geçerli olacaktır. Amiens imzalanmasına rağmen Fransa ve İngiltere arasında ihtilaf devam etmiştir. Bu sırada Reisiülküttaplığın birinci katibi Mehmed Said Galib Efendi, Paris'te Amiens barış antlaşması imzalandıktan sonra Fransa ile Osmanlı arasındaki barış akdini 25 Haziran 1802'de imzalamıştı. Böylece Osmanlı imparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün muhafazası (8. Madde) sağlanmıştı. Amiens Antlaşması'nda Mısır'ın dahili vaziyeti ve münhasıran Memlük beylerinin Bâbüâlî nezdindeki statüsüne dair detaylı bilgi verilmemiştir. Bu şartlarda İngiltere'nin hâlâ Mısır'dan ne zaman çekileceği ve Memlüklerle ilişkileri de merakla şayandır. Bkz. NA FO 78/32, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 88-91, 95-96, Enver Z. Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyükle Elçiliği (1802-1806)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, Kenan Basımevi, İstanbul 1940, ss. 5-8, Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, s. 179-180, Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. 7, s. 175, Carter V. Findley, "The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II", *International Journal of Middle East Studies*, 3, 4, 1972, s. 399.

60 Browne 1790'lardaki büyük vebaya kadar memlük nüfusunun yaklaşık 8 bin olduğunu belirtirken, General Missett 1804 senesinde 3 binden daha fazla olmadıklarını söylemiştir. Ayalon ise Caberti'ye referans vererek, 1805 senesinde sayılarının 2 bin olduğunu belirtmiştir. Bkz. William G. Browne, *Travels in Africa, Egypt and Syria from the Year 1792 to 1798*, London, 1799, s. 70, *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, Ed. George Douin Cairo, 1930, s. 110 Ayrıca bkz. *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke* s. 430, David Ayalon, "Studies in al-Jabartı I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3, 2, 1960, s. 163.

61 Bkz. *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke*, s. 167.

62 Bkz. *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke*, s. 168, T. Walsh, *Journal of the Late Campaign in Egypt*, Luke Hansard, London 1803, 14. Ek.

Ramazan 1217 (31 Ocak 1802) tarihinde General Lord Cavan'ın Memlûk beylerinden Osman Bardisi'ye yazdığı mektupta gerek kendileri ve gerekse ailelerinin emniyetinin sağlanması için söz verdiği yönündeki haberler İstanbul'a ulaşmıştı.⁶³Bu tarihlerde Mısır'daki beylere yönelik Bâbîâlî'nin takibatının devam ettiği düşünülürse, İngiltere'nin arabuluculuk siyaseti izlemediği aksine Memlûk tarafında yer aldığı görülür. Lord Elgin'in sekreteri Sir Stratton Ocak 1802'de Sadrazamla İngiltere'nin Memlûk beyleriyle ilişkileri hakkında görüşmek üzere Lord Cavan'la birlikte Kahire'ye gitti. Osmanlı idaresini rahatlatmak için, İngiliz hükümetinin sadece beylere can ve mal güvenliği vaat ettiği,⁶⁴ fakat hükümdarlıklarını yeniden tesis etmelerine yardımcı olacağını hiç bir şekilde taahhüt etmediğine dair resmi bir açıklama yapıldı. Beyler ise tam aksine İngiltere'nin bu yönde açık bir vaatte bulunduğunu iddia ettiler.⁶⁵

Osmanlı Devleti'nin siyasî diliyle "İklîm-i Mısır-ı Kahire'nin idaresi ve daire-i nizâm"ın zabt u rabt altına alınması hususu Memlûk meselesinin acilen hallini gerektiriyordu. Bunun için de Mısır'daki Osmanlı birliklerine asker takviyesi yapılması ve ayrıca Memlûk beylerinin gücünü kırmak için Mısır'a köle satışının yasaklanmasına karar verildi.⁶⁶ Bu karar aynı zamanda, Bâbîâlî'nin Mısır'da farklı bir idarî sistem uygulamaya kararlı olduğuna dair açıklama ile bütün elçilere, konsoloslarına teslim edilmek üzere gönderildi. Köle taşıyan gemiler, derhal alıkonulacak ve kaptanları ibret olsun diye cezalandırılacaktı.⁶⁷

10 Mayıs 1802'de Londra'dan General Stuart'a verilen emirlerde, İngiltere'nin Mısır konusunda niyetinin netlik kazandığı anlaşılır. Bu niyet bir ara çözümlü ihtiva etmekteydi: Buna göre, Bâbîâlî'nin hassasiyeti dikkate alınacak, ancak Memlûk beylerinin emniyeti İngiliz çıkarlarının devamı için muhafaza edilecekti. Ayrıca Fransız tesiri sona erdirilerek, Mısır'da vaziyetin Fransız işgali öncesindeki haline dönmesi sağlanacaktı. Beyler de Bâbîâlî'ye yıllık haraçlarını arttırarak

63 Bkz. BOA HAT 87/3573 Ayrıca yine bu dönemde İngilizlerin dikkatini bir başka Memlûk beyi, Muhammed Elfi'nin de çektiğini görmekteyiz. Kahire'deki İngiliz temsilcisi Alexander Straton, Lord Elgin'e, Yukarı Mısır'da bulunan Elfi Bey'in hatırı sayılır bir askeri gücün başında olduğunu, Gize'deki Beylerin Elfi'ye katılmalarını engellemenin imkânsız olduğunu anlatmaktadır. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke*, s. 182.

64 İngiltere'nin Memlûk beylerine verdiği vaatler arasında, beylerin can ve mallarının bağışlanması ve eğer gerekirse Bâbîâlî'nin belirlediği bir bölgeye gönderilmeleri için ricada bulunacakları yer alıyordu. Bkz. BOA HAT 1337/52162.

65 Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 96-97, BOA HAT 84/3449-L.

66 BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 10, s. 341-342/755.

67 Bkz. BOA HAT 86/3542, 27 Rebiulevvel 1217 (28 Temmuz 1802), Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 97-98.

ödeyecek ve Sultana itaat edeceklerdi.⁶⁸ Bu arzuya uygun olarak, Memlük beyleri ile İngiliz birlikleri Kahire yakınlarında bir araya geldiklerinde, General Hutchinson Mısır'ın idaresinin istikbalini tanzim eden şu planı Memlüklere sunmuştur:

a- Türkler İskenderiye, Rosetta ve Dimyat'a sahip olacaklar ve Kahire Kalesi'nde bir garnizon bulunduracaklar,

b- Eskiden olduğu gibi Bâbüali tarafından atanacak bir paşa, beyler arasındaki tüm anlaşmazlıklara karar verecek, yeni Memlük şefini atayacak ve eyaletin genel olarak idaresinden de Osmanlı paşası sorumlu olacak,

c- Beyler, İstanbul'a mirî ya da haraç vergisini ödeyecek,

d-Beyler, eskiden olduğu gibi, kendilerine ait mal ve mülklerine sahip olacaklardır.⁶⁹

General Stuart, Mısır'ın boşaltılması hakkında İstanbul'da 22 Temmuz 1802'de reisülküttahta yaptığı görüşmede Memlük beyleri nâmına, onlara Mısır'da yaşayabilecekleri, fakat Devlet-i Aliyye için zararlı olamayacakları bir yer gösterilmesinden başka bir şey talep etmeyerek, Bâbüali'ye birkez daha Memlük beyleri ile anlaşmazlıklarında İngiltere'nin arabuluculuğunu teklif etti.⁷⁰ Reisülküttahta ise kesin bir red cevabı verir, Memlüklarin olduğu yerde huzur

68 Fransız işgali zamanında Memlük lideri Murad Bey, İngilizlerle işbirliğine yakın davranmış, bunun yanı sıra Murad Bey'in ölümünden sonraki karışıklık döneminde beyler, İngiltere lehine davranacaklarını ilan etmişlerdi. Bunu doğrulayan rapor Kolonel Robert Anstruther'in kaleminden çıkmıştır: "Murad Bey'in ölümünden sonra Memlüklerin lideri olan Osman Bey Bardisi'nin bir adamı Mayıs'ın ilk günlerinde (1802) Rosetta'daki kampa geldi. Osman Bey, Fransızların ülkeden çıkarılmalarından sonra tüm ayrıcalıklarının ve mallarının eski durumuna getirilmesi güvencesinin verilmesi şartıyla, emrindeki tüm Memlük askeriyeye bize katılmak için Kahire'ye geleceklerini bildirmiştir." demektedir. 8 Mayıs 1802 tarihli Kolonel Robert Anstruther'in Raporu için bkz. NA, WO 1/346, *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke*, s. 241, 243-244. Fakat Sultanın Memlükler hakkındaki kararı şu şekilde tezahür edecektir: "Hal böyle iken bir müddetten beri ekalim-i Mısriyye'de mütegalibane hareket -birle türlü türlü fesad ve ihtilale sebep olan İbrahim Bey'in ve Elfi Muhammed Bey ve Bardisi Osman Bey ve Selim Ziyab Bey'in ve onlara tâbi ümera ve kuşâfin feyme-bâd arz-ı Mısır'da ikametleri caiz olmadığına mebni ... ziyade maaş ve kemâl-i emniyet ... ile bilâd-ı İslâm'dan diledikleri mahalde ikametlerine ve ... Kölemen zümresinin asâkir-i pâdişâhi olmak üzere Mısır valileri maiyyetlerinde istihdam olunmalarına" BOA HAT 1483/51, HAT 1365/54069.

69 Bu şartlar Memlük beyleri tarafından kabul edilmişti. Kolonel Robert Anstruther raporunda vezirin, çeşitli bahaneler öne sürerek bu maddelerin uygulanmasını geciktirdiğini, kısa bir süre sonra da Osmanlı ordusunun İskenderiye'yi kuşatarak buradaki Memlüklerin bir kısmını öldürdüğünü yazmıştır. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke*, s. 244, NA WO 1/346.

70 İngiltere'nin Mısır'daki askerini ne zaman çekeceği konusunda Hurşid Paşa'nın da dahil olduğu müzakereler için bkz. BOA HAT 84/3449-C, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 99, Comte de Noé, *a.g.e.*, s. 459.

olmayacaktır.⁷¹ Bâbîâlî, müzakereler esnasında yeni bir zemin oluşturmak için bu defa Memlûk beylerinden Elfi Muhammed, Osman Bardisi, İbrahim ve Ziyab Selim Beyler hariç, “Devlet-i Aliyye askerliğini kabul eden kölemen taifesi gelsin ve Mısır’da ikamet etsinler ve asakir-i Pâdişâhi misüllü maiyyet-i çâkerânemde istihdam olunsunlar”⁷² diyerek yeni bir teklif götürür.

Reisülküttabın III. Selim’i temsilen konuştuğu hatırlanırsa, Memlûklere karşı mevlevî padişahın hatt-ı hümayunlara da yansıyan daimi bir öfke beslediği açıktır. Bu noktada sultanın elini kuvvetlendiren bir gelişme Fransa’nın yeni pozisyonuydu. Bonapart, Rusya ve Avusturya ittifakına karşı Osmanlı İmparatorluğu’yla dostluğu inşa etmek niyet ve kararındaydı. (Kartal, 1940, s. 46)⁷³ Nitekim Ekim ayı sonlarında (1802) General Sebastiani İstanbul’a gelmiş ve sonra Sebastiani Mısır valisiyle görüşmek için Kahire’ye gitmiştir.⁷⁴ Sebastiani, Mısır ziyaretini müteakip bir rapor kaleme almış ve Osmanlıların zaafından bahsederken, Memlûklere de yer vermiştir. Ona göre, Mısır beyleri, Osmanlı hâkimiyetini kabul etmeyeceklerdi, beyler Fransızların Mısır’ı işgal etmesinden önceki imtiyazlı vaziyetlerine dönmek istiyorlardı. Fakat buna tek bir mani vardı: Bâbîâlî! Zira Memlûk beylerinin Osmanlı idaresinden şikayeti sürmekteydi. İlginç olan daha önce İngiltere’nin desteğini alan beylerin önceki hasımları Napolyon’dan yardım isteyen bir mektup kaleme almalarıydı:

Bizler ki Şeyhü’l-beled İbrahim Bey ve Murad Bey yerine olan Osman Bey, taraflarımızdan kuvvetlü kudretlü haşmetlü sultanımız konsolos-u evvel Bonaporto (Bonapart) hazretlerine;

71 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 98.

72 Bkz. BOA HAT 89/3638-E, BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 90/244 Mısır valisinin bildirdiği üzere, İngiltere bu vakitler sadece Memlûk beylerinin müdafaasıyla ilgilenmiyor aynı zamanda Damanhur, Hûş, Feyyum ve İskenderiye’deki sair ümera ve urbanı kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Bkz. BOA HAT 89/3638-K.

73 Bonapart’ı Mısır’ı işgali Osmanlı İmparatorluğu’nun dış siyasetinde değişimi de zorunlu kıldı. Zira Mısır’ı Fransızlar’dan almak gayesi, Osmanlı İmparatorluğu’nu yeni ittifak arayışlarına sevk etti. Öyle ki Fransa’ya karşı, eski hasmı Rusya ile ittifak yaptı ve Kartal’ın da belirttiği gibi o vakte kadar ticarî ve iktisadî ilişkilerin olduğu İngiltere bu ittifaka dahil edildi. Fransız birliklerinin Mısır’ı terk etmelerinden sonra Bonapart’ın tekrar Fransız Osmanlı dostluğunu inşa etme gayreti de bu bağlamda önemi haizdir. Dolayısıyla Mısır’ın işgali sebebiyle yaşananlar, Osmanlı dış politikasında “denge” siyasetinin benimsediğini göstermektedir. Bkz. Kartal, *Selim III’in Hatt-ı Hümayunları*, s. 160-161.

74 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 99-100, J. A. R. Marriot, *The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy*, The Clarendon Press, Oxford, 1917, s. 153 Hüsrev Paşa, Sebastiani’nin Mısır ziyaretini İstanbul’a detaylı olarak bildirmiştir. Bkz. BOA HAT 89/3638-F.

Cenab-ı devletiniz her vechile âkîl ve müdebbir ve sahib-i tedbir olup yedi kırak beyninde işgüzar ve cengâverlikte namdar olup ve her kangı tarafa hücum eylediniz ise abz ve zîr-i destinize girift eylediğiniz dergâr ve gün gibi aşikâr olup gelüp bizim memleketimizi elimizden abz edüp ve bizlere üç sene mütemadî Cebel-i Asâbta zâhmet ve meşakkat çektiriüp ol zalim ve gaddar ve be't-faâl olan Osmanlıya teslim edüp bizleri böyle nâmekân bırakmak şanın mıdır ve sizin dahi malûmunuzdur ki Osmanlı asker gelüp bizim elimizden Kahire-i Mısır almak mümkün değil iken bu felâketleri başımıza getirmeğe sebep olmanız lâyükullah değildir. Bundan böyle, bizler sizin ırzınıza düştük ve sizin emrinizin altında olup kat'iyen muhalefet etmeyeceğimiz aşikâr olmakla ancak Cenab-ı Devletinizden istirhamımız şudur ki: Bizleri Kahirei Mısır'dan ne vechile çıkardınız ise Devleti Aliyyeye ricanız ile mi olur, yoksa tarafımıza imdat göndermeniz ile mi olur, yine evvelki gibi Mısır'da oturmamız hususunda himmet eyleyüp ve tarafınızdan her ne ki matlûp buyrulursa emrinize muhalefet etmeyeceğimizi sizin kalbiniz dahi müşahede eylesin.⁷⁵

14 Kasım 1802'de Memlûkler, Damanhur'da askerî bir tertibat gerçekleştirerek, Reşid üzerine ilerlemişti. Meydana getirdikleri ordu, yaklaşık iki bin kişilik Memlûk ve dört bin bedeviden oluşuyordu.⁷⁶ Öyle anlaşılıyor ki İngilizlerin 'iyi niyet'li gayretlerinin yetmediğini hesap eden Memlûkler Osmanlı Devleti'ne karşı Mısır'daki varlıklarının devamı için top yekûn bir muharebeyi göze almış durumdaydılar. Fakat 9 Ocak 1803'de Lord Elgin'le reisülküttab arasında, Bâbîâlinin Memlûk beylerini affetmesi, beylerin de karşılığında sipahilerini Kahire valisinin hizmetine vermeyi ve Mısır'ın yönetimine bundan böyle karışmayıp Bâbîâlinin tebası olarak barış içinde yaşamaları için kendilerine tahsis edilen Yukarı Mısır'daki küçük İsvan (Assuvan) Şehri'ne yerleşmeyi taahhüt etmelerini öngören bir uzlaşma akd edildi.⁷⁷

Ocak 1803'de Sebastiani, Bonapart'a yazdığı raporda ise Memlûk ordusundan da bahis açar. Bu ordu 3 bin Memlûk, yaklaşık 6 bini de farklı kabilelerden Arap askerinden mürekkepti. "Memlûklerin Mısır'ı yönetemeyecekleri kesindir; sayıları 3 bin adamı geçmez ve satın alınan Gürcü kölelerden oluşmaktadır. İstanbul bu

75 Bkz. Karal, *Halet Efendi'nin Paris Büyükle Elçiliği...*, s. 49.

76 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke*, s. 317, NA WO 1/346, BOA HAT 1364/53948.

77 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 10, s. 337-337/749-750 Bu anlaşmadan sonra, Lord Elgin sadrazama Mısır'ı boşaltacaklarını resmen bildirdi; askerî birlikler, Amiens Barış Antlaşmasının aksi yöndeki hükmüne rağmen, İngiltere'nin kendisi ve Fransa arasında akd edilen barışın muhafaza edileceğinden emin olana kadar işgal altında tutacağı Malta'ya götürülmek üzere gemilere bindirilecekti. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 101, *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 29-32, Temmuz 7 ve 17 Ağustos, 18 Ekim tarihli Stuart'dan Hobart'a giden mektuplar ve 10 Ocak 1803 tarihli rapor için bkz. NA WO 1/346, Ingram, *a.g.m.*, s. 335.

köle satışını durdurabilir. Memlûkler için kayıplarını telafi etmek zor ve askerî bir birlik olarak organize olmaları da imkânsızdır.⁷⁸ Sebastiani devamla Memlûk beylerinden bahseder: onların en parlak temsilcisi Muhammed Elfi beydir.⁷⁹ Sebastiani'nin teşhisi sonraki hadiselerle doğrulanır. Muhammed Bey Elfi Londra'ya gider (Ekim-Aralık 1803), Majestelerinin hükümeti kendisine dikkatli bir protokol uygular, kendisini dinler ve fakat bu itibar Dersaadet'i kızdıracak bir boyut taşımaz. Ziyaretin sebebi Memlûkleri yok olmaktan kurtarmak için destek almak ve aynı zamanda kendisini memlûklerin önderi olarak kabul ettirmektir.⁸⁰ Ancak Londra'dan döndüğünde Elfi Bey, o sıralar Arnavut sergerdelerin başbuğlarından ser-çeşme Kavalalı Mehmed Ali ve Osman el-Bardisi ittifakıyla savaşmak zorunda kalacaktı. Burada ilginç olan husus Memlûk Beyi Osman Bardisi'nin Mısır'da Memlûklerin gücünü ortadan kaldırmaya çalışan Mehmet Ali ile rakibi bir başka Memlûk beyi Muhammed Elfi'ye karşı ittifak kurmaktan çekinmeyişidir.

8 Mart 1801'de müttefik bir güç olarak Osmanlı Mısır'ına gelen İngiliz askeri nihayet 1803 Mart'ında İskenderiye'den ayrılır. Gidişlerini hızlandıran bir sebep de Mısır'daki veba (taun) salgınıdır.⁸¹ Mart 1803 itibarıyla Mısır, şimdi de İngiliz misafirlerden kurtulur. Fakat geri dönmeyen başka bir unsur vardır: Arnavutlar..

Mısır'da İktidar Adayları: Bâbîâli, Memlûkler ve/veya Arnavudlar (1803-1807)

İngiltere Mısır'dan çekildikten sonra, kendileri nâmına yapılan uzlaşmadan tatmin olmayıp Yukarı Mısır'a çekilen Memlûk beyleri ve yeni Kahire valisi Mehmet Hüsrev Paşa arasında çatışmalar yaşandı. Paşa, Memlûk beylerinin şartsız teslim olmalarını isterken, beyler de toprak ve mallarına ve hatta eski

78 *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 22.

79 *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 26.

80 Abd al-Rahman Al-Jabarti, *History of Egypt: Ajaib al-Atharfi'l-Tarajim wa'l-Akhhbar*. Çev. C. Psycheff- T. Philipp- D. P. Little, c. 4, Franz Steiner, Stuttgart 1994, s. 46.

81 Bkz. BOA HAT 226/12584-E Aynı zamanda Muhammed Elfi de 15 kişilik maiyeti ile Londra'ya doğru yola çıktı. Bu neticesi olmayan bir yolculuk olacaktı. Ahmed Cevdet Paşa, "İngilizlerin İskenderiye'den çıktıkları ve Fransa ile beyinlerinde birudet zuhur ettiği"ni anlatırken, "Hilâl-i Zilkade'de İngilizlerin İskenderiye'yi tahliye ile Malta canibine gittikleri ve devlete muhâlif olan güruhtan Elfi Mehmed Bey ile on beş kadar Kölemenlerin birlikte azimet ettikleri"ni söylemektedir. Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 178. Elfi Bey'in Londra seyahati için bkz. George Douin, "L'Ambassade D'Elfi Bey A Londres Octobre-December 1803", *Bulletin of Egyptian Institute*, 7, 1924-1925, ss. 95-120 Bu makaleyi Fransızca'dan Türkçe'ye çevirerek istifade etmemi sağlayan Tuğçe Elif Taşdan'a müteşekkirim.

statülerine tekrar sahip olmak için inadlarını sürdürdüler. Bu sebeplerle 23 Kasım 1803'de Demenhur'da Osman Bey el-Bardisi idaresindeki Memlükler ve Paşa'nın kethüdası Yusuf Bey emrindeki birlikler arasında harp çıkmış, 800 kişiden mürekkep Memlük birliği 7 bin kişiden oluşan Yusuf Bey'in ordusunu yenilgiye uğratmıştı. Ancak son kertede bu galibiyet Memlüklere kalıcı bir fayda sağlamaz; çünkü galibiyeti kalıcı bir zafere çevirecek kadar güçleri yoktur.. Osmanlı tarafında ise Paşa'nın Arnavut birliklerine ve muharebeden kasten uzak kalmakla suçladığı Tahir Paşa ve Mehmet Ali Bey'e yenilginin müsebbibleri olarak kızdığı bilinmektedir.⁸² Mısır'da arnavut varlığının başlangıcı 1801 yılıdır, maksadı Napolyon'un Mısır'ı işgaliyle uğraşan Osmanlı askerlerine yardımcı olmaktır.

Hüsrev Paşa'nın suçlamalarına cevaben Kavalalı Mehmet Ali Bey, hâlâ ödenmemiş ulufelerinin kızgınlığını yaşayan Arnavut askeriyle Hüsrev Paşa'nın huzuruna çıktı. Kavalalı daha sonraki adımlarının da teyid edeceği gibi, durumdan vazife çıkarmayı biliyordu. Zaten Hüsrev Paşa Arnavutlara akçe ödeyecek bir hazineye malik değildi ve talep karşılanamayınca nihayet 1803 Mayıs başlarında Kahire'de Arnavud askerler isyan etti.⁸³ Mehmet Hüsrev Paşa üç gün asiler tarafından sarayında kuşatılmış ve birlikleriyle Mansuriye üzerinden Dimyat'a çekilmeğe mecbur kalmıştı.⁸⁴ Bu esnada Arnavut askerinin komutanı Tahir Paşa, Kahire valiliğini ilan etmiş, ancak idaresi kısa sürmüştür.⁸⁵ Zira o da birliklerinin ulufelerini ödeyemediği için çıkan isyanda, 25 Mayıs'ta askerleri tarafından öldürülmüştür.⁸⁶

Şaşırtıcı bir gelişme de Yukarı Mısır'dan, Gize yakınlarına gelen Memlük beyleriyle birleşen Mehmet Ali Bey'in, Tahir Paşa'nın katillerini ele geçirip cezalandırmasıydı. Kendisi de arnavutlara komuta etmiş bir arnavut olan Mehmet Ali hizmetleri karşılığında Kahire Kalesi'ni Memlüklere bırakmıştır.⁸⁷ Memlükler böylelikle iki yıl aradan sonra Kahire'ye dönmüş oldular. Dimyat'a kaçan Hüsrev Paşa ise askeriyle Kahire'ye doğru harekete geçmişse de Arnavut birliğine

82 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 114.

83 Arnavut askerinin isyan gerekçesi uluferini alamamaktı. Meselenin halli konusunda Bâbiâli, "ulufeleri derhal Mısır hazinesinden verilsin, borçları öndendikten sonra cümlesinin Mısır'an ihraç edilmesi" ne karar vermiştir. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 12/16.

84 Bkz. BOA HAT 86/3523, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 116, Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 88.

85 Bu dönemde Mısır'daki Arnavut askerinin sayısı 7 bindi. *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 48.

86 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 117.

87 Bkz. NA WO 1/346.

yenilmiştir. Mehmet Ali ve Osman Bey el-Bardisi 10 bin kişilik bir kuvvetle Dimyat önlerine geldiğinde (26 Mayıs 1803),⁸⁸ Hüsrev Paşa nihayetinde teslim olmuş ve Kahire'ye götürülmüştür.⁸⁹ Hüsrev Paşa'nın Memlûk-Arnavaud ittifakına esir düşmesi Mısır'daki Osmanlı rical ve kuvvetlerinin maneviyatını sarsmıştır. Nitekim aşağıdaki satırlarda hayal kırıklığının kesafetini görmek mümkündür: "İklim-i Mısır külliye elden gidip Haremeyn-i muhteremeyn canibine dahi imrâd ve ianet Mısır canibinden olacak iken külliye münkat' olduğu suretde... Mısır'ın müceddeden yed-i devlet-i aliyyeye geçmesi ne gûne külliye asker ve mühimmât ve mesârifâta muhtaç idiğü ... kullarına tez elden akçe ve mühimmat ve top ve asker hususlarına ne veçhile iane olunabilir ise tez elden tertib..." edilmelidir.⁹⁰ Divan-ı Hümâyûn, Hüsrev Paşa'nın Dimyat'a kaçtığı haberinin gelmesiyle, eskiden Memlûk Beyi Murad'ın hizmetinde de bulunmuş ve Çerkes asıllı Cezayirli Ali Paşa'yı bin kişilik bir kuvvet ve asilerin ulufelerini havi parayla Mısır'a vali olarak tayin etmişti.⁹¹ O esnada Elfi beyin rakibi memlûk lider El-Bardisi Osman Bey, Kahire'deki İngiliz başkonsolosu Albay Misset ve Mehmet Ali Bey'in yardımlarıyla Kahire'de yönetimi elde etmişti. İlginç olan, eş zamanlı olarak Bâbüâli'nin, suçlarını affederek, Osman Bey Bardisi'yi Memlûk beylerinin gözde mansıbı olan şeyhülbeledliğe atamasıdır. Hâlbuki daha evvel asi veya serkeş olarak Mısır'da ihtilale sebep olmakla suçlanmaktaydı.⁹² Burada tekrar bir çaresizlik siyaseti olarak ödül-ceza taktığının devreye girdiği görülmektedir.

Cezayirli Ali Paşa, 8 Temmuz 1803'de İskenderiye'ye ulaştığında, Babıâli adına bir uzlaşma teklif etmek için Memlûk beyleriyle irtibata geçmiş,⁹³ fakat beyler görüşmeyi reddetmiştir. Osman Bey Bardisi yakın geçmişe atıfta bulunarak, Bâbüâli'nin kendilerini Kahire'den kovarken Memlûkleri ciddiye almadığını, şimdi ise kendilerinin de yapılan teklifleri kabul etmeyeceklerini

88 Ahmed Cevdet Paşa bu vaziyeti şöyle yorumlamaktadır: "...ve eğerce Mısır'da Rumeli askeri onlara mukabil bir azim kuvvet idiye de Bardisi'nin Mehmet Ali'ye emniyet-i kâmile olduğu ve Mısır'a duhulleri bu asker sayesinde idiğü cihetlerle bu askeri kendi kuvve-i askeriyelerinden ma'dûd bilirler idi..." Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. 7, s. 24 .

89 Bu süreç hakkında detaylı bilgi için Bkz. Felix Mengin, *Histoire de l'Égypte sous le Gouvernement de Mohammed-Aly*, c.1, Arthus Bertrand, Paris, 1823, s. 27-40, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 117, *L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 47.

90 Bkz. BOA HAT 154/6493.

91 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 118, BOA HAT 83/3447-P, 29 Rebiülahir 1218 (18 Ağustos 1803).

92 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 100/262.

93 Bkz. BOA HAT 85/3480, HAT 89/3643.

söylemiştir.⁹⁴ Bardisi'nin sert cevabı ve Memlüklerin Osmanlı ordusu karşısındaki parlak zaferlerine rağmen, Memlük iktidarının maddî ve toplumsal zemini çok zayıftı. Kendi aralarında bölünmüşlerdi ve bu bölünme maddi güçlerine de yansiyordu. Örneğin Osman Bey el-Bardisi ulufelerini isteyen birliklerin taleplerini karşılayacak maddi güce sahip değildi. Sayıları azalmış ve askere adam alma usulleri, Bâbîâlî'nin köle ihracatını tamamen yasaklamış olması ve Arnavutluk'dan kiralık askerinin de Mısır'a getirilmesinin tamamen yasaklanmasıyla kesilmişti (Ekim 1803).⁹⁵ Eylül 1803'de Mehmet Ali Arnavut askerleriyle Kahire'de bulunmaktaydı ve İskenderiye'de kontrolü sağlayamayan Osman Bey Bardisi de arkasından Kahire'ye dönecektir. Bu dönemde ayrıca kıtlık tehlikesinin baş göstermesi ikili yönetimi zayıflatacaktır. Ulema halkı sakinleştirmesi için Cezayirli Ali Paşa'yı Kahire'ye çağırılmıştı.⁹⁶

Cezayirli Ali Paşa, beylerin niyetlerini öğrenmek için, ilk öncemasıyla ilgili 12 Aralık 1803 tarihinde, Bâbîâlî'nin beyleri affedeceği ve bundan böyle Mısır'da varlıklarını güvence altına al taahhütleri içeren Padişah'ın bir hatt-ı hümayununu gönderdi.⁹⁷ Ali Paşa öte yandan tam tersi bir adım atarak 2.500 piyade, 500 sipahiden mürekkep birlikleriyle 18-22 Aralık 1803'de İskenderiye'den ayrılarak, Memlüklerin işgali altındaki Reşid'e yönelmiş, ulufelerini ödeyeceği vaadiyle Arnavutları teskin ederek, Memlüklere karşı sefere çıkmaya ikna etmiş, Arab şeyhlerinin ve Kahire'deki ulemanın da desteğini almaya çalışmıştı.⁹⁸

Cezayirli Ali Paşa, tüm gösterişli tedbirlerine rağmen Hüsrev Paşa'nın akıbetine uğramaktan kaçınamayacaktı. Reşid'de Memlük ordusuna yenilip, Arnavut birlikler tarafından kuşatılınca 27 Ocak 1804'te Osman Bey el-Bardisi'ye teslim oldu. Cezayirli Ali Paşa tutsak günlerinde halkı ve askeri Memlüklere karşı

94 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 118, *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 51, BOA HAT 84/3459, HAT 152/6425, HAT 217/11914.

95 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 35/93, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 120.

96 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 119, Mengin, *a.g.e.*, s. 51-55.

97 Bkz. Mengin, *a.g.e.* s. 56, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 120 Aslında Aralık 1803 tarihinde Memlük beyleri ve Arnavut askerine yönelik bir ferman Mısır'a gönderildi. Fermana öncelikle Memlüklere geçmişî unutulmaları tavsiye edilmiş ve Fransa'nın işgali öncesi durum hatırlatılmıştır. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 21, 108-109, 122-123.

98 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 26-27/62-66, *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 143.

ayaklandırmaya çalışmakla suçlanarak 31 Ocak 1804'de idam edildi.⁹⁹ Bu galibiyet de Memlûk beylerinin vaziyetini müsbet şekilde etkilemeyecekti.

Bu arada iki Memlûk beyi ve onların etrafında teşekkül eden hiziplerin kendi aralarındaki çatışması şiddetlenecekti. Elfi Bey, İngiltere'den döndükten sonra, Kahire'ye doğru yola çıktığında (17 Şubat 1804), rakibi Osman Bey el-Bardisi onun öldürülmesini planlamaktaydı. Mehmet Ali Bey ise Osman Bey'in bu kararını destekleyecekti.¹⁰⁰

İşte hâl bu minvâl üzere câri iken Biyyûk Elfi dedikleri Elfi Mehmed Bey'in İngiltere'den avdet ile Mısır'a gelmek üzere olduğu haberi alındı. Hâlbuki ümerâ-yı Mısryye'nin heman nısfı onun memâlikinden bulunduğu cibetle Mısır'a vürudunda bittabi nüfuzca sâire galebe ve Bardisi'ye dabi takdim edeceği derkâr olmasıyla ümerâ-yı Mısryye'nin çoğu ve ale'l-husus Bardisi onun gelişinden mahzûz olmayub, zâhirde geleceği haberi üzerine izhâr-ı beşâset ve inbisât etmelerıyla beraber gerek kendisinin ve gerek ona mensub olan ümerânın idam ve izalelerini tasdim ve icraât-ı müteferriasını tertib eylediler...¹⁰¹

Mehmet Ali Bey, Arnavut birliklerinin bir kısmı ile Elfi Bey'e Kahire'ye kadar eşlik edecek Memlûk birliğine Gize civarında saldırırken, aynı zamanda Osman Bey El-Bardisi de El-Komkah Köyü yakınlarında Elfi Bey'in yolunu kesmişti. Elfi Bey bir şekilde Harkiyeye kaçmayı başardı.¹⁰² Gene aynı memlûk kalıbı işliyordu, ortak düşmana karşı güç birliği ve o düşmanın yoluğunda iç çatışma.

Son gelişmenin Osman Bey Bardisi'nin değil Mehmet Ali Bey'in lehine bir vaziyet yarattığı aşikârdı. Zira Kahire'de ulufelerini sekiz aydır alamamış olan Arnavutların hissiyatlarına tercüman olan gene Mehmet Ali Beydi. Nitekim 23 Şubat 1804 tarihli Kahire'deki Fransız görevli Lesseps'in Hariciye Nazırı Talleyrand'a yazdığı mektupta, Arnavut birliklerinin komutanı Mehmed Ali Bey'in izlediği siyasete dair detaylar yer alır; "Mehmed Ali Bey, Fransa'nın Bâbîâliyle kendisi arasında arabulucuk yapması temennisinde bulunmakta"¹⁰³

99 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 121-122, *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 158.

100 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 123.

101 Bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 247.

102 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 123, *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 167, 170-171.

103 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 172-173.

24 Şubat'da Mehmet Ali Bey Arnavut askeriyle birlik olup, Osman Bey'in evine gelerek ve birliklerinin ulufelerinin ödenmesini ister.¹⁰⁴

Osman Bey Bardisi'nin, ulufeleri ödeyebilmek için Kahirelilerin omuzlarını yeni bir vergi yüklemesi halkı isyan ettirdi. Mehmet Ali Bey muhtemelen böyle bir sonuç öngörmüş, Arnavutları hoşnut ederken Bardisi'yi itibarsızlaştırmıştı. Yeni rolü sureta Kahire halkı ile Memlük beyleri arasında ilkinin lehine arabuluculuk yapmaktı; asıl gayesi ise Kahire'de Memlük hâkimiyetini bitirmektir. Mehmet Ali Bey, 12 Mart 1804'de, Arnavut askeriyle Osman Bey'in tekrar evini kuşattı ve Arnavudların ateş etmesiyle birlikte bazı memlûküyle şehirden kaçan Osman Bey¹⁰⁵, Kahire'yi bir daha dönmek üzere terk edecekti. Artık şehir ve idare tamamen Arnavutların eline geçmişti. Fakat Mehmed Ali Bey idareye tamamen el koymadı. Nitekim Mehmed Ali, Kahire Kalesi'nde tutuklu Hüsrev Paşa'yı özgür bırakarak, 12 Mart gecesi Kahire kadısına Hüsrev Paşa'nın Mısır valisi tayin edildiğine dair sahte bir ferman gönderdi. Ertesi gün Hüsrev Paşa'yı karşılamak ve Mısır valisi ilan etmek üzere kaleye bizzat gitti. Arnavud birliklerinin öldürülen eski lideri Tahir Paşa'nın taraftarları, aynı zamanda Mehmet Ali'nin de hasımları, Hüsrev Paşa'yı, 15 Mart'da Reşid'e kaçırmıştı. Fakat süreç gene Mehmet Ali'nin lehine sonuçlanacaktı. Zira Mehmet Ali'nin gizli telkinleri üzerine, şeyhler hemen İskenderiye valisi Hurşid Ahmed Paşa (ö.1822)'yi yönetimi devralmak üzere bir Arnavut heyeti aracılığıyla Kahire'ye davet ettiler. Bu hengâmede Mehmet Ali, kaymakam olarak vali yardımcılığı görevini aldı.¹⁰⁶

Hurşid Paşa 3 Nisan 1804'de Kahire'ye geldiğinde¹⁰⁷, bir taraftan Memlûklerle mücadele etmek, diğer taraftan kendi birliklerini kontrol etmek ve Arabistan'da yayılan isyanı bastırmak mecburiyetindeydi. Ancak birliklerinin ulufelerinin ödenmesi için mirî vergiyi bir yıllığına peşin olarak tahsil etmek yoluna gitmesi halkın tepkisine yol açacaktır. (20 Haziran 1804).¹⁰⁸ Yine de Hurşid Paşa askerini,

104 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 123-124.

105 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 124-125 Arnavud birliklerinin öldürülen lideri Tahir Paşa'nın biraderi Hasan Bey, Osman Bey'in hanesine baskın niteliğinde gerçekleşen saldırıyla, Memlük taifesinin bir daha Kahire'ye giremeyeceğini bildirmiştir. Bkz. BOA HAT 80/3329, HAT 89/3649-A, 23 Mart 1804 (11 Zilhicce 1218).

106 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 125, Goldschmidt ve Johnston, *a.g.e.*, s. 224, Cevdet Küçük, "Hurşid Ahmed Paşa", *İA*, c. 18, s. 395.

107 20 Nisan'da da Hurşid Paşa'nın Mısır valiliğini resmen onaylayan ferman gelmiş, 12 Mayıs'da da Kahire Kalesi'ni resmen devralmıştır. Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 125, Câbi Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 88, Jorga, *a.g.e.*, s. 132.

108 Bkz. BOA HAT 169/7212, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 126.

Memlûklerle savaşmaya ikna etmişti. Meydana gelen çatışmalarda Memlûkler ve müttfikleri bedevi Araplar da öldürülmüştü. Memlûkler o sırada Kahire yakınlarında Sakkara'da mevzilenmişlerdi. Buradaki bedevi Araplarla ittifak halinde Kahire'ye tekrar dönme umudundaydılar.¹⁰⁹ Bedevilerin memlûklerin yeni müttfikleri olmaları da enteresandır. Bu dönemde ayrıca İngilizler Elfi Bey, Fransızlar da Osman Bey el-Bardisi hizbiyle temas halindedir.¹¹⁰ Diğer taraftan 16 Mart 1804'de Lesseps, İki Memlûk beyinin rekabetinden bahsederken geleceğe yönelik adeta kehanetlerde bulunmuştur: "Osman Bey ve Elfi Bey arasında sulh olamayacağı gibi, bu beylerden birinin iktidarı tekrar elde edeceği de kesin değildir."¹¹¹

11 Mart 1804'de Kahire'deki Fransız Komiseri Lesseps, Mehmed Ali Bey'den bir mektup alır. Mektupta, Mehmet Ali Bey'in Fransız yetkiliye son derece saygı ve bağlılık ifade eden cümlelerle hitap eder, uzlaşmaya ve iş birliğine açık bir zemin yaratmaya çalışır.¹¹² Bu Mehmet Ali'nin Fransız komiserle doğrudan ilişki kuracak kadar güçlü bir siyasî ve askeri bir figür haline geldiğinin de göstergesidir. Mehmet Ali için Fransa makul alternafı oluşturmaktadır; zira ortak düşman, İngiltere'nin aksine, farklı hesaplarla da olsa memlûklerdir.

15 Mart 1804'de Bâbü'ali'den Mısır'ın hayattaki son beylerine, suçlarının afvedildiği ve münasip bir mahalde ikamet etmelerine müsaade olunduğu bildirilmiştir.¹¹³ Öyle görünüyor ki İstanbul Memlûk meselesinin tamamen çözülmesini ertelemiştir. Büyük ihtimalle Mısır valisi'nin Arabistan'daki Vehhâbî-Suud ayaklanmasıyla ilgilenmek mecburiyetinde olması Bâbü'ali için öncelikli hale gelmişti.¹¹⁴

26 Nisan 1804'de Arnavud ordusuyla, Gize ve İmbaba arasında meydana gelen savaşta Memlûk ve Araplardan mürekkep ordu yenilgiye uğradı.¹¹⁵ Lesseps,

109 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 212, 215.

110 Napolyon'un el-Bardisi'yi ikna etmek için para, silah ve top göndermeyi teklif ettiği anlaşılmaktadır. El-Bardisi Fransa'dan, 100 bin Talari, 12 top ve 6 bin tüfek talep etmişti. Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 126, Mengin, *a.g.e.*, s. 106.

111 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 192.

112 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 201.

113 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 114/290.

114 Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbî Sündiler (1744-1819)*. Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2013.

115 "Mehmed Ali yedi aded Memlûk kafasını Babü'l Zuveyle'de sergilemiştir." Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 216.

21 Mayıs 1804'de İskenderiye'den Talleyrand'a gönderdiği mektubunda, Memlûklerin 20 bin bedeviyi hizmetlerine aldıkları, karşılığında ise Kahire'yi aldıktan sonra yağmalamalarına müsaade ettiklerini bildirmişti. Aslında Memlûklerin, bedevilerin potansiyel gücünden istifade etmeleri şaşkıncı değildi, zira bunlar Yukarı-Mısır'da, özellikle de Balbeis'le Dimyat arasında, nüfuz sahibiydiler. Hatta bu dönemde Araplar Yukarı-Mısır'da da ilerleme kaydetmiş ve Reşid'de de gece baskınlar yaparak hayvan kaçırma olaylarına karışmışlardı.¹¹⁶ Mayıs 1804'de Kahire'deki vaziyete dair detaylı bilgileri Lesseps'den öğrenmeye devam ediyoruz: “Arnavutların lideri Hasan Bey, Memlûk hizbinin bir üyesi gibi davranmaktadır; kıtlık, Arnavutların ödenmemiş ulufelerini talep etmeleri ve Kahire dahilindeki meseleler dışarıdaki Memlûk beylerinin ilerleyişini teşvik eder şekildedir.”¹¹⁷

5 Mayıs 1804'de Osman Bey Bardisi ve ona tabi diğer beyler, Kahire'ye giden yolları yağmaladılar ve bu sırada merkezlerini de Birket'e taşıdılar. Arapları daha sık yağma için Kahire önlerine gönderdiler ve Araplarla Arnavudlar arasında meydana gelen çatışmaları desteklediler.¹¹⁸

Diğer taraftan Hurşid Paşa ve Elfi Bey arasındaki müzakereler sürmesine rağmen kesin bir netice de alınamamıştı. Komuta ettikleri askerî güçler kıyaslandığında, Osman Bey Bardisi'nin 700 adamdan mürekkep bir ordusu vardı. Bunlardan 400 adamı Memlûk, diğerleri içinde Yunanlı ve Mısır'ın sair yerlerinden siyahi askerlerdi. Ayrıca Osman Bey, 6 bin bedevi Arap'dan oluşan bir askeri gücün desteğine de sahipti. Osman Bey'in hizbine yakın olan Süleyman Bey'in 150 Memlûk askerinin yanı sıra 3 bin kişilik bedevi Arap gücüne hükmettiği görülmektedir. Muhammed Bey Elfi'nin hizbinde yer alan Küçük Elfi'nin 300 kişilik bir Memlûk askeri vardı. Muhammed Elfi'nin de 24 Memlûk askerinden başka 3000 bin kişiden mürekkep bedevi ordusu bulunmaktaydı.

Her halukarda Memlûklerin Osman Bey el-Bardisi ve Muhammed Bey El-Elfi'nin liderliğini yaptığı iki rakip hizbe ayrılmış olması, Kahire'deki Osmanlı valisi'nin içinde bulunduğu şartları daha iyi hale getirmemişti. Zira Kahire'de ulufelerini alamayan Arnavutlar 1804 yazında isyan ettiler. Kahire'deki Arnavut birlikleri iki gruba ayrıldı: Birinci grup Kahire'deki valiye tâbi Mehmed Ali Bey'in komutasındaydı, ikinci grup her ne kadar aynı bayrağın altında olsalar da, Abdi ve Arnavutların öldürülmüş komutanı Tahir Paşa'nın yeğeni Hasan Beylerden emir

116 *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 218-219.

117 *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 219.

118 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 219-221.

almaktaydı. Arnavutların bu şekilde gruplaşması birbirlerini etkisizleştirecekti. Arnavut birliklerine Kahire dışına gitmeleri ve Memlúklere karşı savaşmaları emredildiğinde, onlar ya gizlendi ya da ulufelerini alamadıkları için savaşmayı reddettiler. Bu dönemde Mehmed Ali'nin kampında yaklaşık 2 bin, Kahire'nin tamamında ise 6-7 bin Arnavut askeri olduğu kabul edilirse bunlara ödenecek maaşlar için külliyetli bir gelir gerekmektedir.¹¹⁹

20 Temmuz 1804 tarihi itibariyle Kahire'nin kuzeyinde Arnavut askeri ve Memlúkler arasındaki çatışmalarda Memlúk beyleri yenildiler. 30 Temmuz - 18 Ağustos 1804 tarihleri arasında Kahire önlerinde Memlúklarla Arnavutlar arasında çatışmalar gene de devam etmiştir. Arnavutlar, diğer Memlúk grubu Osman Bey Bardisi ile İbrahim Bey'in kampına saldırmıştır. Bunun üzerine Memlúk hizipleri Mokattam arkasındaki çöle çekilme kararı aldılar. Erzak tedarikinden sonra beyler tamamen Yukarı Mısır'a çekildiler.¹²⁰

28 Ağustos - 12 Eylül arasında ön plana çıkan olaylar, Kahire'deki Arnavut askerinin sebep olduğu asayiş problemleri ve kısa süre önce kendi içinde bir uzlaşma veya barış yapmış olan Memlúk beylerinin tekrar hizipleşmesi ve bunlardan özellikle Osman Bey el-Bardisi ve hizbinin, Elfi Bey, İbrahim Bey ve Osman Bey Hasan'ın diğer Memlúklarla gerçekleşen ittifaktan ayrılmış olmasıdır. Osman Bey Bardisi ve hizbinin Yukarı Mısır'da güçlenmeye çalıştığı görülmektedir.¹²¹

12 Eylül- 23 Eylül 1804 tarihleri arasında Kahire'de bir isyanda, Arnavut liderler halkı teskin etmek için 9 Arnavut askerini idam etti. Bu arada Hurşid Paşa Arnavudlara iki seğenek sundu; Memlúk beylerine karşı savaşmaları ya da kendi ülkelerine dönmeleri. Bu esnada Memlúk Beyleri'nin durumuna bakılacak olursa, Osman Bey el-Bardisi, Yukarı Mısır'da Asyút, Elfi Bey Fayyum, diğer Memlúk Beyi Osman Bey Hasan ise Assuan'da yerleşmişlerdi. 8 Ekim 1804'de Hurşid Paşa, 4 bin kişilik bir ordu ile Memlúklere karşı harekete geçti. Kasım'ın ilk günlerinde Elfi Bey üzerine gönderilen ilk birlikler Fayyum'da yenilgiye uğradı. Kasım ayı ortalarında, Mehmed Ali'nin emrindeki 3 bin kişilik kuvvet de arkalarından gitmiş ve Memlúkler bu kez el-Minye'de yenilgiye uğramıştır.¹²² Bu savaş sürecinde Hurşid Paşa'nın Arnavut birlikler ile Mehmet Ali Bey'i kurtulması

119 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)* s. 222-223, 231.

120 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 233, 236.

121 Bkz. *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 238.

122 *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 240, 244-245, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 126, Mengin, *a.g.e.*, s. 137-156.

gereken bir mesele olarak gördüğü anlaşılıyor. Bu sebeple Arnavutları Mısır'dan çekmesi ve onların saldırılarına karşı kendini koruması için Anadolu'dan delil askeri göndermesi için Bâbîâlî'ye talepte bulunmuştu. Bu amaçla Mehmet Ali'ye ve Arnavutların diğer komutanlarına Memlûk beyleriyle mücadelede başarısız olmaları sebebiyle, Mısır'dan ayrılmalarını emreden bir ferman gönderildi. Ferman da Mehmed Hüsrev Paşa zamanında yaşananların unutulacağından ve affedildiklerinden de bahsedilmekteydi.¹²³ Ancak Kahireliler Mehmet Ali'nin gitmesine karşı çıktı.¹²⁴ Zira gerek Memlûklere karşı ve gerekse asayışı bozan diğer unsurlara karşı Mehmet Ali'nin düzeni sağlayan bir itibar inşa ettiği anlaşılmaktadır. Fakat Hurşid Paşa maslahatı uygulayarak, ulema ve şeyhleri Kahire Kalesi'nde toplayarak, Mehmed Ali ve Arnavut askerinin Yukarı Mısır'dan izinsiz ayrıldıkları ve Memlûklere tekrar hareket fırsatı verdikleri gerekçesiyle, Memlûklere karşı savaşmaya devam etmeyeceklerse Mısır'ı terketmelerini emretmişti.¹²⁵

12 Mayıs 1805'de Kahire meşayihî, kadıya Hurşid Paşa'yı azletmek ve yerine Mehmed Ali'ye biat etmek niyetinde olduklarını bildirdi. Hurşid Paşa kaleyi terketmeyeceğini açıkladı.¹²⁶ Kahire uleması Hurşid Paşa'nın azli ve yerine Mehmed Ali'nin tayinini meşru bir zemine dayandırmak için İstanbul'a bir arıza gönderdi. 19 Mayıs 1805'de Mehmed Ali Kahire Kalesi'ni kuşatma altına aldı. Haziran 1805'de Divan-ı Hümâyûn Kapıcıbaşı İstanbul'un kararını Mısır'a ulaştırdı: Şeyhler, ulema ve kadı tarafından seçilen yeni vali onaylanmıştı.¹²⁷

Bâbîâlî'nin Mehmed Ali Paşa'dan beklentisi açtı: Asi birlikler arasında düzeni tesis etmesi ve Memlûklerin gücünü tamamen kırması. Bâbîâlî'nin tabiriyle "Mısır'da ihtilalin def' ve ref'i"ne memur olduğu aşikârdı.¹²⁸ Fakat öncelikle yapması gereken şey, para bulmaktı. Mehmed Ali Paşa'nın Memlûklerle mücadelesinde ilk hareketi, Memlûklerin bir kısmının Kahire'nin kenar

123 Hurşid Paşa'nın askerinin ulufesini ödeme konusunda selefi vailer gibi sorun yaşadığı açıktır. Bâbîâlî bu konuda Şüveysî'den gelen kahvenin bir miktarına el konulup askere ulufe bedeli olarak verilmesini tebliğ etmiştir. Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 173-174/490.

124 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 127-128.

125 Bkz. Küçük, *a.g.m.*, s. 395, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 129, *L'Angleterre Et L'Egypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, s. 247.

126 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 130.

127 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 12, s. 2-3/4-5, Küçük, *a.g.m.*, s. 395, Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 131-132.

128 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 12, s. 6/12.

mahallerine gelmelerini sağlamak oldu. Burada kuşatılan Memlükler öldürüldü veya esir alınanlar idam edildi. Fakat bu Memlüklerin sonunu getirmedi. Muhammed Elfi ve Osman Bardisi Beyler Memlüklerin gücünü ve muhalefetini hâlâ temsil etmekteydi.¹²⁹ Fakat ilginç olan husus, Temmuz 1805’de Bâbüâli’nin “ecnebi ve Arnavud askerinin” özellikle de Selanik iskelesinden Mısır’a doğru gidişini tespit ederek bu minvalde bunların derhal geri dönmeleri emrini vermesidir.¹³⁰ Öyle anlaşılıyor ki Bâbüâli Mehmed Ali Paşa’nın Arnavut askerinden istifade edip Mısır’da yeni bir mütegalibe haline gelmesini istememektedir.

Diğer taraftan Bâbüâli’nin katı Memlük aleyhdarı tutumu, Mehmed Ali Paşa güçlendikçe zayıflayacaktır. Dersaadet’in asıl derdi Memlükler değil, otoritesine meydan okuyacak güçlü rakiplerdi. Dolayısıyla muktedir bir Arnavut paşası yerine, birbirleriyle kavgalı Memlükler ehven-i şer olacaktır. Ancak Mehmet Ali usta bir siyaset adamı olarak, Bâbüâli’nin endişelerini gidermenin yollarını da bulacaktı. Nitekim (21 Cemaziyevvel 1221) 6 Ağustos 1806 tarihinde Mehmed Ali Paşa tarafından Bâbüâli’ye gönderilen şukkada Yukarı Mısır’da Memlüklere karşı kazandığı zaferi müjdelemektedir.¹³¹ Bâbüâli ise Mısır’da tek adam endişesinden bu kez eski düşmanı Elfi Bey’i Kahire şeyhü’l beledliğine tayin etmiştir.¹³²

11 Muharrem 1227 (26 Ocak 1812) tarihinde Mehmed Ali Paşa’nın İstanbul’a yazdığı kaimeden, bölgedeki meseleleri adım adım çözerek hem merkezin güvenini kazandığı ve hem de Mısır’daki otoritesini pekiştirdiğini görmekteyiz. Onun için ilk madde Mısır ümerası yani Memlüklerin tamamen ortadan kaldırılmasıydı. İkincisi 1807’de Mısır’a askerî bir hamlede bulunan İngilizlerin İskenderiye’den kovulmalarıydı. Sonunculardan biri de uzun müddetten beri Mısır ve çevresini etkileyen Necid’de zuhur etmiş Harici ya da Vehhâbi isyanına son vermektir.¹³³

129 Bkz. Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 133-134.

130 Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 11, s. 60/147.

131 Bkz. BOA HAT 88/3594.

132 Bkz. BOA HAT 274/16132, BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 12, s. 50-51/119 Ayrıca 1806 Haziranı’nda Bâbüâli Mehmed Ali Paşa’yı Selanik valisi tayin ederek yerine Musa Paşa’yı getirmişti. Fakat Mehmed Ali, Mısır’da İstanbul’un düşündüğünden daha güçlü bir desteğe sahipti ve Mısır’dan çekilmedi. Bkz. Fahmy, *a.g.m.*, s. 145.

133 BOA HAT 344/19635-İ, ayrıca bkz. A. A. Paton, *A History of Egyptian Revolution From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali*, c.2, London, Trübner and Co., Paternoster Row 1863, s. 21-22.

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da iktidarını pekiştirmesinin önündeki en ciddi engel Memlük beyleriydi. Fakat onun siyaseti 1 Mart 1811'de Kahire Kalesi'nde beyleri tamamen ortadan kaldırıncaya kadar Memlük taifesinin tedricen zayıflamasını sağlamaktı.¹³⁴ Memlüklerin sayılarının azalması ve bitmeyen iç mücadeleleriyle yok olmanın eşiğinde oldukları açıktı.

2 Haziran 1806'da tarihinde Bâbîâli, “Mısır gibi bir cesim memleket-i pâdişâhanemi defaten yed-i ağyara reslim eylemeniz” diyerek beylere, Napolyon yenilgisini hatırlatmaktaydı. Diğer taraftan Elfi Bey, Mehmed Ali Paşa vasıtasıyla Bâbîâli'ye affedilmeleri talebini iletmıştır. Sultanın kararı affedilmeleri yönündedir, ancak itaat etmeleri şartıyla.¹³⁵ Bu arada Osman Bey Bardisi 12 Kasım 1806'da zehirlenerek, 28 Şubat 1807'de de Elfi Bey sebebi bilinmeyen bir şekilde ölmüştür. Elfi Bey öldükten sonra Şahin Bey halefi Memlüklerin var olma mücadelesinde yer almıştır. Şahin Bey Yukarı Mısır'a giderek diğer Memlüklere katılmıştır.¹³⁶ Al-Jabarti, Mehmed Ali Paşa'nın Elfi Bey hakkındaki “Elfi yaşadıkça, hayatım rahat olmayacak, O ve ben ipte yürüyen iki cambaz gibiyiz, fakat O tahtadan ayakkabılar giyor” ifadelerine yer verir. Ayrıca Elfi Bey'in ölüm haberi Kahire'ye ulaştığında da Mehmed Ali “Şimdi Mısır benim için daha huzurlu bir yer. Bundan sonra endişe edeceğim kimse yok” demiştir.¹³⁷ Artık Memlük beylerinin geleneksel bir askerî ve idarî güç olmaktan çıktığı görülmektedir. Liderlik ve buna bağlı olarak gelişen Memlük hane yapısının gücü azalmıştı. En azından Bâbîâli için Memlükler “zararsız bir düşman” konumuna gelmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır valisi tayin edilmesinden sonra Bâbîâli'nin değişen siyasetini 21 Şubat 1807'de İskenderiye'deki E. Misset anlatmıştır: “Bâbîâli Kahire'deki valiye Memlük beyleriyle sulh olmasını ve onların şahsî mal ve mülklerini onlara iade etmesini emretti. Dışarıdaki düşmanlarına karşı Mısır'ın müdafaasında Memlük kuvvetinden istifade etmek”¹³⁸ için bu politika değişikliğini yapmıştı.

¹³⁴ Prince Omar Toussoun, “La Fin des Mamlouks”, *Bulletin de l'Institut d'Égypte*, 15, 1932-1933, ss. 187-205 Bu makaleye ulaşmamı sağlayan Cumhuriyet Bekar'a teşekkür ederim.

¹³⁵ Bkz. BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 12, s. 49-50/118.

¹³⁶ Bkz. NA FO 78/55, NA FO 142/1, BOA HAT 172/7426. Guémard ise Bardisi'nin ölüm tarihini 19 Kasım olarak vermiştir. Bkz. Guémard, *a.g.e.*, s. 27.

¹³⁷ Al-Jabarti, *History of Egypt...*, 1994, s. 56.

¹³⁸ 8 ve 14 Şubat 1807, E. Missett ve Charles Arbutnot'un mektupları için bkz. NA FO 142/1.

Sonuç

Memlük meselesi özelinde Mısır, Dersaadet'in, merkezîyetçilik tahayyülüne meydan okuyan periferik bir tepki olarak görülür. Ancak 1 Temmuz 1798'de Fransız askerinin İskenderiye'ye ayak basmasından itibaren Mısır, Fransız - İngiliz kolonyal rekabetinin önemli sahnelerinden birine dönüşerek, Nizam-ı Cedid'te ifadesini bulan Osmanlı değişim arzusuna haklılık sağlar. Stanford Shaw'ın döneme ilişkin esaslı kitabının da ima ettiği gibi, İmparatorluk eski ile yeni arasında salınmaktadır. İstanbul'da yeniçeriler Mısır'da Memlükler eskiyi, miadını doldurmuş olanı, modern devletin tasfiye etmesi gerekeni temsil ederler. Nitekim Memlükler için Mehmet Ali Paşa ne ise, yeniçeriler için de Mahmud-ı Sani o olacaktır.

Memlükler için son tarih ve mekân 1 Mart 1811 ve Kahire Kalesi'dir. Belirtilen gün ve mekânda, artık Mısır Valisi olan Mehmed Ali Paşa sayıları takriben yirmi dördü bulan Memlük beyini, Oğlu Tosun Ahmed'in asi Vehhabileri tenkil için Hicaz seferine çıkmasından önce, güya desteklerini almak için Kahire Kalesi'ne davet eder. Memlük beyleri davete uyarlar ve kaleye geldiklerinde üzerlerine ateş açılır. Bu olay "Kale katliamı" olarak Mısır tarihinde kendine bir yer bulmuştur. Katliamdan kurtulan Mısır'daki Memlük bakiyesi ise Sudan'a kaçarlar ve böylelikle 1517'den beri "Fıraunlar Ülkesi"nde bir şekilde varlık ve etkinliğini sürdüren kadim-arkaik bir unsur tasfiye edilmiş olur. Mısır tarihi artık bundan sonra Memlükler olmadan kendi isikametinde seyredecektir.

Bu çalışmanın kronolojik aralığını oluşturan 1801-1806 yılları arasında ise Memlük zümresi, Fransız tehdidinin birleştirdiği Osmanlı ve İngiliz siyasetlerinin ana tartışma ve ihtilaf konusunu oluşturur. Britanya hükümetinin Memlük siyaseti dostanedir, onların vücudunu müttefik Osmanlıların gazabından korumaya çalışmaktadır. Babıâli'nin ise Memlüklerin statüsü hakkında tereddütü yoktur: Onlar yok edilmesi gereken 'asi' lerdir, belki de sultan III. Selim ve ıslahatçı ricali, Mısır'ı nizam-ı cedid'i tecrübe edecekleri bir mekân olarak tasavvur etmişler ve onların Napolyon karşısındaki hezimetlerinden etkili bir gerekçe üretmişlerdir. Ancak Mısır'daki Osmanlı kuvvetleri Memlüklere yönelik her askeri teşebbüslerinde yenilgiye uğramışlardır.

Galip Memlükler ise askeri üstünlüklerini garanti edecek bir yapısal dönüşümü, kısaca sadece Memlüklerin yönettiği bir Mısır tahayyülünü kuvveden file geçirememişlerdir. Bunun bir sebebi Memlüklerin her zaman sekte bir sosyolojiyle malul olmaları, muhtelif oligarşiler (haneler) etrafında örgütlenmeleridir. İhtiraslı Memlük beyleri için Kahire şeyhü'l-beledliği gibi gayrı-resmi bir posta sahip olmanın her seferinde önemli olduğu görülmektedir. Bu

dönem zarfında aralarında ciddi bir liderlik kavgasının sürdüğü iki isim, Osman Bardisi ve Elfi Mehmed Bey son büyük Memlük beyleri olarak temayüz etmişlerdi. Onların bir yıl arayla ölmelerinden sonra (1806/1807) etkili önderler yetiştiremediler. Memlüklerin siyasî nüfuzlarının tamamen sona ermesi için ise, belirtildiği üzere, 1811 Martı'nı beklemek gerekecektir.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

(HAT 88/3594), (HAT 89/3643), (HAT 89/3649-A), (HAT 165/6901), (HAT 89/3638-D), (HAT 6501), (HAT 3457), (HAT 3586), (HAT 87/5386-J), (HAT 3497), (HAT 3602), (HAT 157/6537), (HAT 3586-C), (HAT 87/3573), (HAT 1337/52162), (HAT 84/3449-L), (HAT 86/3542), (HAT 1483/51), (HAT 84/3449-C), (HAT 89/3638-E), (HAT 89/3638-K), (HAT 89/3638-F), (HAT 226/12584-E), (HAT 86/3523), (HAT 154/6493), (HAT 83/3447-P), (HAT 85/3480), (HAT 84/3459), (HAT 80/3329), (HAT 152/6425), (HAT 169/7212), (HAT 172/7426), (HAT 217/11914), (HAT 226/12584), (HAT 226/12584-D), (HAT 274/16132), (HAT 342/19574), (HAT 344/19635-İ), (HAT 1364/53948), (HAT 1365/54069)

(Mühimme-i Mısırye Defteri) BOA A.DVNS.MSR.MHM.d 10, 11, 12

National Archive (NA) Foreign Office (FO), War Office (WO)

NA (FO 78/30), (FO 78/37), (FO 78/32), (FO 78/33), (FO 78/40), (FO 78/55), (FO 78/56), (FO 142/1), NA (FO 261/2)

NA (WO 1/345) (WO 1/346), (WO 1/348)

NA (30/29/5/1)

The Observer, 3 Mayıs 1801 (ProQuest Historical Newspapers: The Guardian (1821-2003) and The Observer (1791-2003) s. 2)

ABUL-MAGD, Zeinab A. (2008) *Empire and its Discontents: Modernity and Subaltern Revolt in Upper Egypt, 1700-1920*, Basılmamış Doktora Tezi, Georgetown University, Washington.

AHMED CEVDET PAŞA (1309) *Tarih-i Cevdet*, c.7, Matbaa-i Osmani, Dersaadet.

AKSAN Virginia H. (2011) Küçülen Osmanlı Dünyasında Askeri Reform ve Sınırları 1800-1840, *Erken Modern Osmanlılar*, Ed. Virginia H. Aksan, D. Goffman Timaş Yay., İstanbul, ss. 161-182.

AL-JABARTI Abd al-Rahman (1994) *History of Egypt: Ajaib al-Atharfi'l-Tarajim wa'l-Akhhbar*, Çev. C. Peycheff- T. Philipp- D. P. Little, c. 4, Franz Steiner, Stuttgart.

- AL-JABARTI (1997) *Al-Jabarti's Chronicle of the First Seven Months of the French Occupation of Egypt*, Brill, Leiden
- AYALON David (1949) The Circassians in the Mamluk Kingdom, *Journal of the American Oriental Society*, 69 (3), ss. 135-147.
- AYALON David (1960) Studies in al-Jabartı I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3, 2, ss. 148-174.
- AYALON David (1960) Studies in al-Jabartı I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans (Continued), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3, 3, ss. 275-325.
- BALDWIN George (1801) *Political Recollections Relative to Egypt*, London.
- BARKAN Ömer Lütfü (1943) *XV ve XVI ıncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraat Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar*, c. 1, Bürhaneddin Matbaası, İstanbul.
- BROWNE William G. (1799) *Travels in Africa, Egypt and Syria from the Year 1792 to 1798*, London.
- CÂBÎ ÖMER EFENDİ (2003) *Câbî Târihi*. c. 1, Haz. Mehmet Ali Beyhan, TTK, Ankara.
- CEZZAR AHMED PAŞA (1962) *Ottoman Egypt in the Eighteenth Century, The Nizâmname-i Mısır of Cezzâr Ahmed Paşa*, Ed. ve Çev. Stanford J. Shaw, Harvard University Press, Cambridge.
- CHANDLER David G. (1966) *The Campaigns of Napoleon*, Macmillan, New York.
- CLOT Andre (2005) *Kölelerin İmparatorluğu Memlûklerin Mısır'ı*, Çev. Turhan Ilgaz, Epsilon Yayıncılık, İstanbul.
- COLE Juan (2007) *Napoleon's Egypt Invading the Middle East*, Palgrave Macmillan, New York.
- CRECELIUS Daniel (1981) *The Roots of Modern Egypt: A Study of the Regimes of Ali Bey al-Kabir and Muhammad Bey Abu al-Dhabab, 1760-1775*, Chicago.
- CRECELIUS Daniel (1988) Russia's Relations with the Memluk Beys of Egypt in the Eighteenth Century, *A Way Prepared: Essays on Islamic Culture in Honor of Richard Bayly Winder*, Ed. F. Kazemi ve R. D. Mc Chesney, University Press, Newyork, ss. 55-67.
- CRECELIUS Daniel (1998) The Mamluk Beylicade of Egypt in the Last Decades before its Destruction by Muhammad Ali Pasha in 1811, *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, Ed. T. Philipp ve U. Haarmann, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 128-149.
- CRECELIUS Daniel - DJAPARIDZE, Gotcha (2002) Relations of the Georgian Mamluks of Egypt with Their Homeland in the Last Decades of the Eighteenth Century, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45, 3, ss. 320-341.

- ÇELİK Y. (2010) III. Selim Devrinde Mısır'da Osmanlı İngiliz Rekabeti (1798-1807), *Nizâm-ı Kâdim'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*. Ed. S. Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, ss. 351-366.
- ÇOLAK Kamil (2008) Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801), *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, 2, ss. 141-183.
- DARENDELİ İZZET HASAN EFENDİ (2009) *Ziyânâme, Sadrazam Yusuf Ziya Paşa'nın Napolyon'a Karşı Mısır Seferi (1798-1802)*, Haz. M. İlkin Erkutun, Kitabevi Yay., İstanbul.
- DOUIN George (1925) *L'Égypte de 1802 A 1804*, Société Royale de Geographie d'Égypte, Le Caire.
- DOUIN George (1924-1925) L'Ambassade D'Elfi Bey A Londres Octobre-December 1803, *Bulletin of Egyptian Institute*, 7, ss. 95-120.
- EMECEN, Ayşe (1994) *Suriye Bölgesinde Bir Osmanlı Valisi ve İmajı: Cezzar Ahmed Paşa (TSMİA nr. E. 4079'daki Takrir ve Nizâm-Name-i Mısır adlı iki raporun Neşir ve Tablîl Denemesi)*, Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul.
- FAHMY Khaled (1998) The Era of Muhammad Ali Paşa, 1805-1848, *The Cambridge History of Egypt*, Ed. M. W. Daly, c. 2, Cambridge University Press, Cambridge, ss. 139-179
- FINDLEY Carter V. (1972) The Foundation of the Ottoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic Reform under Selim III and Mahmud II, *International Journal of Middle East Studies*, 3, 4, ss. 388-416.
- GOLDSCHMIDT Arthur Jr., JOHNSTON, Robert (2003) *Historical Dictionary of Egypt*, Scarecrow Press, Oxford.
- GUEMARD Gabriel (1929) *Aventuriers Mameluks d'Égypte*, Imp. J. Bonnet, Alexandria.
- GÜNER Selda (2013) Bulutkapan Ali Bey (el-kebîr) İsyamı (1768/69-1773), *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53, ss. 155-182.
- GÜNER Selda (2013) *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyam ve Tenkil Vehbî Suudiler (1744-1819)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- HATHAWAY Jane (1999) The Household: An Alternative Framework for the Military Society Of Eighteenth-Century Ottoman Egypt, *Oriente Moderno*, 18, 79, ss. 57-66.
- HATHAWAY Jane (2001) An Agenda for Historical Study of the Ottoman Arab Provinces, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, SOTA-Yeni Türkiye, Ankara, ss. 783-792.
- HATHAWAY Jane (2002) Osmanlı Mısır'ında Yerli ve Askerî Unsurlar ve Yeniçeriler, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 316-329.
- HATHAWAY Jane (2002) *Osmanlı Mısır'ında Hane Politikaları Kazdağlıların Yükselişi*, Çev. Nalan Özsoy, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.

- HEROLD Christopher (1962) *Bonaparte in Egypt*, Harper ve Row, New York.
- HOLT P. M. (1961) The Beylicat in Ottoman Egypt during the Seventeenth Century, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 24, ss. 214-248.
- HOLT P. M. (1973) *Studies in the History of the Near East*, Frank Cass, London.
- INGRAM Edward (1995) The Geopolitics of the First British Expedition to Egypt-IV: Occupation and Withdrawal, 1801-3. *Middle Eastern Studies*, 31, 2, ss. 317-346.
- JORGA Nicolae (2012) *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev. Nilüfer Epçeli, Kemal Beydilli, 5, İstanbul, Yeditepe Yayınevi.
- KABAKCI Enes (2010) Napoléon Bonaparte'ın Mısır Seferi (1798-1801), *Nizâm-ı Kâdîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi*, Ed. Seyfi Kenan, İSAM Yayınları, İstanbul, ss. 339-350.
- KARAL Enver Z. (1938) *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları Milli Mecmua Basımevi, İstanbul.
- KARAL Enver Z. (1940) *Halet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (1802-1806)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları Kenan Basımevi, İstanbul.
- KARAL Enver Z. (1946) *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları Nizâm-ı Cedid 1789-1807*, TTK, Ankara.
- KARAL Enver Z. (1988) *Osmanlı Tarihi*, c. 5, TTK, Ankara.
- L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke, (1801-1803)*, Ed. Douin, George, Fawtier-Jones, E. C., c. 1, Cairo, 1929.
- L'Angleterre Et L'Égypte La Politique Mameluke, (1803-1807)*, Ed. George Douin, Cairo, 1930
- KÜÇÜK Cevdet (1998) Hurşid Ahmed Paşa, *İA*, c. 18, ss. 395 - 396.
- LORD ELGIN- ROSE, J. H. (1921) Lord Elgin's Report on Levantine Affairs and Malta, 28 February 1803, *The English Historical Review*, 36, 142, ss. 234-236.
- MANN Michael (2013) *Devletler, Savaş ve Kapitalizm, Politik Sosyoloji İncelemeleri*, Çev. Semih Türkoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul.
- MARRIOT J.A.R. (1917) *The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy*, The Clarendon Press, Oxford.
- MENGİN Felix (1823) *Histoire de l'Égypte sous le Gouvernement de Mohammed-Aly*, c.1, Paris: Arthus Bertrand.
- MORIER J. P. (1801) *Memoir of A Campaign With the Ottoman Army in Egypt, from February to July 1800*, London.
- NAFF Thomas (1960) *Ottoman Diplomacy and the Great European Powers, 1797-1802*, Yayınlanmış Doktora Tezi, London University.

- NOÉ COMTE DE (1826) *Mémoires Relatifs a l'Expédition Anglaise Parti edu Bengale en 1800 pour Combatre en Egypte l'armee d'Orient*, Paris.
- PATON A. A. (1863) *A History of Egyptian Revolution From the Period of the Mamelukes to the Death of Mohammed Ali*, c.2, London, Trübner and Co., Paternoster Row
- Philips, J. (TY.) *A History of the Revolt of Ali Bey Against the Ottoman Porte*, London.
- Pièces Diverses et Correspondance Relatives aux Opérations de l'armée d'Orient en Egypte*. Paris, Messidor An IX 1801.
- PITERBERG Gabriel (1990) The Formation of an Ottoman Egyptian Elite in the Eighteenth Century, *International Journal of Middle East Studies*, 22, ss. 275-289.
- RAYMOND Andre (1991) Soldiers in Trade: the Case of Ottoman Cairo, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18, 1, ss. 16-37.
- ROSE J. H. (1929) The Political Reactions of Bonaparte's Eastern Expedition, *English Historical Review*, 44, ss. 48-58.
- SERTOĞLU M. (1971) *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c.5, Güven Basımevi, İstanbul.
- SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD (1990) *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, Edebiyat Fakültesi Yaymevi, İstanbul.
- SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD (2002) Osmanlı Askeriyesinde ve Askerî Tarihinde Mısır'ın Yeri, *Türkler Ansiklopedisi*, c.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 294-315.
- SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD (2003) XVIII. Asır Başlarında Mısır Eyaletinin İdarî ve Malî Nizamında 'Düsturu'l-Amel', *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, 1, ss. 53-67.
- SEYYİD MUHAMMED ES-SEYYİD, *Mısır İA*, 29, 2004, ss. 565-566.
- SHAW Stanfor J. (1962) *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt, 1517-1798*, Princeton.
- SHAW Stanfor J. (1971) *Between Old and New, the Ottoman Empire under Sultan Selim III 1789-1807*, Harvard University Press, Harvard.
- SOYSAL İsmail (1964) *Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri (1789-1802)*, TTK, Ankara.
- SÜSLÜ Azmi (1984) Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri, 1798-1807, *Belleter*, XLVII, 185, ss. 259-279.
- TOUSSOUN Prince Omar (1932-1933) La Fin des Mamlouks, *Bulletin de l'Institut d'Egypte*, 15, ss. 187-205.
- TVERITINOVA A. S. (1970) XVI. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun Malî ve İdarî Sistemini İlgilendiren Bazı Belgeler, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 25, 2, ss. 65-88.

- ÜLKER Necmi (1994) XVIII. Yüzyılda Mısır ve Cezayirli Hasan Paşa'nın Mısır Seferi, *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, ss. 1-30.
- WALSH, T. (1803) *Journal of the Late Campaign in Egypt*, Luke Hansard, London.
- WARNER Oliver (1960) *The Battle of the Nile*, B.T. Batsford Ltd., London.
- WINTER Michael (1980) Turks, Arabs and Mamluks in the Army of Ottoman Egypt, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 72, ss. 97-122.
- WINTER Michael (2008) A Statute for the Mercantile Fleet in Eighteenth Century Egypt, *Mediterranean Historical Review*, 3, 2, ss. 118-122.
- WITTMAN William (2011) *Osmanlı'ya Yolculuk 1799-1800-1801*, Çev. Belkıs Dışbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara
- YEŞİL Fatih (2009) *Nizam- Cedit'ten Yeniçeriliğın Kaldırılışına Osmanlı Kara Ordusunda Değışim 1793-1826*, Basılmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Zinkeisen Johann W. (2011) *Osmanlı İmparatorluğın Tarihi (1774-1802)*, Çev. Nilüfer Epçeli, 7, Yeditepe Yay., İstanbul.

San Remo Görüşmeleri:

Vahideddin,

Bir “İttihatçı” ve Üç “Yüzellilik”

Şaduman HALICI

Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.
E-mail: shalici@anadolu.edu.tr

Geliş Tarihi: 10/09/2015 Kabul Tarihi: 16/11/2015

ÖZ

HALICI, Şaduman, **San Remo Görüşmeleri: Vahideddin, Bir “İttihatçı” ve Üç “Yüzellilik”**, CTAD, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015), s. 267-303.

Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun son padişahı VI. Mehmet Vahideddin'in sürgün yıllarında Kemalist Türkiye'ye karşıtlıklarını sürdürenlerle yaptığı bir dizi görüşme ele alınacaktır. Çalışma, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi ile Cumhurbaşkanlığı arşivinde bulunan ve birbirini destekleyen iki belge gurubundan yararlanarak hazırlanmıştır. Bu çerçevede Vahideddin'in vatanına ihanet edip etmediği, Osmanlı Hanedan üyeleri, Osmanlı siyasal partileri ve Şeyh Said İsyanı hakkında düşünceleri verilecek, İstanbul'a dönmek ve tahtına yeniden oturmak için kimlerin desteğini almak istediğine açıklık getirilecektir. Vahideddin'in, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile ilgili neden olumsuz düşünceler beslemediği, ülkesine dönüş için umudunu neden İttihat ve Terakki Fırkası üyelerine bağladığı kendi düşünceleri ile aktarılacaktır. Tahtını yeniden ele geçirebilmek için kendisi gibi sürgünde olan Kemalist Türkiye karşıtlarının desteği ile kurulan örgüt ve bu örgütün çalışmaları ele alınacaktır. Vahideddin'in yaşamının son yıllarını geçirdiği İtalya'nın San-Remo kasabasında yapılan bu görüşmelere geçmeden önce de onun vatan topraklarından ayrılmasına giden süreç, Milli Mücadele karşıtlarının birer birer ülkeden kaçışları ve “Yüzellilikler” konusu aydınlatılacaktır. Çalışma aynı zamanda Vahideddin'in ölümünden sonra Türkiye

Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e yapılan suikast girişimlerinin alt yapısı konusunda da ipuçları verecektir.

Anahtar Kelimeler: Vahideddin, Yüzellilikler, Kiraz Hamdi Paşa, Mustafa Sabri Efendi, Mehmet Ali Bey, Gümülcineli İsmail Bey, Vehib Paşa

ABSTRACT

HALICI, Şaduman, **San Remo Negotiations between Sultan Vahideddin, a "Unionist" and three "150 Persona Non Grata"**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 267-303.

This study examines a series of negotiations by Vahideddin, the last Sultan of the Ottoman Empire, with the opponents of the Turkish National Struggle during his exile years. Two groups of interacted documents acquired from the archives of General Directorate of Security Affairs and the Presidency of the Republic of Turkey were used in the study. Within this framework these issues are going to be discussed: the assertion if Vahideddin betrayed his country, his opinions on the members of the Ottoman dynasty, the political parties of the Empire as well as the Sheikh Sait upheaval in Eastern Anatolia. Furthermore, the contacts he got in touch to return the country and retake the throne is covered. That Vahideddin did not have negative views on the Freedom and Accord Party and why he set his hopes on the Union and Progress Party for his return to the country were conveyed based on his own thoughts. The organization which was established with the support of the opponents of the Kemalist Turkey in exile in order to take the throne back and its actions were discussed. Before discussing the negotiations by Vahideddin in San Remo where he spent last moments of his life, the process that led him to leave the country, the opponents' escape from the country one by one and the issue "150 Persona non Grata" are clarified in detail. This study may also reveal some clues on the background of the assassination attempts to Mustafa Kemal Atatürk, the President of Republic of Turkey after Vahideddin's death.

Keywords: Vahideddin, 150 Persona non grata, Kiraz Hamdi Pasha, Musatafa Sabri Effendi, Mehmet Ali Bey, İsmail Bey from Gumulcine, Vehib Pasha

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti; henüz kuruluş ve kurumsallaşma döneminde iç politikada çoğu zaman günümüz demokrasisi ile bağdaşmayan yasalar çıkardığı, uygulamalar yaptığı yönünde kıyasıya eleştirilmektedir. Bu eleştiriler yapılırken ülkenin bir devrim sürecinde olduğu görmezden gelinmekle birlikte ülke dışındaki gelişmeler de genellikle göz ardı edilmektedir. Oysa tarih yazımında iç ve dış dinamikler birbirinden ayrılmaz bir bütün olmalıdır. Bu makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun son Padişahı VI. Mehmet Vahideddin'in sürgün yıllarında, Kemalist Türkiye'ye karşı olanlarla yaptığı bir dizi görüşme ele alınacaktır. Bu

çalışma ile Türkiye Cumhuriyeti'ne yönelen tehditlere, yalnızca bir örnek verilerek olayların bütüncül değerlendirilmesinin ne kadar önemli olduğu vurgulanmak istenmektedir. Ayrıca 1933 yılında çıkarılan Af Kanunu'nun neden Yüzellilikleri kapsamadığı sorusu da netlik kazanmış olacaktır.

San Remo'da yapılan görüşmelerinin tutanakları, görüşmelere katılan eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey tarafından tutulmuştur. Görüşmelerle ilgili Türk arşivlerinde iki ayrı belge gurubu bulunmaktadır.¹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki ilk belge gurubu 22 Kasım 1926 tarihlidir. Dahiliye Vekâleti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Riyaset-i Cumhur Baş Kitabet-i Âliyesi'ne gönderilmiştir. Bu belgeye göre San Remo Görüşmeleri Mehmet Ali'nin not defterinden Türkiye'nin Köstence muhbiri yani Kiraz Hamdi Paşa tarafından okunmuş ve "mealen" alınan notlar Türkiye'nin Bükreş Büyükelçiliğine "bir mektup" şeklinde gönderilmiştir.² Mehmet Ali, Kiraz Hamdi'nin notlarını okumasından endişelenmiş ve şöyle demiştir:

*"Bu bir sırdır. Herkes mü'lâkatı büyük bir şey zannediyor. Bizler irtihal ettikten sonra meydana çıksın. Viktor Hugo'nun '1969'da tab' olunmak üzere bir eseri Milli Kütüphane'de mahfuzdur. ... Siz müverrihsiniz. Siz emniyet ederek notlarımı kopya ettirdim. Hakikat böyledir. Kimseye faş edilmemesini [yayılmamasını] rica ederim."*³

Kiraz Hamdi ise;

*"Bir şey bir kere okunmakla akalda kalmaz. Tarih yazmaya savaşıyorum. Babus Mehmed Vahideddin'in devr-i saltanatını bitirmek üzereyim oraya koyarım kitapta yazılı kalır ne vakit basılırsa ol vakit meydana çıkar. Müsterih olunuz kimseye faş etmem"*⁴

diyerek belgeleri açığa çıkarmayacağı konusunda Mehmet Ali'ye güvence vermiştir.

İkinci belge grubu Emniyet Genel Müdürlüğü-Güvenlik Daire Başkanlığı Arşivi'nde Yüzelliliklere ait dosyalardan (numarası 12222), Mehmet Ali'ye ait olan 45 numaralı dosya içerisinde arşivlenmiştir.⁵ Belgenin tarihi 6 Mart 1933'tür. Tarih önemlidir. Zira Türkiye Cumhuriyeti, Cumhuriyetin 10. Yıldönümü için af

1 Bu görüşme notları 1998 yılından bu yana arşivimdedir. Konunun oldukça hassas olması nedeniyle görüşme notlarını destekleyecek yeni belge arayışı sürmüştür. Son günlerde Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden gelen belge gurubu bu doğrulamayı yapmıştır.

2 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 1.

3 Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (EGMA), DN: 12222/45, BN: 8/B-13. Aynı bilgi özet olarak Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan belgede de var.

4 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 4.

5 Emniyetteki bu dosyalarla birlikte kritik pek çok konudaki (örneğin Menemen Olayı-Dersim Olayı) dosyalar daha sonra Cumhuriyet Arşivi'ne gönderilmiştir.

çıkarma hazırlığı içindedir.⁶ Basında Yüzelliliklerin de af kapsamına alınıp alınmayacağı tartışılmakta, içlerinden kimilerinin af talepleri gazete sütunlarına taşınmaktadır. Büyük olasılıkla Yüzelliliklerin ülke dışındaki faaliyetlerinin affa değer olup olmadığı belirlenmek istenmiş ve muhbirler göreve çağrılmıştır. Türk yetkililer ilk belgenin özet niteliğinde olması nedeniyle detayları öğrenmek istemiş olmalı ki Kiraz Hamdi Paşa'dan görüşmelerin elde edilmesini istemişlerdir. Belgelerde Kiraz Hamdi'nin görüşme notlarını nasıl elde ettiği ile ilgili kesin bilgi bulunmamaktadır. Kiraz Hamdi "Tarihe ve vatan ve millete taalluk eden mesailde ketum olmak câiz değildir" inancı ile bu görüşme notlarını Türk yetkililere sunarken kimseden "bi-bâkım, pervam, havf ve hirasım [korkum] yoktur. Allah her vakit muin ve zahîrim [yardımcım] olsun. Amin." notunu düşmüştür.⁷

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde bulunan görüşme notları ile Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan notlar arasında kimi farklar bulunmaktadır. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne göre görüşmeler 24, 26, 27, 29, 30 Nisan ve 1 Mayıs 1925 tarihinde gerçekleşmiştir. Toplam 6 gün sürmüştür. Görüşmeler özet olarak verilmiştir.

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki belgeler ise görüşmelerin 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30 Nisan 1925 tarihlerinde yapıldığını ve 7 gün sürdüğünü göstermektedir. Görüşme notları daha detaylıdır. Ancak ilk belge gurubunda yer alan kimi bilgilerin burada bulunmaması bu notların da eksik olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmamızda Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan görüşmeler esas alınacak, eksikler yeri geldiğinde Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belge gurubundan tamamlanacaktır.

Vahideddin'in yaşamının son yıllarını geçirdiği İtalya'nın San Remo kasabasında yapılan bu görüşmelere geçmeden önce onun vatan topraklarından ayrılmasına giden süreci, Milli Mücadele karşıtlarının birer birer ülkeden kaçışlarını ve "Yüzellilikler" konusunu özetlemek, görüşmeleri anlamak ve anlamlandırmak açısından önem taşımaktadır.

6 Af Kanunu 26 Ekim 1933'te çıkarılacak ancak Yüzellilikler af kapsamı dışında bırakılacaktır. Af Kanunu için bkz. *Düstur*, III. Tertip, C. 14, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara, 1959, s. 695-697.

7 *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-4. Görüşme kısaltılarak Kiraz Hamdi'ye ait 12222/1 nolu dosyanın içerisinde de yer almaktadır.

Milli Mücadele Karşıtlarının Ülkeden Kaçışları

Saltanatın Sonu ve Vahideddin'in Ayrılışı

TBMM Orduları 1922 Eylülünün ilk haftasında İzmir'e doğru bütün hızı ile ilerlerken Vahideddin de "saltanatının yıkılmak üzere olduğunu" farkına varmıştı. Haremdeki özel çalışma odasının duvarına astırdığı Anadolu haritasından harekâtı günü gününe izleyen Padişahı, Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki de şehirde konuşulanlar hakkında bilgilendiriyordu. Vahideddin o sırada dahi yaşam kaygısına düşmüştü. Kaygısını Saray'a çağırıldığı Damat Ferit Paşa ile de paylaşmış olmalı ki onun Baltalimanı'ndaki yalısında toplanan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Kiraz Hamdi Paşa, Hoca Vasfı Efendi ve Ali Kemal'in de aralarında bulunduğu yeni Türkiye Devleti karşıtları İngiliz siyasi temsilcisi Sir Horace Rumbold'a bu kaygının iletilmesi kararını almıştı. Ferit Paşa'nın Rumbold ile yaptığı görüşme sonunda İngiliz temsilci "Zatı Şahane için endişe edecek hiçbir şey olmadığını, ileride de olamayacağını, Şevketmeabın bayatı için telaş etmenin katıyen doğru bir hareket sayılmayacağını" belirterek güvence vermişti.⁸ Ne var ki bu görüşmeyi yapan Damat Ferit bile kendisini güvende hissetmiyordu. Padişah, "dertleşmek, kendi durumu hakkında birlikte karar almak" amacıyla Ferit Paşa'yı Saray'a çağırıldığında⁹ daha Padişahın huzuruna girer girmez "bayatını emniyet altında görmeğe imkân kalmadığını" söylemiş ve İstanbul'dan kaçmak için Padişah'ın iznini istemişti. Nitekim 22 Eylül 1922 günü Türkiye'den ayrıldı.¹⁰ Vahideddin için bu ilk vurucu darbe oldu. Mudanya Mütarekesi'nin yapıldığı haberi ve ardından öğrenilen mütareke metni ise "vaziyetin vahametini bütün genişliği ile" ortaya koydu. Anadolu askerlerinin İstanbul'a gelmek üzere olduğu haberi Saray'da bir ölüm sessizliği yaratmıştı. Padişah bu hareketi kendi hükümdarlık nüfuzuna bir darbe olarak görüyordu. "İstanbul'a Anadolu askerleri nasıl sokulur(du)? Ferikalade askeri mümessil adı altında bir kumandan (Refet Bele) nasıl gönderilir(di)?" Vahideddin bu

8 "Osmanlı Sarayının Son Günleri", *Yeni Sabah*, Tefrika No: 16, 3 Nisan 1950, s. 4. (Daha sonra da atıf yapılacak olan bu tefrikanın yazarı "Eski bir politikacı" olarak geçmektedir. Tefrika içeriğinden yazarın aynı zamanda gazeteci olduğu da anlaşılmaktadır.)

9 "Osmanlı Sarayının Son Günleri", *Yeni Sabah*, Tefrika No: 17, 4 Nisan 1950, s. 4.

10 "Osmanlı Sarayının Son Günleri", *Yeni Sabah*, Tefrika No: 18, 5 Nisan 1950, s. 4. Bu kaynakta Damat Ferit'in İngilizlerce yalısından 9 Ekim 1922 akşamı kaçırıldığı söyleniyor. Buna karşın İnal, Damat Ferit'in yurtdışına çıkış tarihi olarak 29 Muharrem 1341-22 Eylül 1338 (1922) tarihi veriyor. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 3, 4. b., Milli Eğitim Basımevi, Ankara, Tarihsiz, s. 2067; Jaeschke de bu kaynağı kullanarak ve Rumbold'un öğüdüne uyarak aynı tarihi veriyor. Bkz. Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989, s. 196. Ayrıca bkz. Naşit Hakkı Uluğ, *Halifelğin Sonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1975, s. 100.

sorularına yanıt bulmak amacıyla Başmabeyincisi Ömer Yaver Paşa'yı görevlendirdi.¹¹ Yaver Paşa'nın "bir günde iki defa" Rumbold ile görüşme girişimi sonuçsuz kalınca bu kez Yaveri Ali Nuri'ye, Refet Paşa'yı karşılama görevini verdi.¹² Padişah, Refet Paşa'nın takınacağı tavidan ve söyleyeceği sözlerden Anadolu'nun kendisi hakkında ne düşündüğünü öğrenmeyi umuyordu. Refet Paşa, 19 Ekim 1922'de Kabataş iskelesinden şehre ayak basar basmaz Ali Nuri, Padişah'ın vatanın kurtuluşundan dolayı duyduğu "*sevinç ve mahzuuziyetim?*" Refet Paşa'ya ilettil. Refet Paşa bu "*boşamadıye*" yalnızca "*Makam-ı muallâ-yı hilafete merbutiyet ve sadakatini arz*" ile yetindi. Bu yanıt kendisine ulaştırıldığında Vahideddin, huzurunda bulunan Kırız Hamdi Paşa'ya "*Paşa, görüyor musun? Altı yüz senelik hukuku hükümranimizi ne hale sokmak istiyorlar. Saltanat hakkımı üzerimizden alacaklar ve giya halife diye kalacağız...*" diyerek saltanatsız bir hilafeti kabul etmeyeceğini daha o günden ortaya koymuştu.¹³ İstanbul halkının Refet Paşa'ya gösterdiği büyük coşku da Padişahı ürkütmüş görünüyordu.¹⁴ Bu tarihten sonra Vahideddin ile Refet Paşa arasında hâkimiyetin kimde olduğu konusunda adeta bir atışma başladı. Vahideddin çevresine saltanat hakkından bahsediyor, bu hakkından feragat etmeyeceğini kesin bir dille ifade ediyordu. Buna karşın Refet Paşa, Şark Mahfeli'nin balkonundan seslendiği İstanbullulara "*hâkimiyet, saltanat yalnız sizin, yalnız milletindir*" diyor,¹⁵ Darülfünun'da da dinleyicilerine "*hâkimiyet hakanın değil, ancak ve ancak milletindir*" diye sesleniyordu.¹⁶ Padişah ise aralarında öğretmen, yüzbaşı, eşraf, bakteriyolog bulunan kimi kişilere nişanlar vererek egemenin kendisi olduğunu göstermek istiyordu.¹⁷ Nitekim Refet Paşa 29 Ekim'de kendisiyle görüşüp hükümetin istifasını istediğinde de kabul etmeyecekti.¹⁸

11 "Osmanlı Sarayının Son Günleri", *Yeni Sabah*, Tefrika No: 17, 4 Nisan 1950, s. 4.

12 Akşam, 19 Teşrin-i evvel 1338 (1922); Zeki Sarhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s. 762.

13 "Osmanlı Sarayının Son Günleri", *Yeni Sabah*, Tefrika No: 17, 4 Nisan 1950, s. 4.

14 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 245.

15 *İkdam*, 21 Teşrin-i evvel 1338 (1922).

16 *Anadolu'da Yeni Gün*, 24 Teşrin-i evvel 1338 (1922).

17 *Takvim-i Vekâyi*, 29 Teşrin-i evvel 1338 (1922).

18 G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. II, s. 4-5; *Kurtuluş Savaşı ile İlgili Belgeler*, s. 246.

Bu arada gazetelerin Saray'ı ve doğrudan doğruya Vahideddin'i hedef alan yayınları da gündən güne sertleşiyor hatta saldırıya dönüşüyordu.¹⁹ TBMM'de Saltanatın geleceği ile ilgili yapılan tartışmalar ise neredeyse tüm gazetelerin ilk sayfalarını dolduruyordu. Meclis, 1 Kasım 1922'de Hilafet ile Saltanatı birbirinden ayırdı ve 16 Mart 1920'den geçerli olmak üzere Saltanatı kaldırdı.²⁰ Halife sanı ile yetinmesi istenen Vahideddin bu haberi Cuma Selamlığı'nda aldı. Merasim sonunda cami önünde kısa süre konuştuğu General Harington da Yıldız Sarayı'na döndüğünde onun ziyaretine geldi. Çit Kasrı'nda üç saat süren görüşmede Vahideddin olayların gelişim şekliinden duyduğu hoşnutsuzluğu, endişelerini, “*ber an bir suikasta maruz kalması ihtimali*” dolayısıyla “*hayatından bile emin olmadığını*” İngiliz kumandana anlattı. Harington'un önerisi ve Vahideddin'in onayı ile İngiliz işgal ordusundan bir tabur asker Yıldız Sarayı'nın arkasında bulunan kışlalara yerleşti.²¹ Padişah aynı gün “*cedlerim altı yüz seneden beri bu tahtın varisi bulunuyor. Osmanlı memleketinde hükümlanlık hakkımın elimden alınmasına imkân tasavvur edilemez*” diyerek İngiliz generale saltanat hakkından vazgeçmeyeceğini bir kez daha belirtti. “*Ancak muvakkat bir zaman için bubran atlatılınca kadar buradan uzaklaşmaklığım lazım gelirse vaziyet nice olacaktır*” diye sormaktan da kendisini alıkoyamadı. Padişah, İstanbul'dan ayrılmayı düşünüyordu ancak bu ayrılığın geçici bir süre olacağı inancını taşıyordu. Padişahın isteği ve onayı ile Harington Londra ile iletişime geçti.²²

Gazeteler Vahideddin'in tahttan çekileceği ile ilgili haberleri sütunlarına taşıırken 3 Kasım'da Saray'da, Padişahın huzurunda bir toplantı yapıldı. Padişahın ve hükümetinin durumu tartışıldı. Vahideddin'in karşı çıkmasına karşın hükümet istifa kararı aldı. Ancak Padişah kişisel saltanatında diretti. Tevfik Paşa'dan

19 Örneğin Aydede'de yayınlanan bir karikatürde vücutlarının bazı yerleri uçurulmuş kişiler çizilmiş, bu arada Peyam-ı Sabah başyazarı Ali Kemal'in de kafası uçurulmuştu. Bkz. *Aydede*, 12 Teşrin-i evvel 1338 (1922). Açıksoz ise “Hainler himaye olunamaz” diyordu. *Açıksoz*, 22 Teşrin-i evvel 1338 (1922).

20 *TBMM ZC*, D. 1, C. 24, s. 292-305; *Düstur*, III. Tertip, C. 3, s. 149. Anadolu'da Yeni Gün diyor ki; “Bugün İstanbul'daki menfur herif hal ediliyor. Artık millet saltanatı, millet hâkimiyeti başlıyor. Bundan sonra milletin hâkimi, sultanı, padişahı her şeyi kendimiz. Bkz. *Anadolu'da Yeni Gün*, 1 Teşrin-i sâni 1338 (1922). Hâkimiyet-i Milliye de aynı gün “Bunlar anlayamadılar ki Anadolu'yu baştanbaşa saran bu fırtına, Mehmet Sadis'i de Hoca Sabri'yi de, İzzet Paşa'yı da istinad ettikleri Yunan ve İngiliz kuvvetleri ile beraber önüne katıp dalgaları arasında mahv ve nâbut edecektir”. İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold ise raporunda “Sultan tahttan feragat etmelidir” diyor. Bkz. G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. II, s. 6.

21 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 19, 6 Nisan 1950, s. 4.

22 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 20, 7 Nisan 1950, s. 4.

kendisinin tahttan ‘çekildiği ile ilgili bütün dedikoduları yalanlamasını’ istedi.²³ Vahideddin aynı gün eski Şeyhülislam Mustafa Sabri ile birlikte Rıza Tevfik ve Ziya Paşa’yı da huzuruna kabul ederek durum değerlendirmesi yaptı.²⁴ 4 Kasım’da sadaret mührünü teslim eden Tevfik Paşa²⁵ “*Sultan hazretleri şimdilik istifa etmek istemiyor. Millete besap vermek istiyor*” açıklaması ile Vahideddin’in isteğini yerine getirdi.²⁶ İşte tam bu günlerde Milli Mücadele aleyhtarlığı ile nam salan Peyam-ı Sabah başyazarı Ali Kemal’in, Beyoğlu caddesinin ortasında, üstelik günün en kalabalık saatinde tutuklandığı (5 Kasım) ve “*meçhul bir yere götürüldüğü*” haberi geldi.²⁷ Önce Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki Bey, ardından Kiraz Hamdi Paşa tarafından verilen bu haber, Kiraz Hamdi’ye göre Vahideddin’i oldukça sarımsı,²⁸ “*fırar hazırlıkları ile ciddiyle meşgul olmak lüzumunu*” hissettirmeye başlamıştı.²⁹ Ertesi gün Vahideddin, huzuruna kabul ettiği Rumbold ve Ryan’a İngiltere’nin ‘yakın bir tehlike vukuunda, şahsını korumak için her şeyi yapacaklarına’ dair 1920’de yaptıkları vaadi hatırlattı, tahttan çekilirse ya da çekilmeksizin emin bir yere gitmek istediğinde kendisini götürüp götürmeyeceklerini, Mısır’a mı, Kıbrıs’a mı götüreceklerini sordu. Ancak net bir yanıt alamadı.³⁰ Ryan ve Rumbold ile bir yandan bu görüşmeyi yapan Padişah öte yandan gelişmelerin, saltanatı bırakması ya da kaçması gibi bir sonuç yaratmayacağı konusunda kamuoyunu ikna çalışmalarını da sürdürdü. Ömer Yaver Paşa, basına verdiği demeçte “*Padişahın fırarına dair dedikodular yalan yalan yalandır*” diyordu. “*Halife’nin kaçmak için plân tasarladığı baştanbasa yalandı.*” Tevfik

23 G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 24-248.

24 *İkdam*, 4 Teşrin-i sâni 1338 (1922); Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, s. 796.

25 *Hâkimiyet-i Milliye*, 5 Teşrin-i sâni 1338 (1922).

26 *Tevhid-i Efkâr*, 5 Teşrin-i sâni 1338 (1922).

27 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Teşrin-i sâni 1338 (1922); Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, s. 799;

28 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 19, 6 Nisan 1950, s. 4.

29 Vahideddin, II. Abdülhamit’in kendisine emanet ettiği 33 yıllık saltanatına ait evrakı yaktırarak hazırlıklara başlamış. Bkz. “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 21, 8 Nisan 1950, s. 4.

30 Rumbold, Mısır’a gitmenin imkânsız olduğunu belirtti. Ancak geçici olarak, 10-15 kişiyle her yere gidebileceğini söyledi. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 248-249; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, s. 807, 821. Vahideddin 3,5 saat süren bu görüşmede Kemalistlerin silahsız bir darbeyle kendi hükümetini ele geçirdiklerini söylemiş; görevinden istifa etmeyeceğini belirtmiş. Bkz. Salâhi R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Mustafa Kemal, Vahideddin ve Kurtuluş Savaşı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2007, s. 197-198.

Paşa'ya göre de “Zatı şahaneleri katiiyen Saltanattan feragat niyetinde değildi.”³¹ Ancak 6 Kasım'da Ali Kemal'in İzmit'te linç edildiği haberi yalnız muhaliflerde değil Vahideddin'de ve hatta İngiliz elçiliğinde bile deprem etkisi yarattı.³² Milli Mücadele'ye karşı duran yüzelli kişi aynı gün İngiliz Yüksek Komiserliği'ne sığınarak Taşkıışla'ya yerleştirildi.³³ Ertesi gün sığınmacıların sayısı iki yüze ulaştı.³⁴ 7 Kasım'da Tevfik Paşa Le Temps gazetesine Padişahın kesinlikle tahttan vazgeçmek niyetinde olmadığını açıklarken³⁵ Vahideddin kaygılıydı.³⁶ Onun endişelerini gidermek isteyen müttefik yüksek komiserleri ve generalleri 9 Kasım'da İngiliz Yüksek Komiserliği'nde konuyu görüştüler. İtalyan Monbelli ile Fransız Charpy, Padişahın yaşamını güvenceye almanın güçlüğünden yakınarak isteksiz davrandılar.³⁷ Böylece Vahideddin'in yaşamı müttefiklerince İngiltere'nin insafına bırakılmış oluyordu. Vahideddin de güvenceyi İngiltere'de buluyordu. Nitekim 11 Kasım'da Ömer Yaver Paşa'yı huzuruna çağırın Vahideddin; “Paşa! Dedi, bemen gidip General Harington'u görünüz ve kendisine sorunuz, bizim vaziyetimiz ne olacak! Yoksa maksatları bizde Ali Kemal'e benzetmek midir? Bizde kat'i bir cevap versinler, ona göre başımızın çaresine bakalım!”³⁸ Bu sözler, 1919 yılından itibaren hayatının korunması için İngilizlerden defalarca güvence isteyen Vahideddin'e her seferinde bu güvenceyi veren İngiltere'nin son adımı atmakta nasıl tereddüt

31 *Tenbid-i Efkâr*, 6 Teşrin-i sâni 1338 (1922); Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 248-249.

32 Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya getirilmesi istenen Ali Kemal İzmit'e götürüldü. Burada Yedeksubay Necib Ali tarafından sorguya çekildi. Ali Kemal, hayatının büyük kısmını Avrupa'da geçirdiği için Türk milletini tanıyamamış olduğunu, adaletin karşısına çıkmaya hazır bulunduğunu, bundan sonra Mustafa Kemal davası ile beraber çalışacağını söylemişti. Ancak Birinci Ordu Komutanı Nurettin Paşa'nın müdahalesi ile erlere linç ettirildi. Elbisesi, yüzüğü, altın saati yağmalandı. Cesedi İzmit istasyonu yakınlarındaki köprübaşında sehpaaya asılarak teşhir edildi.

33 *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Teşrin-i sâni 1338 (1922).

34 *Hâkimiyet-i Milliye*, 9 Teşrin-i sâni 1338 (1922); Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, s. 811.

35 G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 249.

36 Saray Başkatibi Rifat Bey anlarında şöyle diyor: “...’Asılacağı’ sözü halk arasında deveren etmeye başlamıştı. Bazı kimseler cumhuriyet kurmak için kararlı idiler. Bunlar Fransız inkılâbı kebirî vukuatını taklit etmekte oldukları cihetle: ‘O zaman Fransız hükümdarı ihtilâlçiler tarafından nasıl idam edildi ise, Vahideddin'in de öylece asılacağında şüphe yoktur’ yolundaki sözlerini duymuştu ve son derece korkmuş ve can kaygusuna düşmüştü.” “... tramvay arabalarının üzerine tebeşirle ‘Kahrolsun Vahideddin!’ diye yazılıyordu.” Bkz. N. H. Uluğ, *a.g.e.*, s. 72-75.

37 Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 250.

38 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 22, 9 Nisan 1950, s. 4.

ettiğinin de göstergesiydi.³⁹ O gün yoğun bir görüşme trafiği oldu. Harington-Ömer Yaver Paşa görüşmesi aynı gün öğleden sonra yapıldı. Harington Londra'dan, hükümetinden gelecek talimat üzerine gerekli önlemlerin alınacağını bildirdi.⁴⁰ Ömer Yaver Paşa aynı gün Refet Paşa'yı da ziyaret ederek Vahideddin'in Mustafa Kemal Paşa ile haberleşme isteğini ilettili. Refet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'dan aldığı yanıt üzerine, isteğin yazılı olarak bildirilmesi gerektiğini söyledi.⁴¹ Daha çok oyalama taktiği gibi görünen Padişah'ın bu girişimi sonuçlanmadı. Zira Mustafa Kemal'in istediği yazılı başvuruyu yapmamayı tercih etti. Oysa Padişah kısa bir süre sonra benzer bir istekle karşısına çıkan Harington'a olumlu yanıt verecekti.

Londra'dan beklenen talimat 12 Kasım sabahı geldi. Harington Saray'a gitti. Çit Kasrı'nda yapılan görüşmede Harington, Osmanoğulları hanedanının son Padişahına resmen İngiliz himayesi altına alındığını, İstanbul'dan istediği zaman ayrılabilceğini, bu amaçla bir İngiliz zırhlısının emirlerine hazırlandığını bildirdi. Konuklarını uğurlayan Vahideddin, Ömer Yaver Paşa'ya dönerek “*ne yapalım, mukadderat... Kısa bir zaman için İstanbul'dan tahtımdan uzaklaşmak lazım geliyor. Elbet bunun da bir sonu gelir ve biz de meşru haklarımızı kavuştururuz*” dedi.⁴² 13 Kasım'da Harington Padişahın yaverlerinden Yüzbaşı Fahri Bey ile görüşmek istedi. Vahideddin'in onayının ardından yapılan görüşmede Harington, “*Vaziyet Türkiye'de gittikçe fena bir şekil alıyor. Padişah arzı ederse kendisini Malaya harp gemimizle Malta'ya nakledebiliriz. Durum düzleşince memlekete dönerler*” notunu ilettili. Vahideddin notu kendisine getiren Fahri Bey'e yanıt vermedi, yalnızca “Gidebilirsiniz” dedi. Açıklama yapmadı, zira birkaç kişi dışında kimseye güvenmeyen Vahideddin İngilizlerle görüşmeleri, güvendiği Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki Bey ile yürütürken⁴³ İstanbul'dan ayrılacağı yolundaki duyumları ise yalanlamayı tercih

39 Turgut Özakman bu güvenceleri kronolojik olarak sıralamıştır. Bkz. *Vahideddin, M. Kemal ve Milli Mücadele-Yalanlar, Yanlışlar, Yutturmacalar*, 9. b., Bilgi Yayınevi, Ankara, 2012.

40 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 23, 10 Nisan 1950, s. 4.

41 G. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. II, s. 11.

42 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 23, 10 Nisan 1950, s. 4.

43 Fahri Engin, “Vahideddin'in Kaçışı ve Sonrası”, *Yakın Tarihimiz*, C. 3, s. 385. Yaver Fahri akrabası Niyazi aracılığı ile bu haberi Refet Paşa'ya da iletmiştir. Fahri Engin Cumhuriyet döneminde Donanma Komutanı olmuş ve amiralliğe kadar yükselmiştir. Bkz. Özakman, *a.g.e.*, s. 61. İngiltere Olağanüstü Komiseri Büyükelçi Sir Horace Rumbold Lozan görüşmeleri için İstanbul'dan ayrılmış, gitmeden önce Harington'a Vahideddin'in hayatından sorumlu olduğunu belirtti, “işler ciddileşirse Sultan'ın sonuna kadar kendisine sadık kalacak olan Mızıkâ Komutanı vasıtasıyla beni haberdar edeceğini söyledi. Mızıkâ komutanı, Sultanın kadınlarından birinin (İnşirah hatun) kardeşi idi: adı Zeki idi.” Bkz. N. H. Uluğ, *a.g.e.*, s. 76.

ediyordu. Nitekim bu günlerde kendisini ziyarete gelen Kiraz Hamdi Paşa “*busuî haber aldığuma göre zât-ı şâhaneleri hicret buyuracakmışsınız*” sorusunu yönelttiğinde Vahideddin “*Siz bilmiyor musunuz ki bir halife ve sultanın mezarı tabtidur!*” yanıtını vermişti.⁴⁴

Ne var ki İngiliz elçiliği ile Saray arasındaki trafik öyle yoğundu ki Vahideddin de artık sızan haberleri yalanlayamayacaktı. Nitekim Vahideddin’in kesinlikle ayrılacağı kanaatinde olan Kiraz Hamdi, 15 Kasım’da ziyaretini yinelediğinde “*Sünnet-i Rasülüllah’a tebean hicreti ihtiyar buyuracağınızda artık şüphem kalmadı. Nâfi Kaputan çok namuslu ve sâdık bir bendenizdir. Ona kefilim. Ertuğrul yatının zâbitan ve mürettebatını kendisi gibi adamlarla tertib eylesin. Emânâtı ve hazîneyi de beraber alıp bir Müslüman limanına gidelim*” diyerek Vahideddin’i bir kez daha yoklamış, üstelik saltanat hazinesini de birlikte götürmeyi önermişti. Vahideddin bu öneriyi uygun bulmamış ancak “*Üç yüz kırk bin İngiliz liram vardır, o bana kâfidir*” diyerek dolaylı yoldan ayrılış haberlerini doğrulamıştı.⁴⁵

17 Kasım’da yapılacak Cuma Selamlığı sırasında öldürüleceği korkusunu taşıyan Vahideddin 15 Kasım’da Zeki Bey aracılığı ile Harington’a bir kez daha hayatının tehlikede olduğunu bildirmiş ve yardım istediğini yinelemişti. Ancak General, isteğin yazılı olarak verilmesinde ısrarcı oldu.⁴⁶ 16 Kasım’da Vahideddin “*İngiltere devlet-i fehimesine iltica ve bir an evvel İstanbul’dan mahall-i ahara naklimi talep ederim efendim*” diyen başvurusunu kaleme aldı.⁴⁷ Kaçış için 17 Kasım Cuma

44 Kiraz Hamdi, Vahideddin San Remo’ya gittiğinde ona bir mektup yazarak şöyle söylediğini belirtiyor: “Padîşahların sâdıkı’l va’dü’l-emin[sözünde duran emin kişi] olmaları birinci şarttır. Zât-ı şâhaneleri Teşrin-i sâni 1338’de[Kasım 1922] bana söylediğiniz sözü tutmadınız. Bizi de süründürüyorsunuz, siz de sürünüyorsunuz. Fakat bâdi [sebeup olan] sizsiniz. Ezzâlîme leke safiyûn [sen katksız bir zalimsin] sözü de size teveccüh ediyor.” Bkz. *Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi* (EGMA), Dosya No (DN): 12222/45, Belge No (BN): 8/B-2

45 Kiraz Hamdi, Vahideddin’in verdiği yanıtı şöyle belirtiyor: “Ben hazinenin mütevellisiyim, bir parçasına dokunamam’ cevabını verdi: ‘Ecdâdınızın malı olan hançerlerin zümrütlerini alalım, onlar da kâfidir’ dedim. Ona da: ‘Onlar da hânedanın malıdır, dokunamam. Üç yüz kırk bin İngiliz liram vardır, o bana kâfidir’ cevabını verdi.”, *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-3. Vahideddin’in ne kadar para ile ülke dışına çıktığı tartışmalıdır. Bu konudaki iddialar için bkz. T.Özakman, *a.g.e.*, s. 51-52.

46 Harington anılarında şöyle diyor: “Bir Çarşamba günü ... Sultanın yaverinin geldiğini bildirdiler. Bu yaverin Mızık komutanı olduğunu öğrendim. Kendisi, Sultan’la senelerce beraber bulunmuş olan doktoru (Reşat Paşa) dahil, bütün saray halkının aleyhe döndüğünü ve Sultan da Cuma selamlığına çıktığı zaman öldürüleceğini zannettiğinden hayatını kurtarmam için bana haber yolladığını bildirdi. Tabiatile Sultanı kaçırmakla itham edilmek istemediğim için, bu talebin yazı ile yapılmasını istemek zorunda kaldım.” Bkz. N. H. Uluğ, *a.g.e.*, s. 76; Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, s. 830.

47 Metnin orijinali şöyledir: “İstanbul’da hayatımı tehlikede gördüğümden, İngiltere devlet-i fehimesine iltica ve bir an evvel İstanbul’dan mahall-i ahara naklimi talep ederim efendim. 16

sabahını uygun bulan Vahideddin gerekli hazırlıklara başladı.⁴⁸ Kimse fark etmesin diye kimi saray mensuplarına izin verildi.⁴⁹ Ancak haber hem Yıldız'dan, hem de İngiliz Yüksek Komiserliği'nden sızdı. İngilizlerden Amerikalı gazeteci Brown öğrendi ve bir Türk meslektaşını bilgilendirdi. O da 16 Kasım akşamı hem Refet Paşa'ya hem de İstanbul Valisi Esat Paşa'ya Vahideddin'in o gece kaçacağını haber verdi.⁵⁰ Ancak her ikisi de haberi oldukça sakın karşılamıştı. Hatta Esat Paşa bir kahkaha atarak “*boşuna telaş ediyorsunuz! ... ilelebet Yıldız sarayında oturacak değil a. Elbet bir gün kaçacak! Biran evvel gitsin, daba bayırlı olmaz mı?*” demişti.⁵¹ Tam bağımsızlık için çıkılan yolda askerî zaferi kazanan ve bu zaferini siyasî alanda da perçinlemek isteyen Ankara, belki Vahideddin'i yargılamak ve cezalandırmak gibi bir “sorun”la uğraşmak istememiş belki de henüz bu gücü kendisinde bulamamıştı. Bulunmaz nimet gibi görünen “fırar” kendiliğinden gelmişti.⁵²

Osmanoğullarının 36. ve son padişahı VI. Mehmet Vahideddin ve beraberindekiler 17 Kasım sabahı Yıldız Sarayı'nın merasim kapısından çıktılar.⁵³ Talimhane kapısına çıkararak dış bahçeye ulaşılar. General Harington kaçış için son derece ciddi önlemler almıştı. Bu işe ayırdığı görevliler Vahideddin'i, oğlu Ertuğrul'u ve maiyetini iki ambulans ile Saray'dan çıkardı. Yolda Vahideddin'in içinde olduğu ambulansın lastiği patladığı için yaşanan kısa süreli gecikmenin ardından yolcular deniz kıyısına ulaşmış, Harington tarafından karşılanmış, yine onunla birlikte hazırlanan motora binmişlerdi. Motor, on kişiden oluşan

Teşrin-i sâni 1338 (1922) İmza: Halife-i Müslimin Mehmed Vahideddin”. Bkz. *Hâkimiyet-i Milliye*, 19 Teşrin-i sâni 1338 (1922).

48 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 24, 12 Nisan 1950, s. 4.

49 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 25, 13 Nisan 1950, s. 4.

50 Polis Müdürü olan Esat Bey 7 Kasım 1922'de İstanbul Valisi olmuştu. Bkz. Z. Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, s. 810.

51 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 26, 14 Nisan 1950, s. 4. V. Murat'ın kızı Fehime Sultan babasının tahttan indirilmesini hazmedememişti. II. Abdülhamit'in tahta çıkışının ardından Çengelköy'deki sarayına çekilmişti. Milli Mücadele başladığında yürekten desteklemiş, Yıldız Sarayı'ndaki kalfaları aracılığı ile elde ettiği bilgileri İstanbul Polis Müdürü (sonra vali) Miralay Esat Bey aracılığı ile Anadolu'ya iletmişti. Vahideddin'in kaçacağı haberini de 15 Kasım'da Esat Bey'e iletene oydu. Bkz. “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 30, 18 Nisan 1950, s. 4.

52 Baştercüman Ryan şöyle diyor: “Sonradan Sultan'ın kaçışının Refet Paşa'yı hiddetlendirdiği rivayet edilmişti. O zamanki şahsi intibam ise, Sultan'ın kaçma niyetinden Kemalistlerin habersiz olmayacağı ve gitmesine göz yummaları ise daha işlerine geldiği mahiyetinde idi.” Bkz. N. H. Uluğ, *a.g.e.*, s.77-78. Harington'un yorumu: “Gittiği öğrenildiği zaman zannedersen milliyetçiler çok memnun oldular”. N. H. Uluğ, *a.g.e.*, s. 81.

53 “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 28, 16 Nisan 1950, s. 4.

yolcularını Malaya zırhlısına götürdü.⁵⁴ Altı yüzyıllık imparatorluğun son hükümdarı Malaya zırhlısının koyu, karanlık dumanları altında Türkiye'yi terk ederken İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı General Harington yayınladığı bir bildiri ile Padişahın “*Bütün İslamların Halifesi sıfatı ile*” hürriyetini ve hayatını tehlikede gördüğünden İngiltere devletinin himayesini ve İstanbul'dan başka bir yere naklini istediğini bildiriyor ve bu isteğin sabahleyin yerine getirildiğini duyuruyordu.⁵⁵

Dört gün süren yolculuğun ardından Malta'ya ulaşan ve “İstanbul'dan ayrılırken” gösterdiği “kolaylık ve büyük nezaket” için Harington'a teşekkür eden⁵⁶ Vahideddin bu ayrılığın kısa süreceği inancını taşıyordu. Vahideddin bu inancını yaşamının sonuna dek koruyacak ve bu amaçla onlarca girişimin ya baş aktörü ya da maddi destekçisi olacaktı.⁵⁷

Yüzellilikler Listesi'nin Belirlenmesi

Vahideddin Mütareke Dönemi'nin ünlü hapisanesi Malta Adası'na doğru yol alırken geride kalan son muhalifler de ülkeden ayrıldılar. Zira 1922 yılının Ekim ayından itibaren Milli Mücadele'ye karşı tutum alan asker sivil bürokratlar, gazeteciler, devlet adamları gelecek kaygısına düşmüş, yaptıkları toplantı ve görüşmelerle içlerinden bir kısmı daha o günlerde ülkeden kaçma kararı

54 Vahideddin, oğlu Ertuğrul, Başmabeyinci Ömer Yaver Paşa, özel doktoru Reşat Paşa, Hademe-yi Hassa ve Mızıkayı Hümayun Kumandanı (sonradan yaver diye anılacak) Zeki, Seccadecibaşı İbrahim, Esvabcibaşı Küçük İbrahim, Tütüncübaşı Şükrü, Berberbaşı Mahmut, 2. Musahip Mazhar Ağa, 3. Musahip Hayrettin Ağa. Bkz. T. Özakman, *a.g.e.*, s. 66; “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 29, 17 Nisan 1950, s. 4.

55 Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğulları'nın Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cebenneminde*, 3b. Sebil Yayınevi, İstanbul, 1991, s. 15; “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 30, 18 Nisan 1950, s. 4.

56 N. H. Uluğ, *a.g.e.*, s. 81.

57 Saraydan ayrılırken etrafını saran kadınlara “muvakkat bir zaman için gitmek lazım geliyor.. Yine geleceğim!” demiş. 16 Kasım'ı 17'ye bağlayan gece, odasında, dört mektup kaleme almış, Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki Bey aracılığı ile mektupları Arnavut göçmeni olan Tüfenkçi Zeki'ye teslim edilmiş. Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzade Seyfettin Efendi, Sultan Reşad'ın oğlu Sabahattin Efendi ile Abdülhamid'in oğlu Şehzade Burhaneddin ve Mahmut Şevket Efendilere hitaben yazılan ancak sahiplerine ulaşamadın ele geçirilen bu mektuplarda Vahideddin “bütün şehzadeler ve hanedan kendi etrafında birleşecek olursa pek yakında vaziyetin düzeleceğini ve meşru haklarının temin edileceğini” iddia etmekteymiş. Ayrıca kendisinin “muvakkat bir zaman için ayrılması üzerine Mecit Efendinin halife adı ile tahta getirilmesi pek mümkün olduğunu, böyle bir harekete bütün hanedanı saltanat karşı koyduğu takdirde vaziyetin ümit edildiğinden daha çabuk düzeleceğini ve padişahlık hukukunun pek kısa bir zamanda yeniden iade olunacağını” bildiriyormuş. “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, Tefrika No: 30, 18 Nisan 1950, s. 4.

almışlardı. Çoğunluğu Vahideddin'e nazırlık, vekillik, âyan üyeliği yapanlardan oluşan bir grup 6 Kasım 1922'de İngiliz Elçiliği'ne sığınmıştı. Şeyhülislam Mustafa Sabri, Rıza Tevfik, Süleyman Şefik Paşa gibi üst düzey görev almış 25 kişi 8 Kasım'da Sarayburnu Parkı'na yakın demirlenmiş olan İngiliz bandıralı Egypt vapuruna bindirilmiş, bir iki gün sonra da Mısır'a gönderilmişti.⁵⁸ Gümölcineli İsmail ve Mehmet Ali ise Fransız Mesajeri Maritim Kumpanyası'nın Pierre Loti vapuruyla 8 Kasım'da Galata rıhtımından ayrılmış ve Romanya'ya gitmişlerdi.⁵⁹ Vahideddin'e saltanat hazinesini alarak "hicret etmelerini" öneren Kiraz Hamdi ise onun onayını da alarak 16 Kasım'da Romanya'nın Köstence kasabasına gitmek üzere yola çıkmıştı.⁶⁰ İngilizler tarafından Taşkışla'ya yerleştirilen diğer sığınmacılar da 17 Kasım'da Vahideddin'in ardından ülkeden kaçırıldı. Kaçanlar başta Romanya, Bulgaristan, Yunanistan olmak üzere Avrupa'nın çeşitli kentlerine ve Ortadoğu ülkelerine gittiler. TBMM ve Hükümetinin sayıları 1000'i aşan ve suçluluklarını kabul edip kaçmayı tercih eden bu kişiler hakkında bir tasarrufu olacak mıydı?

Aslında daha Milli Mücadele sürerken düşmanla işbirliği yapanlar hakkında önlem alma gereği hissedilmişti. Temsilciler Kurulu 3 Ekim 1919'daki toplantısında Kâzım Karabekir Paşa tarafından yapılan öneriyi dikkate alarak ileride yargılanmak üzere tutuklanması gereken eski bakanların ve üst düzey yöneticilerin saptanmasına karar vermişti.⁶¹ 3 Temmuz 1920'de ise Ankara Bidayet Ceza Dairesi aralarında Kiraz Hamdi Paşa, Mustafa Sabri ve Mehmet Ali'nin de bulunduğu kişiler hakkında Vatana İhanet Yasası'nın ikinci maddesi gereğince⁶² ve yakalandıklarında tekrar muhakeme edilmek üzere idamlarına karar

58 Rıza Tevfik'in anlatılarından 11 Kasım'da yola çıktıkları anlaşılıyor. Bkz. Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (Yay. Haz. Abdullah Uçman), 2.b, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008. Anadolu'da Yeni Gün gazetesi ise 13 Kasım'da diyor. Bkz. *Anadoluda Yeni Gün*, 15 Teşrin-i sâni 1338 (1922).

59 Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmibrab*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 36, 381-382; R. Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, s. 259-260. Aynı geminin yolcuları arasında Refik Halid Karay ve Miralay Sadık da vardır.

60 Kiraz Hamdi şöyle diyor: : "15 Teşrin-i sâvide 'O halde efendimiz, ben yarın Köstence'ye gidiyorum, arz-ı veda ederim' deyip ayağa kalktığımda: 'Pek âlâ, gidiniz. Benim ile gelecek başkaları vardır' dedi. Huzurundan çıktım." *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-3.

61 Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, 2.b., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 12.

62 29 Nisan 1920'de çıkarılan "İhanet-i Vataniye Kanunu"nun "1. Maddesi; Makamı muallayı hilafet ve saltanatı ve memaliki mahrusעי şahaneyi yedi ecanıpten tahlis ve taarruzatı defî maksadına matuf olarak teşekkül eden Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine isyanı mutazammın kavlen veya fiilen veya tahriren muhalefet veya ifsadatta bulunan kesan, haini vatan addolunur. 2. Maddesi; Bilfil hiyaneti vataniyede bulunanlar salben idam olunur. Fer'an zimethal olanlar ile müteşebbisleri

vermişti.⁶³ Mustafa Kemal Paşa'nın da katılımıyla 3 Şubat 1921'de Cebelibereket Mebusu ve Ankara İstiklâl Mahkemesi Başkanı İhsan (Eryavuz) Bey'in evinde yapılan toplantıda ise “zaferden sonra memlekette kalması, vatanın huzuru itibarıyla mucibi endişe olacak kimselerin listesi” ile “bugünkü şerait içinde münhasıran şahsını düşünmüş, hatta hiyanet etmiş” kişilerden bahsedilmişti. Bu kişilerin isimlerinin belirlenmesini isteyen İhsan Bey “bir gün elbette bunların huzur-u millette besaplarını görme günü gelecektir” diyerek hazırlıklı olunmasını istemişti. Milli Mücadele TBMM Ordularının zaferi ile sonuçlandıktan ve müttefiklerin mütareke önerisi TBMM'ye iletdikten sonra Mustafa Kemal Paşa İzmir'de; İsmet (İnönü), Fevzi (Çakmak) ve Kâzım (Özalp) paşalar ile Ali Fethi (Okyar), Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Seyyit (Adalet Bakanı) beylerin de katılımı ile bir toplantı yapmıştı. Toplantının özel konuğu da İhsan Bey'di. Mustafa Kemal toplantıda bir yıl önce İhsan Bey'in işaret ettiği günün geldiğini belirtti. Zira, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'in ‘her uluslararası barış antlaşmasında bir genel affın yer alacağı’ hükmünü hatırlatması, af kapsamı dışında tutulacak kişilerin belirlenmesini zorunlu kılıyordu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları toplantıda kimlerin af dışı bırakılacağını görüştü. Yurtdışına çıkanların ülkeye girişlerine engel olunması, içeride olanların da yurt dışına çıkartılmaları karara bağlandı.⁶⁴

Genel Af, Lozan görüşmelerinin önemli gündem maddelerinden biri oldu. İtilaf devletleri temsilcileri Lozan görüşmelerinde işbirlikçilerini kurtarabilmek için yoğun çaba içine girdiler. Lord Curzon'un 12 Aralık 1922'de Türkiye ve Yunanistan'a “çok geniş bir genel af ilan etme” önerisini İsmet Paşa 14 Aralık'ta “Türkiye genel bir af ilan edecektir” diyerek yanıtladı.⁶⁵ Başbakan Rauf Bey'e de 15 Aralık'ta genel affı kabul ettiğini bildirdi. Rauf Bey, iç sorun olarak gördüğü af

kanunu cezanın kırk beşinci ve kırk altıncı maddesi mucibince tecziye edilirler.” Bkz. *Düstur*, III. Tertip, C. 1, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 4.

63 Bursa'da yayınlanan Millet Yolu gazetesinin 5.7.1920 tarihli nüshasından aktaran Cemiz Topuzlu, *İstibdad-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, 4.b., Topuzlu Yayınları, İstanbul, 2002, s. 205-206. Damat Ferit, Dürriyade Abdullah, Adliye Nazırı Rüşti, Müşteşar Sait Molla, Nafi Nazırı Cemil, Divan-ı Harp Reisi Mustafa Natık Paşa, Süleyman Şefik Paşa, Ahmet Anzavur Ağa, Maliye Nazırı Reşat Bey, Maarif Nazırı Fahrettin, Ali Kemal, Refi Cevat, Pehlivan Kadri, Konyalı Zeynelabidin, polis Müdürü Umumisi Hasan Tahsin ve Ali Nadir Paşa, Yaver Paşa, Doktor Rıza Tefvik, Dahiliye Nazırlarından Adil, Konya Valisi Cemal, Ayandan Keçcecizade İzzet, Mevlanzade Rıfat, Refik Halit, Tayyar Paşa, Vasfi Hoca, HİF Reisi Sadık, Şaban Ağa da idam cezası alanlar arasında yer almıştı. Bu isimlerin pek çoğu Yüzellilikler listesinde yer buldu.

64 İllhami Soysal, *150'likler*, Gür Yayınları, İstanbul, 1985, s. 13-17; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 87-88.

65 Seha L. Meray (Çev.), *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, 2. b., C. 1, YKY, İstanbul, 2001, s. 185, 223.

konusunun antlaşma metni dışında tutulması, Hilafet Ordusu kurucularının af kapsamı dışında bırakılması ve karşılıklılık esasına dayandırılmasından yanaydı.⁶⁶ Aslında askerî ve siyasi tüm suçları kapsam dışında bırakacak bir af yanlısı olan Türkiye “*Yurtlarına karşı hayınlıkta bulunmuş olanları*” affetme eğiliminde değildi. Buna karşın Batılı devletler genel affı olabildiğince geniş tutmak istiyor, bu nedenle affın Müslümanları da kapsamında ısrar ediyorlardı.⁶⁷ İsmet Paşa; 3 Ocak 1923’de Rauf Bey’e bu görüşü iletirken “*Müslümanlardan 150 kişinin ülkeye girmemek ve emvali tasfiye edilmek şartıyla genel affın Müslümanlara teşmilini kabul edebileceklerini*” bildirdi. 4 Ocak’ta 150 kişiyi af dışı bırakacaklarını yineledi.⁶⁸ Azınlıklar Alt Komisyonu’nun 11 Ocakta 1923’te yapılan toplantısında ise Rıza Nur, Türk Hükümeti’nin “*aşağı yukarı 150 Müslüman’ı*” genel af dışında bırakmak isteğinde olduğunu belirtti. Türk Hükümeti bu kişilere öçalma duygusuyla davranmıyordu. Yalnızca Türkiye’yi bırakıp gitmiş olanların, Türkiye’ye dönmelerine izin vermemeyi çıkarlarına uygun buluyordu. Hala Türkiye’de olanlara gelince; Türk Hükümeti bu kişilerin yurt dışına gitmelerine izin vermekte hiçbir güçlük çıkarmamayı, hiçbir şekilde incitmemeyi de yükümleniyordu.⁶⁹ İsmet Paşa ise 19 Ocak’ta Rauf Bey’den bu kişilerin isimlerinin belirlenmesini istedi.⁷⁰ Lozan’da İtilaf devletleri temsilcileri ile Türk temsilcileri arasında yapılan görüşmeler sonucunda genel affa ilişkin kararın antlaşma metninin içine konulmayıp bir protokol şeklinde açıklanması, 150 kişinin af dışı bırakılacağıının da bir beyanname ile duyurulması kararlaştırıldı. Karar, İsmet Paşa tarafından 20 Ocak’ta Başbakan’a bildirildi.⁷¹ Başbakan Rauf Bey de kararı onayladı.⁷² Konferans Azınlıklar Alt Komitesi 31 Mayıs 1923’te bildiri ve protokol tasarısını hazırladı.⁷³ Her iki belge de 24 Temmuz 1923’te taraflarca imzalandı. Genel Affa İlişkin Bildiri’nin ilk maddesi gereğince; “*Türkiye’de oturanlardan hiç kimse ve karşılıklı olarak Yunanistan’da oturanlardan hiç kimse, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922*

66 Bilal Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. 1, Ankara, 1990, s. 219, 232, 256-257.

67 S.L. Meray, *a.g.e.*, C.1, s. 298-300, 312-313. Tarafların görüşleri S.L. Meray, *a.g.e.*, C. 2, s. 401 (dizin) belirtilen sayfalardan izlenebilir.

68 B. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. 1, s. 319, 356.

69 S.L. Meray, *a.g.e.*, C. 2, s. 286.

70 B. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. 1, s. 379.

71 B. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. 1, s. 414.

72 Ancak adi suçların af kapsamına alınmasından duyduğu rahatsızlığı da belirtti. Bkz. B. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, C. 1, s. 427-428.

73 S.L. Meray, *a.g.e.*, C. 6, s. 170-172. Genel Affa İlişkin bildiri konusunda yazı komitesinin notu için aynı eserin 132-133. sayfalarına bakılabilir.

tarihleri arasında askeri ya da siyasal davranışı yüzünden, ya da bugünkü tarihli Barış Andlaşmasına imza koymuş bir yabancı Devlete, ya da böyle bir Devletin uyruklarına bir yardımda bulunmasından ötürü, Türkiye’de ve karşılıklı olarak Yunanistan’da, hiçbir babane ile tedirgin edilmeyeceklerdir”.⁷⁴ Bununla birlikte Türk Hükümeti bu madde kapsamına giren yüz elli kişiyi af kapsamı dışında tutma hakkına sahip olacaktır.⁷⁵

TBMM, Lozan Antlaşması’nı onayladıktan sonra, 16 Nisan 1924’te Genel Af ile ilgili yasa tasarısını TBMM’nin gündemine taşıdı. Aynı gün 487 sayılı Genel Af Yasası çıkarıldı. Yasanın 3. maddesinde Lozan Antlaşması’na ek olarak yayınlanan Genel Af Protokolü’nde belirtilen 150 kişinin aftan yararlanamayacağı da belirtildi.⁷⁶ Ancak henüz listeye girecek isimler belirlenmemişti. Lozan Barış Konferansı’nda 150 kişilik bir liste düzenlenmesi kararlaştırıldığında Dahiliye Vekâleti ile Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ortak bir çalışma yapmaya başlamıştı. Bu çalışma doğrultusunda ülke düzeyinde isim belirleme yoluna giden Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü önce 600 kişilik bir liste hazırlamış, daha sonra sayıyı 300’e indiren ikinci bir liste düzenlemişti. Bu son liste üzerinde Vekiller Heyeti uzun süre çalışarak sayıyı 150’ye indirmişti. Her üç liste, TBMM’nin 16 Nisan 1924 günü yapılan gizli oturumunda milletvekillerine açıklandı. İsimler üzerinde yoğun tartışmalar yapıldı. Yeni isimler önerildi. Bu öneriler doğrultusunda liste yeniden Vekiller Heyeti’ne gönderildi.⁷⁷ 22/23 Nisan gecesi yapılan gizli celsede ise düzeltilerek gelen liste bir kez daha milletvekillerinin görüşüne sunuldu. Milletvekilleri özellikle üç yeni ismin listeye alınmasında ısrarcı oldu. Sonuçta listeden üç kişinin çıkarılması ve Yunanlılara yardım eden Mavanoğlu Mustafa, Bolu Mutasarrıfı Osman Nuri ile Kuva-yı İnzibatiye’den Ahmet Refik’in listeye

74 S.L.Meray, *a.g.e.*, C. 8, s. 92-93.

75 Bu durum Genel Affa İlişkin “Protokol”de şöyle hükme bağlanmıştı: “Şurası kararlaştırılmıştır ki Genel Affa ilişkin bildirinin 1 nci paragrafı yürürlükte kalmakla birlikte, Türk Hükümeti, bu öngörülen kimseler kategorisine giren yüz elli kişinin Türkiye’ye girişini ve orada oturmalarını yasaklama hakkını saklı tutmaktadır. Bunun sonucu olarak, Türk Hükümeti, söz konusu kimselerden şimdi kendi ülkesinde bulunanları yurtdışı edebilecek ve yabancı ülkelerde bulunanların Türkiye’ye dönüşlerini yasaklayabilecektir. Bu kimselerin adları, bugünkü tarihli Barış Andlaşmasının yürürlüğe girişinde, Genel Af Bildirisi’ni, kendi açısından yürürlüğe koymak üzere, Türk Hükümetince yayınlanacak genel af ilanına eklenecektir. Bundan başka şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türk Hükümeti, niyetli olduğunu bildirdiği üzere, bu kimselerin Türkiye içindeki mallarını tasfiye etmelerine karar verirse, bu tasfiyeyi kendi istekleriyle yapmaları için, onlara, yukarıda belirtilen Genel Af ilanı tarihinden başlayarak dokuz aylık bir süre tanıyacak ve bu sürenin bitiminden sonra, tasfiyenin Türk Hükümetince yapılması durumunda, elde edilen gelir, tümüyle bu kimselere teslim edilecektir. ...” Bkz. S. .L.Meray, *a.g.e.*, C. 8, s. 94.

76 TBMM ZC, Devre II, C.8/1, s. 781-783.

77 TBMM GCZ, C. 4, 3.b.,Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 434-454.

dahil edilmesi konusunda Vekiller Heyeti'ne yetki verilmesi kabul edildi.⁷⁸ Vekiller Heyeti, bu üç kişiyi, on başlık halinde hazırladığı listeye aldı. Ancak yapılan son sayımda listenin 149 kişi olduğu saptandı. Köylü Gazetesi sahibi Refet'in de listeye alınması ile Yüzellilikler listesi tamamlandı.⁷⁹

San-Remo'da Yapılan Görüşmeler

Görüşmeye Katılan Sürgünler

Vahideddin ile San Remo'da yapılan görüşmeleri Türk Hükümeti'nin yetkili makamlarına bildiren kişi Yüzellilik Liste'ye "*Vahideddin'in Beraberindekiler*" başlığı altında ve 1. sırada giren Yaver-i hâs Kırız Hamdi Paşa'dır. Abdülhamit döneminde genç yaşında erkân-ı harp mirlivalığına yükselmiştir. 1914 yılında emekliye sevk edilince İttihat ve Terakki karşıtı olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda 5. Kolordu komutanı olarak yeniden hizmete alınmıştır. Milli Mücadele'ye kişisel ve örgütsel olarak karşı çıkmıştır. Ocak 1919'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na (HİF) yakın subaylarca kurulan, Saltanatın ve hilafetin sözde bekçileri olarak çalışan, İstanbul'da millici avına katkı veren Askeri Nigehban Cemiyeti'nin ikinci başkanlığını yürütmüştür. Milli Mücadele karşıtı İlä-yı Vatan ile Tarikât-ı Selâhiye cemiyetlerinin de fiili kurucusudur. İstanbul Hükümeti tarafından Ali Fuat Paşa'nın yerine Eskişehir'deki 20. Kolordu Kumandanlığına atanmış, kentte kaldığı süre içinde İngilizlerle işbirliği yaparak Milli Mücadele karşıtlığını sürdürmüştür. 16 Kasım 1922'de de ülkeden kaçmıştır. Sürgün yıllarında Romanya'nın Köstence kentinde oturmuş, uzun süre Türkiye Cumhuriyeti'ne

78 TBMM GCZ, C. 4, s. 456-462.

79 Yüzellilikler, 28 Mayıs 1927'de kabul edilen 1064 sayılı yasa ile vatandaşlıktan çıkarıldı. Bir kısmı sürgün yıllarında hatalarını anladı, olumsuz davranışlar içine girmedi, hatta Türkiye lehine istihbarat çalışmalarında bile bulundu. Bununla birlikte önemli bir kısmı Türkiye Cumhuriyeti aleyhinde çalışmalarını sürdürdü; ya çeşitli devlet ve gruplarca "Kemalist Türkiye" aleyhinde oluşturulan siyasi örgütlenmeler içinde yer aldı, ya da kendileri bu tür örgütler kurdu. Buna karşın 1938 yılına gelindiğinde; devrimlerini yerleştiren, rejimini kökleştiren Türkiye Cumhuriyeti Devleti Atatürk'ün sağlığında Yüzellilikleri affetti. 28 Haziran 1938'te TBMM'de kabul edilen ve 16 Temmuz'da Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 3961 sayılı Af Kanunu'na göre, ülkeye dönen Yüzelliliklere emekli maaşı bağlanmayacak ve bunlar yasanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren sekiz yıl süre ile kamu hizmetlerinde bulunamayacaklardı. Yasa çıktığında Yüzelliliklerden 60'ı yaşamdan ayrılmıştı. Hayatta olanlardan 27'si hemen, 24'ü ise 1939-1945 tarihleri arasında ülkeye döndü. 39'u ise ya Çerkez Ethem gibi sürgün yıllarında da karşı tutumlarını sürdürdükleri ya da yasanın sekiz yıl süre ile kamu hizmetinden yoksunluk hükmüne tepki gösterdikleri için vatana dönmeyi tercih etti. Şaduman Halıcı, *Yüzellilikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, 1998, s. 23-24. (Basılmamış Yüksek lisans tezi)

muhbirlik yaparak geçimini sağlamıştır. Belgelerde “Köstence Muhbiri”⁸⁰ olarak da geçen Kiraz Hamdi’nin kod adı 686’dır.⁸¹

Görüşmeye katılan dört kişiden üçü de Yüzellilik’tir. Bunlardan ilki “*Sevr Anlaşmasını İmzalayan ve Kuva-yı İnzibatiye’ye Dahil Olan Kabine Üyeleri*” başlığı altında listeye 9. sırada giren eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi’dir. 1869’da Tokat/Turhal’da doğmuştur. Tokat Rüştüyesi’ndeki öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul’da Fatih Medresesi’ne devam ederek müderris olmuş, hocası Gümülcineli Köse Asım Efendi’nin kızı ile evlenmiş ve onun yardımı ile II. Abdülhamit’in Yıldız’daki kütüphanesine kitapçı olarak atanmıştır. II. Meşrutiyet’in ilanından sonra yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) üyesi olarak Tokat mebusu seçilmiştir. Kısa süre sonra Cemiyetle anlaşmazlığa düşmüş, 1910’da Gümülcineli İsmail ile birlikte Ahali Fırkası’nı kurmuştur. Ahali Fırkası’nın HİF’e katılması ile partinin önemli isimleri arasında yer almış, ikinci başkanlığını yapmıştır. Mahmut Şevket Paşa’nın öldürülmesi üzerine Romanya’ya kaçmış, Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasına kadar burada kalmıştır. Ülkeye döndükten sonra HİF’in yeniden örgütlenmesini sağlayarak başına geçmiştir. Damat Ferit kabinelerinde iki kez şeyhülislamlık yapmış, Damat Ferit Paşa barış görüşmesi için ülkeden ayrıldığında yerine vekâlet etmiştir. Bu görevlerini yürütürken İngiliz Muhipleri Cemiyeti’ne ve Kuva-yı İnzibatiye’ye destek veren Hoca Sabri, 6 Kasım 1922’de İngiliz Yüksek Komiserliğine sığınmıştır. Oğlu Yüzelliliklerden Mustafa Sabri ve ailesinin diğer üyeleri ile birlikte Gümülcine’ye gitmiş, İskeçe’de çıkardığı Yarın ve Peyam-ı İslam gazeteleri ile “Kemalist Türkiye” karşıtlığını sürdürmüştür. Türk Hükümeti’nin girişimleri ile Yüzelliliklerin Yunanistan’dan çıkarılması üzerine Kahire’ye yerleşmiş, geçimini ders vererek sağlamıştır.⁸²

Yüzellilikler Listesi’ne “*Mülkiye ve Askeriyeden Olanlar*” başlığı altında 25. sırada giren eski Bursa Vali vekili Gümülcineli İsmail de San Remo görüşmelerinin baş aktörlerindedir. 1879’da Gümülcine’de doğmuş, Hukuk Mektebi’ni bitirdikten sonra genç yaşta politikaya atılmıştır. 1908’de İTC üyesi ve Gümülcine mebusu olarak Meclis-i Mebusan’da yer almıştır. Ancak İTC ile anlaşmazlığa düşerek önce Ahali Fırkası’nın, ardından da HİF’in kuruluşunda yer almıştır. İttihatçılar Bâb-ı Ali Baskını’nın ardından muhalifleri yurt dışına gönderirken Gümülcineli “*muhalefet yapmayacağına*” dair verdiği söz üzerine sürgünden kurtulmuştur. Ancak Mahmut Şevket Paşa’ya yapılan suikastta parmağı olduğu ve suikasttan kısa süre

80 *Cumburbaşkanlığı Arşivi*, Bilgisayar No (BN): 01011750, Kutu No (KN): 1/210, Fihrist (F): 22

81 Geniş bilgi ve sürgün yıllarındaki çalışmaları için bkz. Ş. Halıcı, *Yüzellilikler*, s. 34-40.

82 Sürgün yılları için bkz. Ş. Halıcı, *Yüzellilikler*, s. 52-63.

önce Selanik'e kaçtığı için gıyabında idama mahkûm edilmiştir. Selanik'ten Fransa'ya geçen Gümülcineli İsmail, yurt dışında kaldığı süre içinde İngiltere, Fransa ve Yunanistan lehine casusluk yapmış, maaş da almıştır. Mondros Mütarekesi'nin ardından ülkeye dönmüş, Damat Ferit kabinesinde yer alma girişiminde başarısız olmuştur. HİF içinde oluşan hizipleşmede hocalar kanadını (Mustafa Sabri-Vasfi) tutan Damat Ferit Gümülcineli'yi İstanbul'dan uzaklaştırarak Bursa'ya vali vekili olarak atamıştır. 1919 yılı Haziran ve Temmuz aylarında Bursa'da Milli Mücadeleye karşı sert önlemler almıştır. Bursa'ya Fransız sömürge birliğini davet etmiş, Türk Ocağı şubelerini kapatırken Rum ve Ermeni kulüpleri açmış, işgal edilen İzmir'den çekilen subay ve erlere onur kırıcı davranışlarda bulunmuş, onları İttihatçı olmakla suçlamış, millicileri yoğun baskı altına almıştır.⁸⁵ Bu nedenle zaferin ardından İngiliz Yüksek Komiserliği'ne sığınmış, onların yardımı ile 8 Kasım 1922'de Pierre Loti vapuruyla ülkeden kaçmış, önce Köstence'ye gitmiş, ardından Gümülcine'de yerleşmiştir.⁸⁴ Yol arkadaşı ise eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali olmuştur.

Yüzellilik listeye "*Mülkiye ve Askeriyeden Olanlar*" başlığı ve 45 numara ile giren Mehmet Ali Bey, Âyan üyesi iken Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'da görevlendiren I. Damat Ferit Paşa hükümetinde (4 Mart-15/16 Mayıs 1919) Posta-Telgraf ve Dahiliye nazırlıkları görevinde bulunmuştur. İzmir işgal edildiğinde Dahiliye Nazırdır. İşgali "yalnız askeri" nitelikli olarak tanımlamış, İzmir'de kimi olaylar olduğu yönündeki söylentilere önem verilmemesini istemiştir.⁸⁵ Meclis-i Mebusan seçimlerinin -yeni sınırlar belirlenmeden- yapılmasına karşı çıkmıştır. Mütareke döneminin başlarında partiler üstü bir kuruluş olarak ortaya çıkmak isteyen Selâmet-i Âmme Heyeti adlı siyasal derneğin kurucuları arasında yer almıştır. 19 Ocak 1919'da HİF'i yeniden faaliyete geçiren kadronun içinde yer alan Mehmet Ali, 1920 yılı Temmuz ayında İngiliz Muhibleri Cemiyeti'nin fahri üyesi seçilmiştir.⁸⁶ İngiliz yanlısı bir politika izlemiştir. Milli Mücadeleye karşı tutumu nedeni ile Ankara Asliye Ceza Mahkemesi'nce 3 Temmuz 1920'de idama mahkûm edilen Mehmet Ali Bey, 7 Kasım 1922'de İstanbul'da tutuklanmış, ancak -büyük olasılıkla İngilizlerin devreye girmesi ile⁸⁷⁻

83 Gümülcineli'nin Bursa'daki faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Saime Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2001.

84 Sürgün yılları için bkz. Ş. Halıcı, *Yüzellilikler*, s. 100-105

85 Sina Akşın, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. I, 3.b, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 243.

86 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, s. 89, 264.

87 Zira İngilizciliğinin yanı sıra eşi de İngiliz'dir.

kurtulmuş, 8 Kasım'da Pierre Loti Vapuru ile Romanya'ya giderek Köstence'de yerleşmiştir. Bir gazeteye Mustafa Kemal aleyhinde yazdığı yazı nedeni ile Romanya'dan sınır dışı edilince de Paris'e yerleşmiştir. 1930 yılı içinde Paris'te "La Republique Enchainée/Zincire Vurulmuş Cumhuriyet" adı ile çıkardığı gazete, muhalefetine ne derece keskin olduğunun göstergesi olmuştur.⁸⁸

San Remo görüşmelerinin son iki gününe katılan ama görüşmelerin baş aktörü olan Vehib (Kaçı) Paşa ise Yüzellilik değil, firari ya da gönüllü sürgün diyebileceğimiz eski bir İttihatçıdır. 1875 yılında Yanya'da doğmuştur. Askerlik mesleğine 1900 yılında kurmay yüzbaşı rütbesi ile Genelkurmay 3. Şube'de başlamış, 1903'te Diyarbakır Redif Tümeni'ne atanmış, 1905'te Malatya livasıyla Yemen'e gitmiştir. Yemen savaşlarında ve Manastır'da kumandanlık yapmıştır. Osmanlı ülkesinde tanınmasını sağlayan ilk olay, 23 Temmuz 1908'de Manastır'da bir top arabasının üzerine çıkarak okuduğu nutukla Meşrutiyet'i ilan etmesi olmuştur. 31 Mart Olayı'nın ardından 1909'da Edirne'deki 2. Ordu'nun kurmaylık görevine atanan Vehib Bey kısa süre sonra Mahmut Şevket Paşa'nın isteği üzerine Askeri Okullar Komutanlığı görevini üstlenmiştir. Trablusgarp Savaşı'nın çıkması üzerine ağabeyi Esat (Bülkat) Paşa'nın başında bulunduğu Yanya Kolordusu Erkân-ı Harbiye Riyaseti emrine verilmiştir. Ardından 1912'de Yanya Müstahkem Mevki Komutanı olmuştur. Ağabeyi Esat Paşa ile birlikte Yanya savunması ile ün kazanmıştır. Ne var ki Yanya Yunanlıların eline geçmiş, Vehib Bey de Yunanlılara esir düşmüştür. Atina Antlaşması gereğince serbest kalınca Aralık 1913'te ülkeye dönmüştür. Ocak 1914'te Müstakil Hicaz Fırkası Komutanlığına atanmıştır. I. Dünya Savaşı'nda Kanal Seferi'nde bulunmuş, 1915 yılında Mirliya rütbesini alan Vehib Paşa, Şubat 1915'te 2. Ordu'ya komutan olarak atanmıştır. 9 Temmuz'da ise Çanakkale'ye gelmiştir. Çanakkale savaşları sırasında üç ay Güney Grup Komutanı olarak hizmet vermiştir (9 Temmuz-9 Eylül 1915). 1916-1918 yılları arasında Kafkas Cephesi'nde görev yapan Vehib Paşa, Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da kalmıştır. 2 Haziran 1919'da askerlik görevini kötüye kullandığı gerekçesi ile yakalanmasını buyuran padişah iradesinin yayınlanması üzerine 1920 yılında ülkeyi terk etmiş, önce İtalya'ya yerleşmiş ardından da Köstence'de ikamet etmiştir.⁸⁹

San Remo görüşmelerine katılan dört ismin yolları Köstence'de keşişmiştir. Yine Köstence'de bulunan ve Osmanlı Hanedanının en zenginlerinden sayılan veliaht Yusuf İzzetin Efendi'nin oğlu Nizamettin Efendi'nin etrafında

88Ş. Halıcı, *Yüzellilikler*, s. 137-138.

89 Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel Nizamoglu, *Vehib Paşa Kabramanlıktan Sürgüne*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2013; Kandemir, "Vehib Paşa", *Yakın Tarihimiz*, C. 4, s. 152-153.

kümelenmişlerdir.⁹⁰ Vehib Paşa'yı diğer Yüzellilikler ile bir araya getiren ise Vahideddin'in girişimleri ile yapılan San Remo görüşmeleri olmuştur.

Görüşmelerde Ele Alınan Konular

San Remo görüşmelerine eserinde ilk yer veren Tarık Mümtaz Göztepe olmuştur. Göztepe, 1968 yılında yazdığı eserinde tarihsiz olarak değindiği görüşmeyi "Bir Dalavere" başlığı ile ele almış ve oldukça değiştirmiştir. En önemli değişiklik ise görüşmelerin para sızdırmak isteyen Mustafa Sabri, Mehmet Ali, Gümülcineli İsmail ve Vehib beylerin isteği ile gerçekleşmiş olduğunu yazmasıdır.⁹¹ Oysa görüşmeler bizzat Vahideddin'in çağrısı ile gerçekleşmiştir. Zira ilk görüşmede hatırını soran Vahideddin'e Mehmet Ali "refikasını ameliyat-ı hariciye yaptırmak üzere hastanede bırakarak, irade-i seniyyeye tebean San Remo'ya koştuğunu" söylemiştir.⁹²

San Remo'da Vahideddin ve maiyetinin yaşadığı Villa Magnoli (Manolya Villası)'de 24 Nisan 1925 günü başlayan görüşmeler 7 gün sürmüştür. İlk üç görüşmeye Mustafa Sabri Efendi ile Mehmet Ali ve Gümülcineli İsmail beyler katılmışlardır. 27 Nisan'da yapılan görüşmede rahatsız olduğu için Gümülcineli İsmail bulunmamıştır. Görüşme; Vahideddin ile Mustafa Sabri ve Mehmet Ali arasında olmuştur. 28 Nisan'daki dördüncü toplantıda iyileşen Gümülcineli de hazır bulunmuştur. Vehib Paşa ise 29 Nisan'daki altıncı toplantıda ilk kez yer almıştır. 30 Nisan'daki son görüşme de aynı kadro ile yapılmıştır.

Toplantıların tümü öğleden sonra saat dörtte gerçekleştirilmiştir. İlk iki gün konuklar, Teşrifatçı Mahir Bey tarafından Vahideddin'in huzuruna alınmışlardır. Üzerine ince, gül renginde bir ceket-pantolon ile yine ince kumaştan bir pardösü giyen, gözünde kollu mika bir gözlük bulunan⁹³ Vahideddin konuklarını ayakta,

90 T.M. Göztepe, *a.g.e.*, s. 107.

91 "... Sabık Şeyhülislam M.Sabri Efendi seryavere karşı gayet ciddi ve katı bir vaziyet takınarak: 'Maksad-ı ziyaretimiz mühimdir. Hakıpayı şahanelerine bizzat mâruzatta bulunmak üzere hep birlikte bu seyahat ihtiyar edilmiştir.' Cevabını verince ...seryaver ...hal ve keyfiyeti olduğu gibi Sultan Vahideddin'e arzemiş, Sultan Vahideddin de: 'Hayırdır inşallah. Hoş geldiler safa geldiler. Otele hemen emir veriniz misafirlerimizi bizim namımıza izzaz ve ikram etsinler. Bu gece yemekten sonra da zatları alıp buraya getiriniz, kahvelerimizi birlikte içelim.'" demiş. T.M. Göztepe, *a.g.e.*, s. 135 vd. Buraya bir not daha düşmek gerekiyor: Vahideddin yemekten sonra dokunduğu için kahve içmiyor. Bkz. Tütüncübaşı Şükrü, "Kaçarken Vahidettin ile Beraberdim", *Yakın Tarihimiz*, C. 3, s. 387-388.

92 *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-5.

93 Vahideddin sapsız olup burun üzerine oturtulan gözlükleri kullanmadığını belirtiyor: "Gençliğimde ava meraklı idim. Bir kere attan düştüm. Kol ve kafamı incittim. Hatta burnum da

salonun ortasında karşılaşmış, ellerini sıkmış ve yine salonun ortasında bulunan bir masanın etrafında kendilerine yer göstermiştir. O da yanlarına oturmuştur. Cebinden çıkardığı kösele sigara kutusundan aldığı sigarasını, yeğinin cebinden çıkardığı kehribar bir ağızlığa takarak içmeye başladıktan sonra konuklarının hatırını sorarak görüşmeleri başlatmıştır.⁹⁴

İlk beş görüşmede; Vahideddin genel konular üzerinde durmuştur. Daha çok kendisi konuşmuş; Mütareke günleri ile ilgili inançlarını, Osmanlı hanedanı ve siyasetler hakkındaki düşüncelerini, şehzadeligi dönemindeki kimi anılarını konukları ile paylaşmıştır.

Görüşmelerin yapıldığı tarih, Şeyh Said isyanının bastırıldığı, isyanın lider ve kadrosunun yakalandığı döneme rastlamaktadır. Bu nedenle isyan da görüşmelerin konusu içinde yer almıştır. Vahideddin'in, Mustafa Sabri tarafından kaleme alınan "Deccal mi Kemal mi" isimli kitap hakkındaki düşünceleri de görüşmelerde ele alınmıştır.

San Remo görüşmelerinin asıl amacı "Saltanat'ın iadesi" ve bunun yönteminin ne olacağıdır. Vahideddin bu konudaki görüşlerini 25 ve 29 Nisan'da yapılan toplantılarda ortaya koymuştur. 30 Nisan'da yapılan son toplantı ise veda ve amaca ulaşmak için Vahideddin tarafından yapılan maddi yardımların takdimi amacını taşımıştır.

Vahideddin'in "Vatan Haini" Olduğu Yönündeki İddialara İtirazı

Vahideddin, kendilerini "*ballac pamaşu gibi*" dağıtan unsuru bir "*sarsar-ı belâ*" yani soğuk ve şiddetli bir afet olarak betimlemiştir. O, 'tedbirsizliklerinin cezasını çektikleri' kanısındadır. Vataana ihanet etmediğini düşünmektedir. Vicdananen rahattır. Hilafet ve saltanatın kendisine yüklediği görevi eksiksiz olarak yerine getirdiğini belirtmekte, buna kanıt olarak da İstanbul'un Yunanlılarca işgali kararlaştırılmışken, General Harington ile pek çok kez yaptığı görüşmeler sonunda, bu işgali, kendisinin engellediği tezini ortaya atmaktadır. Saltanat makamını fiilen ve veraseten hak etmiş olan bir hükümdarı, vatana ihanet gibi İslam dinince de günah olarak görülen bir suçtu işlemeye itecek hiçbir "*emel ve ibtiras*" olmadığını söyleyerek genel bir saptama yapmayı yeterli görmüştür.⁹⁵

yaralandı. Sonra orda bir tümsek hâsil oldu. Lupu da her vakit kullanamıyorum. Onu merasime tahsis ettim. Bu kolları gözlüğü kullanıyorum." Bkz. *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-10.

94 *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-5.

95 Vahideddin aynı iddiayı farklı kelimelerle Mekke'de yayınladığı beyannamede de yinelemektedir. Beyanname 17 Nisan 1923'te *Morning Post*'ta yayınlanmıştır. Bkz. Metin Hülagü, *Yurtsuz İmparator Vahideddin-İngiliz Gizli Belgelerinde Vahideddin ve Osmanlı Hanedanı*, 2.b., Timaş Yayınları, İstanbul, 2008, s. 166.

Bununla birlikte Vahideddin görev verdiği devlet adamlarınca aldatıldığını “*itiraf eyle(meyi)*” uygun bulmuş, onların, “*vazife-i vataniyelerini, bu derece suüstimal etmeyecekleri hakkındaki hüsn-ü zannı(na)*” kapıldığını belirtmiştir.⁹⁶ Yani iyi niyetinin kurbanı olduğunu, ülkeyi de iyi niyetine kurban ettiğini itiraf etmektedir. Vahideddin bu konu ile ilgili iki kişiyi anmaktadır: Damat Ferit Paşa ve Tevfik Paşa.

Vahideddin’in Damat Ferit Paşa ve Tevfik Paşa Hakkında Düşünceleri

Vahideddin, “*Sâdik ve yâr bir arkadaşım idi*” diye tanımladığı Damat Ferit’i gençliğinden beri tanıdığını belirtmiş, çevresinin onun hakkındaki olumsuz görüşlerine nasıl direndiğini hatta bizzat yaşadığı sorunları nasıl “tevekkülle” karşıladığını anlatmıştır. Doktorlar Damat Ferit’in ‘bağırsaklarındaki rahatsızlığın dimağını da etkilediğini’ söyleyerek sadaret makamından alınmasını önerdiklerinde bu önerileri “*siyasetin ve bazı hususi emellerin tesirine*” bağlamış, “*hazm ve sükûnet ile geçtirmiştir*”. Herhangi bir konuda aldıkları ortak karara rağmen Damat Ferit tam aksi bir uygulamaya gittiğinde bile yalnızca ‘şaşırmakla’ yetinmiş, bu hareketini, koşulların ve siyasetin gereği olarak düşünmüş ve Damat Ferit’in “takdirine iştirak” ettiğini belirtmiştir. Vahideddin, Damat Ferit’in hayalperest olduğunu, hatta yalan da söylediğini, kamuoyunun da onun aleyhine döndüğünü fark ettiği zaman görevden aldığını belirtmektedir.⁹⁷

Son sadrazamı Tevfik Paşa’yı bu göreve getirmesi ise Vahideddin’in arzusu dışında olmuştur: “*Tevfik Paşa’yı istediler, getirdik*” diyen Vahideddin’in sadrazamı ile ilgili kanısı oldukça serttir. Ona göre “*Tatar Tevfik Paşa’nın hıyanet ve ibaneti muhakkak ve sabittir.*” Tevfik Paşa’nın, abisi V. Mehmet Reşat hakkında da olumsuz düşünceler beslediğini belirten Vahideddin, sadrazamının “*birader için doldurduğu kara sayfaya*” kendisini de ekleme çabasına girdiğini ve bu çabasında da başarılı olduğunu söylemiştir. Ona karşı olan bu olumsuz kanıları nedeniyle de 4 Kasım 1922 günü sadaret mührünü Tevfik Paşa’dan alırken⁹⁸ yüzüne bakmamış, konuşmamış ve haremine dönmüştür.⁹⁹

96 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-5, B-6.

97 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-6.

98 Göztepe mührü teslim etmediğini söylüyor.

99 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-6. Mekke’de yayınladığı beyannamede ise şöyle diyor: “...nefsime ve makamıma karşı suiniet besleyen Kemalislere yardım ettiğini ve başkentte nüfuz kazanmalarına imkan sağladığımı bildiğim halde bu vezaret aleyhinde kamuoyunda herhangi bir kanaat oluşmadığından iki yıldan fazla bir süre Tevfik Paşa’yı makamında tuttum.” Bkz. M.Hülagü, *a.g.e.*, s. 166.

Vahideddin'in Mustafa Kemal Hakkında Düşünceleri

Görüşmelerin ikinci gününde Vahideddin, İran Şahı Mehmet Ali ile olan mülakatını ve aralarında kararlaştırdıkları “şeyleri” açıklarken konuyu Mustafa Kemal Paşa'ya getirmiştir. İran Şahı Mehmet Ali'nin Rıza Pehlevi gibi Mustafa Kemal'in de Bolşevik olduğunu söylediğine işaret etmiştir.¹⁰⁰ Ancak kendi yargısını bildirmemiştir. Henüz veliht iken I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirdikleri Almanya seyahatinde ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa ile neler görüştiklerini anlatmıştır. Ancak elimizdeki belgelerde anlatılanlarla ilgili ayrıntılara yer verilmemiştir. Arşiv belgelerinde Vahideddin'in Rauf ve Fethi Beyler ile Refet Paşa'nın da “aleyhinde” konuştuğu belirtilmekte ancak ayrıntı verilmemektedir.¹⁰¹

Vahideddin'in Hanedan Üyeleri ile İlgili Düşünceleri

Vahideddin, saltanatsız hilafeti kabul eden Abdülmecid Efendi'ye kızgındır.¹⁰² Öfkesi sürgünde de dinmemiş, artarak sürmüştür. 26 Nisan'da yapılan görüşmelerde Journal gazetesinin Abdülmecid Efendi “lehinde” yazdığı bir makale nedeniyle Hanedan üyeleri hakkında düşüncelerini açıklamıştır. Oldukça ilginç bilgiler vermiş, saptamalar yapmıştır. Buna göre Vahideddin'in babası Abdülmecid Han (I. Abdülmecid) ile Halife Abdülmecid (II. Abdülmecid)'in babası, yani Vahideddin'in amcası Abdüdaziz Han arasında “*zıddiyet*” varmış ve bu “*zıddiyet, evlat ve ahfadlarına da sirayet*” etmiş. Zira Vahideddin amcası Sultan Abdülaziz babası Abdülmecid'i tahttan indirmek için bir darbe hazırlamış, bu nedenle Divan-ı Harbe verilmiş, Divan-ı Harp de Abdülaziz'in idamına karar vermiş. Ancak Sultan Abdülmecid bu kararı “*yırtarak at(mış)*” ve “*Ben saltanat*

100 EĞMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-7. Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgede “Rıza Pehlevi ile Mustafa Kemal'in birer Bolşevik aleti olduklarını” Vahideddin'in söylediği belirtiliyor. Bkz. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 2.

101 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 2. EGM Arşivi'nde bu konuya değinilmemiştir.

102 Vahideddin kaçışından bir gece önce güvendiği şehzadelere hitaben dört mektup kaleme almış. Mektuplar Zeki Bey tarafından saraydaki güvenilir adamlarına teslim edilmiş, ülke dışında çıktıktan sonra Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzade Seyfettin, Sultan Reşat'ın oğlu Sabahattin ve Abdülhamit'in oğulları Şehzade Burhanettin ve Şehzade Mahmut Şevket efendilere ulaştırılması istenmiş. Vahideddin bu mektuplarda ‘kısa bir zaman için memleketten ayrılmakta olduğunu fakat saltanat hizmetinden asla feragat hatırından geçmediğini bildirmekte, kendisinden sonra yalnız halife unvanıyla tahta geçirilmek isteneceğinden şüphe etmediği Abdülmecid Efendi'nin Osmanlı hanedanına hıyanet etmiş bir insan olduğunu ileri sürmektedir.’ Bkz. “Osmanlı Sarayının Son Günleri”, *Yeni Sabah*, 19 Nisan 1950, Tefrika No: 31, s. 4.

kardeşime fedâ ederim. Eğer dâba iyi idare edeceğini bilsem” demiş. Vahideddin’e göre amcası Sultan Abdülaziz’de “*kebiliyet yoktur.*” Küçükken havale hastalığı geçirdiği için saralıdır. “*Tam-ûş şuur değildir.*” İkincisi, çocuk iken cibinliğini bir câriye kazara ateşlediği için korkmuş, ihtiyarlığına kadar ateşten çekinir olmuştur. Çocukları da “*bu cibetle mâluldür.*” Sultan Abdülaziz’in milleti de “*hiçe saydığı*” düşünen Vahideddin bu düşüncesini şu örnekle temellendirmiştir. “*Sadrazam bir kere Dolmabahçe Sarayı’nda Câmîli Köşk’te huzura çıkar. Sultan Abdülaziz o sırada tahsîsat-ı seniyyeye, bazı masârifat için birkaç yüz bin lira zammı irade eder. Emin Ali Paşa da Ferman Efendimizindir, ancak millet bu kadar masrafa tahammül edemez demesi üzerine Sultan Abdülaziz o esnada sokaktan geçmekte olan mavi şalvarlı bir leblebicîyi göstererek Paşa, millet dediğin bu berişler değil midir? Bunlardan ne korkuyorsun? demiştir.*” Vahideddin, Sultan Mehmet Reşat’ın huzurunda Şehzade Abdülmecit Efendi ve müverrih Abdurrahman Şeref’in de bulunduğu ortamda Yusuf İzzettin Efendi’ye karşı o günlerde Beylerbeyi Sarayı’nda bulundurulan ağabeyi II. Abdülhamid’i de savunmak zorunda kalmıştır.¹⁰³ Vahideddin, Yusuf İzzettin Efendi’nin “*cinnet geçirdiği*” için intihar ettiğini, kardeşi Abdülmecid Efendi ile oğullarının da “*aynı akıbetle uğrayacaklarını*” söylemiştir. Abdülmecid Efendi’nin saltanat ile hilafeti birbirinden ayırmak için “*üç seneden beri çalıştığını*” vurgulayan Vahideddin’e göre Abdülmecid Efendi “*dinsizdir*”.¹⁰⁴

Vahideddin’in Hürriyet ve İtilaf Partisi ve Temsilcileri Hakkındaki Düşüncesi

Hanedan üyeleri arasında Şehzade Cem ve Şehzade İbrahim’in ardından “*Avrupa’nın tadını tadan*” üçüncü kişinin kendisi olduğunu belirten Vahideddin İstanbul özlemi içindedir. O güne değin devrik İran Şahı gibi sürgünlerle ya da Kemalist Türkiye karşıtı siyasetlerle temas etmiş, verilen sözlerin yerine getirilmediğini görmüştür. Gördüklerinin ve yaşadıklarının sonucu olarak siyaset algısı netleşmiştir. Vahideddin için siyaset “*menfaat*” demektir. “*İbretle kâinata bakılsa, her noktada menfaat görülür. Ona kavuşmak için nâmütenâhî bileler, nâmütenâhî nazariyeler görülür. İşte bunların kâffesine siyaset diyorlar.*” “*Kazananların hareketleri meşrû ve mâkul, kaybedenlerin hareketleri biyânet ve ihânet oluyor. Birinciler kabraman, müstablîs, müncî [kurtarıcı], ikinciler âciz, miskin, hâin olur.*”¹⁰⁵

103 EGM4, DN: 12222/45, BN: 8/B-9. .

104 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 2-3.

105 EGM4, DN: 12222/45, BN: 8/B-7.

Vahideddin, kendisinin “*âciz, miskin, hâin*”¹⁰⁶ olarak tanımlanmasına giden süreçte Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nı da sorumlu tutmaktadır. Mustafa Sabri Efendi “*döneklilik*” yapmakla suçladığı Damat Ferit Paşa’nın, HİF’i desteklemekten vazgeçmesi nedeniyle sürgünde yaşamak zorunda olduklarını söylediğinde, o, bu görüşü kesin bir dille reddetmiş, desteği çekenin kendisi olduğunu belirtmiştir. Zira ona göre HİF siyasal bir partiden çok “*dedi-kodu nirengi [düzeni] ve açlar ve çıplaklar yurdu ve siâyet [koğuculuk] ocağı*”dır. Parti üyelerinin birbirleri hakkında verdiği jurnalleri sakladığını belirten Vahideddin “*mevcudiyet gösteremeyen ve yekvücut olamayan bir heyet-i siyasiyeye istinadın, mühlük [öldürücü] olacağını bildiği*” için “*İtilaf ve Hürriyeti sıyânet [korumak] ve sahâbetten [sahip çekmekten] vazgeç(miş)tir.*”¹⁰⁷

Vahideddin’in “Deccal mi Kemal mi” İsimli Kitap Hakkındaki Düşünceleri

Mustafa Sabri Efendi tarafından kaleme alınan bu kitap 24 Nisan’da yapılan ilk görüşmede Vahideddin’e sunulmuştur. “*Mütalaa edip, hissiyatını beyan eyleyeceğini bildiren*” Vahideddin kitap hakkındaki düşüncelerini 27 Nisan’da yapılan dördüncü görüşmede açıklamıştır. Vahideddin, “*Mantukî yazılmış bir eser*” olarak değerlendirdiği kitaba iki konuda itiraz etmiştir. İlki “*fırar*” kelimesidir. Kitapta İstanbul’dan “*fırar ettiğiz*” yazılmış olmalı ki Vahideddin buna karşı çıkmış; “*fırar etmedim, sünnet-i seniyyeye tebean hicret ettim. ... İstanbul’dan Malta’ya muhaceretimiz sünen-i Rasül’denir [Rasül’ün sünnetlerindendir]*” demiştir.¹⁰⁸ İkinci itirazı saltanat iddiasının da kanıtıdır. Vahideddin kitabın bazı yerlerinde kendisinden yalnızca “*halife*” diye söz edildiğine, “*sultan*” unvanının belirtilmediğine işaret etmiştir. “*Hâlbuki benim ismime her vakit Sultan lâkabını ilave etmek lazımdır*” uyarısında bulunmuştur. Bu ‘hataların’ ‘dalgınlık eseri’ olduğunu ve düzeltereğini belirten Mustafa Sabri kitabının basımı için Vahideddin’den “*bir şey ibsan olunmasını*” beklemiş, ama Vahideddin böyle bir yardıma yanaşmamıştır. Zira Vahideddin’e göre “*maddi işlerle iştiğal lazım gelip, fen ve ilmi tanımayan halka ilmi bir surette propaganda yapmak câiz değildir.*”¹⁰⁹

106 Saltanat’ın kaldırılmasına giden süreçte 30 Ekim 1922 ve 1 Kasım 1922 tarihlerinde TBMM’de yapılan görüşmelerde Vahideddin için bu sıfatlar kullanılmıştır. Bkz. TBMM ZC, D. 1, C. 24, s. 292-305. Bu görüşmelerde milletvekillerince dile getirilen düşünceleri Mustafa Kemal Paşa da San Remo görüşmelerinden sonra, 1927 yılında Nutuk’ta tekrar edecektir. Bkz. Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s. 470-471.

107 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-6.

108 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-6.

109 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-11.

Türkiye Dışında Yaşayan Siyasiler Hakkındaki Düşünceleri

28 Nisan'da yapılan beşinci toplantıda Vahideddin öncelikli olarak Türkiye dışında yaşayan siyasileri toplantının gündemine taşımıştır. Onun, siyasi sürgünlerin sayısı ve yaşadıkları yerler konusundaki sorusunu katılımcılar teker teker yanıtlamıştır. En kapsamlı bilgiyi veren ise Gümülcineli İsmail olmuş, cebinden çıkardığı bir deftere kaydetmiş olduğu bilgileri ve rakamları aktarmıştır. Yüzellilik liste dışında olanların önemli bir yekûn tuttuğunu, bunların 'muhafeftede sebat eden mücahitler' olduğunu belirtmiştir. Muhalefet konusunda daha zayıf olanların ise Türkiye'ye döndüklerine işaret etmiştir. Toplantıya katılanlar "*ulema, muharrirîn, erbâb-ı sanayi ayrı ayrı gruplar halinde çalışmalıdır ki işleri göze göriünsün. Boş durmaktan bir şey çıkmaz*" düşüncesinde birleşmişlerdir.

Şeyh Sait İsyanı ile İlgili Düşünceler

28 Nisan'da yapılan toplantıda ele alınan ikinci konu Şeyh Sait isyanı olmuştur. Vahideddin üzgündür. Zamanında isyancıların yardımına yetişemedikleri ve "*mühim bir fırsattan istifade edilemediği*" için üzgündür. Gümülcineli İsmail'e dönerek "*öyle değil mi beyefendi*" diye sormuştur. Gümülcineli ise şaşkıncıdır; "*hâdisatın bu derece serî bir surette süründürüleceği hatıra gelmedi ve kıyamın başında akıllı müdürân bulunduğuna hüküm edildi*" diyen Gümülcineli, isyanın beklediklerinden hızlı bastırılmasının, Şeyh Sait'e fazla güven duyulmasının ve Türklük-Kürtlük ayrımına gidilmesinin isyanda etkin olmalarını önlediği kanısındadır. Gümülcineli'ye göre "*Şeyh Sait gibi bir derbeder olduğu bilinse idi çok evvel oraya koşulurdu*." Gümülcineli İsmail, isyanın Türklük-Kürtlük ayrımı üzerine kurgulanmasının ise 'cümleyi düşündürdüğüne' işaret etmiştir. "*Türk olanlar, muvafık ve muhalif Türklük aleyhine kıyam eden bir herife nasıl yardım edebilirler?*" diye sormuştur. Ona göre isyancılar, "*zulme karşı kıyam ettik deselerdi o vakit mesele başka olurdu*."¹¹⁰ Vehib Paşa ise bölge hakkında verdiği bilgilerle "*Kürdistan hakkında malumat-ı vasiasını*" ortaya koymuş, bir de öngörü de bulunmuştu: "*Şeyh Sait'in tedmiri [yok edilmesi] ile bu mesele kapanmayacaktır*".¹¹¹

Vahideddin'in Saltanat İddiası ve İttihatçılardan Beklentisi

Belgelerde vurgulandığına göre Vahideddin İstanbul özlemi ile doluydu. İstanbul'u hatırladığında gözleri yaşarıyordu. Kanımca San Remo'nun "*letâfetî*" ile karşılaştığı İstanbul'a duyduğu özlem yalnız şehrin güzelliğine değil, aynı

110 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-12.

111 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 3.

zamanda taht ve tacına duyduğu özlemde. San Remo görüşmelerinin amacı da tahtına ve tacına nasıl kavuşacağına dair yaptığı planın eyleme dökülmesiydi.

Vahideddin sürgünde umudunu İttihat ve Terakki'ye bağlamıştı. “*İade-i Saltanata onlardan gayrisi muvaffak olamayacaktır*” diyordu.¹¹² Milli Mücadele günlerinde İttihatçılara karşı bayrak açan, onları en ağır kelimelerle itham eden Vahideddin sürgünde farklı bir strateji izlemeyi yeğliyordu. Cemal Paşa'yı “*çok içinden besaplı bir adam*”, Talat Paşa'yı ise “*az fena değildi*” sözleri ile tanımlıyor, buna karşın kendisine “*sadakat-ı hususiyel*” besleyen Enver Paşa'yı sevdiğini söylüyordu.¹¹³ İttihat ve Terakki üyelerini ise şimdi “*cevâl ve faal adamlar*” olarak görüyordu. Amacı için İttihatçılarla el birliği yapılmasını gerekli buluyordu. Bu işbirliğinin sağlıklı yürüyebilmesi için de İttihatçıların ‘fenalıklarının’ sürekli akılda tutmak, ancak ‘zorunluluk nedeniyle’ unuttur görünüp, ‘hiçbir vakit ağza almamak’ stratejisini benimsemeyi tercih ediyordu. Görüşmeler sırasında konuklarından da aynı yolu izlemelerini isteyen Vahideddin, bu stratejisi ile İttihatçıları kendi etrafında toplamayı umuyordu. Vahideddin’in Türkiye dışında yaşamını sürdüren siyasilerin sayılarını ve Türkiye karşısındaki duruşlarını öğrenmek istemesi de sanırım bundan kaynaklanıyordu. Kimlerin onun amacına ortak olabileceğini saptamak istiyordu. Kendisi ile İttihatçılar arasında köprü görevini üstlenecek kişiyi de belirlemişti: Vehib Paşa.

Vahideddin, Vehib Paşa'nın İttihatçı önderlerin hiçbirine benzemediği, “*tedbirli ve nazik*”, “*tam manasıyla centilmen*” bir adam olduğu kanısındaydı. “*Ben her şeyi ondan beklerim ve bekliyorum*” diyordu.¹¹⁴ Samimi ve inanmış görünüyordu. Öyle ki toplantılara Vehib Paşa'nın kendisi gelmeden nâmı gelmişti. Villa Magnoli'deki dördüncü toplantıda Vahideddin, Vehib Paşa'nın Yunanistan'dan döndüğünü ve ertesi günkü toplantıya katılacağını söyledi. Gümülcineli İsmail'in katılmadığı bu toplantıda ikisi arasında karşılaştırma yaparak Mustafa Sabri ve Mehmet Ali'den Vehib Paşa'yı dikkate almalarını istedi. “*İsmail Bey'de bir şey yoktur, asıl iş Vehib Paşa'dadır. Siz onu sıkı tutunuz, İsmail Bey anın maiyetindedir*” dedi.¹¹⁵

112 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-8.

113 Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgeye göre Vahideddin “cülusundan sonra Enver ile Talat'ın birbiri aleyhinde kendisine neler söylediklerini” anlatmış. Bkz. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 2.

114 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-8.

115 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 3.

Vehib Paşa 29 Nisan'da yapılan görüşmeye katıldığında da onu konuklarına "Ordu ve Millet Cemaat-i İnkılabiyesi"¹¹⁶ *kâid-i evvelî*" olarak tanıttı.¹¹⁷ Böylece kurulan örgütün ismini ve onun ilk kumandanını da açıklamış olan Vahideddin, Vehib Paşa ile 'uzun uzadıya' görüştüğünü ve onu "bazı tedâbir ittihazı için" Yunanistan'a gönderdiğini de sözlerine ekledi. Konukları kendisine gücenmesin diye olsa gerek, kafasındaki planda onlara biçtiği rol ile ilgili açıklama yapma gereğini de hissetti. "Zira seyyarâtın"¹¹⁸ *vereceği kararı asker icra eder. Sizîn vereceğiniz kararı Vehib Paşa icra eyleyecektir. Kâffeniñi yek-vücut görmek isterim.*"¹¹⁹

Vahideddin, Gümülcineli ile Vehib Paşa arasındaki görev paylaşımını da konuklarına açıkladı. Buna göre "[Gümülcineli İsmail] *Mülkî işlere bakacak, hükümet-i muvakkateyi teşkil ve meclis-i müessesâmî içtimaa davet eyleyecek ve biz İstanbul'a gidinceye kadar icra-yı hükümet eyleyecektir. Ancak inkılâbı vücuda getirecek Vehib Paşa'dır.*" Vahideddin Vehib Paşa'yı geniş yetkilerle donattığını da vurguladı.¹²⁰

Vahideddin'in İttihatçı ve Yüzellilik sürgünleri "yek-vücut" görmek istediği planı devrim yapmak, Kemalist Hükümeti devirmek, geçici bir hükümet kurdurmak, kurucu meclisi toplatmak, İstanbul'a dönerek tahtına oturmaktı. Bu amaçla Vehib Paşa'yı Yunanistan'a, kendi adına kimi "*keymettar rüfeka*" ile görüşmek için göndermişti. Vehib Paşa da Yunanistan'da Yunan ileri gelenleri ile görüşmüştü. Çerkez reislerinin düşünce ve amaçları ile ilgili olarak da Yüzelliliklerden Kuşçubaşı Eşref ve Kuşçubaşı Hacı Sami ile fikir alışverişinde bulunmuştu. Bu görüşmeler sonunda Yunanistan'da Hacı Sami'ye "*istinat lazıym geldiğine kânî*" olmuş ve takdirle bahsettiği Hacı Sami'yi "*Cemaatin Yunanistan murabhası*" olarak atamıştı. Planın uygulamaya konulması konusunda Vehib Paşa'nın görüştüğü kişilerden olumlu yanıtlar aldığı da anlaşılıyordu. "*Teşkilât-ı seyr-i serî icra edilmekte*" diyen Vehib Paşa, toplantıda Vahideddin'e "*maiyet-i*

116 Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki belgede "Devlet ve Millet Cemaat-i İnkılabiyesi" olarak geçiyor. Bkz. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 3. Doğrusu "Ordu ve Millet" olmalı.

117 *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-12. Göztepe Vehib Paşa'nın Vahideddin'in huzurunda " 'O Mustafa Kemal'i taht ve tacıyla beraber hâk ile yeksan etmek ahassı âmâlimdir' diye gürül gürül güreldiğini" söylüyor. Bkz. T.M. Göztepe, *a.g.e.*, s. 137.

118 Bir yerde durmayıp yer değiştiren anlamına gelen bu kelime ile Vahideddin sürgünleri kastediyor olsa gerek.

119 *EGMA*, DN: 12222/45, BN: 8/B-8.

120 Vahideddin bu görev paylaşımını Gümülcinelinin olmadığı dördüncü toplantıda yapmış. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 3.

seniyelerinde kıymetli rişfeka ile bir emr-i hayrın altı aya varmaz husûle geleceğini” söylüyordu.¹²¹

Vehib Paşa'nın “*ordunun dörtte üçünün elde edildiğini ve altı aya kadar iade-i saltanatın kâbil olacağını itminan-ı tam ile söylemesi?*” Vahideddin'i memnun etmişti.¹²² Bu memnuniyetini de konuklarını akşam yemeğine davet ederek gösterdi. Ardından da, yemek sonrasında “*istiratgâblarına giderek programa tevfikân abitlerini ifa eylemelerini ve yapacakları bususatı müzakere eylemelerini?*” emretti. Yemekten önce Tarık Mümtaz Göztepe'nin San Remo görüşmelerinin tek konusu olarak gösterdiği gazete çıkarma konusu da ortaya atıldı. Gümülcineli İsmail “*bu asırda propogandanın en müessir âlât-ı inkılâbiyeden olduğunu*” anlatmış ve “*İntâk-ı Hak [Hakkı Dile Gelirme]*” adı ile bir gazete çıkarılmasını önermişti.¹²³ Ardından yemek yenildi ve konuklar otellerine döndü. Vehib Paşa'nın otel odasında bir araya gelen Gümülcineli İsmail, Mustafa Sabri ve Mehmet Ali birbirlerine “*abit verdi?*”. Tüm hazırlıkları yaptığını belirten Vehib Paşa, üç konuğuna “*davet eylediği zaman (Romanya'ya) hareket etmek üzere yerlerine avdet etmelerini?*” söyleyerek görüşmeyi bitirdi.¹²⁴

Kiraz Hamdi'nin verdiği bilgilere göre Vahideddin, Gümülcineli İsmail'in eline bir de “*Hatt-ı Hümayûn*” vermişti. Bunda Gümülcineli İsmail'in bir örgüt kuracağı, Türkiye'ye gireceği, Meclis'i toplanmaya çağıracağı, geçici bir kabine oluşturduktan sonra da Vahideddin'i davet edeceği bildiriliyordu.¹²⁵

Veda amacını taşıyan 30 Nisan'daki son görüşmede de Villa Magnoli'de, Vahideddin'in huzurunda buluşuldu. Vahideddin her birine harcırahlarını birer zarf içinde teslim etti.¹²⁶ Gümülcineli'ye beş yüz İngiliz lirası verildi. Vehib Paşa'ya Yunanistan seyahati için yüz İngiliz lirası, Hoca Mustafa Sabri ile Mehmet Ali'ye ise yetmiş biner Ley San Remo'ya gelme parası ödendi. Ayrıca Mustafa

121 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-12, B-13. Mustafa Kemal Paşa'ya sunulan 26.10.1925 tarihli istihbarat raporuna göre Mehmet Ali ve Vehib Paşa Bükreş'te İngiltere büyükelçisi ve askeri ataşesi ile de görüşmüşler. “Vehib Paşa, Irak'ta oluşturulacak kuvva-yi muavene ve milliye'nin başına geçmeyi istiyor, ardından Mustafa Kemal Paşa Hükümeti'ni yıkmayı amaçlıyordu. Bu hükümetin yerine “Halifelik ve Saltanat” yanlısı bir hükümet kuracak ve bu hükümet İngiltere ile elli yıl süreli bir ittifak yapacaktı. Musul'da özel yönetime sahip bir tampon bölge oluşturulacak, Musul petrolleri %10 hissesi Türkiye'ye verilmek şartıyla İngiltere'ye bırakılacaktı.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Yüksel Nizamoglu, *Vehib Paşa Kabramanlıktan Sürçüne*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2013, s. 279 vd.

122 *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 3.

123 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-13.

124 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-12, B-13. Romanya kaydı için bkz. *Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 3.

125 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-12, B-14.

126 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-12, B-13.

Sabri'ye yirmi bin İtalyan Lireti, Mehmet Ali'ye de on bin İtalyan Lireti dönüş harcırahı olarak verildi.¹²⁷ Vahideddin'in konuklarını uğurlarken söylediği veda cümlesi oldukça önemli idi. “*İnşallah bundan sonra İstanbul'da buluşuruz*”.¹²⁸

Daha ikinci görüşmede “*irade-i seniyyelerinin*” yüksek hükmünün tamamen icra olunacağından emin olduklarını söyleyen Mustafa Sabri, kutsal amacın en yakın zamanda gerçeğe dönüşmesi dileğini ileten Mehmet Ali¹²⁹ ve Hatt-ı Hümayûn'u cebine koyan Gümülcineli ile Vahideddin'in askerî komutanlığını üstlenen Vehib Paşa huzurdan ayrıldılar.¹³⁰

Kiraz Hamdi Paşa'nın Görüşmelerle İlgili Düşüncesi

Görüşmeleri Kiraz Hamdi “*bir çuval dolusu laf*”, “*incir çekirdeğini dolduramaz*” sözler olarak tanımlamıştır. Mehmet Ali de “*teşrifât, mesâbaktan [geçmişten] bahis, istikbalden ümit, başka bir şey yoktur*” diye özetlemiştir.¹³¹ Hamdi Paşa'ya göre görüşmeye katılanların kişilikleri planın sonuca ulaşmasının önündeki engeldir. “*Böyle heriflerle iş görülür mü? Bu gibi sefillerle dostluk ve samimiyet olur mu? Bir sürü dilenci, dolandırıcı, yalancı, namussuz, vicdansız heriflerdir.*”¹³² Kiraz Hamdi, daha bu görüşme biter bitmez tarafların birbirlerine düştüğüne işaret etmektedir. Gümülcineli, kendisine ödenen beş yüz İngiliz lirasının eşit şekilde aralarında paylaşılmasını isteyen Mustafa Sabri ile Mehmet Ali'ye pay vermemiş, parayı, çıkaracağı İntâk-ı Hâk için kullanacağını söylemiştir. Gümülcineli'nin bu tavrı nedeni ile “*kıyamet*” kopmuştur. Mehmet Ali, Vahideddin de dahil olmak üzere sürgünde ne kadar muhalif varsa Gümülcineli aleyhinde bir karalama kampanyası başlatmıştır. Yani, “*rezalet rezalet üstüne*”dir.¹³³ Bu adamlardan medet uman ‘aşırı şüpheci’ Padişah ise umudunu Vehib Paşa'ya bağlamış, her şeyi ondan bekler olmuştur. Kiraz Hamdi “*Hâlâ Şam'da zîr-i turabda bekeleydursun.*” demektedir.¹³⁴

127 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-14.

128 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-13.

129 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-8, B-9.

130 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-12, B-13.

131 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-13.

132 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-14.

133 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-14.

134 EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-14.

Sonuç

Vatanına ve milletine ihanet etmediğini düşünen Vahideddin İstanbul'dan ayrılırken bu ayrılığın kısa süreli olduğunu sürekli yinelemiştir. Yurt dışına çıktıktan sonra verdiği beyanatlarda da bir gün ülkesine, taht ve tacına kavuşacağını ısrarla vurgulamıştır. Ayrılışını “kader” olarak gören Vahideddin, dönüşünü “kader”e bırakma yanlısı olmamıştır. Bu amaçla kendisine başvuran pek çok kişisel ya da örgütsel başvuruyu değerlendirmiş, maddi olarak destek olmuştur. San Remo görüşmeleri ise doğrudan doğruya onun tarafından planlanan “İstanbul’a dönüş” girişimidir. Mustafa Kemal ile ordu komutanları arasındaki görüş ayrılıklarının netleştiği, Türkiye Cumhuriyeti’nde çok partili yaşamın sonlandığı, Şeyh Sait isyanı ile ülke bütünlüğünün ve devrimlerin tehdit altına girdiği günlerde Vahideddin, eski bir ordu komutanı ve sürgün siyasilerin katılımı ile örgütlediği Ordu ve Millet Cemaat-i İnkılâbiyesi ile Kemalist hükümeti yıkmayı, geçici bir hükümet kurmayı, kurucu bir meclis oluşturmayı hedeflemiştir. Pek çok kaynakta vurgulandığı gibi maddi açıdan güçlük çekmesine karşın bu umudu için maddi olanaklarını da zorlamıştır. Altı ay içerisinde İstanbul’da buluşma sağlayacak olan bu plan, belirlenen tarihte gerçekleşmemiştir. Vahideddin 16 Mayıs 1926’da San-Remo’da vefat etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin güçlenerek devamını Mustafa Kemal’in kişiliği ve varlığı ile eş gören çevreler O’nu yaşamdan kopararak Cumhuriyet’i sonlandırabileceklerini düşünmüşlerdir. Yüzellilik listeye dahil olanlar, Vehib Paşa gibi zorunlu sürgünler bu düşüncelerini eyleme geçirmek uğrunda örgütler kurmuşlar, kurdukları örgütlerle para toplamışlar, yabancı örgüt ve devletlerden özellikle Hoybun örgütünden siyasi, hanedan üyelerinden de maddi destek bulmuşlardır. San Remo’daki görüşmelerden yaklaşık on dört ay, Vahideddin’in vefatından bir ay sonra Mustafa Kemal Paşa’ya İzmir’de yapılmak istenen suikast girişimi başarısızlıkla sonuçlanmış, pek çok ittihatçı yargılanmış, mahkeme Vehib Paşa’nın da bu suikastta parmağı olduğu kanısına varmıştır. Yaklaşık bir yılı aşkın bir süre sonra Türk kamuoyu 27 Ağustos 1927 günü Anadolu Ajansı’nın yeni bir suikast haberi ile çalkalanmıştır. Kuşçubaşı Sami ve çetesi “siyasi suikast” yapmak üzere Kuşadası civarında Anadolu sahillerine çıkmıştır. Suikast planı Yunanistan’da hazırlanmış, suikastçılar Sisam’dan Kuşadası’na geçmiştir. Çıkan çatışmada Kuşçubaşı Sami öldürülmüş, diğerleri de yargılanarak idama mahkûm olmuştur. Yargılamalarda Vehib Paşa’nın da suikastın hazırlanmasında etkin

olduğu belirlenmiştir.¹³⁵ Suikastçılar Mustafa Kemal'i öldürmeyi başaramamış, onun varlığı ile eş gördüğü Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşamına son verememiştir. Ancak, muasır medeniyet seviyesine çıkmak, hatta onu da aşmak ideali ile devrim hareketlerine girişen Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticileri aldıkları kararlarda kendisine yöneltilen tehditleri de göz önünde bulundurmamak zorunda kalmıştır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

- Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, BN: 01011750, KN: 1/210, F: 22, Ek 1-2-3-4.
Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (EGMA), DN: 12222/45, BN: 8/B-2.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-3.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-4.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-5.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-6.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-7.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-8.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-9.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-10.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-11.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/B-12.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/ B-13.
EGMA, DN: 12222/45, BN: 8/ B-14.

Belgesel Kaynaklar

- Düstur* (1984) III. Tertip, C. 1, C. 3, C. 14.
Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi (1989) D. I, C. 24.
TBMM Zabıt Ceridesi (1990) D. II, C.8/1.
TBMM Gizli Celse Zabıtları (1999) C. 4, 3.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Gazeteler

- Açıksöz*, (1338/1922) 22 Teşrin-i evvel.
Akşam, (1338/1922) 19 Teşrin-i evvel.
Anadoluda Yeni Gün, (1338/1922) 24 Teşrin-i evvel.
Anadoluda Yeni Gün, (1338/1922) 1 Teşrin-i sâni.

135 Şaduman Halıcı, "Atatürk'e Suikast Girişimi: Hacı Sami ve Çetesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İzmir, 2013 Güz, s. 105-121.

Anadoluda Yeni Gün, (1338/1922) 15 Teşrin-i sâni.

Aydede, (1338/1922) 12 Teşrin-i evvel.

Hâkimiyet-i Milliye, (1338/1922) 5 Teşrin-i sâni.

Hâkimiyet-i Milliye, (1338/1922) 8 Teşrin-i sâni.

Hâkimiyet-i Milliye, (1338/1922) 9 Teşrin-i sâni.

Hâkimiyet-i Milliye, (1338/1922) 14 Teşrin-i sâni.

Hâkimiyet-i Milliye, (1338/1922) 19 Teşrin-i sâni.

İkdam, (1338/1922) 21 Teşrin-i evvel.

İkdam, (1338/1922) 4 Teşrin-i sâni.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 3 Nisan, Tefrika No: 16, s. 4

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 4 Nisan, Tefrika No: 17, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 5 Nisan, Tefrika No: 18, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 6 Nisan, Tefrika No: 19, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 7 Nisan, Tefrika No: 20, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 8 Nisan, Tefrika No: 21, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 9 Nisan, Tefrika No: 22, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 10 Nisan, Tefrika No: 23, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 12 Nisan, Tefrika No: 24, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 13 Nisan, Tefrika No: 25, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 16 Nisan, Tefrika No: 28, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 17 Nisan, Tefrika No: 29, s. 4.

Osmanlı Sarayının Son Günleri, *Yeni Sabah*, (1950), 18 Nisan, Tefrika No: 30, s. 4.

Takvim-i Vekâyi, (1338/1922) 29 Teşrin-i evvel.

Tevhid-i Efkâr, (1338/1922) 5 Teşrin-i sâni.

Tevhid-i Efkâr, (1338/1922) 6 Teşrin-i sâni.

Kitap ve Makaleler

AKŞİN Sina (2010) *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C. I, 3.b., Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

BAYKAL Bekir Sıtkı (1989) *Heyet-i Temsiliye Kararları*, 2.b., TTK Basımevi, Ankara.

BÖLÜKBAŞI Rıza Tevfik (2008) *Biraz da Ben Konuşayım*, Yay. Haz. Abdullah Uçman, 2.b., İletişim Yayınları, İstanbul.

ENGİN Fahri Vahidettin'in Kaçışı ve Sonrası, *Yakın Tarihimiz*, C. 3, s. 385.

- GÖZTEPE Tarık Mümtaz (1991) *Osmanoğulları'nın Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cebenneminde*, 3b., Sebil Yayınevi, İstanbul.
- HALICI Şaduman (1998) *Yüzellilikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- (2013) Atatürk'e Suikast Girişimi: Hacı Sami ve Çetesi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, İzmir, s. 105-121.
- HÜLAGÜ Metin (2008) *Yurtsuz İmparator Vahideddin-İngiliz Gizli Belgelerinde Vahideddin ve Osmanlı Hanedanı*, 2.b., Timaş Yayınları, İstanbul.
- İNAL İbnülemin Mahmut Kemal (Tarihsiz) *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, C. 3, 4. b., Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- JAESCHKE Gotthard (1989) *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- (1991) *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KANDEMİR K Vehib Paşa, *Yakın Tarihimiz*, C. 4, s. 152-153.
- KARAY Refik Halid (2009) *Minelbab İlelmibrab*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.
- MERAY Seha L. (2001) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, 2. b., C. 1, YKY, İstanbul.
- ŞİMSİR Bilal (1990) *Lozan Telgrafları*, C. 1, Ankara.
- NİZAMOĞLU Yüksel (2013) *Vehib Paşa Kabramanlıktan Sürgüne*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir.
- ÖZAKMAN Turgut (2012) *Vahideddin, M. Kemal ve Milli Mücadele-Yalanlar, Yanlışlar, Yutturmacalar*, 9. b., Bilgi Yayınevi, Ankara.
- SARIHAN Zeki (1996) *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, C. IV, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.
- SONYEL Salâhi R. (2007) *Gizli Belgelerle Mustafa Kemal, Vahideddin ve Kurtuluş Savaşı*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- SOYSAL İlhami (1985) *150'likler*, Gür Yayınları, İstanbul.
- TOPUZLU Cemil (2002) *İstibdad-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, 4.b., Topuzlu Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA Tark Zafer (1991) *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. II, İstanbul.
- TURAN Şerafettin (1995) *Türk Devrim Tarihi*, 3. Kitap (Birinci Bölüm), Bilgi Yayınevi, Ankara.

Tütüncübaşı Şükrü, Kaçarken Vahidettin ile Beraberdim, *Yakın Tarihimiz*, C. 3, s. 387-388.

ULUĞ Naşit Hakkı (1975) *Halifeliğin Sonu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

YÜCEER Saime (2001) *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa.

Benito Mussolini'nin İtalya'da İktidara Gelişinin Türk Kamuoyuna Yansıması

Ramazan Erhan GÜLLÜ

Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
E-mail: ramazan.gullu@istanbul.edu.tr

Geliş Tarihi: 09/04/2015 Kabul Tarihi: 14/08/2015

ÖZ

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, **Benito Mussolini'nin İtalya'da İktidara Gelişinin Türk Kamuoyuna Yansıması**, CTAD, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015), s. 305-329.

Benito Mussolini İtalya'da 30 Ekim 1922 tarihinde iktidara gelmişti. Bu tarih Türkiye'de Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlandığı ve Mudanya Mütarekesi'nin imzalandığı günlerin hemen ertesine denk geliyordu. Milli Mücadele'yi başarıyla tamamlayan Türkiye, dış politikasında Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Lozan'da toplanacak olan konferansa odaklanmış durumdaydı. İç politikada da yine Lozan konferansıyla bağlantılı gelişmeler neticesinde saltanatın kaldırılması ve halifenin bundan böyle ülke içindeki konumunun nasıl olacağı gibi konulara odaklanılmıştı.

İtalya ile Türkiye arasında Milli Mücadele ve sonrasında imzalanan Mudanya Mütarekesi dönemlerinde çeşitli sebeplerden kaynaklanan kısmî bir yakınlık söz konusuydu. Ancak Mussolini'nin iktidara gelmesinden kısa süre sonra Türkiye hakkındaki bazı olumsuz beyanları ve ilerleyen dönemlerde giderek sertleşen tavırları bu dönemlerde oluşan kısmî yakınlığı sonlandıracaktı. Bununla birlikte Türkiye kamuoyunda, hem iç ve dış politikada karşı karşıya bulunulan önemli mevzulara odaklanılmış olması hem de Lozan konferansı öncesi İtalya ile doğrudan karşı karşıya gelmek istenmemesi gibi gerekçelerle Mussolini iktidarı ve sonrasında Mussolini'nin Türkiye karşıtı tavırları hakkında yoğun tepki ve eleştirilerde bulunulmayacaktı.

Bu çalışmada, dönemin Türk basınında yer alan haber ve yorumlar çerçevesinde, İtalya'daki Mussolini iktidarı ve sonrasında gelişen olaylara Türk kamuoyunun bakış ve yaklaşımı incelenerek, kamuoyunda görülen genel tavrın nedenleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Benito Mussolini, İtalya, Milli Mücadele, Mudanya Mütarekesi, Lozan Konferansı

ABSTRACT

GÜLLÜ, Ramazan Erhan, **Reflections of Benito Mussolini's coming to Power in Italy on the Turkish Public Opinion**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 305-329.

Benito Mussolini came to power in Italy on October 30, 1922. This date corresponds to the aftermath of the Mudanya Armistice of October 11, 1922 which concluded the Turkish national struggles in Anatolia. Henceforth, Turkey focused her foreign policy on the peace conference which would be held in Lausanne. In the meantime issues such as the abolition of Ottoman Sultanate and change in the position of caliphate became dominant in her domestic policy. Due to various reasons, there was partial proximity between Italy and Turkey in the aftermath of the Turkish National Struggle. In the following years, however, the negative attitudes displayed by Mussolini towards Turkey following his rise in power and his increasing harsh tone gradually damage the referred initial positive aura between the two countries. Yet, there was no severe reaction to, or criticism of, Mussolini, particularly because the Turkish leaders were preoccupied at the time with a number of pressing domestic and foreign issues, and they did not want to risk alienating Italy on the eve of the Lausanne talks.

By utilizing the press coverage of the period, this study aims to analyze the impression of the public opinion in Turkey on Italy and Mussolini, and highlight the reasons for some of the general attitudes seen in public.

Keywords: Benito Mussolini, Italy, National Struggle, Mudanya Armistice, Lausanne Conference.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türk-İtalyan ilişkileri, Trablusgarb Savaşı'nda (1911-1912) yaşanan hadiselerin hafızalarda tazeliğini muhafaza etmesi nedeniyle oldukça gergin bir vaziyette idi. Trablusgarb Savaşı'nın ardından imzalanan Uşi Antlaşması ile İtalya'nın Trablusgarb'ı ele geçirmesi ve Oniki Ada'yı da geçici olarak işgal altında tutmak suretiyle Ege kıyılarında Osmanlı Devleti'ni tehdit eden etkin bir güç haline gelmesi, Türk kamuoyunda ister istemez İtalya'ya karşı olumsuz bir algı ortaya çıkarmıştı. Balkan Savaşları'ndan sonra Oniki Ada'yı Osmanlı Devleti'ne iade etmesi gereken İtalya'nın bundan kaçınması ve Birinci Dünya Savaşı'na da İtilaf Devletleri safında katılması Türk kamuoyunda İtalya'ya

karşı oluşan olumsuz algıyı daha da derinleştirmişti.¹ Ancak Birinci Dünya Savaşı sonunda İtalya'nın müttefikleri ile yaşadığı kimi problemler, İtalya ile Türkiye arasında kısmî bir yakınlık oluşmasını sağlayacaktır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İtalya'nın kendisi için son derece önemli kabul ettiğı ve mutlaka kendi hâkimiyetine almak istediğı iki önemli liman kenti bulunmaktaydı. Bunlar Ege'de bulunan İzmir ve Adriyatik kıyısındaki Fiume şehirleriydi. Fakat İtalya, müttefiklerinin engellemeleri ile savaş sonunda bu iki şehre de hâkim olmayı başaramamıştı. Özellikle İngiltere'nin müdahalesi sonrası İzmir'in Yunanlılara verilmesi, İtalya ile Avrupalı müttefikleri arasında - Türkiye'nin lehine olan - ciddi bir kırılmaya sebep olmuştu. Mondros Mütarekesi'nin ardından Güneybatı Anadolu'da oldukça geniş bir alanı işgal edecek olan İtalyan birlikleri, Avrupalı müttefikleri ile yaşadıkları bu problemler sonrası Türkiye ile daha ılımlı ilişkiler yürütmeye başlamışlardı. Kuva-yı Milliye birlikleri, İzmir'den sonra bölgede işgal alanlarını daha da genişleten Yunanlılara karşı faaliyetlerine İtalyan işgal bölgelerinde devam etmişlerdi. Buldukları bölgelerde Yunan ordusu gibi bir işgal ve saldırı siyaseti izlemeyen İtalyanlar, Kuva-yı Milliye'nin Yunanlılara karşı faaliyetlerine göz yummuşlar, Kuva-yı Milliye ile karşı karşıya gelecek uygulamalarda bulunmamaya çalışmışlar, yerel Türk idareleri ile birlikte hareket etmeye uğraşmışlar ve Milli Mücadele'nin kesin olarak başarıya ulaşacağına inandıktan sonra da sessiz sedasız Anadolu'dan çekilmişlerdi.²

1 İtalya'nın Trablusgarb'la ilgili politikası 19. yüzyıl sonlarına kadar dayanmaktadır. O tarihlerden itibaren Trablusgarb Sorunu ve Türk-İtalyan ilişkileri hakkında bkz. İsrail Kurtcephe, *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 9 vd.; İsrail Kurtcephe, "Osmanlı Parlamentosu ve Türk-İtalyan Savaşı (1911-1912)", *OTAM – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezj Dergisi*, Sayı: 5, Ankara, 1994, s. 235-259.; Neriman Tongul, "Türk-İtalyan İlişkileri (1870-1923)", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 25, Sayı: 48, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, şubat 2000, s. 149-164.

2 Ahmet Özgiray, "Türk-İtalyan Siyasi İlişkileri (1921-1930)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: V, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir, 1990, s. 125-127.; Mevlüt Çelebi, "Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri", *Belleten*, Cilt: LXII, Sayı: 233, TürkTarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 157-206.; Mevlüt Çelebi, *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s. 149-166. İtalya'nın bu dönemde hem kendi müttefikleri hem de Türkiye ile münasebetleri hakkında İtalyan kaynakları ile yapılmış bir çalışma için bkz. Fabio L. Grassi, *Türk-İtalyan İlişkilerinde Aę Bilinenler*, (Çeviren: Sadriye Güneş), Tarihiç Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 101-159. İtalya'nın bu tavırlarında etkin olan esas husus, ifade ettiğimiz gibi Avrupalı müttefikleri ile aralarında yaşanan problemlerdi ve Kuva-yı Milliye ile münasebetlerini de Yunanlılara karşı Kuva-yı Milliye'nin faaliyetleri belirliyordu. İşgal ettikleri bölgelerdeki işgal güççlerinden çok farklı olmadıkları görölmektedir. Bu hususta bkz. Nuri Köstüklü, "Türk Arşiv Belgelerine Göre Anadolu'da İtalyan İşgal Metodu", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl: 14, Sayı: 27, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, Ağustos 1989, s. 113-123.; Nuri Köstüklü, "Türk Arşiv Belgeleri Işığında Atatürk Dönemi Türk-İtalyan İlişkilerine Dair

Neticede Kuva-yı Milliye ve Ankara Hükümeti'nin Yunan birliklerine karşı verdikleri mücadele başarıya ulaşacak ve 1922 yılı Eylül ayı itibariyle Yunan ordusu Anadolu'yu tamamen terk edecekti. Türk ordusu 30 Ağustos'ta Yunan birliklerine karşı büyük bir zafer kazanmıştı. Ardından Yunanlılar tarafından işgal edilmiş durumda olan bölgelerde ilerlemeyi sürdüren Türk ordusu karşısında tüm bölgelerden çekilen Yunan birlikleri, Eylül ayı ortalarında Anadolu'yu tamamen boşaltmışlardı. Kısa süre sonra da Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında mütareke görüşmeleri başlayacaktır. 4 – 11 Ekim 1922 tarihlerinde Mudanya'da toplanan konferans sonrası, 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Mütareke öncesinde ve görüşmeler sırasında İtalyan yetkililerin Türklere yönelik tavırları, Milli Mücadele sırasında iki ülke arasında yaşanan kısmî yakınlaşmaya paralel olarak oldukça olumluydu. Türk yetkililer - diğer batılı ülkelere nazaran – İtalya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin bundan sonra olumlu yönde gelişmesini bekliyorlardı. Ancak İtalya'da yaşanan siyasi gelişmeler bu beklentileri boşa çıkaracaktı.³

Nitekim Mudanya Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra İtalya'da Benito Mussolini iktidara gelmişti (30 Ekim 1922). Anadolu'da Türk Milli Mücadelesi'nin zaferle sonuçlandığı günlere denk gelen bu tarihlerde iktidara gelen Benito Mussolini'nin Türkiye'ye yönelik olumsuz tavır ve söylemleri, Milli Mücadele ve Mudanya Mütarekesi sırasında iki ülke arasında oluşan olumlu havayı kısa süre içinde dağıtacaktır. Mussolini iktidarı öncesi İtalya, dış politikasında olduğu kadar iç siyasetinde de birçok sıkıntıyla karşı karşıyaydı. 1922 yılında İtalya'da halkın sosyal hayatında giderek artan sıkıntılar ve mevcut hükümete karşı geniş bir halk kitlesi tarafından gösterilen muhalefet had safhaya ulaşmış durumdaydı. Bu ortamda, Ekim ayı sonlarına doğru Mussolini'nin Napoli'de yaptığı bir konuşmadan sonra meşhur "Roma yürüyüşü"nü (La marcia su Roma) başlatan İtalyan faşistler bir hükümet darbesiyle iktidara gelmişlerdi. Darbe sonrası Mussolini, - şeklen de olsa - Kral tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmişti

Bazı Düşünceler", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi – Bildiriler (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2000, s. 291-297.

3 Türkiye'deki olumlu beklentiye rağmen İtalyan kamuoyu bu dönemde de aslında ilişkilerin çok normalleştiği görüşünde değildi. İtalyanlar tarafından, sadece oluşacak şartların ilişkileri geliştirebileceği düşünülüyordu. Mudanya Mütarekesi sonrası İtalyan kamuoyunun gelişmelerle bakışı hakkında bkz. Fabio L. Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923: Kamuoyu ve Dış Politika*, (Çevirenler: Nevin Özkan – Durdu Kundakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 177-189.

ve kuracağı hükümette Başbakanlık ile birlikte Dışışleri ve İçişleri bakanlıklarını da kendisi yürütecekti.⁴

Bu makalede incelenecek olan husus temel olarak, Mussolini'nin iktidara gelişinin Türk kamuoyuna nasıl yansıdığı / kamuoyu tarafından nasıl bir tepkiyle karşılandığı olacaktır. Bu hususu inceleyebilmek için yararlanılacak temel kaynaklar dönemin gazeteleridir. Mussolini'nin iktidara gelişinden (30 Ekim 1922) Lozan görüşmelerinin başlamasından (20 Kasım 1922) hemen sonraki birkaç güne kadar, yaklaşık bir aylık zaman diliminde, Türk basınında İtalya'daki iktidar değişimine yönelik olarak yayınlanan haber ve yorumlar incelenerek, kamuoyunun tepkisi anlaşılmaya çalışılacaktır. Aynı şekilde bu süre zarfında İtalya'da yaşananlar da Türk basınına yansıdığı şekliyle aktarılmış olacaktır. 1922 yılı sonları itibariyle Türkiye'de (özellikle de İstanbul'da) yayınlanmakta olan gazeteler, çok büyük oranda mütareke ve Milli Mücadele dönemlerinde Ankara Hükümeti ile Kuva-yı Milliye'yi desteklemiş ve desteklemeye devam eden gazetelerdi. Milli Mücadele yanlısı İstanbul basınından Akşam, İkdam, Tercüman-ı Hakikat, Tanin (Renin), Tevhid-i Efkâr, Vakit ve İleri gazeteleri incelediğimiz belli başlı yayınlardır. İstanbul'da yayınlanan ve Milli Mücadele karşıtı olan gazetelerden ulaşabildiğimiz sadece Sabah (Peyâm-ı Sabah) gazetesinin birkaç sayısı oldu. Maalesef gerek Sabah'ın tüm sayılarına gerekse de diğer Milli Mücadele karşıtı gazetelere ulaşma imkânımız olmadı. Yine Milli Mücadele yanlısı olarak Ankara'da yayınlanan Yeni Gün ve Hâkimiyet-i Milliye ile Kastamonu'da yayınlanan Açık Söz gazeteleri de konuyla ilgili olarak incelediğimiz diğer yayınlardır.⁵

İtalya'da Mussolini'nin İktidara Gelişi ve Türk Kamuoyu

Faşist Darbeye Dâir İlk Haberler

Mussolini'nin iktidara gelmesi sonrası Türkiye'nin dış politikadaki en önemli gündemini, imzalanan Mudanya Mütarekesi'nin ardından toplanacak barış konferansı ve barış görüşmeleri oluşturuyordu. Yine iç politikada da saltanatın kaldırılması, halifenin bundan sonraki konumu ve vazifesi ile İstanbul'da Büyük

4 A. Savelli, *İtalya Tarihi*, Cilt: II, (Kısmen Genişletenler: Fernand Hayward – Albert Falcionelli), (Türkçe'ye Çeviren: Galip Kemali Söylemezoğlu), Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1940, s. 432-437.; Mevlüt Çelebi, *Milli Mücadele Döneminde ...*, s. 335-342.; Paul Guichonnet, *Mussolini ve Faşizm*, (Çeviren: Tanju Gökçöl), İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 40-43.

5 Mütareke ve Milli Mücadele dönemi basını hakkında bkz. E. Semih Yalçın, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I – Kaynaklar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2004, s. 160-190.; Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemi Basınının İçeriği*, Cilt: I, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 252-271.

Millet Meclisi Hükümeti'nin yönetimi devralması gibi hususlar gündemin en temel ve önemli mevzularıydı. Kamuoyu neredeyse tamamen iç ve dış politikadaki bu önemli gelişmelere odaklanmıştı. Bu yüzden Türk kamuoyunda İtalya'daki iktidar değişikliği (eleştiriyahud destek anlamında) geniş bir yankı bulmamıştı. Yeni İtalyan Hükümeti'nin göreve başlamasından bir süre sonra konuyla ilgili bir yazı yayınlayan Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi (ki Ankara Hükümeti'nin yarı resmî yayın organı hükmündeydi), "İtalya'da, son günlerde cereyan eden mühim hâdisât, kendimize aid pek mühim mesâil ile meşgûl olduğumuzdan dolayı pek o kadar şiddetle nazar-ı dikkatimizi celb eylemedi" diyecekti.⁶ Konuyla ilgili basında birçok haber yayınlanmakla birlikte, bu haberler tamamıyla uluslararası ajansların aktardıkları bilgilerdi ve gazeteler kendilerince bazı noktalara vurgu yapsalar da büyük oranda olumlu ya da olumsuz bir yorumda bulunmaktan kaçınıyorlardı. Mussolini ve faşistlerin iktidara gelişleri ile ilgili haberlerde göze çarpan en önemli nokta haberlerin neredeyse tamamen yorumsuz olarak aktarılmasıdır. 30 Ekim günü Roma'da gerçekleştirilen darbe, Türk basınında hemen ertesi gün yayınlanan haberlerle ve "son dakika" başlıklarıyla duyurulmuştu. Haberlerde üzerinde durulan en önemli nokta, darbenin kansız ve ciddi bir hadise meydana gelmeden gerçekleştirilmiş olduğuydu.⁷ Devam eden günlerde de Türk basını, Roma kaynaklı olarak geniş haberler yayınlamayı sürdürecekti. Bu haberler de ilk günkülerde olduğu gibi çoğunlukla "son dakika" başlığıyla veriliyor ve konuya özellikle önem verildiği vurgulanıyordu. Yine çoğu zaman aynı gazetede İtalya ile ilgili birkaç habere rastlanıyordu. Bunun yanında çeşitli noktalar özellikle vurgulanıyor ve Türk kamuoyunun kimi beklentilerine de işaret ediliyordu. Darbenin hemen ardından kurulacak olan yeni hükümetle ilgili çalışmalar haberlerin ana eksenindeydi. Yansıyan ilk haberlere göre; darbe sonrası Mussolini, Kral tarafından sarayda kabul edilmiş ve hükümeti kurma görevini alıp çıktıktan sonra, sarayın önünde kendisini bekleyen kalabalığa, "birkaç saate kadar bir bakanlığa değil bir hükümete sahip olacaksınız" demişti. Zaten önceden tespit edildikleri anlaşılan yeni hükümet üyeleri de kısa süre içinde makamlarını devralarak vazifelerine

6 "Mevki-i İktidara Gelen Faşistlik Nedir ve Nasıl Doğmuştur?", *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 655, 8 Teşrin-i Sâni (Kasım) 1338 (1922), s. 2. Ayrıca gazete, İtalya ile ilgili olarak sadece uluslararası ajansların ilettikleri haberleri okuyucularına yansıtmakla yetindiklerini vurguladıktan sonra, faşistlerin iktidara geliş sürecini anlatıyordu. Avrupa gazetelerinin Mussolini ve faşist hükümeti hakkındaki bazı haberleri de yine yazıda aktarılanlar arasındaydı.

7 "Roma'da Darbe-i Hükümet Hadisesiz Geçti", *Akşam*, no.: 1475, 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1922, s. 1.; "İtalya Kabinesi Teşekkül Etdi", *Renin*, no.: 18, 31 Ekim 1922, s. 1.; "İtalya'da Müfrit Milliyetperverler İktidarda", *İkdam*, no.: 9204, 1 Kasım 1922, s. 2.

başlamışlardı. Hükümetin yeni üyelerinin isimleri Türk basınında da liste halinde yayınlanmıştı. Ayrıca darbeye halkın bir kesimi tarafından verilen destek de haberler arasındaydı. Faşist yönetimi destekleyen İtalyanlar, Roma'yı bayraklarla donatıp sokaklarda büyük bir gösteri yapıp tezahüratta bulunarak, Mussolini ve faşistlerin iktidarını kutlamışlardı. İtalyan parlamentosunun açılma tarihi olarak ise 16 Kasım günü belirlenmişti. Yine Mussolini'nin Türk basınına yansıyan ilk açıklamalarından, faşistlerin takip edecekleri siyasetin ana ekseninde Avrupa merkezli bir dış politikanın yer alacağı anlaşılıyordu. Yukarıda da ifade edildiği üzere İtalya ile Avrupalı müttefikleri arasında İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali sonrası belirginleşen ayrılıklar, Türkiye'nin/TBMM Hükümeti'nin de o dönemde İtalya ile kısmen daha yakın hale gelmesini sağlamıştı. Bundan böyle ise Avrupalı müttefikleri ile ittifak halinde olmayı ana hedef olarak belirleyen Mussolini'nin süreçte de çok önem verdiği dış siyasette temel politikasını bu yönde şekillendirmeye çalıştığı görülecekti. Bu durum Türkiye ile İtalya ilişkilerini yeniden gergin bir hale getirecektir. Mussolini'nin darbe sonrası basına yansıyan ilk demeçlerine göre, "İtalyan Hükümeti'nin bundan sonraki dış siyaseti şiddet yanlısı olmayacak ve müttefiklerle yakın dostluktan ibaret olacaktır."⁸

Hükümetin teşkili sonrası yayınlanan bu ilk haberlerde Türk basını, İtalya'nın dış politikada artık daha aktif hale gelme çabasında olacağına ısrarla işaret etmiş, Lozan konusunda Mussolini'nin yapacağı konuşma ve açıklamaların temelini "doğu sorunu"nun oluşturacağını altını çizmiştir.⁹ Ayrıca Mussolini, Lozan'daki

8 "İtalya'da Hükümet Buhranı Nihayet Buldu" – "Mussolini'nin Siyaset-i Hâriciyesi Hakkında Beyânâtı", *Akşam*, no.: 1476, 1 Kasım 1922, s. 1.; "Yeni İtalyan Kabinesi", *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 649, 1 Kasım 1922, s. 3.; "Yeni İtalya Kabinesi", *İleri*, no.: 1703, 1 Kasım 1922, s. 1.; "İtalya Kabinesi Teşekkül Etdi", *Renin*, no.: 19, 1 Kasım 1922, s. 1.; "(Mussolini) İtalya Kabinesini Teşkil Etdi", *Sabah*, no.: 11832, 1 Kasım 1922, s. 1.; "İtalya Hadisâtı", *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 650, 2 Kasım 1922, s. 3.; "Müfrit Milliyetperverler Nümayişi", *İkdam*, no.: 9205, 2 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya'da Yeni Kabine – Mussolini Hatt-ı Hareketini Anlatıyor", *İleri*, no.: 1704, 2 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya Kabinesi", *Sabah*, no.: 11833, 2 Kasım 1922, s. 1.; "Yeni İtalya Kabinesi Azası", *Sabah*, no.: 11833, 2 Kasım 1922, s. 2.; "Müfrit Milliyetperverler Hükümete Geçdiler", *Tevhid-i Efkâr*, no.: 502-3530, 1 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya'nın Harici Siyaseti Değişecek mi?", *Tevhid-i Efkâr*, no.: 503-3531, 2 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya'da Faşistler Mevki'-i İktidara Geldi", *Vakit*, no.: 1755, 1 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya'da Yeni Kabine İşe Başladı", *Vakit*, no.: 1756, 2 Kasım 1922, s. 2.; "Mussolini İtalyan Kabinesini Teşkil Ediyor – Faşistler Liderini Kral Kabul Etmiş ve Roma Donanmıştır", *Yeni Gün*, no.: 634-1011, 1 Kasım 1922, s. 3.; "İtalyan Kabinesini Mussolini Teşkil Etdi", *Yeni Gün*, no.: 635-1012, 2 Kasım 1922, s. 3.; "İtalya Kabinesi", *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 651, 3 Kasım 1922, s. 2.; "İtalyan Kabinesi Faaliyete Başladı", *Akşam*, no.: 1479, 4 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya Kabinesinin Müzâkerâtı", *Sabah*, no.: 11835, 4 Kasım 1922, s. 2.

9 "İtalya ve Şark", *Akşam*, no.: 1478, 3 Kasım 1922, s. 2.; "Yeni İtalyan Kabinesi de Şark Sulhüne Hayati Bir Ehemmiyeti Haiz Mesele Nazarıyla Bakıyor", *İkdam*, no.: 9206, 3 Kasım 1922, s. 2.; "İtalyanlar'ın Lozan Konferansındaki Fikri", *İleri*, no.: 1705, 3 Kasım 1922, s. 1.; "Lozan

görüşmeler sırasındaki çalışmalarını için hükümetinden tam bir yetki (salâhiyyet-i kâmile) almıştı. Aktarılan haberlerde Türk basını, görüşmeler sırasında İtalya'nın “adil” bir tavır takınacağına dair açıklamalara özellikle vurgu yapıyordu.¹⁰ İlerleyen günlerde yayınlanmaya devam eden haberlerde de İtalya'nın tamamen “barışçı” bir siyaset takip edeceğinin dile getirildiği vurgulanırken, bu siyasetin daha önce açıklanmış olan müttefiklerle sıkı dostluk hedefinden sapmayacağı da ayrıca belirtilecekti.¹¹

Türk basınında yeni İtalyan hükümetine karşı İtalyan kamuoyunun genel bakışı ve beklentisi ile ilk icraatları¹² ve değişik ülkelerin İtalya'daki yeni iktidara dair çeşitli beyanları da yine iktidarın ilk günlerinde aktarılan haberlerdendi. Haberlerden anlaşıldığına göre, Mussolini temelde İngiltere ve Fransa ile samimiyeti artırma çabasında olmakla birlikte diğer Avrupa ülkeleri ile de münasebeti geri plana atmadan, onlarla da yakın bir diyalog içinde olmayı arzuluyordu. Özellikle Almanya ve Yugoslavya, İngiltere ve Fransa ile birlikte İtalya'nın öncelikle yakınlık kurmaya çalıştığı ülkeler arasındaydılar.¹³ Bununla birlikte – yine yukarıda işaret ettiğimiz gibi - Mussolini'nin Almanya ve Yugoslavya'dan ziyade yakın ilişki içinde olmaya önem verdiği iki önemli güç elbette İngiltere ve Fransa idi. Ayrıca aynı beklentinin bu ülkeler için de geçerli olduğu anlaşılıyordu. İngiltere Lozan Konferansı'nda İtalya ve Fransa ile ortak

Konferansı'nda İtalyanlar”, *Renin*, no.: 21, 3 Kasım 1922, s. 1.; “Lozan Konferansı'nda İtalya Hükümeti”, *Renin*, no.: 22, 4 Kasım 1922, s. 1.

10 “İtalya Lozan Konferansı'nda Adil Olacaktır”, *Akşam*, no.: 1479, 4 Kasım 1922, s. 1.; “Yeni İtalyan Baş Vekili Lozan'da”, *İkdam*, no.: 9207, 4 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya ve Şark Konferansı – Lozan'da İtalyan Hükümeti Herkese Karşı Adil Davranacak”, *İkdam*, no.: 9208, 5 Kasım 1922, s. 2.

11 “İtalya Son Derece Sulhperverdir”, *Tevhid-i Efkâr*, no.: 515-3543, 14 Kasım 1922, s. 2.

12 “İtalya'da Vaziyet”, *İleri*, no.: 1706, 4 Kasım 1922, s. 1.; “İtalya'daki İnkılâb”, *İkdam*, no.: 9209, 6 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya Buhân-ı Siyâsisi”, *İleri*, no.: 1708, 6 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya'da”, *Tevhid-i Efkâr*, no.: 507-3535, 6 Kasım 1922, s. 3.

13 “İtalyan Baş Vekili'nin Ziyaretleri”, *Renin*, no.: 24, 6 Kasım 1922, s. 3.; “İtalya'da Yeni Kabinenin Faaliyet ve İcraâtı”, *Sabah*, no.: 11837, 6 Kasım 1922, s. 2.; “Yeni İtalya Kabinesi ve Almanya” - “İtalya ile Yugoslavya'nın Münasebeti”, *İleri*, no.: 1709, 7 Kasım 1922, s. 2.; “Yeni İtalyan Kabinesi ve Almanya”, *Vakit*, no.: 1761, 7 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya-Yugoslavya”, *Vakit*, no.: 1761, 7 Kasım 1922, s. 3.; “İtalya ile Yugoslavya'nın Münasebeti”, *İleri*, no.: 1710, 8 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya – Yugoslavya”, *Renin*, no.: 26, 8 Kasım 1922, s. 3.; “Yeni İtalyan Kabinesi ve Sırbılar”, *Tevhid-i Efkâr*, no.: 513-3541, 12 Kasım 1922, s. 2.; “Yeni İtalyan Kabinesi ve Yugoslavya”, *Vakit*, no.: 1766, 12 Kasım 1922, s. 3. Lozan Konferansı sırasında da İtalya ve Mussolini'nin diğer ülkelerle görüşme ve yakınlık çabaları basında yer alacaktı. “Romanya, Bulgaristan ve İtalya”, *İkdam*, no.: 9225, 22 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya ile Yugoslavya Arasında Muahede”, *İleri*, no.: 1726, 24 Kasım 1922, s. 1.

hareket etmek arzusunda olduğunu da açıklamıştı.¹⁴ Fransa ile İtalya'nın ilişkisi ise zaten ilerleyen dönemlerde daha net olarak görüleceği gibi hep yakın olacaktır. Nitekim Mussolini müttefiklerle daha sıkı bir yakınlığın tesisini sağlayabilmek amacıyla Paris, Londra ve Brüksel'e ziyaretlerde bulunmayı düşündüğünü açıklamıştı.¹⁵

Mussolini'nin iktidara gelişinin hemen ardından açıkladığı ve sonrasında da ısrarla vurgulamaya devam ettiği müttefiklerle yakın ilişki hususu, İtalya'da en çok dile getirilen ve halk tarafından da olması istenilen husus olarak görölüyordu.¹⁶ Hatta birkaç gün sonra Mussolini, İngiltere Başbakanı ve Dışışleri Bakanı Lord Curzon ile Fransa Başbakanı Raymond Poincaré'ya bu hususu vurgulayan "samimi" birer telgraf çekmişti. Telgrafında Mussolini her iki ülke yetkililerine de İtalya'nın hem İngiltere ile hem de Fransa ile arasında daha önceden var olan bazı anlaşmazlıkların ortadan kaldırılarak daha dostâne ilişkiler yürütölmesi arzusunda olduğunu vurguluyordu. Mussolini'nin Avrupa milletleri arasında yeniden sağlam bir ittifak kurulmasını hedefleyen bu birlik vurgusu beklediği karşılığı da görecekti. Mussolini'nin telgrafına verdikleri cevaplarda İngiliz ve Fransız yetkililer de – daha önceki açıklamalarına benzer olarak - bu temenniye desteklediklerini vurgulamışlardı.¹⁷ Haberlere göre, bu destek sadece devlet yetkilileri ile de sınırlı değildi. "Fransız Muharibleri Heyeti Reisi" imzasıyla Paris'ten Mussolini'ye çekilen bir telgrafta, "iki Latin kavmi arasındaki birliğin Avrupa medeniyetini kurtaracağına emin oldukları"nın belirtildiği ifade ediliyordu.¹⁸

İtalyan parlamentosunun açılmasından önce, kabinesinin ilk toplantısında yaptığı konuşmada da Mussolini iç siyasette güçlü konumlarından bahsettikten sonra sözlerinin büyük kısmını dış politikaya ayırmıştı. İngiltere ve Yugoslavya temsilcileri ile yaptığı "samimi" görüşmelerden bahseden Mussolini, bu

14 "İngiltere'nin Siyaseti Sulh Konferansında İtalya ve Fransa ile Müştereken Hareket Etmek", *İkdam*, no.: 9210, 7 Kasım 1922, s. 2.

15 "Yeni İtalyan Baş Vekili'nin Seyahati", *İleri*, no.: 1710, 8 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya Baş Vekili'nin Seyahat Arzusu", *Renin*, no.: 26, 8 Kasım 1922, s. 3.

16 "İtalya ve Faşistler", *Akşam*, no.: 1477, 2 Kasım 1922, s. 1.

17 "Yeni İtalya Reis-i Vükelâsının Telgrafnâmesi", *Renin*, no.: 20, 2 Kasım 1922, s. 1.; "İtalya-Fransa Münâsebâtı", *Hâkimiyet-i Millîye*, no.: 651, 3 Kasım 1922, s. 2.; "Mösyö Poincaré'nin Mussolini'ye Cevâbi Telgrafnâmesi", *Yeni Gün*, no.: 637-1014, 4 Kasım 1922, s. 2.; "Roma ile Paris ve Londra Arasında", *İleri*, no.: 1706, 4 Kasım 1922, s. 1.; "Yeni İtalya Baş Vekili'nin Telgrafları", *Renin*, no.: 22, 4 Kasım 1922, s. 1.

18 "Fransa ve İtalya", *Renin*, no.: 22, 4 Kasım 1922, s. 2.

devletlerin, kendilerinin iktidara gelmelerinden önce haklarında bazı olumsuz düşüncelere sahip olduklarını ancak artık bu fikirlerin ortadan kalktığını ifade etmişti.¹⁹

Ayrıca 6 Kasım günü tüm İtalyanlar'a hitaben bir beyanname yayınlayan Mussolini, İtalyan milletinden hükümete güvenmelerini istiyor ve desteklerinin devamını talep ediyordu. Fakat Türk basınında da yayınlanan beyannâmenin satır araları, İtalya'da hükümetin belli bir tepki ve muhalefetle de karşı karşıya olduğu izlenimini veriyordu. Mussolini'nin bazı cümlelerinin kendilerine yönelik tepkilere cevap verme arzusuyla dile getirildiği anlaşılıyordu. Genel hatlarıyla beyannâme şu şekildeydi: “Silahlarımızın zaferini onaylarken bütün millet itidalini muhafaza etmelidir. Yaşanan zor zamanlar insafla düşünülüp, takdir edilmelidir. Hükümet, hâkimiyetini sağlamak tasavvurundadır ve bunu başaracaktır. Bütün mesâimiz iç siyasette sulh ve selâmeti sağlamak, dış siyasette de milletin itibarını yükseltmek içindir. Ancak çalışma, gayret, intizam, itaat ve ahenk sayesinde kesinlikle başarılı olunacaktır. Bu sayede de vatan yeni bir sulh ve saadet devresine doğru ilerleyecektir.”²⁰

Mussolini'nin Giderek Sertleşen Beyanları ve Türk Kamuoyu

İtalya'daki darbenin üzerinden bir haftadan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen, Türkiye kamuoyu iç ve dış politikada yaşanan diğer önemli mevzulara odaklanmış olmasından ve İtalya ile de bu süreçte karşı karşıya gelinmek istenmemesinden kaynaklı olarak Mussolini iktidarı karşısında sessizliğini sürdürmekteydi. İtalya ile Türkiye arasında henüz herhangi bir olumsuz havanın görülmemesi de kamuoyunun bu konuya odaklanma gereksinimi duymamasının diğer bir etkeniydi. Ayrıca kamuoyunda herhangi bir eleştiri olmamakla birlikte, bu iktidar değişimine destek veya övgü de bulunmamaktaydı. Olumlu anlamda değerlendirilebilecek tek haber, faşistlerin iktidara gelişinden iki hafta kadar sonra, Hindistan Müslümanları'nın Mussolini'ye çektikleri tebrik telgrafı hakkındaydı. Bu dönemde birçok hususta Türkiye ile birlikte olan Hindistan Müslümanları, Mussolini'nin iktidarına da Türkiye ile yakınlıklarını vurgulayan bir tebrikatta bulunmuşlardı. Renin gazetesinde yayınlanan habere göre, “Hindistan Merkezî Hilafet Encümeni” imzasıyla Mussolini'ye göreve gelmesi sonrası bir tebrik telgrafı gönderilmişti. Telgrafta, Türkiye'nin Milli Mücadele sırasında ve

19 “İtalya'da Kabinenin İlk İçtima'ı”, *Renin*, no.: 23, 5 Kasım 1922, s. 4.

20 “Yeni İtalya Hükümeti Millete İtidal Tavsiye Ediyor”, *İkdam*, no.: 9211, 8 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya'da Vaziyet” – “Baş Vekilin İtalyanlar'a Bir Beyannâmesi”, *İleri*, no.: 1710, 8 Kasım 1922, s. 2.; “Yeni İtalyan Baş Vekili'nin Mühim Bir Beyannâmesi”, *Renin*, no.: 26, 8 Kasım 1922, s. 3.

sonrasında verdiği mücadelenin Hindistan Müslümanlarında büyük bir takdir ve muhabbete vesile olduğu vurgulanıyor, ardından da İtalyan Hükümeti ve ahalisinin o süreçte Türkiye'ye yönelik yakın politikaları için teşekkür ediliyordu. Mussolini ve hükümetince de bundan sonraki süreçte de Türkiye'ye yönelik benzer siyasetler yürütüleceği temennisiyle telgraf sonlanıyordu.²¹

Mussolini'nin iktidarının ilk günlerinde Türkiye aleyhine bir söylemde bulunmaması ve Türkiye'de de İtalya'daki gelişmeler hakkında sessizliğin hâkim olması, iki ülke arasında bir durgunluğu ifade ediyordu. Fakat bu haberden birkaç gün önce, Lozan'da toplanması kararlaştırılan barış konferansında İtalya tarafından nasıl bir politika izleneceğine dair hem Mussolini hem de İtalyan hükümetinin diğer yetkilileri tarafından yapılan açıklamalar, Türkiye ve İtalya arasında giderek artacak olan bir gerginliğe neden olacaktı.²² Mussolini'nin ilerleyen günlerdeki beyanları doğu sorunu ve Türkiye'nin İtalyan dış politikasında önemli bir yer işgal edeceği görüşünü doğrulayacaktı. "Biz Türkiye hakkında emperyalist değiliz" şeklinde kimi olumlu beyanları²³ da basına yansımakla birlikte, Mussolini'nin devam eden günlerdeki beyanları Türkiye'yi rahatsız edecek tarzdaydı. Konferans öncesi Mussolini, öncelikli olarak görüşmelerin bir an evvel başlaması gerektiğine dair açıklamalar yapmıştı. Mussolini'nin bu aceleciliği Türkiye aleyhine bir tavırdan kaynaklanıyordu. Türkiye'de o sırada saltanatın kaldırılması, hilafetin durumu vs. gibi önemli iç gelişmeler yaşanmakta olduğundan, Mussolini bu durumun Türklerin kendi aralarında ayrılığa düştüklerini gösterdiğini düşünüyordu. İtalyan Başbakanı, bu durumdan istifade ederek müttefiklerin Türkiye'ye karşı istediklerini daha kolay alabilmeleri için, konferansta Türkiye'ye karşı tek cephe halinde mücadele etmeleri gerektiğini belirtiyordu. Bunun için de ortamın uygun olduğu bu vakitlerde, konferans vakit geçirilmeden toplanmalıydı. Fransa hükümeti de bu konuda Mussolini gibi düşünüyordu. Mussolini bu görüşleri ile birlikte, eğer müttefikler tarafından konferansın bir müddet geç toplanması hususunda ortak görüş olursa buna da itiraz etmeyeceğini ekliyordu. Bu şekilde, uygun gördüğü her fırsatta dış politikasında temel hedef haline getirdiği müttefikler arasındaki dayanışmanın önemine vurgu yapmayı sürdürüyordu.²⁴

21 "Sinyor Mussolini'ye Müselmanların Teşekkürü", *Renin*, no.: 31, 13 Kasım 1922, s. 4.

22 Mussolini'nin bu dönemdeki söylemleri hakkında ayrıca bkz. Fabio L. Grassi, *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923 ...*, s. 189-203.

23 "İtalyan Nokta-i Nazarı", *Yeni Gün*, no.: 641-1018, 9 Kasım 1922, s. 1.

24 "Mussolini'nin Türkiye Hakkındaki Beyânâtı", *Akşam*, no.: 1485, 10 Kasım 1922, s. 1.; "İtalya Hükümeti'nin Fikri", *İkdam*, no.: 9213, 10 Kasım 1922, s. 3.; "İtalya Hükümeti de Te'hire Muhalif",

İtalya'daki Fransız gazeteciler ve sonradan Fransa'nın Roma Sefiri ile yaptığı görüşmelerde de bu düşüncesini açıklayan Mussolini'nin beyanlarına karşılık Fransa Başbakanı Poincaré da Mussolini'yi destekleyen beyanlarda bulunmuştu. Bu karşılıklı beyanlar da İtalya ile Fransa'nın – sürekli vurguladıkları gibi - sadece bu hususta değil daha farklı birçok konuda hemfikir olduklarını gösteriyordu.²⁵ Ayrıca Mussolini müttefikler arasındaki sıkı dostluk hedefini yine sadece Fransa ile sınırlı tutmuyor, İngiltere'nin politikalarının da destekçisi olacaklarını bildiriyordu. Lord Curzon'un da Mussolini'yi destekleyen beyanlarda bulunması²⁶ üzerine Mussolini, en kısa zamanda Londra'ya giderek Lord Curzon'la baş başa bir görüşme yapmak arzusunda olduğunu tekrarlayacaktır.²⁷ Ancak Mussolini'nin yurt dışı seyahat arzuları ile ilgili Türk basınında yer alan haberler arasında çelişkiler de vardı. İtalya Başbakanı'nın Londra ve Paris'e gitme arzusuna dair yayınlanan haberlerle birlikte – aynı tarihlerde - kendisinin basına, 1923 yılı öncesinde İtalya dışına çıkmayacağına dair açıklamalar yaptığı da belirtiliyordu.²⁸ Mussolini'nin yurt dışına çıkmak istememe sebebi de öncelikle ülke içinde iktidarını tamamen oturtma arzusuuydu. İtalya'nın iç siyasetinde karışıklığa fırsat vermek istemeyen Mussolini, ülke içinde birlik vurguları yapmayı da sürdürüyordu. Bu günlere denk gelen İtalyan Kralı'nın doğum günü kutlamaları Roma'da resmî geçitlerle kutlanmış, büyük merasimler tertip edilmişti. Mussolini kutlamalarda yaptığı konuşmada; İtalya'da hükümet, kral ve ahali arasında büyük

Renin, no.: 28, 10 Kasım 1922, s. 3.; “Türkiye, İtalya, İngiltere ve Balkan Devletleri”, *İkdam*, no.: 9214, 11 Kasım 1922, s. 2.; “İtalya Baş Vekili de Bizden Bahsediyor”, *İleri*, no.: 1713, 11 Kasım 1922, s. 1.; “Yeni İtalyan Baş Vekili ve Türkiye”, *Renin*, no.: 29, 11 Kasım 1922, s. 1.; “Fransa ve İtalya”, *Renin*, no.: 29, 11 Kasım 1922, s. 2.; “Fransa ve İtalya Lozan Konferansının Acilen İçtima'ını İstiyorlar”, *Tevhid-i Efkâr*, no.: 512-3540, 11 Kasım 1922, s. 1.; “Fransa'nın Türkiye'ye Karşı Siyaseti”, *Vakit*, no.: 1765, 11 Kasım 1922, s. 1.; “Yeni İtalyan Baş Vekili'nin Beyânâtı”, *Yeni Gün*, no.: 643-1020, 12 Kasım 1922, s. 2.; “Fransa ile İtalya Tamamen Hemfikir!”, *Tevhid-i Efkâr*, no.: 514-3542, 13 Kasım 1922, s. 1.

25 “İtalyan Baş Vekili'nin Meselemiz Hakkında Müzâkerâtı” – “Mussolini Fransız Gazetecilerine Ne Beyânâtda Bulunmuş”, *Akşam*, no.: 1487, 12 Kasım 1922, s. 1.; “Lozan Konferansı Te'hir Etmemelidir”, *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 659, 13 Kasım 1922, s. 1.; “Mussolini'nin Beyânâtı”, *İleri*, no.: 1715, 13 Kasım 1922, s. 1.; “Fransa ve İtalya'nın Lozan Konferansında Hatt-ı Hareketleri”, *Yeni Gün*, no.: 644-1021, 13 Kasım 1922, s. 1.

26 Lord Curzon yaptığı bir konuşmada – Türk basınında yer aldığı şekliyle – aynen şunları söylemişti: “Sinyor Mussolini Şark-ı garîb meselesinde müttefiklerle hem-ahenk olarak hareket etmekteki kararını bildirmekte gecikmedi. Böyle bir karara Büyük Britanya bütün varlığıyla taraftardır.” “Lord Curzon'un Nutku – İtalya Dostluğu”, *Renin*, no.: 28, 10 Kasım 1922, s. 4.; “Lord Curzon'un Yeni Bir Nutku”, *Vakit*, no.: 1764, 10 Kasım 1922, s. 1.

27 “İtalya Baş Vekili Londra'ya Gidiyor”, *Renin*, no.: 29, 11 Kasım 1922, s. 2.

28 “İtalyan Baş Vekili Konferansa İştirak Etmeyecek”, *İleri*, no.: 1716, 14 Kasım 1922, s. 1.

bir uyum olduğunu ve İtalya'nın artık tek yumruk olarak hareket edeceğini vurgulamıştı.²⁹ Fakat Mussolini Lozan Konferansı öncesi dış politikada da geri planda kalmak istemiyordu. İlerleyen günlerde konferans öncesi Fransız ve İngiliz yetkililerle baş başa görüşme arzusunda olduğunu ve bu ülkelere gitmeyi tasarladığını belirtmeye devam edecekti. Bu üç ülkenin “şark Meselesi” hususunda birlikte hareket edecekleri vurgulanmaya devam edildiği gibi, Türk basınında İtalyan basınından, şark meselesinin konferansta tüm yönleriyle birlikte halledileceğini dair haberler iktibas ediliyordu. Haberlere göre, İtalyanlar zaten Türklerin konferansa aşırı taleplerle gelebileceklerini düşünmüyorlardı.³⁰

Mussolini müttefiklerin özellikle Türkiye'ye karşı tek cephe halinde hareket etmeleri için uğraşırken, aynı tarihlerde İngiliz ve Fransız temsilciler arasında konferansta Türkiye'yi ilgilendiren hususlarda takip edilecek siyasete dair görüş ayrılıkları oluşmuştu. Bunun üzerine Mussolini, İngiltere ve Fransa arasındaki görüş ayrılıklarının sonlandırılmasına çalışmak, müttefikler arasında arzuladıkları sıkı ilişkiler için bir ön adım atmış olmak ve daha önce açıkladığı üzere İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Curzon ve Fransa Başbakanı Poincaré ile birebir görüşme gerçekteştirmek üzere Lozan'a gideceğini açıklayacaktı.³¹

Görüldüğü üzere Mussolini'nin en büyük arzusu konferansta müttefiklerin Türkiye'ye karşı tek cephe olması idi. Aynı görüş İtalya'nın İstanbul Sefiri Marquis

29 “İtalya'da Kral ve Yeni Hükümet”, *İkdam*, no.: 9216, 13 Kasım 1922, s. 1.

30 “İtalya'nın Nokta-i Nazan”, *Tevhid-i Eşkâr*, no.: 517-3545, 16 Kasım 1922, s. 2.; “şark Meselesi ve İtalyan Eşkârı”, *Yeni Gün*, no.: 647-1024, 16 Kasım 1922, s. 2. Mussolini'nin bu beyanından bir gün önce de – 15 Kasım 1922 tarihinde - Lozan'da İtalya'yı murahhas olarak temsil edecek olan, İtalya'nın İstanbul Sefiri Marki Garroni, Lozan'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı. “İngiliz ve İtalyan Fevkalade Komiserleri”, *Vakit*, no.: 1770, 16 Kasım 1922, s. 1.; “Marki Garroni ile Mülakat”, *Tercüman-ı Hakikat*, no.: 14941, 16 Kasım 1922, s. 1.; “İtalyan Murahhası”, *İkdam*, no.: 9220, 17 Kasım 1922, s. 1.; “Marki Garroni”, *Renin*, no.: 35, 17 Kasım 1922, s. 1.; “İtalyan Murahhas Garroni Dün Gitti”, *Tevhid-i Eşkâr*, no.: 518-3546, 17 Kasım 1922, s. 1. Garroni İstanbul'dan ayrılmadan önce şunları söylemişti: “En şiddetli arzum, hepimizin müştak olduğumuz bu kat'i sulh sayesinde Türkiye ile şark İtalyanları arasındaki ananevi münasebât-ı dostânenin ve sıkı teşrik-i mesâinin mümkün olduğu kadar süratle tekrar başladığını görmektir.” Marki Garroni'nin Lozan'daki İtalyan murahhaslığına benzer olarak Türkiye'nin Roma Sefiri Celaleddin Arif Bey de Lozan'da Türk heyetinin üyesi olarak bulunacaktı. Garroni'den birkaç gün sonra Celaleddin Arif Bey de Roma'dan Lozan'a geçmişti. Türk Sefiri de Roma'dan ayrılmadan önce Türk-İtalyan ilişkileri hakkında basına “... Türklerin İtalyan tüccarının memleketlerinde inkişafını ve İtalyanlar ile kardeşçe geçinilmesini istediklerinden Mösyö Mussolini'nin Türk mutâlebâtına müzâheret edeceğinden ümidvâr olduğunu” söylemişti. “Roma Mümessilimizin Beyânâtı – Celaleddin Arif Bey Lozan'a Gitti”, *İleri*, no.: 1724, 22 Kasım 1922, s. 1.; “Celaleddin Arif Bey'in Beyânâtı”, *Vakit*, no.: 1776, 22 Kasım 1922, s. 3.

31 “İtalyan Matbuatı ve Lozan Konferansı”, *Tevhid-i Eşkâr*, no.: 521-3549, 20 Kasım 1922, s. 2.

Garroni (Marki Garroni) için de geçerliydi. Lozan Konferansı'na katılmak için Türkiye'den ayrılmadan birkaç gün önce hükümetine bu konu hakkındaki görüşlerini bildiren Garroni, Türklere karşı müttefiklerin tek cephe halinde hareket etmelerini çok doğru bulduğunu belirtmişti. Garroni'ye göre, Türklerin Yunanlıları mağlub etmiş olmaları İtilaf Devletleri'ne karşı da bir zafer kazandıkları anlamına gelmiyordu. Özellikle Hristiyan tebeanın korunması için İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri'ne ait harp gemilerinin başkentten ayrılmaması gerektiğini söyleyen sefir, böyle bir durumun aksine İstanbul'a yeni harp gemileri sevk edilmesi gerektiğini belirtiyordu.³² Garroni birkaç gün sonra İstanbul'dan ayrılırken Türk basınına yaptığı konuşmalarda ise -daha önce de bahsettiğimiz gibi – son derece ılımlı bir söylemde bulunacak, Türkiye ve İtalya arasındaki dostluk ve yakın ilişkinin artarak sürmesini arzuladığını ifade edecekti.³³

Tüm bunlara rağmen ne TBMM Hükümeti ne de Türkiye kamuoyu ise tüm bunlara rağmen İtalya karşıtı bir tavır ve söylem içinde değillerdi. 13 Kasım 1922 tarihli Büyük Millet Meclisi oturumunda İtalya'daki siyasi durum gündeme gelmişti. Bir soru önergesi ile konuyu gündeme getiren İzmit Mebusu Sırrı Bey mecliste yaptığı konuşmada, İtalya'da faşistlerin iktidara gelişinin normal bir iktidar değişimi olmadığını, bu durumun bir partinin diğer bir partinin yerine geçmesinden ziyade hükümet şeklinin değişikliği anlamına geldiğini vurgulayarak, İtalya'daki iktidar değişiminin Türkiye'yi düşündürecek bir gelişme olduğunu belirtmişti. Bu hususta Türkiye'nin görüşlerini ve eğer varsa faaliyetlerini soran Sırrı Bey'in sözlerine Hariciye Vekâleti Vekili sıfatıyla cevap veren Rauf Bey ise İtalya'daki yeni hükümet dolayısıyla o ana kadar mevcut olan siyasi cereyanların değiştiğine dair bir bilgiye sahip olmadıklarını aksine İtalyan siyasilerin "hükümetin Türkiye'ye karşı hayır-hâh bir siyaset takip edeceklerini" bildirdiklerini söylemişti. Buna karşılık Sırrı Bey endişelerini tekrarlamış, gelişmelerin Rauf Bey'in sözlerindeki gibi olmasını kendisinin de temenni ettiğini belirterek, "İnşâallah bu iddiâm muvâfık çıkmayacaktır" demişti.³⁴

32 "İtalya Mümessili'nin Raporu", *Renin*, no.: 30, 12 Kasım 1922, s. 2.

33 "Marki Garroni ile Mülakat", *Tevcihman-ı Hakikat*, no.: 14941, 16 Kasım 1922, s. 1.

34 İzmit Mebusu Sırrı Bey'in İtalya'daki hükümet değişikliğinin dış politikaya etkisine ve diğer bazı konulara dair sorusuna Hariciye Vekâleti Vekili sıfatıyla Rauf Bey'in cevâbı; *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 24, 137. İctima, T.B.M.M. Matbaası, Ankara, 1960, s. 496-498. Meclis'teki bu görüşmeler kısmen basına da yansımıştı. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Siyaset-i Hariciyye – Türkiye'nin Rusya, İtalya ve Balkanlarla Münâsebetine Dâir", *İkdam*, no.: 9219, 16 Kasım 1922, s. 2.

Yeni Türkiye ve Mussolini

Sırrı Bey'in endişelerinde haklı olduğu kısa süre içinde görülecektir. Bu sıralarda (16 Kasım 1922 günü) parlamentodaki ilk konuşmasını yapan Mussolini, Türkiye hakkında da beyanlarda bulunmuş ve Lozan'da Türklerin zaferini tanımanın bir ödev olduğunu belirtmişti. Fakat hemen arkasından "Türkiye hak ettiğini aldıktan sonra fazlasını talep etmemelidir" diyor ve "Türkiye elde etmesi gereken şeyleri aldıktan sonra {bundan ötesi yok!} demek cesareti gösterilmelidir" diye de ekliyordu. İtalyan Başbakanı'na göre; Boğazlar uluslararası ticarete açık olmalı, Avrupalıların Türkiye'deki menfaatleri muhafaza edilmeli, azınlıkların korunması hakkında gerekli teminatlar sağlanmalı, Balkanlardaki ve diğer İslam memleketlerindeki vaziyet de basiretli bir tarzda ele alınmalıydı.³⁵ Ayrıca Mussolini Türk basınına yansımayan şu sözleri eklemişti: "Türkler abartılı isteklerde bulunmadan ve tamir edilemez yanlışlar yapmadan önce, Kemal Paşa'nın iki defa düşüneceğini umuyorum. Kapitülasyon kelimesi eski bir kelime ve Türkleri hiddetlendiriyor. Bu kelimeyi kullanmadan, etkili bir sistemin kurulması gerektiğine inanıyorum."³⁶

Mussolini'nin sözleri İtalyan iç kamuoyu tarafından da ciddi bir şekilde desteklenmişti. Türk basını, tüm İtalyan gazetelerinin ve milletvekillerinin çoğunun Mussolini'nin açıklamalarını destekleyen beyanlarda bulduklarını yazıyordu. Ancak Türkiye kamuoyunda bu sert beyânlara karşı dahi açık bir eleştiri yer almıyordu. Basın yine uluslararası ajansların haberlerini aktarmakla yetiniyordu. Haberlere göre, genel anlamda Avrupa basını da Mussolini'nin nutkunu ve tavrını destekleyen yayınlar yapıyorlardı.³⁷ Ayrıca parlamentonun açılması ile Mussolini hükümetinin programı da mecliste oylanmış, 116 red oyuna

35 "İtalyan Baş Vekili'nin Mühim Bir Nutku", *Akşam*, no.: 1492, 17 Kasım 1922, s. 1.; "İtalya'nın Siyaset-i Hâriciyyesi Hakkında İzahat", *İkdam*, no.: 9221, 18 Kasım 1922, s. 2.; "İtalyan Baş Vekili'nin Beyânât-ı Mühimmesi", *İleri*, no.: 1720, 18 Kasım 1922, s. 1.; "Yeni İtalya Baş Vekili'nin Mühim Bir Nutku", *Renin*, no.: 36, 18 Kasım 1922, s. 2.; "Sinyor Mussolini'nin Mühim Beyânâtı", *Tevhid-i Efkâr*, no.: 519-3547, 18 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya Baş Vekili'nin Mühim Bir Nutku", *Vakit*, no.: 1772, 18 Kasım 1922, s. 2.; "Mussolini Mebuslar Önünde Ne Diyor?", *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 664, 19 Kasım 1922, s. 2.; "Yeni İtalyan Baş Vekili Parlamentoda – Mussolini İlk Nutkunu Bir Faşist Heyecanıyla İrâd Etdi", *Yeni Gün*, no.: 649-1026, 19 Kasım 1922, s. 2.; "Şark Meselesi ve İtalya", *Açık Söz*, no.: 638, 22 Kasım 1922, s. 1.

36 Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde ...*, s. 343.

37 "Mussolini Nutku Hakkında Gazetelerin Mütalaâtı", *Renin*, no.: 36, 18 Kasım 1922, s. 1.; "Mussolini'nin Beyânâtı Nasıl Tesir Etdi", *Tevhid-i Efkâr*, no.: 519-3547, 18 Kasım 1922, s. 2.; "Yeni İtalyan Siyaseti – Mussolini'nin Nutku Gerek Dâhilde ve Gerek Hâricde İyi Bir Tesir Yapdı", *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 664, 19 Kasım 1922, s. 4.; "Mussolini'nin Nutku ve İtalyan Gazeteleri", *Yeni Gün*, no.: 649-1026, 19 Kasım 1922, s. 2.

karşılık 306 kabul oyu ile hükümet programı parlamento tarafından kabul edilmişti.³⁸

Parlamentodaki konuşması Mussolini'nin Türkiye hakkında pek olumlu görüşlere sahip olmadığını gösteriyordu. Vurguladığı noktalar açıktan Türkiye'nin ekonomik bağımsızlığına aykırı idi. İlerleyen günlerdeki beyanlarıyla, yeni İtalya Başbakanı'nın Türkiye'nin siyasi bağımsızlığı konusuna da pek taraftar olmadığı görülecekti. Aynı tarihlerde – daha önce açıkladığı gibi – Lozan'a giden Mussolini'nin³⁹ Lozan görüşmelerine katıldıktan sonra yaptığı açıklamalar da hep bu yönde olacaktı. Mussolini konferans için Lozan'a gittikten sonraki beyanlarında ve basına verdiği çeşitli demeçlerde barış görüşmelerinden ümidli olduğunu belirtiyor⁴⁰ ve doğu sorununun hayatî bir önemi bulunduğunu ekleyerek bu sorunun bir an önce çözülmesi gerektiğini vurguluyordu. Fakat Mussolini'nin barış için gerekli olduğunu ileri sürdüğü şartlar Türk tezleri ile uyumlu değildi ve Türk kamuoyunda – kısmen de olsa - İtalya'ya karşı sert eleştiriler görülmesine neden olmuştur. Türk kamuoyu Mussolini'nin mevcut vaziyeti layıkıyla kavrayamadığı görüşündeydi. Mussolini'nin öne sürdüğü şartlar genel itibariyle şunlardı: “Boğazlardan geçişin serbest olması, Hristiyan azınlıkların korunması, Boğazlar çevresinde tarafsız bir bölgenin oluşturulması, Türkiye'nin Avrupa'da kalan topraklarının silahsızlandırılması, Osmanlı borçları üzerinde hâlen mevcut bulunan uluslararası kontrolün devamı, Türk demiryollarının birleştirilmesi, Trakya'da halkoyuna başvurulması, Musul sahasında hiçbir harekete teşebbüs edilmemesi ve yabancıların mahkûmiyeti meselelerinde Türk mahkemelerine yardımcı olmak üzere uluslararası (muhtelit) komisyonlar kurulması.”⁴¹

Diğer taraftan bu şartlar tamamen İtilaf Devletleri'nin Türkiye'den talepleriyle paralellik gösteriyordu. Mussolini'nin bu görüşlerinin Türk basınına yansımaları sonrası, Yeni Gün gazetesinde imzasız olarak yayınlanan bir yazıda, iktidara gelişi sonrası Mussolini ve İtalya'nın Türkiye'ye karşı bu tavrı Türk basınında ilk defa sert bir şekilde eleştirilmiştir. Yazıda öncelikle İtalya'da faşistlerin iktidara geliş süreci anlatılmış, Mussolini'nin iktidara gelişinden sonra Türk basınına da

38 “İtalya Meclis-i Mebusânında Mussolini Kabinesine Beyân-ı İtimad ve Tasarruf Meselesi”, *Renin*, no.: 37, 19 Kasım 1922, s. 3.; “İtalyan Kabinesine İtimad”, *Vakûf*, no.: 1773, 19 Kasım 1922, s. 3.; “Mussolini'ye 306 Reyle İtimad Edildi”, *Yeni Gün*, no.: 650-1027, 20 Kasım 1922, s. 2.

39 “Mussolini'nin Lozan'a Hareketi”, *Tevhid-i Efkâr*, no.: 522-3550, 21 Kasım 1922, s. 3.

40 “Mussolini Konferansdan Ümidvâr”, *Tevhid-i Efkâr*, no.: 523-3551, 22 Kasım 1922, s. 2.

41 “Mussolini'nin Şartları Hakkında Bir İhtimal”, *Yeni Gün*, no.: 652-1029, 22 Kasım 1922, s. 1.

yansıyan olaylar özetlenmiştir. Önceki dönemlerde İtalya ile iyi ilişkiler geliştirildiğinden bahseden bu makalede mevcut hükümetin de er geç Türkiye ile yakın ilişkiler kurmanın kendi menfaatine uygun olacağını kavrayacağı ifade edilmiştir. Fakat Mussolini'nin Türkiye hakkındaki son beyanlarına da sessiz kalınmaması gerektiği belirtilerek, dış politikasını İngiltere'ye bağlayan "diktatör" Mussolini'nin Türkiye'ye yönelik sözleri "şuursuzluk" olarak nitelendirilmiştir. Trablusgarb Savaşında, Derne muharebelerinde yaşananların İtalyanlar'a hatırlatılması gerektiğini belirten ve özellikle "Derne Kahramanı" Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'nin de başındaki kişi olduğuna işaret eden yazı, Türkiye'nin İtalya'ya karşı uyanık olması ve Mussolini'nin söylemlerine karşılık verilmesi gerektiği vurgusuyla sonlanıyordu:

*"... Dâhili siyâsetinde millet meclisini hiçe sayan bir diktatör, hârici siyâsetinde İngiltere'ye itbâ' ederek ilk şuursuzluğunu bie karşı mı gösterecek? ... Hükümetimiz buğünkü İtalyan siyâsetine karşı gayet müteyakkeş davranmalıdır. Buğünkü muzafferiyeti istibsâl eden kahramanın, evvelce {Derne Kahramanı} olduğu keyfiyeti de kendilerine anlatılmalıdır."*⁴²

Diğer taraftan Mussolini, Avrupalı müttefikleri ile ortak hareket etmek ve onların desteğini kazanmak gibi hedeflerine ulaşmış görünmekteydi. Bir yandan Türkiye'ye yönelik sert açıklamalarda bulunurken diğer taraftan Lozan Konferansı'nda doğrudan İtalya'yı ilgilendiren "Oniki Ada" meselesinin diğer konulardan ayrı ele alınmasını isteyen Mussolini'nin bu talebine Lord Curzon da olumlu yaklaşmış ve Oniki Ada meselesinde İtalya'nın hakem olması kararlaştırılmıştı.⁴³

Mussolini'nin Türkiye'ye karşı sert açıklamalarını sürdürmesinin ve Türkiye tarafından kabul edilmeyeceğii çok açık olan çeşitli talepleri dile getirmesinin esas nedeni, iktidara geldiği günden beri vurguladığı gibi, müttefiklerle olan dayanışmasını sürdürdüğü vurgusu yapmaktı. Mussolini özellikle İngiltere ve Fransa ile aralarındaki dayanışmaya oldukça önem veriyordu. Bu sayede İtalya'nın geçen yıllarda müttefiklerle sürekli karşı karşıya gelmiş olması durumundan kurtulunabileceğini düşünüyordu. İtilaf Devletleri'nin Lozan

42 "Faşist Hükümetine, Buğünkü Anadolu Kahramanının Aynı Zamanda Derne Kahramanı Olduğunu Hatırlatalım", *Yeni Gün*, no.: 654-1031, 24 Kasım 1922, s. 3.

43 "Mussolini'nin Talepleri", *Akşam*, no.: 1498, 23 Kasım 1922, s. 1.; "İtalya ve Oniki Ada", *İkdam*, no.: 9227, 24 Kasım 1922, s. 1.; "İtalyan Metâlibi", *İleri*, no.: 1727, 25 Kasım 1922, s. 2. Oniki ada meselesinin Türkiye ile İtalya arasında ayrıca imzalanacak bir antlaşma ile karara bağlanması, aynı günlerde tüm taraflarca kabul edilmişti. *Akşam*, no.: 1500, 25 Kasım 1922, s. 1.; "İtalya, Türkiye ile Anlaşmak İştiyor", *İkdam*, no.: 9229, 26 Kasım 1922, s. 2.

görüşmelerinde Türkiye'ye karşı birlikte hareket etmelerini sağlayabilmek için tüm İtalyan yetkililer uzun süre ciddi çaba sarfedeceklerdi.⁴⁴ İtalyan kamuoyu da Mussolini'nin konferansta bu hedefe ulaşmasının zor olmayacağı görüşündeydi.⁴⁵ Türk basınında ise hâlen sadece bu haberler aktarılmakla yetiniliyor, olumsuz yorum ve eleştirilere rastlanmıyordu. Yalnızca aktarılan bazı haberler, Lozan'da yaşananların tamamen Mussolini lehine olmadığı şeklindeydi. Birkaç gün sonra Türk basınına yansıyan haberler, Mussolini'nin konferans öncesi yaşanan gelişmelerden pek memnun kalmadığı ve konferansın alacağı kararlardan endişeli olduğu şeklindeydi.⁴⁶

Lozan Görüşmeleri Başlarken Türk Heyeti ve Mussolini

Mussolini'nin Lozan'a ulaşmasından bir gün sonra, Lozan'da İtalyan gazetecileri ile bir mülakat yapan Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa ise görüşmeler öncesi dostâne mesajlar vermişti. Türkiye'nin Roma Mümessili Celaleddin Arif Bey'in de hazır bulunduğu görüşmede İsmet Paşa, "İtalya'nın, karanlık ve elim günlerde Türkiye'ye karşı dostâne hareketlerde bulunduğu"nu, bu sayede de "Türk halkını İtalya'ya karşı medyun-u şükran bıraktığı"ni söylüyordu. "İtalya ile Türkiye'nin menfaatlerinin çakışmadığı"ni ve "her iki ülke arasında herhangi bir problem olamayacağını ve ilişkilerin bu şekilde devam edeceğini umduğunu" vurgulayan İsmet Paşa, "Türklerin konferanstaki taleplerinin gayet haklı olduğunu", "üstelik bu talepleri askeri zaferlerinden sonra dile getirdiklerini" de ekleyerek ifade etmişti. İsmet Paşa'nın bu son sözleri, kısmen Mussolini'nin daha önceki beyanlarına bir cevap niteliğindedir. Ardından İsmet Paşa, "İtalya ile her türlü ticari faaliyette bulunmaya hazır olduklarını" da söyleyerek mülakatı tamamlamıştı. Bu mülakattan sonra, Türkiye'nin Roma Mümessili Celaleddin Arif Bey, Mussolini'yi ziyaret ederek, İtalyan Başbakanı ile bir görüşme yapmıştır.⁴⁷ Türk kamuoyunda ise bu sıralarda çıkan tek eleştiri yine Yeni Gün gazetesine aitti.

44 Mevlüt Çelebi, *Millî Mücadele Döneminde ...*, s. 343-345.

45 "Roma'da Konferansa Gösterilen Alaka", *Tebhid-i Efkâr*, no.: 525-3553, 24 Kasım 1922, s. 3; "İtalya'nın Davası", *Hâkimiyet-i Milliye*, no.: 672, 28 Kasım 1922, s. 2.

46 "İtalya Baş Vekili Memnun Değil", *Vakit*, no.: 1784, 30 Kasım 1922, s. 1.

47 "İtalya ile Münasebetimiz Hakkında", *İkdam*, no.: 9227, 24 Kasım 1922, s. 3; "İsmet Paşa'nın Beyânâtı ve Mülâkâtı", *İleri*, no.: 1726, 24 Kasım 1922, s. 1.; "İsmet Paşa'nın İtalyan Gazetecilerine Beyânâtı", *Tanin*, no.: 42, 24 Kasım 1922, s. 1.; "İsmet Paşa'nın İtalyan Gazetecilerine Beyânâtı", *Tebhid-i Efkâr*, no.: 525-3553, 24 Kasım 1922, s. 2.; "İsmet Paşa – İtalyan Gazetecilerine Vuku' Bulan Beyânât", *Vakit*, no.: 1778, 24 Kasım 1922, s. 2.; "Bize Göre İtalyanlar, İtalyanlara Göre Biz", *Yeni Gün*, no.: 655-1032, 26 Kasım 1922, s. 2.; "İtalya Hakkında İsmet Paşa Hazretlerinin Beyânâtı", *Açık Söz*, no.: 641, 26 Kasım 1922, s. 1.

Gazete, İsmet Paşa'nın bu sözlerine karşılık Mussolini'nin konferanstaki tavrının, Türklerin kendisinden beklediklerinin tam tersi olduğunu vurgulayarak, İtalya ile Türkiye arasında beklenen yakınlığın sağlanamayacağı şeklindeki yayınlarını sürdürüyordu.⁴⁸

Konferans başlamadan önce Mussolini ile İsmet Paşa baş başa bir görüşme de yapmışlardı. İsmet Paşa hatıralarında Mussolini ile bu görüşmesinden bahsederken, kendisinin İtalya'nın konferans konusundaki tavrını öğrenmeye çalıştığını, Mussolini'nin de barış yanlısı ve Türkiye'nin taleplerine hak verir bir tarzda konuştuğunu şu şekilde anlatır:

“... Mösyö Mussolini ile de bir defa görüşmek istedim. Buluştuk. İtalya'nın nokta-i nazarına teşbis koymak istiyordum. Onunla konuşurken sulthan babsettim. Sulh olacak mı, diye sordum. Olacak dedi. Mussolini ile iktidarının büyük darbe başarılarının başında bulunduğu bir devirde konuşuyordum. Bu konuşmayı yaparken başlıca teşbis koymak istediğim; şayet İngilizler, sulhu bir çıkmaza götürürlerse ve İstanbul'da, Boğazlar'da bir harp açarlarsa, kendilerinin bu harbe iştirak etmeye ne kadar hevesli olduklarını tahmin edebilmekti. Hevesli olmadıkları intibamı aldım ... Tabliye edeceksiniz, dedim. Tabii tabliye edilecektir, cevabını verdi. İstanbul tabliye edilecektir, Boğazlar tabliye edilecektir, Gelibolu'da kimse kalmayacaktır, hiçbir komisyon tanımayız şeklinde sözlerimi tamamladım. Mussolini bunların hepsine olumlu cevap veriyordu. Konuşmaları tabliye ettikleri şaman tam tabliye edecekleri intibamı veriyordu. İngilizlerin İstanbul'da, Boğazlar'da, herhangi bir yerde kalmasına İtalya'nın muvafakat etmeyeceği intibamı teminat derecesinde söylemeye, anlatmaya çalışıyordu...”⁴⁹

Adalar meselesinde ise konuşmak dahi istemeyen Mussolini, “bu halledilmiş bir mevzudur” diyerek konuyu hemen kapatmıştı. Adaların İtalyanlarda kalması hususu, Mussolini için net bir durum olarak görölüyordu. İsmet Paşa, bu konuşmalar esnasında Mussolini'nin mağrur ve kendinden emin bir tavra sahip olduğunu anlatır:

48 “Mussolini Hâlâ Ta'vizât Peşinde”, *Yeni Gün*, no.: 655-1032, 26 Kasım 1922, s. 2.; “Bize Karşı Mussolini”, *Yeni Gün*, no.: 656-1033, 27 Kasım 1922, s. 2.

49 İsmet İnönü, *Hatıralar*, II. Kitap, (Yayıma Hazırlayan: Sabahattin Selek), Bilgi Yayınları, Ankara, 1987, s. 57-58.

“... Çok mağrurdu ve muhtelif meseleler üzerinde ciddi olarak ne fikirinden istifade etmeye ne kendisi ile bir taahhüde girmeye istidat göstermiyordu. Çok gösterişli, çok çalmlı idi. İlk gündünden itibaren, Birinci Cihan Harbi’nde İtalya’ya iyi muamele edilmemiş, mütemadiyen fedâkârlığa sevk olunmuş, yahut fedâkârlık değil, umduklarını kendilerine vermek için müttefikler hiçbir gayret göstermemiş, hülâsa eş muamelesi görmemiş bir memleketin, bir idarenin hıncını almak için ortaya atılmış bir kabraman edasını daima muhafaza etmiş ve prestij meselelerinde son derece hassasiyet göstermiştir ...”⁵⁰

Lozan görüşmeleri sırasında orada bulunan Hüseyin Cahid (Yalçın) da aynı tarihlerde Mussolini ile bir mülakat yaparak, mülakatını (sahibi olduğu ve başyazılarını kaleme aldığı) Tanin gazetesinde yayınlamıştı. Mülakatının girişinde Hüseyin Cahid Bey, Mussolini ile sadece İtalyan Başbakanı sıfatıyla görüşmediğini, “İtalya’daki son ihtilali yapan, meşrutiyeti deviren ve memleketin selâmeti nâmına bir diktatörlük tesis eden sahib-i azm ve şiddet bir faşist reis sıfatıyla da kendisiyle bir mülakat etmenin ayrı bir merakı(na sahip) ...” olduğunu yazmıştı. Mussolini’nin gazetecilerle yaptığı genel mülakata katılmayan Hüseyin Cahid Bey, kendisiyle daha rahat görüşebilmek için uygun bir zaman aradığını ve bulduğu ilk fırsatta da İtalyan Başbakanı ile görüştüğünü belirtir. Hüseyin Cahid Bey’in Mussolini ile mülakatı da tamamen Lozan’da yapılacak görüşmeler hakkında olmuştur. Hüseyin Cahid, Mussolini’yi “hiç korku verecek bir sima değil” diyerek tanımlar ve hemen ardından mülakatta neden Lozan dışında bir konuya – özellikle de Mussolini’nin iktidara gelişi ve ardından yaşananlara – değinmediğini açıklamıştır. Mussolini iktidarına kısmen olumlu bir mesaj da içeren bu açıklama, aslında genel manada Türk kamuoyunda var olan sessizliğin anlaşılmamasına da katkı yapmaktadır:

“İtalyan siyâset-i dâhiliyyesi bi-t-tab’i bir yabancı için mevzû-i bahs olacak bir mesele değildir. Bu noktaya hiç temâs etmemekle beraber faşistler reisini

50 İsmet İnönü, *Hatıralar*, II. Kitap, s. 58.

gösterdiği ısrardan ve metânetden dolayı tebrik etmek istediğimi saklayamadım."⁵¹

Hüseyin Cahid mülakat sırasında da birkaç kez Mussolini'ye İtalya iç siyasetine girmek arzusunda olmadığını belirtmiştir. Hüseyin Cahid'in, ısrarla İtalya'nın iç siyasetine karışmama vurgusu, dönemin Türk yetkilileri ve kamuoyunun İtalya hakkındaki genel kanaatinin bir yansımasıdır. Türk kamuoyu, İtalya'da yaşananların İtalyanların iç meselesi olduğunu vurgulayan, faşist iktidar hakkında olumlu ya da olumsuz bir açıklama yapmayan hatta (Hüseyin Cahid'in yaptığı gibi) verilen mücadeleye saygı duyulduğunu ifade eden bir tavır içindedir. Yine Hüseyin Cahid, mülakat sırasında Mussolini'nin gayet samimi olduğunu, yazılmamak kaydıyla da kendisine birçok konuda görüşlerini açıkladığını belirtir. Yazılmamak kaydıyla söylediği sözlerin de Türkiye'nin lehine olan konular olduğunu özellikle vurgular. Mussolini'nin mülakatta söyledikleri, İsmet Paşa ile yaptığı mülakatta ifade ettiğine benzer şeylerdir. Hüseyin Cahid, daha önce Türkiye hakkındaki olumsuz beyanlarının kendisinde soru işaretleri oluşmasına neden olan Mussolini'nin, "hak" ve "eşitlik" çerçevesinde izleyeceği siyasetle Türkiye'nin lehine bir tavra döneceğini düşündüğünü belirtir. Mussolini'nin daha önceki beyanlarında ifade ettiği "Türkiye'nin hakkını vermeli" sözü üzerinden mülakatı ilerleten Hüseyin Cahid, mülakatını iki tarafın da birbirini anlayıp, destek olabileceği gibi bir hava oluşturma kaygısında olduğunu ima eden bir üslupla gerçekleştirmiştir.⁵²

Hüseyin Cahid'in Lozan'da Mussolini'ye karşı bu tavrının tamamen konferanstan beklentilerle ilgili olduğu ilerleyen yıllarda yazdıklarıyla daha da netlik kazanacaktır. Mussolini iktidara geldiği dönemde İtalya'da yaşananlar ve Mussolini hakkında hiç yazı yazmayan, sadece Lozan'da yukarıda bahsettiğimiz mülakatı gerçekleştiren ve orada da İtalya'daki iktidar değişimini bir iç sorun olarak gören, hatta verdiği mücadeleye saygı duyduğu ifadeleriyle Mussolini'nin, "memleketin selâmeti nâmına bir diktatörlük tesis ettiği"ni söyleyen Hüseyin Cahit, İkinci Dünya Savaşı öncesi Türkiye ile İtalya ilişkilerinin yeniden gerginleştii dönemlerde Mussolini ve İtalya aleyhine oldukça sert yayınları ile

51 Hüseyin Cahid, "İtalya Baş Vekili Mösyö Mussolini İle Mülakat", *Tanin*, no.: 47, 29 Kasım 1922, s. 1.

52 Mülakatın detaylarında Lozan'da görüşülecek konular mevzusu tartışıldığından, ayrıntılar burada incelenmemiştir. Mülakatın detayları için ayrıca bkz. Mevlüt Çelebi, *Milli Mücadele Döneminde ...*, s. 348-349.

dikkat çekecektir. Hüseyin Cahit'teki bu tavır, benzer olarak Türkiye'deki birçok fikir adamı için de geçerlidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, yayınladığı *Fikir Hareketleri* isimli dergide, faşizm ve İtalya aleyhine birçok yazı yayınlayan Hüseyin Cahit, İtalya'da faşist idare aleyhine Avrupalı birçok fikir adamının yazıları ile birlikte, Carlo Sforza ve Francesco Saverio Nitti gibi faşist iktidar döneminde ülke siyasetinden uzaklaştırılmış olan İtalyan devlet adamlarının yazılarını da tercüme ederek yayınlamıştı. Bu şekilde İtalyan faşizmi aleyhine birçok yayın yapan Hüseyin Cahit 1934 yılında yazdığı bir yazıda, Mussolini ve faşistlerin iktidara gelişleri ile ilgili görüşlerini – Lozan'daki mülakatı sırasındaki tavrının tam aksine - şöyle açıklıyordu:

“(Mussolini) İtalya'nın dabilî gidişinden, fırkalar arasındaki nifaktan ve bunun doğurduğu zaafıtan istifade ederek Roma üzerine yürüyüş hareketini yaptı ve kazara muvaffakiyete erişti. Roma üzerine yürüyüş hiçbir fikir, meslek, felsefe namına yapılmış bir kıyam değildi, bir inkılâp hareketi olarak düşünülmemişti... O zamana kadar (Mussolini) sosyalist idi, anarşistliğe muhîp idi. Ondan sonra kılıktan kılığa girdi ...”⁵³

Sonuç

Türk kamuoyu İtalya'da Mussolini ve faşistlerin iktidara gelişini çok büyük oranda sessizlikle karşılamıştır. Yaşanan gelişmeler tarafsızlıkla aktarılmaya çalışılmış, İtalya'da yaşananlar İtalyanların kendi sorunları olarak algılanmıştır. Mussolini'nin iktidara gelişi hakkında Hüseyin Cahit'in o dönemki tavrı ile ilerleyen yıllardaki tavrı arasındaki farklılık, aslında Türk kamuyunun geneli için geçerli olan bir durumdur. Yine Hüseyin Cahit'in Lozan'da Mussolini ile yaptığı mülakat, Türk kamuoyunun Mussolini iktidarı sonrası olumlu ya da olumsuz bir taraf durumuna girmeyerek daha tarafsız ve sessiz bir tavır takınmasının nedenleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Öncelikli olarak, dış politikada tamamen Lozan Konferansı'na ve yapılacak anlaşmaya odaklanmış olan Türkiye, konferansta önemli aktörlerden olan İtalya ile ilişkileri daha da sertleştirecek bir tavra girmek istemiyordu. Bu açıdan özellikle devlet adamları İtalya'daki faşist iktidar ve onun lideri Mussolini hakkında sert yorumlarda bulunmaktan kaçınmışlardı. Bu durum İtalya'daki iktidar değişikliğine olumlu bakıldığı ve faşist

53 Hüseyin Cahit, “Benim Anladığım Faşizm”, *Fikir Hareketleri*, Sene: 1, Cilt: 2, Sayı: 32, İstanbul, 31 Mayıs 1934, s. 81-82.

darbenin desteklendiği gibi bir anlama gelmemektedir. Zira benzer olarak övgü ve destek içeren beyânlarda da bulunmamışlardı. Devlet adamlarındaki suskunluğun en temel gayesi, Lozan'da Türkiye taleplerini kabul ettirene kadar İtalya ile herhangi bir münakaşaya girilmek istenmemesiydi.

Türk gazeteleri ve yazarları da benzer olarak dış politikada Lozan'dan çıkacak sonuca odaklanmış durumdaydılar. Basın da İtalya'daki gelişmeler hakkında, uluslararası ajansların haberlerini aktarmakla yetinmiş, yorum ve eleştiriyi girmekten kaçınmıştı. Hatta çoğu zaman sertlik oluşturabilecek gelişmeler görmezden geliniyor, Mussolini'nin Türkiye aleyhine sert beyanları dahi basının büyük kısmı tarafından haberleştirilmiyordu. Fakat Mussolini'nin Türkiye'nin bağımsızlığını dahi hiçe sayan bazı beyanları sonrası basında – özellikle Yeni Gün gazetesinde – sert eleştiriler yer almaya başlamıştı.

İtalya'daki gelişmeler hakkındaki bu sessizlikte, iç politikada yaşanan hızlı gelişmeler de dış politikada Lozan'a odaklanması kadar etkili olmuştu. Mussolini'nin iktidara gelişinden iki gün sonra Türkiye'de saltanat kaldırılmış, sadece halife ünvanı kalan Sultan Vahdettin birkaç gün sonra İstanbul'dan ayrılmış ve yerine Abdülmecit Efendi halife seçilmişti. Türkiye'de bundan böyle halifenin konumunun nasıl olacağı da bu gelişmeler sırasında sürmekte olan tartışmalardandı. Diğer taraftan Mudanya Mütarekesi sonrasında İstanbul'da Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin idareyi devralması çalışmaları devam etmekte ve İstanbul'un durumu tartışılmaktaydı. Ağırlıklı olarak bu önemli ve yoğun tartışmalara odaklanan Türk kamuoyu tarafından İtalya'daki hükümet değişikliği gereği kadar ele alınamamıştı. Oysa bu değişiklik İtalya'nın Lozan Konferansı'ndaki tutumunu etkileyecek ve mütareke döneminde müttefiklerinden ayrılarak Milli Mücadele Hareketi'ne sempati ile bakan İtalya'nın konferans sırasında Türk taleplerinin karşısında yer almasına neden olacaktı.

Kaynaklar

Gazete ve Dergiler

Açık Söz

Akşam

Fikir Hareketleri

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

İleri

Sabah (Peyâm-ı Sabah)

Tanin (Renin)

Tercüman-ı Hakikat

Tevhid-i Efkâr

Vakit

Yeni Gün

Resmî Yayınlar

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi (1960) Devre: 1, İctima Senesi: 3, Cilt: 24, 137. İctima, T.B.M.M. Matbaası, Ankara.

İnceleme Eserler

ÇELEBİ Mevlüt (1999) *Milli Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri*, Dışişleri Bakanlığı Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ankara.

GRASSİ Fabio L. (2003) *İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923: Kamuoyu ve Dış Politika*, (Çevirenler: Nevin Özkan – Durdu Kundakçı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

GRASSİ Fabio L. (2014) *Türk-İtalyan İlişkilerinde Açı Bilinenler*, (Çeviren: Sadriye Güneş), Tarihçi Kitabevi, İstanbul.

GUİCHONNET Paul (1998) *Mussolini ve Faşizm*, (Çeviren: Tanju Gökçöl), İletişim Yayınları, İstanbul.

İNÖNÜ İsmet (1987) *Hatıralar*, II. Kitap, (Yayıma Hazırlayan: Sabahattin Selek), Bilgi Yayınları, Ankara.

KOLOĞLU Orhan (2010) *Osmanlı Dönemi Basımının İçeriği*, Cilt: I, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, İstanbul.

KURTCEPHE İsrail (1995) *Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

SAVELLİ A. (1940) *İtalya Tarihi*, Cilt: II, (Kısmen Genişletenler: Fernand Hayward – Albert Falcionelli), (Türkçe'ye Çeviren: Galip Kemali Söylemezoglu), Kanaat Kitabevi, İstanbul.

YALÇIN E. Semih (2004) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I – Kaynaklar*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Makaleler

ÇELEBİ Mevlüt (1998) "Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri", *Belleten*, Cilt: LXII, Sayı: 233, TürkTarih Kurumu Yayını, Ankara.

- KÖSTÜKLÜ Nuri (Ağustos 1989) “Türk Arşiv Belgelerine Göre Anadolu'da İtalyan İşgal Metodu”, *Askeri Tarıh Bülteni*, Yıl: 14, Sayı: 27, Genelkurmay Askeri Tarıh ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- KÖSTÜKLÜ Nuri (2000) “Türk Arşiv Belgeleri Işığında Atatürk Dönemi Türk-İtalyan İlişkilerine Dair Bazı Düşünceler”, *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi – Bildiriler (25-29 Ekim 1999, Türkistan-Kazakistan)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- KURTCEPHE İsrail (1994) “Osmanlı Parlamentosu ve Türk-İtalyan Savaşı (1911-1912)”, *OTAM – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarıhi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 5, Ankara.
- ÖZGİRAY Ahmet (1990) “Türk-İtalyan Siyasi İlişkileri (1921-1930)”, *Tarıh İncelemeleri Dergisi*, Sayı: V, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir.
- TONGUL Neriman (Şubat 2000) “Türk-İtalyan İlişkileri (1870-1923)”, *Askeri Tarıh Bülteni*, Yıl: 25, Sayı: 48, Genelkurmay Askeri Tarıh ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara.

Burdur Halkevi ve Faaliyetleri (1935-1951)

Sevilay ÖZER

Yrd. Doç. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi.

E-mail: sevilayozzer07@gmail.com

Geliş Tarihi: 17/06/2015 Kabul Tarihi: 7/12/2015

ÖZ

ÖZER, Sevilay, **Burdur Halkevi ve Faaliyetleri (1935-1951)**, CTAD, Yıl 11, Sayı 22 (Güz 2015), s. 331-362.

Atatürk ilke ve inkılâplarının halk tarafından benimsenmesini hedefleyen ve bu uğurda çaba gösteren halkevleri aynı zamanda yaygın eğitimin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır. 19 Şubat 1932'de başta Ankara olmak üzere 14 ayrı il merkezinde açılan halkevlerinin sayısı zaman içerisinde artış göstererek toplamda 478'e ulaşmıştır. *"Dil-Tarih ve Edebiyat"*, *"Güzel Sanatlar"*, *"Temsil"*, *"Spor"*, *"Sosyal Yardım"*, *"Halk Dershaneleri ve Kurslar"*, *"Kütüphane ve Neşriyat"*, *"Köycülük"*, *"Müze ve Sergi"* den oluşan dokuz şube ile faaliyetlerini yürüten halkevleri, toplumun sosyo-kültürel gelişimine büyük katkı sağlamış, geleneksel toplumdaki modern topluma geçişin dinamizmini oluşturmuştur. Çalışmamıza konu olan Burdur Halkevi, 22 Şubat 1935'de kurulmuştur. Halkevlerinin kapatılması kararının alındığı 1951 yılına kadar geçen 16 yıllık süreçte, Burdur Halkevi'nde; çok sayıda konferans düzenlenmiş, temsiller verilmiş, okuma-yazma kursları açılmış, sportif aktivitelere zaman ayrılmış, köylere düzenlenen geziler vesilesiyle köylüyle yakın bir bağ kurulmaya çalışılmış ve ihtiyacı olan halka yardım eli uzatılmıştır. Burdur'un Cumhuriyet şehri kimliğinin oluşmasında önemli rol oynayan, toplumun her kesiminden insanı bünyesinde toplayan, Burdur Halkevi, *"Ülker"* ve *"Burdur"* dergilerini yayınlamıştır. Burdur Halkevi'nin daha önce hiçbir çalışmaya konu olmamasının büyük bir eksiklik olduğu düşünüldüğünden, söz konusu halkevinin kuruluşundan kapatılışına kadar geçen süreçteki faaliyetleri bu çalışmada irdelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Burdur Halkevi, Burdur, Ülker, Cumhuriyet

ABSTRACT

ÖZER, Sevilay, **Burdur Community Center (1935-1951)**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 331-362.

Community centers (Halkevleri), which aimed the adoption of Atatürk's principles and revolutions by the society and which exerted efforts for this purpose, also constitutes one of the idealist examples of the informal education. The total number of community centers which were initially founded in February 19, 1932 in 15 cities including Ankara, within time passage, reached 478 nationwide. Community centers, which conducted its activities under nine branches, that are, "*Language-History and Literature*", "*Fine Arts*", "*Theatre*", "*Sports*", "*Social Assistance*", "*Public Classrooms and Courses*", "*Library and Publication*", "*Village Politics*", "*Museum and Exhibition*" provided substantial contribution to the socio-cultural development of the society and constituted dynamics of the transformation from the traditional society to the modern society. The Community Center in Burdur province, which is the central topic of this study, was founded in February 22, 1935. Through the 16 year-period until 1951, when it was abolished, Burdur community center conducted many conferences, plays, reading-writing courses, sports activities. Through the excursions to the villages, it aimed to create closer relations with the villagers; and assistance was provided to those who were in need. Burdur Community Center played a significant role in construction of the republican identity of the province and managed to gather many people from various segments of the society. It had published two periodicals named "*Ülker*" ve "*Burdur*". Activities between the foundation and the abolishment of the community center, which is the subject matter of the present study, has been investigated as the referred center has not been the topic of any academic study hitherto.

Keywords: Burdur Community Center, Burdur, Ülker, Republic

Giriş

Cumhuriyet'in ilk yıllarında siyasal, sosyal ve kültürel alanda pek çok inkılâp yapılmıştır. Ancak okuryazar oranının çok düşük olduğu, halkın yüzde sekseninin köylerde yaşadığı bu süreçte inkılâplar halk tarafından tam manasıyla anlaşılammıştır. Yapılan devrimlerin başarılı olması ve kalıcılığının sağlanabilmesi için halkın destek vermesi gereklidir. İşte bu noktada halkçılık anlayışının da gereği olarak halka ulaşmak zaruri bir hâl almıştır.

Halkevlerinin kuruluş sürecini, 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın başlaması tetiklemiştir. Söz konusu bunalımın atltilması kolay olmamış, 1923-1929 yılları arasında uygulanan liberal ekonomi sarsılmıştır. Hali hazırdaki ekonomik sorunlara 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın

başarısızlığı da eklenince rejimde bir sertleşme görülmüştür.¹ Zira 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kısa süre içerisinde büyük ilgi görmesi, rejim karşıtlarının bu parti etrafında toplanmasıyla sonuçlanmıştır. Gelinek noktada, Kemalist inkılâbın halkın gönlüne yeterince girememiş ve tam olarak idrak edilememiş olması halkevlerinin kuruluşunun en önemli gerekçesini teşkil etmiştir.²

Halkevlerinin açılışında II. Meşrutiyet Döneminde kurulan Türk Ocağı deneyiminden de yararlanılmıştır. Türkçülük akımının bir uzantısı olarak kurulan Türk Ocakları, Balkan Savaşları sonrasında ulusal bilincin oluşturulmasına çalışmıştır.³ Cumhuriyet'in ilk yıllarında kültürel alandaki faaliyetleri ile dikkat çeken Türk Ocakları, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla birlikte Cumhuriyet Halk Fırkası karşısında siyasi bir tehdit olarak görülmüştür. Türk Ocakları Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşunu coşkuyla karşılaması, yine belediye seçimlerinde bazı Türk Ocağı şubelerinin seçimlere karışması ve Serbest Cumhuriyet Fırkası lehinde tutum takınması, Türk Ocaklarının kapatılmasıyla sonuçlanacak süreci başlatmıştır.⁴

Halkevlerinin kurulması kararı, Türk Ocakları'nın kapatılmasının ardından toplanan Cumhuriyet Halk Partisi'nin 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasındaki Üçüncü Büyük Kongresi'nde alınmıştır. Yapılan hazırlıkların ardından 19 Şubat 1932 tarihinde halkevleri resmi olarak faaliyete geçmiştir.⁵ Eski Türk Ocağı binası yeni halkevinin genel merkezi olmuştur. Bu tarihte 14 ayrı şehirde halkevi açılmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından desteklenen halkevlerinin başkanları, öyle ki bazı illerde parti başkanları, vali ya da belediye başkanlarıdır.⁶ CHP Genel Sekreteri Recep Peker, açılışta yaptığı konuşmada halkevlerinin amacını “*Cumhuriyet Halk Partisinin Halkevleri ile takip ettiği gaye milleti şuurlu, birbirini*

1 Anıl Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, İstanbul 2000, s. 91-92.

2 Asım Karaömerlioğlu, *Orada Bir Köy Var Uzaktadır Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 56-58.

3 Zeki Ankan, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.6, S.23, 1999, s. 262-263.

4 Nurcan Toksoy, *Halkevleri – Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak-*, Orion Yayınevi, Ankara 2007, s. 23-27.

5 Çeçen, *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri...*, s. 92-95. Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi, 1983, s. 87.

6 Nurettin Güz, *Tek Parti İdeolojisinin Halkevleri Dergileri (1932-1950)*, Ankara 1995, s. 14-15.

anlayan, birbirini seven, ideale bağlı bir halk kütlesi halinde teşkilatlandırmaktır.” diyerek açıklamıştır.⁷

Dokuz ayrı kolda faaliyet gösteren halkevleri, Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, İnkılâpçılık prensipleri çerçevesinde halkı kucaklamayı hedeflemiştir.⁸ Bunlar, Dil-Tarih ve Edebiyat, Güzel Sanatlar, Temsil, Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Neşriyat, Köycülük, Müze ve Sergi şubeleridir.⁹ Eğitim ve kültür yuvası olarak kurulan halkevlerinin en önemli çalışma konularını, okuma-yazma seferberliği, halk eğitiminin desteklenmesi, halkın bilgi, görgü ve işgücü düzeyinin yükseltilmesi oluşturmaktadır.¹⁰ Kitleleri birleştiren kaynaştıran halkevleri adından da anlaşılacağı üzere halka kucak açmıştır. Rauf İnan halkevlerinde yaşanan coşkuyu şöyle anlatır: “Günlük işlerinden kalan her anı bayramıyla, pazaryla, sabahıyla, akşamıyla Halkevlerine adanlar, bundan kendileri için hiçbir karşılık beklemeyenler, en ufak bir çakar düşünmeyenler, yığınlar, küteller bugün kavranamaz artık. O iradeyi, o coşkuyu, o ruhu ne yazı, ne sözle, ne müzik, ne resimle, biçimci sanatların hiç biriyle deyimlendirmek olanaklı yoktur. Onu ancak temsil sanatı somutluğu, aydınlığıyla gözler önünde canlandırabilir ve kâfalara, gönüllere aktarabilir belki.”¹¹

19 Şubat 1932’de 14 ayrı yerde açılan halkevlerinin sayısı, gösterilen gayret ve çabaların sonucudur ki zaman içerisinde 478’e, aynı amaçla kurulan daha küçük yerlerdeki halkodalarının sayısı ise 4322’ye ulaşmıştır.¹² Sayıları ve çalışma alanları gittikçe artan halkevlerinin işleyişi hakkında Gediz dergisindeki yazısında İbrahim Gökçen şunları anlatmıştır: “..Yurdum tarihine mi temas etmek istersiniz? Folklor ile mi uğraşacaksınız?.. Sizce en emin yol ve rehber Halkevlendir. Yurtta seyahat edip vatan

7 Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri (1932-1951-1963), İstanbul 1963, s. 22. Halim Baki Kunter, Ülkü dergisindeki makalesinde halkevlerinin önemini “gelecekteki hayatımızın döğüdüğü potalar, döğüdüğü ocaklardır” diyerek anlatmıştır. Halim Baki Kunter, “Halkevleri ve Halkodaları”, III. Seri, Ülkü, C.2, S.15, Mart 1948, s. 3.

8 Emin Bilgiç, “Halkevleri ve Halkodaları”, Ülkü Milli Kültür, C.7, S.75, 1 İkinciteşrin/Kasım 1944, s. 13-14.

9 Şerafettin Zeyrek, *Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)*, Ankara 2006, s. 45. Emin Hekimgil halkevlerinin faaliyeti hakkında şunları söylemiştir: “Sergi ve güzel sanatları seviren, köycülük ve spor kollarıyla canlılık yaratan, millî günlerde tören yaparak halkı bağrında toplayan, temsil ve eğlenceleriyle, konferans ve kurslarıyla öğretici olan Halkevleri büyük eğitim ve öğretim merkezi haline gelmişlerdir.” “Halkevleri İşe Yararlıyor mu?”, Ülkü, III. Seri, C.3, S.28, Nisan 1949, s. 8.

10 Anıl Çeçen, “Toplum Kalkınması ve Halkevleri”, *Halkevleri Dergisi*, C.5, S.68, 1972, s. 2.

11 Rauf İnan, “Halkevi Coşkusu”, *Halkevleri Dergisi*, S.76, 1973, s. 20.

12 Şevket Evliyagil, “Halkevlerinin Dayandığı İlkeler”, *Kemalizm*, S.60, 1967, s. 27.

güzelliklerini mi göreceksiniz? Köylümüzle temas edip onun rubuna nüfuz mu etmek istiyorsunuz? İşte size daima kapılarını açık tutan ve her imkânı hazırlayan Halkevi! Millî ve medeni müzikle meşgul olmak mı istiyorsunuz, şairlerimizi, sanatkârlarımızı tanımak emelinde misiniz? Gene size en kestirme yol, Halkevi yoludur.”¹³ Bir döneme damgasını vuran halkevleri 8 Ağustos 1951 tarihinde kabul edilen kanunla kapatılmıştır.¹⁴ Bu dönemde eğitim ve kültür kurumlarının sayısı 5000’e yaklaşmıştır.¹⁵

Bu çalışmada Burdur Halkevi’nin faaliyetlerinin yanı sıra Burdur ili dâhilindeki Tefenni, Karamanlı, Bucak ve Yeşilova halkevlerine de yer verilmiştir. Söz konusu halkevleri hakkında ayrı bir çalışma yapacak kadar teferruatlı bilgi olmadığından, konuyu tamamlaması açısından mevcut bilgiler, Burdur Halkevi başlığı altında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Burdur Halkevi’nin Açılışı

Burdur Halkevi’nin açılmasına yönelik talep 17 Haziran 1934 tarihinde yapılmıştır. Sekiz aylık bir süreç sonunda 22 Şubat 1935 tarihinde ise halkevi faaliyete geçmiştir.¹⁶ Geniş bir halk kitlesinin katıldığı açılış programına ilgi çok büyüktür. Halkevi Başkanı (aynı zamanda Belediye Başkanı) Rıza Erdem ile Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi Başkanı Şöhret Yüksel açılışta bir konuşma yapmıştır. Rıza Erdem konuşmasında halkevlerinin önemine değinerek “*Arkadaşlar, halk terbiyesinin ocağı ulusal kültürün kaynağı Halkevleridir. Büyük firkanızın sembolü olan ve çok yüksek mana taşıyan altı ok buradan fırlayacak buradan beyecanlanan gönüllerde gerilmiş yayını bulacaktır*” demiştir. Konuşmalara müteakiben “*Himmetin Oğlu*” adlı piyes temsil edilmiştir. İlk etapta işler hale getirilen şubelerin başkanları şunlardır: Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi Başkanı Muallim Şöhret Yüksel, Temsil Şubesi Başkanı Muallim Haydar Kuzucu, Spor Şubesi Başkanı Ziraat Bankası Memuru Selami Başakıncı, Sosyal Yardım Şubesi Başkanı Serbest Doktor Haydar Ömer, Köycülük Şubesi Başkanı Baytar Müdürü Ulvi Gökçen, Kütüphane ve Neşriyat Şubesi Başkanı Muallim Rüştü Yavuz’dur.¹⁷ 1937 yılı itibarıyla aktif şube sayısı yedidir:

13 İbrahim Gökçen, “Yurt Sevgisi ve Halkevi”, *Gediz*, S.66, 1943, s. 2.

14 *Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri...*, s. 35. Halkevlerini kapatan kanunun içeriği için bkz. *age.*, s. 35.

15 Rauf İnan, “Halkevi Ülküsü, Gerçeği ve Tragedyası”, *Halkevleri Dergisi*, C.5, S.65, 1972, s. 9

16 *Başbakanlık Cumhurbaşkanlığı Arşivi (BCA)*, Fon Adı: 490.1/ Yer No: 629.72.1.

17 *BCA*, 490.1/ 971.756.2

Üye	Şube Adı	Oluşturulan Komiteler
7	Dil-Tarih ve Edebiyat	Başkan : Kùltür Direktörü K. Kulabař Delege : Ortaokul Öğr. A. Selçuk Üye: :Ortaokul Öğr. Salih Demirel
24	Müzik	Başkan : Ortaokul Musiki Öğr. Fahriye Bilge Delege : Gazi Okulu Öğr. Cemil Uğurlu Üye : C.H.P. Sekreteri Rahmi Uğur
20	Gösteri	Başkan : Gazi Okulu Baş Öğr.Hüseyin Gülyurt Delege : Gazi Okulu Öğr. Nuri Aykut Üye : Gazi Okulu Öğr. Şükrü Korkmaz
103	Spor	Başkan : Mektupçu İsmail Hakkı Tuncel Delege : Ortaokul Sekreteri Rasim Yeldurıs Üye : Nafia Fen Memuru Nuri Gün
40	Sosyal Yardım	Başkan : Sıhhat Müd. Şükrü Göksu Delege : Diş Doktoru Feyzi Bayrak Üye : Eczacı Etem Ruhi Yeşilyurt
22	Kütüphane ve Neşriyat	Başkan : Ziraat Bank. Muhasebecisi Kerim Delege : Ortaokul Öğr. Osman Dilmaç Üye : Ortaokul Öğr. Mehmet Yağlıkçı
75	Köycülük	Başkan : Dava Vekili Nuri Artok Delege : Çiftçi Fahri Kayaalp Üye : Hususi İdare Başkâtibi Mustafa
291	Toplam ¹⁸	

1941 yılında Burdur Halkevi'nin şube sayısı dokuza çıkarılmıştır. Bu dönemde Halkevi Başkanlığı'nı vilayet idare heyeti azalarından Eczacı Hüsnü Onat yürütmektedir.¹⁹ Burdur Halkevi Başkanlığı görevini yürüten isimler ise yıllara göre şöyledir:

(1935-Haziran 1936'ya kadar) Burdur Belediye Başkanı Rıza Erdem²⁰

1936-1937 Ziraat Bankası Burdur Şubesi Müdürü Kamil Başkan²¹

18 *BCA*, 490.1/ 629.72.1.

19 *BCA*, 490.1/ 630.75.1

20 *BCA*, 490.1/ 971.756.2

21 *BCA*, 490.1/982.809.1 Ayrıca bkz. *BCA*, 490.1/ 965.736.2. 490.1/ 1110.56.1

1939²²-1940 Dış Hekimi Fevzi Bayraktar²³

1941-1942 Eczacı H. Hüsnü Onat²⁴

1942 Hakkı Bicioğlu

1944 Ortaokul Müdürü Zekai Yörüker

1946²⁵-1950 yıllarında Emin Kutsal²⁶

1951 yılında ise Cevdet Ukav'dır.²⁷

Burdur Halkevi'nin ardından, Tefenni, Bucak, Karamanlı ve Yeşilova'da halkevleri açılmıştır. İlçelerden Tefenni Halkevi 21 Şubat 1937 günü çalışmaya başlamıştır. İlçe halkevinde Köycülük, Spor ile Kütüphane ve Neşriyat şubesi hemen faaliyete geçirilmiştir. Açılış töreninden sonra yapılan seçimde Spor Şubesi Başkanlığı'na Askerlik Şubesi Reisi Bayram Şengün, Köycülük Şubesi Başkanlığı'na Hâkim Sabri Öztürk, Kütüphane ve Neşriyat Şubesi Başkanlığı'na Mahmut Öncel getirilmiştir. Bucak ve Karamanlı'da halkevinin açılması kararı 1939 yılı Şubat ayında verilmiştir. Bucak Halkevi'nde Gösteri, Spor, Kütüphane ve Neşriyat, Karamanlı nahiyesinde ise Kütüphane ve Neşriyat ile Spor ve Köycülük şubeleri oluşturulmuştur. Nüfusu 2000'den fazla olması sebebiyle Ağlasun'da da halkevi kurulması için girişimde bulunulmuş ancak burada halkevinin yaşatabilecek eleman sayısının yetersiz oluşu ve en azından üç şubeyi içine alacak uygun bir yapının olmamasından dolayı gerekli izin alınamamıştır.²⁸

Yeşilova Halkevi binasının yapımına 1939 yılında başlanmışsa da²⁹ ancak 1947 yılında açılabilmiştir. Yeşilova CHP Başkanlığı'nın 2 Şubat 1946 tarihinde Yeşilova Halkodası'nın Halkevi'ne çevrilmesi yönündeki talebinin kabul

22 "Burdur'u Niçin Çıkıyoruz", *Burdur*, C.1, S.1, Şubat 1939, s. 1.

23 *BCA*, 490.1/1044.1012.3.

24 *BCA*, 490.1/ 1044.1012.3. *BCA*, 490.1/ 1121.90.1.

25 *BCA*, 490.1/935.631.1.

26 "Halkevlerinin 18 inci Yıldönümü", *Yeni Burdur*, 23 Şubat 1950.

27 "CHP Eski Binasının Tahliyesi İstendi", *Fedayi*, 4 Eylül 1951.

28 *BCA*, 490.1/ 953.693.1.

29 *BCA*, 490.1/ 629.72.1

edilmesiyle Yeşilova Halkevi, 1947 yılında açılmıştır.³⁰ Yeşilova Halkodası'nın Halkevine çevrilmeden önceki başkanı Hasan Tekin'dir.³¹

Tefenni Halkevi'nin tespit edilebilen başkanları ise şöyledir:

1937 Abdullah Ekinci

1939 İdiris Aykon

1941 Öğretmen Mahmut Öncal

1942 Maliye Memuru Musa Kazım Candegör

1944 Nuri şanlı

1946 Hüseyin Öncül

1947 Ahmet Özekim

1948 Sıtma Savaş Tabibi Talat Hakyemez³²

1949 Ortaokul Müdürü Mitat Erden³³

1950 Fevzi řanlı³⁴

Karamanlı Halkevi'nin Başkanları

1941 Öğretmen Salahattin Togay

1943 Mehmet Kurt

1946 Nuri Balköse

1947 Cemil Güçlü³⁵

Bucak Halkevi'nin Başkanları

1939-1941 Hulusi Alpata

1942 Mehmet Cemil Öztürk

1944 Öğretmen Halil Gürpınar

1946 Halil Kart

30 *BCA*, 490.1/ 953.693.1

31 *BCA*, 490.1/935.631.1.

32 *BCA*, 490.1/935.631.1.

33 "Tefenni Halkevi Başkanlığı", *Bucak*, 7 Aralık 1949.

34 *BCA*, 490.1/935.631.1.

35 *BCA*, 490.1/935.631.1.

1948 Mehmet Ali Ünal³⁶

1950 Osman Şan³⁷

Burdur Halkevi'nin Bütçesi

Halkevleri vilayet fırka heyetlerinin temin edeceği gelir ile idare edilmişlerdir. Genel Sekreterlik bu noktada halkevlerine özel bir talimat göndererek kendilerine tahsis edilen paranın belirli bir plan dâhilinde harcanmasını istemiştir.³⁸ Burdur Halkevi'ne ayrılan bütçe miktarının tümü tespit edilememişse de 1935 yılında vilayet hususi bütçesine halkevlerine ve hayır cemiyetlerine yardım adı altında 4500 liralık bütçe verildiği bilinmektedir.³⁹ 1937 yılında 4371 lira⁴⁰, 1939 yılında 4200 lira⁴¹, 1940 yılında 5300 lira ayrılmıştır.⁴² 1941 yılında vilayet hususi muhasebe bütçesinden halkevlerine 3975, belediye bütçesinden 300 lira verilmiştir. 1942 yılında vilayet hususi muhasebe bütçesinden halkevlerine 3000 lira, 1943 yılında ise 4000 lira ayrılmıştır.⁴³ Ancak maddi olanakların yeterli olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira imkânsızlıklar nedeniyle halkevinin çalışmalarının zaman zaman sekteye uğradığı görülmektedir.⁴⁴ Örneğin Tefenni kaza merkezinde faaliyette olan bina çok küçük olduğundan, 1940 yılında yeni bir bina yapımı için teşebbüse geçilmişse de ödenek yetersizliğinden bu mümkün olamamıştır.⁴⁵

1945 yılında Burdur milletvekillerinin seçim çevrelerinde yaptıkları incelemeler neticesinde Burdur Halkevi'ne ilişkin verdikleri bilgilerde de maddi yetersizlik dikkati çekmektedir: “Halkevi memurlarına maaş verilemediği gibi çalıştırılan diğer elemanlara da ücret verilememektedir. Kütüphane memuru dahi ücretsiz çalıştırılmaktadır. Geçen yıl hususi idare, partiye 4000 liralık bir tahsisat ayırmıştır. Bu yıl bu miktarı 6500 liraya çıkarmış ve bunun içinden 2700 lirası Halkevi ihtiyaçlarına

36 BCA, 490.1/935.631.1.

37 “Halkevinde Yapılan Tören”, *Bucak*, 27 Şubat 1950.

38 Toksoy, *Halkevleri – Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak...*, s. 38.

39 BCA, 490.1/1480.40.1.

40 BCA, 490.1/ 629.72.1.

41 BCA, 490.1/1480.40.1.

42 BCA, 490.1/ 1675.827.2.

43 BCA, 490.1/1480.40.1

44 BCA, 490.1/ 1675.828.2.

45 BCA, 490.1/ 1675.827.2.

ayrılmıştır. Fakat bu tahsisatın sene sonuna kadar verilip verilemeyeceği henüz belli değildir. Halkevinde bütün faaliyet kolları teşekkül etmiş bulunuyorsa da bunlar içinde ancak Müzik ve Temsil kolları göze görünür bir faaliyet gösterebilmektedir. Diğer kolların da faaliyete geçememelerinin yegâne sebebi parasızlıktır.”⁴⁶

1948 yılında CHP İl İdare Kurulu Başkanı Hüseyin Otan’ın CHP Genel Merkezi’ne gönderdiği raporda da benzer açıklamalara yer verilmiştir: “Burdur Halkevi Temsil ve Müzik kollarında bulunan gençler çok bevesli ve müstait olup sık sık temsil ve konserler vermektedirler. Civar il ve ilçelerimize giderek oralarda müsamere ve konserler tertip etmek ve iki memleket gençliği arasında samimi bir kaynaşma yaratmak arzusunda iseler de bütçelerinde yeter miktarda ödenekleri bulunmadığından turneye çıkma imkânları hâsıl olamamaktadır. Dil ve Edebiyat şubesinin de kıymetli elemanları bulunduğu halde tahsisatlarının kıfayetsizliği yüzünden kitap ve sergi yayınlamalarına imkân bulunmamaktadır”. 1948 yılında Burdur Halkevi’nin kol çalışmaları için merkezden 1000 liralık bir meblağ gönderilmiştir.⁴⁷

CHP Genel Merkezi halkevlerinin yaptığı hizmetlerin parasız olması hususu saklı kalmak kaydıyla halkevlerine paralı olarak müsamere, balo, gezi, konser ve spor gösterileri düzenleyebilme ve halkevi salon ve bahçelerini bazı şartlarla kiraya verilebilme hakkı tanınmışsa da⁴⁸ bunun yeterli olmadığı merkeze iletilen şikâyetlerden anlaşılmaktadır. CHP Genel Sekreterliği imkânlar dâhilinde isteklere cevap vermeye çalışmıştır. 1947 yılında Bucak ilçesi halkevinin tamiri için 1000 lira,⁴⁹ 1948 yılında yine Bucak Halkevi’nin ihtiyaçlarına karşılık olarak 400 lira gönderilmiştir.⁵⁰ 1950 yılında Burdur Halkevi’nin hizmetine özel idareden 4000 lira ve belediyeden 750 lira tahsis edilmiştir. Ancak Halkevi Başkanı Emin Kutsal özel idare ve belediye tarafından ayrılan bütçenin CHP İl İdare Kurulu Başkanlığı’na alındığını kendilerine sadece 500 lira verildiğini dile getirmiştir. Halkevi memur ve müstahdemlerinin maaşlarının dahi ödenemediğini söyleyerek CHP Genel Sekreterliği’nden 1000 lira yardım yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Burdur Halkevi’ne 1000 liralık ödenek gönderilmiştir.⁵¹ Görüldüğü üzere

46 BCA, 490.1/ 1675.828.2.

47 BCA, 490.1/ 1480.41.1.

48 BCA, 490.1/ 1480.41.1.

49 BCA, 490.1/ 1675.827.2.

50 BCA, 490.1/ 1480.41.1.

51 BCA, 490.1/ 1480.41.1.

halkevlerinin ihtiyaçlarının karşılanmasında çekilen maddi yetersizlik belli bir yıla mahsus olmayıp faaliyette bulunduğu yılların geneli için geçerlidir.

Burdur Halkevi'nin Şubeleri ve Faaliyetleri

Dil-Tarih ve Edebiyat Şubesi

Dil-Tarih ve Edebiyat şubesi halkevlerinin kuruluş amacına uygun olarak halkın genel bilgi seviyesinin artırılması, parti prensiplerinin kökleştirilmesi, vatan sevgisinin pekiştirilmesi ve beraberinde vatandaşlık bilincinin gerektirdiği sorumluluk duygusunun yükseltilmesi için konuşmalar ve konferanslar düzenlemiştir. Dil çalışmalarına ağırlık veren bu şube, özellikle halkevinin kurulduğu yerlerde halkın dilinde yaşayıp yazı dilinde kullanılmayan Türkçe söz ve tabirler ile folklor mahsullerinin toplanmasına büyük önem vermiştir. Dil-Tarih ve Edebiyat şubesinin halkevi dergilerini çıkarmak gibi çok önemli bir vazifeyi de üstlendiği görülmektedir.⁵²

Burdur Halkevi'nin Dil-Tarih ve Edebiyat şubesi, 1936 yılı Ekim ayından 1938 yılı Ocak ayına kadar Ülker,⁵³ 1939-1941 yılları arasında da Burdur dergisini çıkarmıştır.⁵⁴ 19 Şubat 1939'dan itibaren çıkarılmaya başlanılan⁵⁵ derginin ilk sayısında Hasan Melli, daha önce çıkarılan dergilerin neden devam ettirilemediğini şöyle açıklamıştır: “*Bundan önce yine Halkevi adına Gül ve daha sonra Ülker adı ile iki mecmua intişar sabasına konulmuştur. Fakat yaşatılamadı. Doğmadan ölen bu mecmuaların tek bir kusuru vardı, gençliğin fikrine mâkes olmamaları.*”⁵⁶ Burdur dergisinin yayınlanmasında da bazı problemlerle karşılaşmıştır. Burdur Halkevi Başkanı olan Feyzi Bayraktar bu durumu şöyle dile getirmiştir: “*Başladığımız zaman hiçbir kâğıdımız, yazımız, kabımız, kelişemiz hatta matbaamız velhasıl hiçbir şeyimiz yoktu. Bunu bütün yokluk içinde azim ve varlığımızla başladık.*”⁵⁷ Bayraktar'ın söz ettiği sorunlardan özellikle matbaa sorununun istenilen şekilde çözülememiş olması

52 *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*, Zerbamat Matbaası, Ankara 1940, s. 5-8.

53 *BCA*, 490.1/ 629.72.1.

54 Galip Alçıtepe, “Ülker (Burdur Halkevi Dergisi Bibliyografyası)”, *Türk Kültürü*, C.44, S.513-514, s. 56. Ayrıca bkz. *BCA*, 490.1/ 1316.368.2. Adem Kara, *Türkiye’de Halkevleri*, Halkevleri Yayınları, Ankara 1999, s. 89-90.

55 Ahmet Şen, “Evimizin 1-VI-1938 Tarihinden 30-VI-1939 Tarihine Kadar Çalışmaları”, *Burdur*, C.1, S. 5, 19 Haziran 1939, s. 15.

56 Hasan Melli, “Burdur’da Beliren Yeni Ufuk”, *Burdur*, C.1, S.1, Şubat 1939, s. 8

57 *BCA*, 490.1/828.272.1.

derginin yayınının bir ara kesintiye uğramasına sebebiyet vermiştir. Bir süre sonra tekrar yayınlanmaya başlamışsa da⁵⁸ uzun ömürlü olmamıştır.

Dil-Tarih ve Edebiyat şubesi Burdur ve havalisi folkloru üzerine yoğunlaşmıştır. Muallimlerin bu çalışmalardaki rolü oldukça büyüktür.⁵⁹ 1936 yılında Dil-Tarih ve Edebiyat şubesi söz derlemesi ile uğraşmış, memleketin millî oyunlarını, millî kıyafetlerini ve millî havalarını tespit etmiştir. Gerekliğinde köylere gidilerek incelemeler yapılmasını sağlamış, toplanan bilgiyi Kültür Bakanlığı'na sunmuştur. Yine Dil Kurumu'nun verdiği direktif çerçevesinde şubenin üyesi olan öğretmenler tarafından derleme yapılmış, folkloru ilgilendiren hususlarda yapılan araştırmalarda toplanan bilgi kuruma gönderilmiştir. Bu şube Türk dili, soyadının önemi, halkevlerinin başarıları, istiklal ve inkılâp konuları üzerine 1936 yılı içinde 15 konferans vermiş ve bu konferanslardan 6400 vatandaş istifade etmiştir. Şube üyelerinden biri 24 Ağustos 1936'da İstanbul'daki Dil Kurultayı'na temsilci olarak gönderilmiştir. Köycülük şubesi ile beraber Ağlasun köyündeki Sağalası Harabeleri'ne 25 kişilik bir heyetle gidilmiş ve bazı yapıların fotoğrafları alınmıştır. Bu eserlerin önemi köylüye anlatılarak tahrip edilmemesi hususunda telkinde bulunulmuştur.⁶⁰ 1936 yılında inkılâp ve istiklal konuları üzerine il merkezinde verilen konferanslara ilaveten Tefenni ve Bucak ilçe merkezleri ile Karamanlı nahiyesinde ikişer konferans verdirilmiştir. Bucak ilçesinde Öğretmen Hasan Barlas tarafından 14 Mart 1936'da verilen konferansa 1500 kişi dinleyici olarak katılmıştır. Tefenni'de Öğretmen Mahmut tarafından 21 Mart 1936'da verilen konferansa dinleyici olarak 2000 kişi katılmıştır. Karamanlı'da yine aynı öğretmen tarafından 20 Mart 1936'da 1000 kişinin dinleyici olarak katıldığı bir konferans daha verilmiştir.⁶¹

1937-1938 yıllarında Burdur Halkevi'nde verilen konferans sayısı 21, bu konferanslara katılan vatandaş sayısı ise 16710'dur. Konferanslarda halkevinin önemi, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda yapılan değişikliğin önemi, Türk dili, Türk bayrağı, tasarruf ve yerli malı, Kızılay haftası, ulusal bayramlar başta olmak üzere çeşitli konular üzerinde durulmuştur.⁶² Konferansların genellikle halkevlerinin açılışının yıldönümü olan 19 Şubat ile 23 Nisan Ulusal Egemenlik Çocuk Bayramı,

58 "Evimizin Faaliyeti", *Burdur*, C.2, S.19-22, s. 28.

59 *BCA*, 490.1/ 629.72.1.

60 *BCA*, 490.1/982.809.1

61 *BCA*, 490.1/ 1008.890.2.

62 *BCA*, 490.1/982.809.1

30 Ağustos Zafer Bayramı, Dil Bayramı, Cumhuriyet Bayramı ve 10 Kasım Atatürk'ü Anma töreninde verildiği dikkati çekmektedir.⁶³

1940 yılının ilk altı ayı içinde halkevinde verilen konferans sayısı 13 olmuş ve 7800 vatandaş bu konferansları dinlemiştir.⁶⁴ Sonraki yıllarda da halkevinde konferanslar vermeye devam edilmiştir. Örneğin Denizli Mebusu Necip Ali Küçüka, 27 Mart 1942 günü Burdur'a gelerek savaş yıllarında Türkiye'nin içinde bulunduğu duruma ilişkin bir konferans vermiştir. Halkevi salonuna sığmayan kalabalık Cumhuriyet Meydanı'nda toplanmıştır. Halkevinin hoparlörü vasıtasıyla dışarıdakiler de konferansı dinlemişlerdir.⁶⁵ 1951 yılında da Kore gazisi Lütfi Şenay Şubat 1951'de "*Kore İntibaları*"na dair bir konferans vermiştir.⁶⁶

Temsil Şubesi

Halkevlerinin Temsil şubesi şehir ve kasabaların tiyatro ihtiyacını gidermeye yardım etmek, gençleri güzel ve serbest konuşturmaya alıştırmak, kabiliyetli olanlara imkân tanımak, iyi hatip yetiştirmek gibi hedeflerle faaliyetlerini yürütmüştür. Kukla-Karagöz gibi kültürel değerlerimize sahip çıkmıştır. Bunun dışında sabit ve seygar sinema makineleri ile sinema gösterimi yapılmıştır.⁶⁷

Burdur Halkevi'nin en aktif olan şubelerinden birisi Temsil şubesidir. 1936 yılında İstiklal, Hisse-i Şayia, Ana, Bir Cesaret Rekoru, Bir Azizlik, İkizler, Yarım Osman piyesleri temsil edilmiştir.⁶⁸ 1936 yılında 7000 vatandaşa dokuz temsil verilmiş ve bu temsillere halk büyük rağbet göstermiştir. 1937-1938 yıllarında halkevinde 20 defa temsil verilmiş ve bu temsilleri 9825 kişi izlemiştir. Temsil edilen başlıca eserler; Himmetin Oğlu, Yaşayan Ölü, Tarık'tan Bir Parça, Çoban, Şeriye Mahkemesi, Devrim Yolcuları, Vergi Hırsız, Tanrı Misafiri, Yerli Malı, Bayan Şiir Yazıyor, Bir Yuvanın Şarkısı, Küçük Şehit, Sancağın Şerefi, Yarım Osman, Köy Muallimi, Mavi Boncuk'tur. Ayrıca Burdur'a getirilen sinema makinesi ile halka faydalı olacak konuları tema alan sinemalar parasız olarak gösterilmiştir. 1939 yılında "*Ana*" isimli piyes ve "*Sinir Hekimi*" adlı komedi

63 Şen, "Evimizin 1-VI-1938 Tarihinden 30-VI-1939 Tarihine Kadar Çalışmaları"..., s. 15.

64 "Evimizin Faaliyeti"..., s. 28.

65 BCA, 490.1/ 1008.890.2.

66 "Konferans", *Yeni Burdur*, 16 Şubat 1951. "Konferans", *Yeni Burdur*, 23 Şubat 1951.

67 *Halkevleri Çalışma Talimatnamesi*..., s. 13-14.

68 BCA, 490.1/982.809.1.

hazırlanmıştır.⁶⁹ 1940 yılının ilk altı ayında 11 temsil gösterime çıkmıştır. Bunun yanı sıra altı ilkokulun birlikte hazırladıkları temsiller ile Burdur'a gelen tiyatro heyetleri de güzel eserlerini halka göstermişlerdir. 30 Ağustos piyesi gösterilen ilgiden dolayı tekrar izleyicileriyle buluşan piyeslerden biridir.⁷⁰ 1942 yılında Kanun Adamı, Çapanoğlu ve Yapışkanlar adlı oyunlar sahnelenmiştir.⁷¹

1949 yılında Necmettin Ar başkanlığında çalışmalarını hızlandıran Temsil şubesi faaliyetini artırmış,⁷² on yeni temsilin sahnelenmesini kararlaştırmıştır.⁷³ Cumhuriyet Bayramı'nda sergilenmek üzere Vedat Örfi Bengü'nün "*Bir Doktorun Ödevi*" adlı piyesini hazırlamıştır.⁷⁴ 1949 yılı sonunda Cevat Fehmi Başkul'un "*Paydos*" piyesi sahnelenmek üzere çalışılmaya başlanmıştır.⁷⁵ Ayrıca 1949 yılında Tefenni Halkevi'ne gidilerek Bobsitil adlı komedi sahnelenmiştir.⁷⁶ 1950 yılında Temsil şubesi Yıldız Tiyatrosu ile birleşerek spor kulübü yararına Vedat Örfi Bengü'nün "*Değişen Dünya*" piyesi ile Mücaip Ofluoğlu'nun "*Bir Artist Aranıyor*" komedisini oynamıştır.⁷⁷ 1950 yılında yine Necmettin Ar başkanlığı altında Bucak ilçesinde "*Paydos*" piyesi temsil edilmiştir.⁷⁸ 1950 yılı Mart ayında Temsil şubesi "*Ceza Kanunu'nu*" oynamak için çalışmaya başlamıştır.⁷⁹ 1950 yılının son temsili ise "*Koroğlu*"dur.⁸⁰

İlçelerde de bu kol imkânlar dâhilinde aktif rol üstlenmeye çalışmıştır. 1939 yılı Cumhuriyet Bayramı öncesinde Tefenni Halkevi Başkanı İdris Aykon, halka parasız olarak sinema gösterimi yapmak istediklerini ancak filmi temin edecek paralarının olmadığını belirterek filmin kendilerine parasız verilmesini talep

69 "Halkevi Çalışmaları", *Burdur*, C.1, S.1, Şubat 1939, s. 16.

70 "Evimizin Faaliyeti"... , s. 28

71 Nuray Bayraktar, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları*, Ankara 1999, s. 221.

72 "Halkevinin Temsil Kolunun Faaliyeti", *Yeni Burdur*, 30 Eylül 1949.

73 Bayraktar, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları...*, s. 244.

74 "Halkevi Temsil Faaliyete Geçiyor", *Yeni Burdur*, 21 Ekim 1949.

75 "Paydos Hazırlanıyor", *Yeni Burdur*, 9 Aralık 1949. "Paydos", *Yeni Burdur*, 23 Aralık 1949.

76 Bayraktar, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları...*, s. 254.

77 "Halkevinde Temsiller", *Yeni Burdur*, 17 Ocak 1950.

78 "Halkevinde Verilen Temsil", *Bucak*, 27 Şubat 1950.

79 "Halkevi Temsil Kolu Ceza Kanununu Oynayacak", *Yeni Burdur*, 24 Mart 1950.

80 "Halkevi Temsil Kolu Koroğlu'yu Oynuyor", *Yeni Burdur*, 2 Haziran 1950.

etmiştir.⁸¹ 1948 yılında benzer bir talebi Bucak Halkevi yapmış, halkevine daimi bir gelir sağlamak, halkın partiyle olan ilişkilerini kuvvetlendirmek amacıyla bir sinema makinesi istemiştir.⁸²

Spor Şubesi

Halkevlerinin Spor şubesi jimnastik, güreş, atlı cirit, boks, eskrim, deniz sporu, dağcılık ve kayak, avcılık gibi pek çok farklı spor dalıyla ilgili çalışmalara imza atmıştır. Spor faaliyetleri yürütülürken Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü ile birlikte hareket edilmiştir. Buna dayanak olarak Beden Terbiyesi Kanunu'nun 14. maddesi gösterilmiştir: "*Halkevleri, kendi mensuplarına ve arzu edenlere kapalı ve açık salonlarında, Beden Terbiyesi Genel Direktörlüğü ile müşterek olarak tertip edilecek programlara göre jimnastik, eskrim, güreş, yürüyüş, salon oyunları ve millî rakslar gibi beden terbiyesi hareketlerini yaptırabilirler.*"⁸³

Sporu sağlıklı nesiller yetiştirmeye bir araç olarak gören Burdur Halkevi de bu anlayışla hareket etmiştir. 1936 yılında üç futbol maçı yapılmış ve Burdur gölünde kürek çekme ve yüzme gibi deniz sporlarına ağırlık verilmiştir. Bunun için Antalya'dan bir sandal satın alınmıştır. Halkevinin açılışının birinci yıldönümünde konuşma yapan Halkevi Başkanı Rıza Erdem de Spor şubesinin faaliyetine ilişkin şunları söylemiştir: "*...Spor teşkilatımız da henüz pek genç olmasına rağmen verimli çalışmalarla ilerlemektedir. Bu yaz yaptıkları Ege çevresindeki 1450 kilometrelik bir bisiklet turuyla Halkevimizin bu şubesini muhtelif Halkevlerimize tanıtmışlardır. Diğer şubelerimiz de imkân nispetinde çalışmasına devam etmektedir.*"⁸⁴

1937-1938 yıllarında avcılık kulübü oluşturulmuş, futbol maçları düzenlenmiştir. Ayrıca iki kez güreş müsabakası tertip edilmiştir.⁸⁵ Haftanın belirli günlerinde güreşler yapılarak gençlerin spora yönelmesi teşvik edilmeye çalışılmış, yine yaz günlerinde kürek çekme ve yüzme sporlarıyla uğraşma imkânı tanınmıştır.⁸⁶

81 BCA, 490.1/ 1207.2.3.

82 BCA, 490.1/ 1216.37.3.

83 Halkevleri Çalışma Talimatnamesi..., s. 16-18.

84 Rıza Erdem, "Evimizin Açılma Törenine Aid Bir Söylev", *Gül*, C.3, S.16-17, Şubat 1936, s. 280.

85 BCA, 490.1/ 982.809.1.

86 Şen, "Evimizin 1-VI-1938 Tarihinden 30-VI-1939 Tarihine Kadar Çalışmaları"..., s. 16.

Şubenin Tefenni ve Bucak kazasında birer kulübü mevcuttur.⁸⁷ 1940 yılında da benzer faaliyetlerin devam ettiği görülmüştür. Basketbol ve voleybolun yanı sıra Burdur-Isparta-Denizli atletlerinin katılımı ile mukavemet koşusu düzenlenmiştir. Yine Burdur ve Isparta atıcıları atış müsabakaları tertip etmişlerdir.⁸⁸ Halkevinin Spor şubesinin çalışmaları hakkında 1941 yılında temin edilen malzeme listesi fikir vermesi açısından önemlidir.

1-Ufkî parmaklık	6-Metsinbol (3 kilo)	11-Maske, eldiven, göğüslük
2-Şakuli çerçeve	7-Güreş minderi ve brandası	12-Tüfek sehpa
3-Atlama kasası	8-Masa tenisi	13-Voleybol teçhizatı
4-Atlama sehpa	9-Sıklet atması güllesi	14-Tahta Mübareze tüfeği
5-Çekme halat	10-Savunma topu	15-Basketbol ⁸⁹

Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi

Mecburi öğretim yaşı dışında kalan vatandaşların yetiştirilmesi amacıyla düzenlenen Türkçe okuma yazma kursları, Halk Dershaneleri ve Kurslar şubesinin en önemli faaliyetini oluşturmuştur. Bunun dışında buldukları yerdeki halkın isteğine göre çok çeşitli kurslar düzenlenmiştir. Bunlar arasında dikiş, nakış, dokuma gibi el sanatları ile ilgili kurslar, bağcılık, arıcılık gibi mesleki kurslar, yabancı dil kursları, matematik, fizik, kimya kursları, tiyatro, müzik, resim, tezhip ve minyatür gibi güzel sanatlar kursları sayılabilir.⁹⁰

Burdur Halkevi'nin Halk Dershaneleri ve Kurslar şubesi ilk faaliyete geçirilen şubeler arasında olmamakla birlikte imkânları nispetinde faaliyette bulunmaya çalışmıştır. Şubenin çalışmaları sayesinde okuma yazma kursu açılmış ve ilk etapta 50 kişi okuma yazma öğrenmiştir. Ayrıca ortaokulda ikmale kalmış öğrencilere fizik, kimya ve matematik derslerinde yardımcı olunmuştur.⁹¹ Burdur Halkevi Başkanı Feyzi Bayraktar yapılan çalışmalara ilişkin şu bilgileri vermiştir: *"Halkevimizin başarmaya çalıştığı ebemmiyetli işlerden birisi de kütüphane salonunda ve Yenice mahalle okulunda ve cezaevinde açtığı A ve B dershaneleridir. Bugün buralara gelen vatandaşlar cidden hayret ve takdirlere layık bir surette devam etmekte olup kısa bir zamanda*

87 *BCA*, 490.1/ 982.809.1.

88 "Evimizin Faaliyeti"..., s. 28

89 *BCA*, 490.1/ 1121.90.1.

90 *CHP 1945 Yılında Halkevi ve Halkodaları*, Ankara 1946, s. 19-20.

91 "Evimizin Faaliyeti"..., s. 28

okuyup yazma öğrenmeye başlamışlardır.”⁹² Kursların yılın ilk ayında açıldığı görülmektedir.⁹³

1946 yılında biri Burdur Halkevi’nde diğeri Cumhuriyet Okulu’nda olmak üzere iki Türkçe okuma yazma kursu açılmıştır. Ancak kursa geç başlandığından işçi öğrencilerin birçoğu kurs müddeti sona ermeden kursu bırakmak durumunda kalmışlardır. Kursa başlayanlardan ancak 19 kişi başarı ile kursu tamamlayabilmiştir. Kurs masrafı için 250 lira gönderilmiştir. Burdur Halkevi Başkanı Diş Hekimi Emin Kutsal bundan dolayı yeni açılacak kursun daha erken bir takvime alınması hususundaki hassasiyetini CHP Genel Merkezi’ne ilemiştir. 1949 yılında tahsil çağı dışında okuma yazma bilmeyen kişileri yetiştirmek amacıyla açılan okuma yazma kurslarının dışında orta ve sanat enstitüsü öğrencilerinden bütünlemeye kalanlar için ikmal kursları açılması için girişimde bulunulmuştur. 1950 yılında da okuma yazma kursu 10 Ocak tarihi itibarıyla açılmıştır. İlçe halkevlerinden Bucak Halkevi de bu noktada faaldır. Ocak 1945’te Bucak Halkevi’nde okuma-yazma kursu düzenlenmiş, kurs başvurusu için ilk üç günde 55 kişinin müracaatı kabul edilmiştir. Ödenek olarak 200 lira gönderilmiştir.⁹⁴ 1950 yılında açılan kursa ise 35 öğrenci kaydolmuştur. Reşat Çağlayan kursun öğretmenliğini yapmıştır.⁹⁵ Bucak Halkevi Başkanı Osman Şan 1 Şubat 1950 tarihinde açılan kursun mevsim itibarıyla yakacağına sağlanması ve öğretmen ücretinin giderilmesi için gereken parayı CHP Genel Sekreterliği’nden talep etmiş, bunun üzerine 200 lira halkevine gönderilmiştir.⁹⁶

Sosyal Yardım Şubesi

Halkevlerinin Sosyal Yardım şubesi, kimsesiz çocukların ihtiyaçlarını karşılamak, yoksul hastaların tedavilerinin yapılmasını sağlayarak ilaçlarını temin etmek, köylerden gelen ihtiyaç sahibi hastaların şehir ve kasabalarda tedavisine yardımcı olmak, yoksul işçiler ile ailelerine yardımda bulunmak, cezaevlerindeki muhtaç mahkûmları gözetmek, halkın sağlık bilgisini artırmaya yönelik konferanslar verilmesini, afişler ve sağlıkla ilgili filmler hazırlanmasını sağlamak

92 Feyzi Bayraktar, “Halkevlerinin Sekizinci Yıldönümü Münasebetiyle”, *Burdur*, C.2, S.13-14, 19 Mart 1940, s. 2-3.

93 1944 yılında açılmış olan okuma-yazma kursunun gazete ilanı için bkz. “Halkevi Reisliği’nden”, *Yeşil Burdur*, 20 İnkiteşrin/Kasım 1944.

94 *BCA*, 490.1/ 1053.1042.2. “Halkevi Okuma-Yazma Kursu Açıyor”, *Yeni Burdur*, 13 Ocak 1950.

95 “Kurs Açıldı”, *Bucak*, 6 Şubat 1950.

96 *BCA*, 490.1/1053.1042.2.

gibi halkın takdirini kazanan çalışmalara imza atmıştır.⁹⁷ Sosyal Yardım şubesi bunların yanı sıra işsizlere iş bulmak, sosyal yardım faaliyetlerine katılarak destek olmak isteyen vatandaşları bir araya getirmek suretiyle ihtiyaç sahiplerine en iyi hizmet sunmayı amaç edinmiştir.⁹⁸

Burdur Halkevi'nin Sosyal Yardım şubesi, 1937-1938 yıllarında Çocuk Esirgeme Kurumu'na ve muhtaç öğrencilere 13 defada toplam 383 lira yardım yapmıştır. Ayrıca düzenlenen bir müsamerenin hâsılatı olan 190 lira ile de 135 kadar fakire kış yardımı yapılmıştır. Halkevi bünyesinde Çeltikci'ye yapılan köy ve sosyal yardım gezisinde doktorlar, Çeltikci ve yakın köylerden gelen 78 hastayı parasız muayene etmiş ve hastaların ilaçları 19 lira sarf edilerek temin edilmiştir.⁹⁹

1940 yılında halkevinin alt katında muayene odası oluşturulmuştur.¹⁰⁰ Sıhhat Direktörü Nazmi Özbek, Hükümet Doktoru Asaf Altınrodop, Serbest Doktor Cevdet Akın, Memleket Hastanesi Başhekimi Mustafa Kantemir, Askeri Doktor Şevket Tekmen, Diş Doktoru Feyzi Bayraktar ve Emin Kutsal belirli günlerde saat 16'dan 17'ye kadar fakir hastaları muayene etmişlerdir. Yine ilaç alamayanların ilaçlarını halkevi temin etmiştir.¹⁰¹ 1941 yılında 100'den fazla hasta muayene edilmiştir.¹⁰² Sosyal Yardım şubesi yoksullara ve dışarıya okumaya gidecek olan fakir talebelere de yardım yapmıştır. Hayır cemiyetleri ile işbirliği içerisinde yardım çalışmalarına katılmışlardır.¹⁰³

Kütüphane ve Neşriyat Şubesi

Halkevi kütüphaneleri çeşitli çalışmaları olan bir kurum içinde kurulmuş olmaları bakımından büyük önem taşır. Zira bu durum kütüphanelerin kısa bir zamanda geniş bir okuyucu kitlesine kavuşmasını sağlamıştır. Halkevine müzik, tiyatro, folklor çalışmasına ya da bir spor kursuna katılmak üzere gelen gençler, kurs, ders veya prova çalışma saatlerini beklerlerken aradaki boşlukları geçirmek

97 Selçuk Duman, *Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2008, s. 170-171.

98 Tefik Çavdar, "Halkevi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İletişim Yayınları, s. 880.

99 *BCA*, 490.1/982.809.1.

100 "Evimizin İki Ay Zarfında Başardığı İşler Arasında En Önemli Olanlardan Birkaçı", *Burdur*, C.2, S.13-14, 19 Mart 1940, s. 22.

101 Ahmet Şen, "Evimizin Faaliyeti", *Burdur*, C.2, S.17-18, Haziran-Temmuz 1940, s. 23-24.

102 Bayraktar, *Halkevlerinin Ülke Kültürüne İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları...*, s. 215.

103 "Evimizin Faaliyeti"..., s.28

için gazete ya da dergi okumak için halkevi kütüphanelerine girmişler ve zamanla halkevi kütüphanelerinin daimi okuyucuları haline gelmişlerdir. Halkevi kütüphaneleri yıllarca zengin koleksiyonlarıyla halka hizmet etmiştir.¹⁰⁴ Halkevleri mahallelerde, köylerde ve cezaevlerinde okuma odaları açmıştır. Halkevleri çalışma talimatnamesinin 89. maddesinde “Kütüphaneler halk bilgisinin ilerlemesinde başlıca âmidir. Bu sebeple her Halkevinde bir kütüphane ve okuma odasının bulunması Halkevinin ilk kurulma şartlarından sayılır.” ibaresine yer verilmiştir.¹⁰⁵

Burdur vakıf kütüphane ve halk okuma odasına ait kitaplar daha önce Maarif Müdürlüğü bünyesinde iken 1935 yılında halkevinin açılmasıyla birlikte halkevi kütüphanesine devredilmiştir. Devredilen kitap sayısı vakıf kütüphane defterine göre 2226 cilt eski ve 955 cilt de yeni eserdir.¹⁰⁶ Partiden gönderilen kitaplarla sayı artırılmış, zenginleştirilmiştir.¹⁰⁷ Ulus, Ülkü, Cumhuriyet gazete ve mecmuası ile belli başlı gazeteler halkevinde bulundurulmaya çalışılmıştır.¹⁰⁸ İlçe halkevlerinin de konuya hassasiyeti yüksektir. Bucak Halkevi Reisi Halil Kart, halkevine Ulus ve Karagöz gazeteleri gönderilmekle birlikte kendisine iletilen talepler doğrultusunda Cumhuriyet gazetesinin de gönderilmesini istemiştir.¹⁰⁹

1938 yılına gelindiğinde Burdur Halkevi kütüphanesindeki kitap sayısı 4789’a yükselmiştir. Kütüphaneye 102 çeşit günlük gazete ve mecmua gelmektedir. 1937-1938 yıllarında 24.300 kadar okuyucu kütüphaneyi ziyaret etmiştir.¹¹⁰ Haziran 1938’den Haziran 1939’a kadar 22947 vatandaş halkevine gelerek başta gazete olmak üzere çeşitli konulara ilişkin 1944 kitaptan faydalanmıştır.¹¹¹ Kütüphanede zaman zaman yeni eserlerden sergi açılmıştır. Örneğin Mart 1940’da açılan sergiden okuyucuların fazlasıyla yararlandıkları görülmüştür.¹¹² Kütüphanenin her zaman okuyuculara açık halde bulundurulmasına özen gösterilmiştir. Yeni gelen eserler hakkında okuyuculara bilgilendirme

104 Müjgan Cunbur, “Halkevi Kütüphaneleri”, *Halkenleri Dergisi*, S.13, 1967, s. 25.

105 *Halkenleri Çalışma Talimatnamesi...*, s. 24.

106 *BCA*, 490.1/1044.1012.3.

107 *BCA*, 490.1/ 629.72.1.

108 *BCA*, 490.1/ 629.72.1

109 *BCA*, 490.1/ 1241.132.3.

110 *BCA*, 490.1/982.809.1.

111 Şen, “Evimizin 1-VI-1938 Tarihinden 30-VI-1939 Tarihine Kadar Çalışmaları”..., s. 15.

112 Şen, “Evimizin Faaliyeti”... , s. 23-24.

yapılmıştır.¹¹³ 1948 yılına gelindiğinde ise kütüphanedeki eser sayısı on bini bulmuştur.¹¹⁴

Ar/Güzel Sanatlar Şubesi

Halkın güzel sanatlara olan ilgisini artırmak ve güzel sanatların gelişimini sağlamayı amaçlayan bu şube batı tekniğine göre Türk müziğinin geliştirilmesine çalışmıştır.¹¹⁵ Müzik, resim, heykel gibi sanatın çeşitli dallarında faaliyet gösteren Güzel Sanatlar şubesi, halkevlerinin müsamer programlarının müziklerini hazırlayarak müzik geceleri organize etmiştir. Halkın millî marşları ve mahalli şarkıları öğrenmesine yardım etmiş, korolar, bandolar, orkestralar oluşturmaya gayret göstermiştir. Ayrıca sergiler açmak, atölyeler kurmak suretiyle resim çalışmalarını, heykeltıraşlığı teşvik etmiştir. Amatör fotoğrafçılığı teşvik için fotoğraf sergileri de açmıştır.¹¹⁶

Güzel Sanatlar Şubesi Burdur Halkevi'nin en aktif şubelerinden biridir. Konser ve dans müziği olmak üzere iki grup teşkil edilerek çalışmalarına devam etmiştir. 18 parçadan oluşan bir halkevi bandosu faaliyete geçirilmiştir. Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Çarşamba günleri hükümet bahçesinde bando çaldırılmıştır. Bu şubeden musiki ihtiyacının temin edilmesi noktasında faydalanılmıştır. Halkevine mal edilen alet 18 parçadan ibaret ise de bando iki kişi ve bir de bando şefinden oluşmaktadır. Belirli zamanlarda verilen konserlerin yanı sıra halkevinin büyük salonlarında yapılan aile toplantısının müzik ihtiyacını da karşılamaktadır. Bunun dışında Temsil şubesine yardım edilmiştir. İlkokul öğretmenlerine kurs açılarak musiki ve ront öğretilmiştir.¹¹⁷

1939 yılında Ortaokul Müzik Öğretmeni Fahriye Bilge'nin başkanı olduğu şubede, mandolin kursu açılmıştır. İki ay gibi bir sürede yetiştirilen kursiyerler 19 Mayıs'ta bir konser vermişlerdir. Bando takımı haftanın belirli günlerinde Hükümet Parkı'nda etkinlik düzenlemiştir.¹¹⁸ 1940 yılının ilk altı ayında halkevinde 10 konser verilmiş ve bu konserlerden 5000 vatandaş istifade

113 "Evimizin Faaliyeti"... , s. 28

114 *BCA*, 490.1/ 1480.41.1.

115 Tefvik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Yayınevi, Ankara 2004, s. 353.

116 *Halkenleri Çalışma Talimatnamesi...*, s. 10-12.

117 *BCA*, 490.1/982.809.1.

118 Şen, "Evimizin 1-VI-1938 Tarihinden 30-VI-1939 Tarihine Kadar Çalışmaları"... , s. 15. Ayrıca bkz. "Halkevi Çalışmaları", *Burdur*, C.1, S.1, Şubat 1939, s. 16.

etmiştir.¹¹⁹ Güzel Sanatlar şubesi halkevinin kuruluş yıldönümünde,¹²⁰ balolarda, resmi gün ve törenlerde, aile toplantılarında görev almıştır. 1948 yılına gelindiğinde bu şubenin musiki çalışmaları şöyledir:

a-Alafranga müzik, bando

b-Alaturka müzik (saz müziği)

Bando heyeti 7 kişiden oluşmaktadır. Bunların üçüne aylık diğerlerine de zaruri masrafları verilmiştir. Halkevinin bütçesi sınırlı olduğundan zaman zaman ödemede sıkıntı çekilmiştir. 1948 yılına gelindiğinde bu şubede 17 üye mevcuttur.

<i>Adı Soyadı</i>	<i>Yaşı</i>	<i>Mesleği</i>	<i>Çalıştığı Saba¹²¹</i>
Fahriye Bilge	40	Ortaokul Müz. Öğr.	Keman, Mandolin
İlyas Turgut	35	İlkokul Öğr.	Keman
Cemil Ugurlu	37	İlkokul Öğr.	Piyano, Akardeon
Hidayet İlci	25	İlkokul Öğr.	Akardeon
Emin Yalman	21	Serbest	Akardeon
Mustafa Çakmak	45	Bando Şefi	Bandocu
Şükrü Karaca	26	Bandocu	Bando
Mehmet Şener	40	Bandocu	Bando
İbrahim Alpaya	35	Serbest	Bando
Mustafa Görmüş	45	Serbest	Bando
Şevket Tunç	43	Serbest	Bando
Emin Öztekin	25	Serbest	Bando
Sait Kara	35	Serbest	Yerli Saz
Mehmet Şirin	35	Serbest	Yerli Saz
Safa Çine	22	Serbest	Yerli Saz
Hamit Çine	19	Serbest	Yerli Saz
Mehmet Çine	17	Serbest	Yerli Saz

Burdur Halkevi'nde ayrıca Şubat 1939'da fotoğraf ve resim sergisi açılmıştır. Sergi sonunda dereceye giren bir resim ile üç fotoğraf CHP Genel Merkezi'ne

119 "Evimizin Faaliyeti"... , s. 28

120 "Halkevinde", *Burdur*, C.1, S.2, 19 Mart 1939, s. 16.

121 *BCA*, 490.1/ 965.736.2.

gönderilmiştir.¹²² 1940 yılında da yine fotoğraf ve resim sergisinin açıldığı görülmektedir.¹²³ 15 gün halka açık tutulan sergide kazananlara, halkevinin bütuçesi çerçevesinde birer ödöl verilmiştir.¹²⁴

Köycülük Şubesi

Halkevlerinin Köycülük şubesi köye gitmeyi, köylüyle sıcak samimi bir bağ kurmayı ve beraberinde onları bilgilendirmeyi amaç edinmiştir.¹²⁵ Ülku Dergisi'ndeki yazısında Sezai Erku, bu şubenin, “*Milli bayramların manasını canlı törenlerle köylerde yerleştirmek, köye has bayram ve törenler yapmak, sıtmayı bağlayarak, okutarak geçirtmek yerine tıbbi tavsiyelerini, ilaçlarını kabul ettirmek, yeni ve fenni vasıta ve aletlerin köye girmesini teşvik etmek, onların kullanılmasını öğretmek, sağılık şartlarından, güneşli, havalı evlerde oturmaktan, zararlı olmayan belalar yaftırtmaya varıncaya kadar iyi şeylerde köylüye rehberlikte bulunmak,*” gibi çok önemli hizmetlerde bulunduğunu dile getirmiştir.¹²⁶ Köycülük şubesinin faaliyetleri bunlarla sınırlı değildir. Köylere düzenlenen gezilerde doktorlar ve diş doktorları köylüleri tedavi etmişler, ilaç dağıtmışlardır. Ziraatçılar ekim usullerini anlatmışlar, vasıtası olan yerlerde zirai tecrübeler yaparak köylüye rehberlik etmeye çalışmışlardır.¹²⁷ Köylerde açılan gece dersanelerinde okuma yazma bilmeyen halka okuma yazma öğretilmiştir.¹²⁸ Okuma yazma bilmeyen köylüler için ayrıca belirli zamanlarda mektup yazma günü düzenlenmiştir. Seyyar kitaplık oluşturularak köylülerin istifade etmesi sağlanmıştır. Köylerdeki başarılı öğrenciler okullara yerleştirilmiştir. Bu şube köylünün yararlanması amacıyla broşürler, kitaplar yayımlamıştır. Köye kurulan seyyar sahnelerde köylüye temsiller verilmiş, sinema ve projeksiyon makineleriyle

122 *BCA*, 490.1/975.774.1

123 “Evimizin İki Ay Zarfında Başardığı İşler Arasında En Önemli Olanlardan Birkaçı”, *Burdur*, C.2, S.13-14, 19 Mart 1940, s. 22.

124 Şen, “Evimizin Faaliyeti” ..., s. 23-24.

125 Hamdi Akverdi, “Yirmi Yılın Fikir Hayatı”, *Ülkü Milli Kültür*, C.5, S.51, 1 İkinciteşrin/Kasım 1943, s. 10.

126 H. Sezai Erku, “Halkevleri ve Halkevlerinde Köycülük Çalışması”, III. Seri, *Ülkü*, C.4, S.39, Mart 1950, s. 6-7.

127 “Halkevleri ve Halkodaları Çalışmaları”, *Ülkü*, C.17, S.97, Mart 1941, s. 71-72.

128 O. Necati Erginöz, *Köy Eğitiminde Yaşanmış Realiteler*, Bursa 1943, s. 55.

sağlık, tarım gibi konularda hazırlanan filmler köylülere izletilmiştir. Köylerde güreş, cirit, at yarışı gibi faaliyetlerin yapılmasına önem verilmiştir.¹²⁹

1937-1938 yıllarında Köycülük şubesi tarafından Tefenni, Bucak ilçeleri ile Karamanlı ve Çeltikçi nahiyelerine gezi düzenlemiş oralarda müsamereler verilmiştir. Köylü ile temasta bulunulmuş, partinin köylünün kalkınması ve korunması yolunda aldığı tedbirler anlatılmıştır. Şehirli ile köylünün kaynaştırılmasına çalışılmıştır. Gidilen yerlerde konferanslar verilmekle yetinilmemiş, yardımda da bulunulmuştur.¹³⁰ Haziran 1938'den Haziran 1939'a kadar 30 kişilik bir heyet ile Ağlasun ve Çeltikçi köylerine gezi düzenlenmiştir. Doktorlarında içinde bulunduğu bu heyet, gezi sırasında köylülerle dertleşmiş onların sorunlarını dinlemiştir. Doktorlar köylerdeki hastalara bakmış ve hatta onlara parasız ilaç vermişlerdir.¹³¹ 1940 yılının ilk altı ayında havaların kötü gitmesi nedeniyle ancak bir köye gidilmiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere köy gezileri yıllara göre değişkenlik göstermektedir. Söz konusu gezilerde halk Temsil, Müzik ve Sosyal Yardım şubelerinin faaliyetlerinden istifade etmiştir. Ayrıca bu şube bir köy bürosu açmıştır.¹³² 1946 yılının ikinci altı aylık diliminde Merkez Halkevi üç köy gezisi yaparak köylülere sağlık hakkında bilgilendirici telkinlerde bulunmuştur.¹³³

Ulusal Bayramlarda ve Yıldönümlerinde Burdur Halkevi

Burdur Halkevi, Cumhuriyet Bayramı, 30 Ağustos Zafer Bayramı gibi ulusal bayramların kutlamalarına ev sahipliği yapmıştır. Örneğin 1935 yılındaki Cumhuriyet Bayramı kutlamalarında halkevinde bir temsil gösterilmiş, 1939-1940 yılında yapılan kutlamalarda gündüz programına takiben akşam halkevi salonunda davetlilere bir balo verilmiştir. 1941 yılındaki programda halkevi, o gün çeşitli yerlerde konferanslar düzenlemiştir.¹³⁴ 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı kutlamalarında da Burdur Halkevi aktif olarak yer almıştır. 1938 yılı 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramının kutlama programı şöyledir:

129 Türkan Çetin, "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: Köye Doğru Hareketi", 75 *Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 226-227.

130 *BCA*, 490.1/982.809.1.

131 Şen, "Evimizin 1-VI-1938 Tarihinden 30-VI-1939 Tarihine Kadar Çalışmaları"..., s. 16.

132 "Evimizin Faaliyeti"..., s. 28

133 *BCA*, 490.1/ 629.72.1

134 Cumhuriyet Bayramı kutlamalarının programı için bkz. *BCA*, 490.1/ 1142.8.1.

1-Resmi daireler Türk bayrakları ile süslenmiş ve seçilmiş vezirler levhalar halinde işlek cadde ve meydanlara asılmıştır.

2- Bütün okullar Cumhuriyet alanında toplanmıştır. Saat 14'ten itibaren bando ile beraber çarşıda ve ana caddelerde tezahürat yapılmış, marşlar söylenerek gezilmiştir. Buna müteakiben Cumhuriyet alanındaki Atatürk büstüne çelenk konulmuştur.

3- Saat 15.30'da Topçu Alayı Garnizonu'nun spor sahasında İstiklal Marşı ile merasim başlamıştır. 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı'nın önemi hakkında konuşmalar yapılmıştır. Öğrencilerin hazırladıkları jimnastik hareketleri izlenmiştir. Daha sonra resmigeçit yapılmıştır.¹³⁵ Kutlamaların akşam da devam ettiği dikkati çekmektedir. Gündüz programına ek olarak gece programında gösterilen müsamereyi halkevi Spor ve Temsil şubeleri komite başkanları idare etmişlerdir. Örneğin 1937 yılı kutlamalarında halkevinin akşam programı şöyledir.

1-İstiklal Marşı

2-Konser

3- Konferans

4-Şan

5-Milli Zeybek Oyunları

6-Monolog

7-Onuncu Cumhuriyet Yıl Dönümü Marşı.¹³⁶

Halkevlerinin açılış yıldönümü de her yıl büyük coşkuyla Burdur Halkevi'nde kutlanmıştır. Halkevlerinin açılış yıldönümününün 14. kutlama programı şöyledir:

1-İstiklal Marşı

2-Söylev (Kemal Saden)

3-Milli sazlarla halk türküleri (Hasan Büyükçoban ve arkadaşı tarafından)

4-Akardeon ve saksafonla alafanga parçalar

5-Serenler ve Sarı Zeybek (Veysel, Bekir Emre ve Mehmet Küçükçoban tarafından)

6-Burdur ve çevresinde söylenen halk türküleri

7-Tavas, Burdur ve Kazım Zeybeği (Hasan Çelebi, Bekir Emre ve Ali Çoban tarafından)

135 *BCA*, 490.1/ 1129.122.1.

136 *BCA*, 490.1/ 1129.122.1.

8-Şiir (Halkevinin Çocuğu)

9-Çiftlik Zeybeği (Bekir, Ali ve Mehmet tarafından)

10-Burdur Marşı¹³⁷

İlçe halkevlerinde de özel günlere dair kutlamalara önem verildiği görülmektedir. Örneğin halkevlerinin açılışının 15. yıldönümü Tefenni Halkevi'nde coşkuyla kutlanmıştır. Tefenni Halkevi Başkanı Öğretmen Hüseyin Öncül'ün konuşmasıyla başlayan program okunan şiirlerle devam etmiştir. Temsil şubesi gençleri tarafından mahalli oyunlar oynanmıştır.¹³⁸

Dil Bayramı da halkevinde kutlanan bayramlardan bir değeridir. 1936 yılında Dil Bayramı nedeniyle Burdur Halkevi'nde bir kutlama programı düzenlenmiş, Öğretmen Osman Dilmaç bu kutlamada Dil Bayramı'nın önemine ilişkin bir konuşma yapmıştır.¹³⁹ Burdur Halkevi diğer halkevlerinde olduğu gibi Atatürk'ün ölüm yıldönümünde anma törenleri de düzenlemiştir.¹⁴⁰

Sonuç

Burdur Halkevi kurulduğu 22 Şubat 1935 tarihinden itibaren büyük bir gayret ile çalışmaya başlamıştır. 1937 yılında Merkez Halkevi'ne ilaveten Tefenni Halkevi, 1939'da Karamanlı, Bucak ve son olarak 1947 yılında Yeşilova Halkevi açılmıştır. Halkevlerinin kapatıldığı 8 Ağustos 1951 tarihine kadar faaliyet gösteren Burdur Halkevi, Dil-Tarih ve Edebiyat, Temsil, Spor, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Sosyal Yardım, Kütüphane ve Neşriyat, Ar/Güzel Sanatlar ve Köycülük şubeleri ile Cumhuriyet'in getirdiği değerlerin geniş halk kitlelerine yayılmasını sağlamayı amaç edinmiştir.

Halkın eğitilmesi ve sosyokültürel düzeyinin yükseltilebilmesi için çeşitli konferanslar, temsiller verilmiş, çok sayıda kişinin katılımıyla köylere gidilmiş, köylü ile sıcak ve samimi bir bağ kurulmaya çalışılmıştır. Halkın okuma yazma öğrenebilmesi adına okuma-yazma kursları düzenlendiği gibi okuma alışkanlığının kazandırılması için zengin kütüphanesi halka açık hale getirilmiştir. Halkevi zaman zaman ekonomik güçlkle karşılaşmışsa da imkânları nispetinde çalışmalarını aralıksız devam ettirmiştir.

137 *BCA*, 490.1/ 953.693.1.

138 *BCA*, 490.1/ 953.693.1.

139 *BCA*, 490.1/ 1167.97.1.

140 *BCA*, 490.1/982.809.1.Cumhuriyet Bayramı kutlamaları için ayrıca bkz. *BCA*, 490.1/ 1142.8.1.

Özellikle öğretmenler, Burdur Halkevi'nin farklı alanlardaki faaliyetlerinde, sorumluluk almaktan kaçınmamışlar, Halkevinin kuruluş amacına uygun olarak Kemalizm'i ve devrimleri halka benimsetmek için büyük özveriyle çalışmışlardır. Oluşturulan bando takımı, düzenlenen spor aktiviteleri, özel günlerin bayramların kutlanmasında üstlendiği rol ile Burdur'a canlılık katmış olan halkevi yaptığı yardımlarla da halkın takdirini kazanmıştır. Görüldüğü üzere 16 yıl faal olarak çalışan Burdur Halkevi, Burdur'un sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan gelişiminin itici gücünü oluşturmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) Belgeleri

(Fon Kodu/Yer No şeklinde gösterilmiştir.)

490.1/ 1008.890.2.

490.1/ 1053.1042.2.

490.1/ 1110.56.1

490.1/ 1121.90.1.

490.1/ 1129.122.1.

490.1/ 1142.8.1.

490.1/ 1167.97.1.

490.1/ 1207.2.3.

490.1/ 1216.37.3.

490.1/ 1241.132.3.

490.1/ 1316.368.2.

490.1/ 1480.41.1.

490.1/ 1675.827.1.

490.1/ 1675.827.2

490.1/ 1675.828.2.

490.1/ 629.72.1

490.1/ 630.75.1

490.1/ 953.693.1.

490.1/ 965.736.2.
490.1/ 971.756.2
490.1/ 982.809.1.
490.1/ 1044.1012.3.
490.1/ 1167.97.1.
490.1/ 1480.40.1.
490.1/ 828.272.1.
490.1/ 935.631.1.
490.1/ 975.774.1
490.1/ 982.809.1

Sürelî Yayınlar

Bucak
Burdur
Cumhuriyet
Fedayi
Yeni Burdur
Yeşil Burdur

Kitap ve Makaleler

- ALÇITEPE Galip “Ülker (Burdur Halkevi Dergisi Bibliyografyası)”, *Türk Kültürü*, C.44, S.513-514, s. 56-64.
- AKVERDİ, Hamdi, (1943) “Yirmi Yılın Fikir Hayatı”, *Ülkü Milli Kültür*, C.5, S.51, s. 9-14.
- ARIKAN Zeki (1999) “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C.6, S.23, s. 261-281.
- BAYRAKTAR Feyzi (1940) “Halkevlerinin Sekizinci Yıldönümü Münasebetiyle”, *Burdur*, C.2, S.13-14, s. 2-3.
- BAYRAKTAR Nuray (1999) *Halkevlerinin Ülke Kültürüne İnsanın Gelişimi ve Dönüşümü Açısından Katkıları*, Ankara.
- BİLGİÇ Emin (1944) “Halkevleri ve Halkodaları”, *Ülkü Milli Kültür*, C.7, S.75, s. 12-15.

CHP 1945 Yılında Halkevleri ve Halkodaları (1946) Ankara.

CUNBUR Müjgan (1967) "Halkevi Kütüphaneleri", *Halkevleri Dergisi*, S.13, 1967, s. 25.

ÇAVDAR Tevfik "Halkevi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C.4, İletişim Yayınları, s. 878-884.

ÇAVDAR Tevfik (2004) *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Yayınevi, Ankara.

ÇEÇEN Anıl (1972) "Toplum Kalkınması ve Halkevleri", *Halkevleri Dergisi*, C.5, S.68, s. 2-3.

ÇEÇEN Anıl (2000) *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, İstanbul.

ÇETİN Türkan (1999) "Cumhuriyet Döneminde Köycülük Politikaları: Köye Doğru Hareketi", *75 Yılda Köylerden Şehirlere*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 213-230.

DUMAN Selçuk (2008) *Türk Modernleşme Sürecinde Sivas Halkevi (1933-1951)*, Berikan Yayınevi, Ankara.

ERGİNÖZ O. Necati (1943) *Köy Eğitiminde Yaşanmış Realiteler*, Bursa.

ERDEM Rıza (1936) "Evimizin Açılma Törenine Aid Bir Söylev", *Gül*, C.3, S.16-17, s. 280-282.

ERKUT H.Sezai (1950) "Halkevleri ve Halkevlerinde Köycülük Çalışması", III. Seri, *Ülkü*, C.4, S.39, s. 6-11.

EVLİYAGİL Şevket (1967) "Halkevlerinin Dayandığı İlleler", *Kemalizm*, S.60, s. 27.

GÖKÇEN İbrahim (1943) "Yurt Sevgisi ve Halkevi", *Gediz*, S.66, s. 1-2.

GÜZ Nurettin (1995) *Tek Parti İdeolojisinin Halkevleri Dergileri (1932-1950)*, Ankara.

Halkevleri Çalışma Talimatnamesi (1940) Zerbamat Matbaası, Ankara.

"Halkevleri ve Halkodaları Çalışmaları", *Ülkü*, C.17, S.97, Mart 1941, s. 65-76.

HEKİMGİL Emin (1949) "Halkevleri İşe Yaramıyor mu?", *Ülkü*, III. Seri, C.3, S.28, s. 8-9.

İNAN Rauf (1972) "Halkevi Ülküsü, Gerçeği ve Tragedyası", *Halkevleri Dergisi*, C.5, S.65, s. 7-13.

İNAN Rauf (1973) "Halkevi Çoşkusunu", *Halkevleri Dergisi*, S.76, s. 19-21.

Kuruluşlarının Yıldönümü Halkevleri -1932-1951-1963- (1963) İstanbul.

MELLİ Hasan (1939) "Burdur'da Beliren Yeni Ufuk", *Burdur*, C.1, S.1, s. 15-16.

KARA Adem (1999) *Türkiye'de Halkevleri*, Halkevleri Yayınları, Ankara.

KARAÖMERLİOĞLU, Asım (2006) *Orada Bir Köy Var Uzaktan Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul.

KUNTER Halim Baki (1948) “Halkevleri ve Halkodaları”, *Ülkü*, III. Seri, C.2, S.15, s. 3-5.

ŞEN Ahmet (1939) “Evimizin 1-VI-1938 Tarihinden 30-VI-1939 Tarihine Kadar Çalışmaları”, *Burdur*, C.1, S.5, s. 15-16.

ŞEN Ahmet (1940) “Evimizin Faaliyeti”, *Burdur*, C.2, S.17-18, s. 23-24.

TOKSOY Nurcan (2007) *Halkevleri – Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak-*, Orion Yayınevi, Ankara.

ZEYREK Şerafettin (2006) *Türkiye’de Halkevleri ve Halkodaları (1932-1951)*, Ankara.

YETKİN, Çetin (1983) *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi*, Altın Kitaplar Yayınevi.

EKLER

EK I. Burdur Halkevi¹⁴¹

141 *Burdur*, C.1, S.1, Şubat 1939, s. 2.

Ek II. Bucak Halkevi¹⁴²

Ek III. Tefenni Halkevi¹⁴³

142 BCA, 490.1/ 1675.827.1.

143 BCA, 490.1/ 1675.827.2

Ek IV. Burdur Halkevi Okuma Salonu¹⁴⁴

Ek V. Burdur Halkevi'nin Açılış Töreni¹⁴⁵

144 *BCA*, 490.1/ 971.756.2

145 *BCA*, 490.1/ 971.756.2

Ek VI. Burdur Halkevi Azaları¹⁴⁶

146 *Cumhuriyet*, 11 Birincikânun/Aralık 1939.

CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş (1940-1942)

Erhan ALPASLAN

Yrd. Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi.
E-mail: calpaslan@ksu.edu.tr

Tülay AYDIN

Ar. Gör., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
E-mail: tulay_8405@ksu.edu.tr

Geliş Tarihi: 05/03/2015 Kabul Tarihi: 15/08/2015

ÖZ

ALPASLAN, Erhan-AYDIN, Tülay, **CHP Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Teftiş Raporlarına Göre Maraş (1940-1942)**, CTAD, Yıl: 11, Sayı: 22 (Güz 2015), s. 363-391.

Partilerin iç denetim mekanizması olarak işlev gören parti müfettişliği kurumu, Cumhuriyet Halk Partisi'nin yürürlüğe koyduğu ve kökleri İttihat ve Terakkiye kadar giden bir geçmişe sahiptir. Parti içi disiplin ve denetimi sağlamak üzere kurulan parti müfettişliği, İttihat ve Terakki Cemiyeti Nizamnamesinden esinlenilerek 1923 CHP Nizamnamesine dâhil edilmiştir. Ülke 14 mıntıkaya ayrılarak, her mıntıkanın başına bir müfettiş tayin edilmiştir. 1931 yılına kadar varlık gösteren parti müfettişliğine aynı yıl kabul edilen tüzükte bir kurum olarak son verilmiş ancak 1935 yılında gerekli lüzum üzerine yeniden yürürlüğe sokulmuştur. CHP Teftiş Talimatnamesine göre görev ve yetkileri düzenlenen müfettişler, geniş ayrıcalıklarla buldukları bölgeleri teftiş etmiş ve hazırladığı raporları genel merkeze sunmuşlardır. Parti müfettişleri sadece görevlendirildikleri illerdeki parti teşkilatlarını değil bu sırada gözlemedikleri şehrin sosyo-ekonomik yapısına dair hemen her noktayı raporlarında belirtmişlerdir. CHP Maraş parti müfettişi olarak görevlendirilen Mitat Aydın 1940-1942 yılları arasında Maraş ve civarını teftiş etmiş ve hazırladığı raporlarla bölgenin sosyo-ekonomik yapısı hakkında detaylar sunmuştur. Bu raporlar, partinin bölgedeki örgütlenmesi,

çalışmaları, halkın hükümet ve partiye karşı tutumları, bölgenin temel ihtiyaçlarının karşılanması gibi birçok konunun takibi ve çözüme kavuşması konusunda merkeze önemli bilgiler sunmuştur. Daha geniş şekilde ele alınabilecek bu raporlar Tek Parti döneminde bir taşra kentinin hemen her bakımdan tasvirini sunması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Parti Müfettişliği, Mitat Aydın, CHP İdare Heyeti, Maraş, teftiş.

ABSTRACT

ALPASLAN, Erhan-AYDIN, Tülay, **Maraş According to RPP Party Inspector Mitat Aydın's Inspection Reports (1940-1942)**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 363-391.

The Party Inspection organization which was established to ensure party's internal discipline and supervision, was included in the regulations of Republican People's Party Regulations in 1923 inspired from the regulations of the Committee of Union and Progress of the late Ottoman period. The country was divided into 14 zones and a chief inspector was appointed into each zone. The Party inspection existed until its abolishment in 1931 and it was again put into effect in 1935. The Inspectors not only reported the issues concerning the organization of the party in their report but also their observations on every aspect of the socio-economic structure of the city. Mitat Aydın, who was appointed as the RPP inspector of the Maraş province, inspected the province and its surrounding between the years 1940 and 1942 and presented important details about the socio-economic structure of the region in his reports. These reports reflected important informations to the headquarters on many issues such as the organization and the works of the party in the region, the public attitudes towards the government as well as the party and the fundamental needs of the region. These reports which could be handled wider are important to provide a description about every aspect of a provincial town during the single party period.

Keywords: Party Inspection, Mitat Aydın, RPP the Board of Administration, Maraş, inspection.

Giriş

Siyasi parti örgütlerinin bir içyapı denetim aracı olarak önem arz eden parti müfettişliği kavramı, Cumhuriyet dönemi ile beraber ön plana çıkarak kurumsallaşma yönünde gelişim göstermiştir. Türkiye'de ilk olarak İttihat ve Terakki nizamnamesinde yer alan parti müfettişliği kavramı cemiyetin aktif bir yapısı halinde işlev görmüştür. Bu nizamnameye göre cemiyetin Merkez-i Umumisinde yer alan üç aza aynı zamanda müfettiş sıfatına haiz olup, Merkez-i Umumi daimi ve muvazzaf müfettişlerden başka uygun göreceği bir müfettiş

ekibini de teftişle görevlendirebilecektir.¹ Bu şekilde bir teftiş ve denetim aracı olarak kullanılan parti müfettişliği, CHP tarafından da İttihat ve Terakki Cemiyeti nizamnamesinden esinlenilerek kabul edilmiş ve aynen yürürlüğe sokulmuştur. Partinin yeterli yetişmiş elemanı olmaması ve okuma yazma oranının düşüklüğü sebebiyle müfettişler aracılığıyla parti örgütlerinin denetimini sağlamak amaçlanmıştır.²

5 Eylül 1923 yılında Fethi Okyar tarafından okunan hükümet programının ana maddelerinden birini idari taksimat oluşturmuştur. Buna göre *ilmi olmaktan ziyade hissi ihtiyaca binaen* yapılan taksimatın, coğrafi, iktisadi ve demografik yapının da dikkate alınarak yeniden düzenlenmesi öngörülmüştür.³ Buna paralel olarak 1923 CHP Nizamnamesinin 82. maddesine göre vilayetler teftiş bölgelerine ayrılmış ve her teftiş bölgesi de o bölge içinde yer alan bir ilin adıyla anılmıştır.⁴ Bu görüş doğrultusunda 1925 yılında bütün ülke 14 mıntıkaya ayrılarak her mıntıkanın başına parti müfettişleri tayin edilmiştir.⁵ 1927 yılında yeniden düzenlenen CHP tüzüğüne göre parti müfettişlerinin seçim ve görevleri ile ilgili ayrıntılı düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre müfettişler; Umumi Heyet-i İdare tarafından seçilecek, Umumi Riyaset Divanı tarafından atanacaktır. Parti müfettişleri, tüzüğün 40. maddesine göre bölgelerindeki fırkayı her yönden denetleme hakkına sahip olacaktır. Bölgede yer alan her türlü siyasi, içtimai, iktisadi teşekkül bünyesinde yer alacak heyet üyelerinin adaylıkları, parti müfettişleri tarafından onaylandıktan sonra ilan edilecektir.⁶ Yine tüzüğün 42. maddesine göre müfettişler, genel sekreterlikçe belirlenen bir tarihte senede bir kez toplanmak durumundadır. Aynı zamanda müfettişlere bu yeni düzenleme ile geniş bir yetki ayrıcalığı da tanınmıştır. Öyle ki partinin il yönetim kurulları, genel merkez ile doğrudan yazışamaz iken bu durum ancak müfettişler aracılığıyla söz konusu

1 1909 *İttihat ve Terakki Nizamnamesi*, Hathı Trust Digital Library, babel.hathitrust.org, Erişim Tarihi: 06.02.2015, 11: 52, s. 7-8.

2 Aydın Erdoğan, *Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri Dünü-Bugünü 1923-2000*, V Kitap, Ankara, 2000, s. 25.

3 İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yay., İstanbul, 1968, s. 21.

4 Metin Kopar, "Chp Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (3), 2011, s. 1038.

5 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul, 2012, s. 77.

6 Tuncay Dursun, *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bak. Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 17.

olabilmekteydi. Bu sebeple il örgütleri üç ayda bir bağlı buldukları müfettişliğe rapor sunmak durumundaydılar.⁷

1931 yılına kadar varlığını sürdüren parti müfettişliği, aynı yıl kabul edilen parti nizamnamesi ile merkez ve il örgütleri arasında gereksiz bir bürokratik yapı oluşturduğu gerekçesiyle kaldırılmıştır.⁸ Ancak bu durum parti müfettişliğinin bir kurum olarak kaldırılmasını öngörmüştür.⁹ Keza bu nizamname ile parti müfettişliği kaldırılrsa da fırkanın teftişinde Umumi İdare Heyeti üyeleri ile mebusların görevlendirilebileceği kaydı düşülmüştür (Mad. 42).¹⁰ Daha sonra görülen lüzum üzerine parti müfettişliği 1935 yılında yeni nizamnameye dâhil edilmiştir. 14 Mayıs 1935 tarihinde yapılan CHP'nin dördüncü büyük kurultayında alınan karar gereği parti teşkilatı ve halkevlerinin teftişine memur edilen müfettişler; Umumi İdare Heyeti üyeleri, parti mebusları veya parti mensupları arasından seçilebilecektir.¹¹ Bu şekilde varlığını devam ettiren parti müfettişliği yapısı İnönü Döneminde bir iç denetim mekanizması olarak görev yapmıştır. Koçak'a göre parti müfettişliği kurumu ile partinin meclis kanadı ve parti merkez yönetiminin, parti örgütü üzerinde yeni ve başka bir denetim aracı daha yarattığını göstermektedir.¹²

Teftiş bölgeleri olarak 20 mıntıka belirlenmiştir. Bunlar; Aydın, Afyon, Ankara, Adana, Amasya, Artvin, Balıkesir, Bilecik, Burdur, Bolu, Erzincan, Denizli, Giresun, İstanbul, İzmir, Kırklareli, Kırşehir, Kastamonu, Maraş, Niğde, Sivas'tan ibaret olup,¹³ 1940 yılında bu sayı yeni teftiş bölgelerinin eklenmesi ve mevcutlarının da değiştirilmesi ile 25'e ve sonra da 26'ya çıkarılmıştır.¹⁴

Parti müfettişlerinin görev ve yetkileri değişik yıllarda sunulan teftiş raporlarında ayrıntılı olarak ele alınmıştır. İl ve ilçe örgütlerini teftişleri sırasında parti müfettişlerinden tam olarak ne talep edildiği bu raporlarda belirtilmiştir. 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası Teftiş Raporu adıyla yayınlanan raporda

7 Erdoğan, *age.*, s. 26.

8 Erdoğan, *age.*, s. 31.

9 Cemil Koçak, "Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Parti Müfettişliği", *Tarik Zafer Tunçaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yay., 1992, s. 465.

10 C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı 1931*, TBMM Matbaası, Ankara, s. 10 (Madde: 42).

11 C.H.P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, 1935, s. 94.

12 Koçak, *agm.*, s. 468.

13 Koçak, *agm.*, s. 469.

14 Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul, 2012, s. 233.

parti müfettişlerinin teftiş sırasında yanıtlamalarını istedikleri sorular arasında, parti müfettişlerinin buldukları ilin idare heyetleri arasında ahenk ve disiplin olup olmadığı, halkın partiye bakış açısı ve tutumları, fırkaya mensup olan ya da olmayan vatandaşların şikâyetleri, buldukları mahalde din istismarının yapıp yapılmadığı gibi birçok ilginç soru yer almıştır.¹⁵ Yine 1939 yılında CHP Genel Başkanlığınca kabul edilen CHP Teftiş Talimatnamesi de müfettişlerin görev ve yetkilerini ayrıntılı bir şekilde düzenlemiştir. Talimatnamenin giriş kısmında belirtildiğine göre talimatname; parti örgütünün çalışmalarını *parti müfettişleri aracılığı ile daimi teftiş ve murakabe altında bulundurmak* amacıyla hazırlanmıştı. Bu rapora göre parti müfettişlerinin görev ve yetkileri, Umumi İdare Heyeti tarafından hazırlanan ve CHP Genel Başkanlık Divanı tarafından onaylanacak bir talimatname ile yürürlüğe girecekti. Bu uygulamanın temel amacı ise parti örgütünün çalışmalarını parti müfettişleri aracılığı ile kontrol altında bulundurmak olarak belirlenmişti. Parti müfettişleri, mebuslar arasından seçilerek parti örgütlerini il ve kazalara kadar yılda iki kez denetlemek, yılda en az altı ay mntıklarında bulunmak zorunda olup; raporlarını Ankara'ya bildirmekle görevli kılınmıştı. Ayrıca bu müfettişler gerekirse bölgelerindeki kongrelere ve idari heyetlere başkanlık etmek ve teftiş sırasında parti dışında kalan kurumlarda ortaya çıkan yolsuzluklarla ilgili gerekli bilgilendirmeyi yapma ve merkezden talimat isteyebilme yetkileriyle donatılmıştı.¹⁶ Bu durum parti örgütlenmesinde hiyerarşik bir yapının varlığı ve merkezin vesayetine tabi olma durumunu gösterme açısından önemlidir.¹⁷ Parti müfettişlerinden istenen diğer önemli husus ise CHP aleyhinde fikir ve düşüncelere sahip kişi ve grupların varlığını belirlemektir.¹⁸ 1935 yılında kabul edilen CHP tüzüğünde yer alan *prinsiplerimizi, usanmaksızın, bütün yurttaşlara her bahane ve fırsatla söylemek ve anlatmak, parti örgüt ve izdeşlerinin önemli ödevidir* ibaresi, partinin taşra örgütlerinde de bu amaç doğrultusunda yapılan faaliyetlerinin temel koşulu görünümünü vermektedir.¹⁹ Parti müfettişliği kavramı, içeriği ve uygulaması ile merkezîyetçi teşkilat yapısının iyi bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim partinin önemli fikir ve siyaset adamı Recep Peker'e göre *devletin belirlediği sınırlar dâhilinde –ki bu sınırlar amaç ve yaşayışta*

15 Uyar, *age.*, s. 231-232.

16 Cemil Koçak, *agm.*, s. 467-468.

17 Esat Öz, *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Ankara, 1992, s. 187.

18 Kopar, *agm.*, s. 1039.

19 C.H.P. *Tüzüğü Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 3.

*birlik olarak belirlenmiřtir-amaç özgür dūřünen, yazan ama aynı zamanda devlete tabi disiplinli bir cemiyet kurmaktır.*²⁰

Kendi mıntıkalarında parti örgütünü teftiş etmekte görevlendirilen parti müfettişleri, bölgelerinde belirli bir müddet kaldıktan sonra gözlem ve incelemelerini bir rapor halinde genel merkez'e sunar ve bu raporlar partinin genel merkezinde değişik iş kollarına ayrılan bürolar kanalıyla incelenerek işleme sokulurdu. Her büro gerekli incelemeyi yaptıktan sonra genel sekreterliğe netice ile ilgili bir bilgilendirme yapmak durumundaydı. CHP'nin III. Büyük Kongresi'nin yapılmasından sonra parti merkez yönetiminde değişiklik yapılarak Umumi İdare Heyeti bünyesinde dört grup halinde 13 büro oluşturulmuştur. İncelememizde bürolara sıkıça başvurulacağından bu büro isimleri aşağıda sıralanmıştır. Buna göre:

A Grubu

Birinci Büro: Teşkilat, seçim ve kongreler,

İkinci Büro: Genel dilek ve başvurular,

Üçüncü Büro: Fırka dışındaki diğer cemiyetlerin tetkik ve takibi,

Dördüncü Büro: Fırka teşkilatımızın teftişi.

B Grubu

Beşinci Büro: Kültür ve ilmi hareketler,

Altıncı Büro: Spor ve gençlik,

Yedinci Büro: Halk dershaneleri, okuma yazma ve halk hatipleri,

Sekizinci Büro: Propaganda, matbuat, fırka neşriyatı.

C Grubu

Dokuzuncu Büro: İş, işçi esnaf ve serbest meslek,

Onuncu Büro: İktisadi durumun tetkiki.

D Grubu

Onbirinci Büro: İçtimai teşkilat,

Onikinci Büro: Fırka faaliyetlerinin hukuk esaslarıyla telifi,

20 Burak Özçetin, "Zigana Dağındaki Portakal Ağacı: Recep Peker ve Kemalizm", *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20, 2010, s. 173.

Onüçüncü Büro: Merkez ve taşrada bütçe, aidat ve hesap işlerinin tanzimi, emlak ve eşyanın tanzim ve takibi.²¹

Büroların bu şekilde görevlendirilmesi ve iş bölümünün yapılması merkezde pratik bir çözüm merkezinin varlığını ortaya koymuştur. İncelemeye alınan dönemde Maraş Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Maraş teftiş raporlarının merkez dairede incelenerek konu ve sorunlara göre ilgili bürolara gönderildiği görülmüştür.

Makale konumuzu teşkil eden Maraş bölgesindeki parti örgütünü teftiş etmekle görevlendirilen Trabzon Milletvekili Mitat Aydın,²² ele alacağımız 1940-1942 yılları arasında bu görevi icra etmek üzere bölgede bulunmuştur.

Teftiş Raporlarına Göre CHP'nin Maraş İdaresi ve Çalışmaları

Maraş ve civarı CHP parti müfettişi olarak görevlendirilen Trabzon Milletvekili Mitat Aydın, görevde bulunduğu süre içinde bölgenin idari, sosyal ve kültürel yapısı ile ilgili son derece önemli bilgiler içeren ve CHP Genel Sekreterliğine sunulan raporlar hazırlamıştır. Görevlendirilmesini müteakip genel sekreterlikçe kendisinden bir seyahat programı hazırlaması istenmiştir. Bunun üzerine müfettiş Mitat Aydın, 11.01.1940 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunduğu seyahat programında hava şartlarının da dikkate alındığını beyan eden bir açıklama yapmıştır.²³ CHP Genel Sekreterliği tarafından Aydın'a gönderilen yazıda teftiş planının tetkik edildiği belirtilmiş ve Maraş ve kazalarının senede en az iki defa teftiş edilmesi istenmiştir. Ancak kış şartlarının olumsuz etkisinin iki kez teftişi imkânsız kılması nedeniyle 1940 yılının bahar aylarında başlayacak teftişin bir kez yapılması ve bu sebeple yeni bir seyahat planı hazırlanmasını istemiştir. Ancak Aydın, seyahat programını sunmakta gecikmiştir. Sunmuş olduğu yeni programa göre birinci teftiş planı Aralık 1940 ve Ocak 1941 dönemini kapsamaktadır. Aydın, fırsat buldukça kazalar da gezilecektir notunu da

21 Esat Öz, *age.*, s. 116-117.

22 Mitat Aydın, 1884 yılında Aydın'da doğmuş, İstanbul Mühendis Mektebini bitirmiş, devletin çeşitli kademelerinde bürokrat olarak görev almış önemli bir siyasetçi ve bürokrattır. Aydın, aynı zamanda Kuvay-ı Milliye teşkilatında görev almış, birçok demiryolu yapımında fiili olarak bulunmuştur. 1925 yılında Aydın milletvekili olarak Meclis'e giren Mitat Aydın, III. ve VIII. Dönem Aydın; V, VI ve VII. Dönemlerde Trabzon milletvekili sıfatıyla Meclis'te görev almıştır. Bkz. TBMM Albümü, www.tbmm.gov.tr, Erişim tarihi: 03.02.2015, 10: 32; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi II. Dönem 1923-1927 III. Cilt*, TBMM Vakfı Yay. No: 3, 2005, s. 116-117.

23 *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, 490.01.686.329-1, s. 18.

düşerek yeni seyahat raporunu sunmuştur.²⁴ Buna göre Maraş parti müfettişi olarak görevlendirilen Mitat Aydın, ilk teftişini yapmak üzere 09.02.1940 Cuma günü Malatya'ya hareket etmiştir.²⁵

1936 yılı CHP verilerine göre partinin 63 ilden 51'inde teşkilatı bulunurken parti teşkilatı bulunan bu illerden biri de Maraş'tır. Aynı yılın verilerine göre Maraş'ta partinin üye sayısı toplam 10.497 iken 4 ilçede örgüt yapısı mevcuttur.²⁶ Maraş parti müfettişi olarak görevlendirilen Mitat Aydın'ın genel sekreterliğe sunmuş olduğu 12.06.1940 tarihli 105 sayılı I. teftiş raporuna göre CHP'nin Maraş örgütlenmesi Merkez Kaza, Andırın, Göksun, Elbistan olmak üzere yapılanmıştır. Bu rapora göre Maraş Vilayet İdare Heyeti; Reis Rıza Çuhadar olmak üzere Nedim Yazıcıoğlu, Abdülkadir Sezal, Abdullah Bayazıt, Ahmet Dede, Arif Őiřman, Dr. Süküti Tükel, Nuriye Bülbül'den oluşmaktadır. Bu isimler hakkında Aydın'ın verdiği bilgilere göre üyeler genel olarak düşük tahsilli, ziraat ve ticaretle uğraşan kimselerdir. Reis, Rıza Çuhadar; orta tahsilli, ziraat ile meşgul ve bölgenin en güçlü kişisidir. Ancak eşinin Ermeni asıllı olması muhalifleri tarafından kendisine karşı kullanılmaktadır. Üyelerden Abdullah Bayazıt ise Maraş'ın tek hukuk mezunu şahsiyeti olup, namuslu ve reislik yapacak kudrete sahip bir kişiliktir. Tek kadın üye olarak dikkat çeken Nuriye Bülbül ise halkça sevilen bir kimsedir.²⁷

Maraş Merkez Kaza Heyeti ise hakim muavinliğinden avukatlığa geçmiş bulunan Hami Aksu, Nuri Őiřman, marangozluk yapan Ömer Ertuğrul, ticaretle uğraşan ve az bir tahsili bulunan Tevfik Sezal, İngilizce bilmesi ile dikkat çeken Remzi Öksüz, müteahhit olan İsmail Kocabaş, çeltikçilikle uğraşan İlyas Seçkin'den oluşmaktadır.²⁸ Görüldüğü üzere heyet hemen her meslekten kişilerden oluşmaktadır. Parti içindeki hiyerarşik yapının ve parti üye profilinin il örgütlerinde de korunduğu görülmektedir. Ancak partinin üst kesimlerinde yer alan elitist yapıya karşın tabana inildikçe toplum yapısı ile örtüşen bir görüntünün varlığı söz konusudur. Buna göre il yönetim kurullarında çiftçi üyeler de mevcuttur.²⁹

24 *BCA*, 490.01.686.329-1, s. 22.

25 *BCA*, 490.01.686.329-1, s. 16.

26 Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yay., İstanbul, 2012, s. 161.

27 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 54.

28 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 55.

29 Öz, *age.*, Ankara, 1992, s. 186.

Elbistan Kaza İdare Heyeti: Reis Mehmet Köksal, İrfan Aydın, Mehmet Saatçi, Mehmet Salt, Mustafa Akkan, Mustafa Ertan, Arif Çağlar'dan oluşmaktadır.³⁰ 20.06.1942 tarihli II. teftiş raporunun I. büroya gönderilen raporunda heyetin aynı üyelerden oluştuğu, bütün üyelerin ilkokul tahsilli olduğu ve ziraatla meşgul oldukları sadece İrfan Aydın'ın muallimlikten gelme olup ticaret ile meşgul olduğu ifade edilmiştir.³¹

Göksun Kaza İdare Heyeti: Reis İsa Bali, Hamdi Dereli, Nuri Kaya, Faik Yalçın, Mevlüt Taftaf, Mustafa Can'dan oluşmaktadır.³² 20.06.1942 tarihli II. teftiş raporunun I. büroya gönderilen kısmında belirtildiğine göre Göksun Kazası İdare Heyeti; İsa Bali, Mehmet Kiper, Nuri Kaya, Bayram Doğan, Ali Akcalı, Mustafa Cantürk, Hamdi Dereli olmak üzere birkaç üyenin değişmesi ile yeniden vücut bulmuştur. Raporda idare heyetinde yer alan kişilerin genellikle ticaret ve ziraat ile meşgul olduğu ve dışarıdan geldikleri belirtilmiştir.³³

Andırın İdare Heyeti: Reis Abdullah Yayı, Mehmet Ali Başdoğan, Süleyman Bayazıt, Bekir Berker, Ali Kayran olmak üzere teşekkül etmiştir.³⁴ 20.06.1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunulan II. teftiş raporunun I. büroya gönderilen kısmında ise Andırın Kazası İdare Heyeti Abdullah Yağcı, Ali Kayran, Mehmet Ali Başdoğan, Süleyman Bayazıt, İsmail Koç, Bekir Berker, Ali Akso'dan oluşup ilkokul mezunu olan heyet üyeleri ziraatle uğraşmaktadır. Burada Aydın'ın belirttiğine göre reis Abdullah Yayı, aynı zamanda Maraş Meclis-i Umumi seçiminde daimi encümen üyesi olarak görev almaktadır. Bu durum ise Yayı'nın sürekli Maraş'ta bulunmasını gerektirdiğinden asıl vazifesini yerine getirmesinde aksaklık oluşturmaktadır. Aydın'a göre Yayı, sadece reislik vazifesini üstlenmeli ve daimi encümen üyeliğinden vazgeçmelidir.³⁵

29.05.1940 tarih ve 214 sayılı II. teftiş raporuna göre ise il ve kaza heyetleri aynı üyelerden oluşmakta olup, heyet üyeleri temiz bir sicile sahiptir. Üyeler, halk nazarında sempatik bir görüntü verirken, siyasi ve ahlaki bakımdan da iyi bir halde bulunmaktadır.³⁶

30 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 56.

31 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 15.

32 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 56.

33 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 15.

34 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 56.

35 *BCA*, 490.01-273.1091-2, s. 15-16.

36 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 32.

Mitat Aydın, 04.02.1941 tarih 156 sayılı I. teftiş raporunun I. büroya sunduğu kısmında Maraş Kaza İdare Heyetleri, heyet başkanı ve üyeleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Reis Remzi Öksüz, genç olması ve İngilizce bilmesi ile dikkat çekerken; Tevfik Sezal, İlyas Seçkin, Zeki Dede, Hasan Başaran, Salman Zülkadir ise heyetin diğer üyeleridir. Bu kişiler Maraş'ın yüksek ve elit grubunu oluşturmaktadır. Üyeler halk nazarında *mümkün mertebe* sevgi ve sempati sahibi olarak dikkat çekmektedirler. Mitat Aydın'a göre halk çeltikçilikle uğraşmaktadır ve bu iş Maraş'ta birkaç zengin aile elinde toplanmıştır. Bu sebeple beyler arasındaki çekişme halka da yansımakta ve bu durumda halkın beylerin tavırlarına göre bir tutum sergilemesine sebep olmaktadır. Bilhassa Aydın'a göre Rıza Çuhadar ve Abdülkadir Sezal arasında çeltik meselesi nedeniyle problemler mevcut olup, bu durum halka da sirayet etmiş görünmektedir.³⁷ Yine aynı rapora göre, Elbistan, Göksun ve Andırın İdare Heyetleri üyeleri de namuslu insanlardan mürekkep olup; siyasi, içtimai ve ahlaki bakımdan halk nazarında sevgi ve sempatileri mevcuttur.³⁸

20.06.1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunulan II. teftiş raporunun I. büroyu ilgilendiren kısmına göre Mitat Aydın, bu yılın ilk altı ayında Maraş'ı 3, Elbistan'ı 2, Göksun ve Andırın'ı birer defa teftiş etmiştir. Bu teftişleri sırasında Maraş ve kazalarında parti yönetim mekanizmalarında yer alan kişiler üzerinde de detaylı bilgiler sunarak merkezi ayrıntılı olarak bilgilendirmiştir. Vilayet İdare Heyeti üyeleri arasında problemler olduğu belirtilen raporda bu durumun hala düzeltilmediği ifade edilmiştir.³⁹

Mitat Aydın, 04.02.1941 tarihli I. teftiş raporunda heyet üyelerini değerlendirirken üyelerin partiye nasıl bir hizmet veya zararları olduğu konusuna da yer vermiştir. Aydın'a göre genel olarak idare heyetleri üye ve reisleri partinin nüfuzundan maddi olarak faydalanmamakla beraber bu durumdan manevi bir istismar şeklinde faydalanmaları söz konusudur. Nizamnamenin 162. maddesine aykırı olmak üzere birkaç vazifeyi üzerinde toplayan reis ve üyeler mevcuttur. İl İdare Reisi Rıza Çuhadar aynı zamanda Belediye Azası ve Ziraat Odası Reisliğini uhdesinde bulundururken; Kaza İdare Heyeti Azası Ömer Ertuğrul aynı zamanda Belediye Encümeni ve Kızılay Azası; Tevfik Sezal ise Belediye Encümen Azası ve Ziraat Odası İkinci Reisi konumunda bulunmaktadır. Aydın'a göre bu durum

37 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 45-46.

38 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 46.

39 *BCA*, 490.01-273.1091-2, s. 14.

düzeltilmelidir.⁴⁰ Rıza Çuhadar'ın birden fazla vazife almış olması ilk olarak 12.06.1940 tarihli ve 105 sayılı raporda beyan edilmiş ve uhdesinde Halkevi Reisliği, Belediye Azalığı, Ziraat Odası Reisliği, Çeltik Komisyonu Azalığı gibi görevleri bulundurduğu belirtilmiştir. Yine bu rapora göre Elbistan ve Andırın'da birden fazla vazife alan kişi yok iken Göksun'da parti azasından Hamdi Dereli dört vazifeyi birden sürdürmektedir.⁴¹

Aynı yılın II. teftiş raporunda da bu durumun takibini yapan Aydın, 162. madde hilafına olarak hala bu görevleri ellerinde tutan kişileri belirterek, parti içi disiplinin sağlanması konusunda tavsiyelerini sunmuştur. Bu raporlarda mevcut vaziyetin izah edilmesi üzerine harekete geçen CHP Genel Sekreterliği, durumun düzeltilmesi için ilgili büroya yazı göndermiştir. Aydın'ın bu raporunda belirttiğine göre Vilayet İdare Heyeti Reisi Rıza Çuhadar, Ziraat Odası Reisliğinden; Ömer Ertuğrul Kızılay'dan ve Tefvik Sezal Ziraat Odası İkinci Reisliğinden çekilmiş ancak Rıza Çuhadar ve Tefvik Sezal reislikten çekilmiş olsa da üzerlerindeki mevcut azalıktan çekilmemiş ve bu durum nizamnameye aykırı bir durum teşkil etmeye devam etmiştir. Adı geçen kişilerin istifalarının henüz kendine bildirilmediğini belirten Aydın'ın bu konuyu izahı üzerine CHP Genel Sekreterliğinden Maraş Vilayet İdare Reisliğine yazılan yazıda vaziyet açıklanarak bu kişilerin Nizamname kurallarına uygun hareket etmeleri istenmiştir.⁴² Bunun üzerine 1941 yılı teftiş raporunda yer aldığı üzere, Vilayet İdare Reisi Rıza Çuhadar ve Maraş Merkez Kaza İdare Heyeti Azası Tefvik Sezal aynı zamanda buldukları Ziraat Odası üyeliklerinden çekildiklerini 23.06.1941 tarihi yazıyla Müfettiş Mitat Aydın'a bildirmişlerdir.⁴³ Konu ile ilgili Mitat Aydın'ın 20.06.1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliğine sunmuş olduğu II. teftiş raporunda, daha önce vermiş olduğu raporlarda da belirttiği üzere parti nizamnamesinin 162. maddesinde belirtilen; *birden fazla vazife alamama ilkesinin ihlaline yol açan uygulamaların sona erdiğini*, bu tür usulsüz hareket eden kişilerin görevlerini bıraktıklarını ve artık hiç kimsenin fazladan görev almadığını belirtilmiştir.⁴⁴

Parti müfettişlerinin kurumsal bir görev olarak yapacakları faaliyetler içerisinde en önemli hususlardan biri de buldukları muntıkada parti ile ilgili halkın fikir ve tutumlarının ne yönde olduğunu belirlemektir. Parti aleyhine bir

40 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 46.

41 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 57.

42 BCA, 490.01.273.1091-2.

43 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 3.

44 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 16.

durum olup olmadığı ve eğer var ise il ve ilçe idare heyetlerinin bu menfi durumun oluşmasında nasıl bir etkileri olduğunu ortaya koymak müfettişlerin en önemli amaçlarından biri olmuştur. Maraş Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın parti merkezine sunmuş olduğu raporlarda bu duruma dair önemli bilgiler görmekteyiz. 1940-41 yılı II. teftiş raporunun 10 Temmuz 1941 tarihinde III. büro şefliğine gönderilen yazısından anlaşıldığına göre örneğin; Maraş'ın Göksun kazasında yapılan çalışmalarda bölgede faaliyette bulunan gizli veya açık herhangi bir cemiyetin mevcut olmadığı, parti aleyhinde *fena fikir taşıyan kimsenin bulunmadığı* fakat zümrecilik fikrinin hâkim olduğu ifade edilmiştir.⁴⁵

04.02.1941 tarihli I. teftiş raporunun I, V ve XII'inci bürolara gönderilen raporun sonuç kısmında Mitat Aydın, Maraş ve civarında *parti meselemiz tamamıyla anlaşılmış değildir* diyerek Maraş halkının parti ile ilgili fikirlerini değerlendirmiştir. Ona göre Maraş halkı her şeyden evvel kuvvetli bir hükümetin varlığının önemli olduğunu düşünmektedir. Çünkü halk refah seviyesine sahip değildir, ekonomik olarak fakara olup, aynı zamanda derebeylik ruhuna sahiptir. Bu sebeple Aydın, ilginç bir tespit yaparak halkın *müsavi olmaktan ziyade ya amir ya memur olma* düşüncesinde olduğunu beyan etmiştir. Özellikle çeltik ekimi ve su sıkıntısı şehrin ileri gelenleri arasında bir rekabet oluştururken, şehrin zengin eşrafına tabi olan halk bir avuç çeltik için zor anlar yaşamakta ve kolayca saf değiştirebilmektedir.⁴⁶

Mitat Aydın belirtilen duruma atfen 12.06.1940 tarihli raporunda idare heyetlerinin halk nezdindeki durumlarının partiyi temsil için önemli olduğunu vurgusunu yapar. Bu sebeple raporda sürekli olarak bu konuya da temas edilir. Buna göre heyet reis ve üyeleri, kimi sevilen saygı duyulan kişilerdir kimi ise buldukları bölgede kendi yakın çevresinde kimi kişilerle sürekli sorunlar yaşayan hasım sahibi ve sevilmeyen kişilerdir. Ancak bu kişiler zengin ve nüfuzlu şahsiyetler olarak da dikkat çekmektedir.⁴⁷ Aydın, raporun sonuç kısmında parti il teşkilatı üyelerinin bölgenin ileri gelen ailelerine mensup olması ve bu aileler arasında sürekli vuku bulan çekişmeler (bilhassa çeltik konusu) nedeniyle halkın, partiye ve partinin davasına gerekli ilgiyi göstermediğini de belirtir. Bu sebeple parti üyeleri arasında halk nazarında bu kadar *hayati* gördükleri bu mesele yanında parti ve halkevi konusu ikinci sırada kalmıştır.⁴⁸ 1942 yılı II. teftiş raporuna göre de bu durum pek de iyi görünmemektedir. Parti idare heyeti üyelerinin

45 BCA, 490.01.612.127-3, s. 11.

46 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 49.

47 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 57.

48 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 59.

tutumlarının halk nazarında parti ile ilgili doğrudan bir kanı oluşturduğunu belirten Mitat Aydın, halkın partiye karşı intiba, sevgi ve sempatisinin *fena olmadığını* belirtmiştir. Aydın, Göksun ve Elbistan halkından ziyade Andırın halkının partiye daha yakın olduğu ve buradaki parti teşkilatına halkın büyük destek verdiğini belirtmiştir. Aydın'a göre parti fikirlerinin halka yayılması konusunda örgüt bir çalışma içindedir ancak bu parlak bir seviyede değildir. Aydın, bu durumun hükümetin mevcut siyaseti ile düzeltildiği ve bu sebeple halkın hükümet ve parti etrafında birleştiği kanısındadır.⁴⁹

04.02.1941 tarihli I. teftiş raporunun I, V ve XII'inci bürolara gönderilen yazılarında parti prensiplerinin halka ulaştırılması konusundaki çalışmaların yetersiz olduğu ve bunun için yeterli teçhizata sahip olunmadığı belirtilirken, kadın üye yapma konusunda halkın mutaassıp bir görüntü çizdiği belirtilmiştir.⁵⁰ Aynı yılın II. teftiş raporunun I ve II. bürolara sunulan kısmında da Mitat Aydın, bilhassa köy kongrelerinin zayıf olduğunu daha da önemli olarak partinin ocak binalarının bulunmadığını belirterek ocak toplantılarının köy muhtarının evinde yapılabildiğini belirtmiştir.⁵¹

1941 yılı II. teftiş raporunun son kısmında Mitat Aydın, parti aleyhine gelişen ve partiye ilgisiz bulunan halkın bu alana çekilmesi için neler yapılması gerektiği konusunda da öneriler sunmuştur. Buna göre Maraş'ta halkın partiye alakadar kılınması için mahalle ocaklarından faydalanılması gerekmektedir. Bu ocaklara bir kütüphane ve radyo koyulmak suretiyle halkın ilgisinin çekilmesi isteği ise diğer bir öneridir. Mevcut durum itibarıyla 8 mahalle ocağından ancak 3'üne radyo konulabilmektedir. Yine diğer önemli bir öneri de bu ocaklarda idare heyet üyelerinden birinin haftada bir akşam halk ile hasbıhal etmesi ve halka rutin ziyaretlerde bulunmasıdır. Bütün bunlar için ocakların mükellef hale getirilmesi gerekmekte olup, ancak ocakların ihtiyaçlarının buradaki fukara halktan temin ile giderilmesinin çok zor olduğu belirtilmiştir.⁵²

Teftiş raporlarında belirtilen en önemli konulardan bir diğeri de halkın partiye bakış açısını ve ilgisini doğrudan gösteren parti teşkilatlarının, partiye üye yapma konusundaki faaliyet ve çalışmalarıdır. Aza kaydı, parti stratejisi açısından önemli bir konu olarak sürekli olmak kaydıyla raporlara konu olmuştur. Mitat Aydın'ın 1940 yılı 105 sayılı I. teftiş raporunda belirtildiğine göre üye kaydı konusu oldukça

49 *BCA*, 490.01-273.1091-2.

50 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 47.

51 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 5.

52 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 7-8.

ağır aksak ilerlemektedir. Bu konuda Göksun, Maraş'ın en aktif kaza teşkilatı görüntüsünü vermektedir. Keza Göksun'da bu yıl 500 yeni üye kaydı yapılmıştır. Hasan Reşit Tankut, Göksun ziyareti sırasında uğradığı halkevinin daracık salonunda gönüllü ve coşkulu kalabalık bir kitleyi hazır bulmuş ve 24 binlik nüfusa sahip bu küçük ilçe için bu durumu teşkilatın aktif çalışması ve halkın ilgi ve alakasına bağlamıştır.⁵³ Mitat Aydın ise raporunda üye sayısının artırılması için köy ocaklarının çok önemli bir görev üstlendiğini ifade etmiştir. Buna göre bu ocakların en önemli amacı köy muhtarlarını partiye kayıt etmek ve onları köylerde partinin başına getirmektir. Ancak muhtarlar memur statüsünden dolayı ocak reisi olamamaktadır. Keza parti tüzüğü'nün 91. maddesi buna engel teşkil etmektedir.⁵⁴ Bu maddeye göre böyle olası bir durumda parti işlerinin aksaması söz konusudur. Ancak Aydın, bu konuya bir öneri getirerek belediye reisleri gibi muhtarların da partiye kayıtlı olmalarında bir sakınca olmadığını belirtmiştir.⁵⁵ 1941 yılı II. teftiş raporuna göre Göksun kazası partinin önemli amaçlarından biri olan, partiye kadın üye kazandırma konusunda da diğer kazalardan daha iyi bir noktaya varmıştır. Keza buradaki köylü kadınlar üyelik talep etmekte ve bu sözlerini tutmaktadırlar.⁵⁶

10.12.1942 tarihinde yapılan Maraş Vilayet Kongresinde de aza kaydı ve azalardan alınacak yardım parası konusu gündeme gelmiştir. Nizamnamenin 92. maddesine göre partiye üye kaydı yapmak ve bu sayıyı artırmak en temel vazife olarak belirlenmiştir. Bu kongre de verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere çalışmalar sonunda iki yıl içinde Maraş merkez kazasında kayıtlı üye sayısı 3.361, Elbistan'da 4.400, Andırın'da 1.942, Göksun'da 3.685 olmak üzere toplam 13.338 kişiden oluşmuştur. Vilayet Kongresinde sunulan bu verilere göre kayıtlı üyelere sadece 12'sinin yüksek tahsil, 62'sinin lise, 380'inin orta, 8.361'inin ise ilkökul mezunu olduğu görülmüştür.⁵⁷

Parti merkezinin önem verdiği ve üyelik ile ilişkili diğer bir mevzu da parti üyelerinden temin edilecek yardım paralarıdır. CHP, 1931 Nizamnamesinin 10. maddesine göre; üyeler sıfat ve hüviyetleri ne olursa olsun kazanç ve gelirleri ne kadar az bulunursa bulunsun partiye kendi takatı ölçüsünde az veya çok bir

53 Hasan Reşit Tankut, *Maraş Yollarında*, Ukde Yayınları, 2008, s. 83-85.

54 *1927 Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi*, TBMM Kütüphanesi, s. 41.

55 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 57.

56 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 6.

57 *BCA*, 490.01.177.707.1, s. 126.

yardım parası ödemeğe mecburdur.⁵⁸ Buna göre 1942 yılı Vilayet Kongresi'nde İl İdare Reisi yaptığı açılış konuşmasında *bu para partililerin partiye olan vicdani bağlılığının bir delili olan ve partinin başarısı için bir maddi yardım borcu* olarak kendi rızasıyla vermek istediği az veya çok bir yardımdır diyerek bu konunun ehemmiyetini ifade etmiştir.⁵⁹ 04.02.1941 tarihli ve 156 sayılı I. teftiş raporunda da Mitat Aydın üye kaydının ve bu üyelere temin edilen yardım parasının yetersiz olduğunu belirtmiş ve bunun üzerine merkez, Maraş Vilayet İdare Heyetine yazdığı yazıda bu durumun düzeltilmesini istemiştir.⁶⁰ 27.10.1941 tarihinde verilen cevabi yazıda yardım paralarının parti üyelerinin bir kısmından tahsil edilebildiği muhtemelen bu duruma hâlâ *parti nizamnamesinin 17. maddesine göre bu para borç olarak partililer arasında telakki edilmediği* görüşünün ağır bastığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple partiye az para toplanmıştır. 1941 yılında bu önemli gelir kaynağından istifade etmek üzere 1940 yılında tahsilât oranı %10-15 iken 1941 yılında bu oran %25-35'e Göksun'da ise %65'e çıkarılmıştır. Bunun için yine de azami güç sarf edileceği belirtilmiştir.⁶¹ Görüldüğü üzere Göksun kazası üye kaydının yanı sıra yardım parası konusunda da oldukça aktif görünmektedir. Yardım parası tahsili konusu Maraş Vilayet İdare Heyetinin Maraş'ı teftişi sırasında da gündeme gelmiş ve parti mensuplarından yardım parası alınıp alınmadığı sorusuna henüz düzenli bir hale gelmemiş olduğu ve ele geçen paranın parti ocaklarının ihtiyacını karşılamakta yetersiz olduğu belirtilmiş, vilayette bu paranın %10-15 oranında temin edilebildiği belirtilmiştir.⁶²

Teftiş raporlarında dikkat çeken önemli konulardan biri de il ve ilçe kongrelerinde dile getirilen istek ve arzuların bu raporlar aracılığıyla da takibinin yapılmış olmasıdır. Dilek sistemi mekanizması CHP tarafından oldukça işler bir vaziyette kullanılmıştır. Bu metotla partinin en küçük birimlerine kadar nüfuz edilmesi suretiyle bu birimlerin istekleri tespit edilerek bu isteklerin yerine getirilmesi sağlanmak istenmiştir. Dilek Sistemi mekanizması ile ocak, bucak, kaza ve il kongrelerinde dile getirilen istekler CHP Genel Sekreterliğine iletilirdi. Burada incelemeye alınan dilekler, *esas önemli olanlar* ve *yapılması mümkün olanlar* olarak kategorize edilerek, CHP Kurultayında oluşturulan Dilek Encümeni'ne

58 C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı 1931*, TBMM Matbaası, Ankara, s. 4, (Madde: 42).

59 BCA, 490.01.177.707.1, s. 127.

60 BCA, 490.0.01.000.000.1579.433-1, s. 37.

61 BCA, 490.0.01.000.000.1579.433-1, s. 37.

62 BCA, 490.01.686.329.1, s. 35.

gönderilirdi. Burada dilekler görüşülerek incelemeye alınırdı.⁶³ Bu metotla dile getirilen istekler, çoğu zaman parti müfettişlerinin yardım ve takipleri ile daha kolay sonuçlanmıştı. Örneğin 1942 yılı Maraş Vilayet Kongresi sırasında dile getirilen isteklerin başında, savaş şartları altında hayatın idamesi için gerekli olan ekmeçlik hububat ihtiyacının karşılanması konusu vardır. Öyle ki kongre reisi savaş nedeniyle ortaya çıkan buhran ve iklim şartlarının yetersiz oluşu nedeniyle şehirde 150 gram ekmeç verilemeyecek duruma gelindiğini ifade etmiştir. Ancak kongre reisinin verdiği bilgiye göre bu önemli sorun Mitat Aydın'ın çabaları sonucu çözülmüştür. Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın Ankara'ya dönüşü sırasında bu işi bizzat takip etmesi ve raporunda buna yer vermesi ile derhal 120 ton arpa ve 300 çuval İngiliz unu tahsis edilerek bu sıkıntı bir nebze olsun giderilmeye çalışılmıştır.⁶⁴

Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın bu kapsamda Maraş için yapmış olduğu diğer önemli çalışmalarından biri de Halk Bankası'nın Maraş şubesinin açılmasında aldığı birincil roldür. Keza 1942 teftiş raporunda belirttiği ve bir temenni olarak ifade ettiğine göre *fukara esnafı zenginlerin elinden kurtarmak için partimizin yardımıyla* Halk Bankasının bir an önce tekrar yürürlüğe sokulması gerekmektedir. Bu durum CHP Genel Sekreterliği tarafından Ticaret Vekâletine 11.09.1942 tarihli bir yazı ile bildirilmiş,⁶⁵ Ticaret Vekâleti ise 17.12.1942 tarihli yazı ile Halk Bankası Maraş şubesinin 09.10.1942 tarihinden itibaren yeniden faaliyete geçmiş olduğunu belirtmiştir.⁶⁶ Ancak Halk Bankası, memur ve eleman eksikliği ve bina yokluğu sebebiyle belediye binasından iki oda tahsis edilebilmesiyle ancak faaliyete geçebilmiştir. 1942 yılı Vilayet Kongresi kayıtlarında da bu olumlu neticenin alınmasında Mitat Aydın'ın büyük faydası olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷

Raporlarda dile getirilen dileklerden bazılarının CHP Genel Merkezi ve ilgili bürolarında incelenmek suretiyle yapıp yapılamayacakları ile ilgili değerlendirmenin Maraş ve şubelerine bildirildiği görülmüştür. Örneğin Mitat Aydın tarafından merkeze sunulan 1940 yılı I. teftiş raporunun II, VII, X. bürolara gönderilen kısmında seçim kongresinde yer verilen umumi dileklere temas edilmiş ve bu dilekler üzerinde ayrı ayrı tetkikat yapılmıştır. Bu dilekler; yol,

63 Sevda Mutlu, "Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: "Dilek Sistemi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 86, Temmuz 2013, s. 64.

64 *BCA*, 490.01.177.707.1, s. 128. (3).

65 *BCA*, 490.01.511.2054.2, s. 39.

66 *BCA*, 490.01.511.2054.2, s. 27.

67 *BCA*, 490.01.177.707.1, s. 129. (4).

mektep vb. hizmet alanları ile ilgilidir. Ancak genel bütçenin kısıtlı olması nedeniyle çoğu yerine getirilememektedir. Mektepleri köylüler kendileri yapmaktadır. Yine burada belirtilen isteklerden bazıları; nüfusa kayıt edilmemiş çocukların kaydının yapılması, köy salma parasının indirilmesi, köy yollarının köy kanununa göre yapılması, elektrik kilovatının indirilmesi, mahalle içlerindeki gübrenin kaldırılması, Şekerdere Köprüsü'nün yaptırılması gibi yerel istekleri kapsamaktadır.⁶⁸ Ancak bu rapora II ve IV. bürolardan verilen cevaplarda dileklerin hepsinin yerel parti örgütünün ilgilenmesi gereken işler olduğu, bunların CHP Genel Sekreterliğince takibi gereken işler olmadığı belirtilmiştir.⁶⁹ Görüldüğü üzere sunulan dileklerin olumlu veya olumsuz neticeleri partinin teftiş bölgelerine bildirilmiştir.

Teftiş Raporlarına Göre Maraş'ta Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayat

Küçük bir Anadolu şehri olarak birçok medeniyetin hüküm sürdüğü Maraş, Cumhuriyet Döneminin de önemli bir şehri konumunda bulunmaktadır. 20 Nisan 1924 tarihinde yeni anayasanın kabulü ile birlikte bu anayasada vilayet sisteminde yeni düzenlemeler yapılması kararı alınmıştır.⁷⁰ 1940'lı yıllarda yaklaşık 35 bin nüfusa sahip olduğu⁷¹ belirtilen Maraş, 1925-1926 yılında Pazarcık, Elbistan, Göksun ve Andırın olmak üzere dört kazadan meydana gelmiştir.⁷² Bahsi geçen bu dönemde CHP parti teşkilatının; Merkez Kaza, Elbistan, Göksun ve Andırın'da yapılandığını görmekteyiz.

Mitat Aydın'ın teftiş raporları, ilgili olduğu tarih aralığındaki Maraş'ın siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yönlerini önemli ölçüde ortaya koyan bir tablo görünümündedir. Zira bu raporların ayrıntılarına bakıldığında Maraş'ın birçok yönüyle ilgili önemli detaylar sunulduğu görülmüştür. Maraş sınır vilayetlerine yakın olması nedeniyle önem arz eden bir şehir niteliğinde olmuştur. Ancak Aydın'ın 1940 yılı teftiş raporuna göre Maraş, bu önemini hak eden bir ilgi ve alakadan yoksundur. Keza Aydın'a göre Maraş'ın güney komşularımıza yakın olması, buradaki her yeniliğin bu ülkelerde yankı bulmasına ve karşılıklı etkileşimine sebep olmaktadır. Aydın'a göre Maraş'ta eğitime büyük önem

68 *BCA*, 490.01.511.2054-2, s. 95 (2).

69 *BCA*, 490.01.511.2054-2, s. 92-93 (2).

70 Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2008, s. 77.

71 Rasim Özdenören, "Benim Maraş'ım", *Yazarların Şebri Kabramanmaraş*, Ed. Duran Boz, Kahramanmaraş, 2009, s. 211.

72 *T.C Devlet Salnamesi (1925-1926) 1926*, s. 830-831.

verilmeli, nitelikli elemanlar yetiştirilerek Maraş, önemli bir sembol Şehir haline getirilmelidir. Aynı raporda belirtildiğine göre Maraş, geri kalmış ve devletin nimetlerinden fazla faydalanamamış bir vilayettir. Aydın'ın deyiimiyle hükümetin bu Şehirde *benüz dikili bir ağacı yoktur*. Gerçi Cumhuriyet'in en büyük eseri olan demiryolu buradan geçiyor olsa da *yanlış tarife yüzünden yolculuk zevkli bir istirahat haline gelmektedir*.⁷³

Maraş'ın geri kalmış bir Şehir olmasına atıf yapan Aydın, birçok batı vilayetinin kazalarının bile bu Şehirden ileri olduğunu ifade ederken, Şehirdeki birçok binanın yetersiz ve bakımsız olduğunu belirtmiştir.⁷⁴ Şehirde hali hazırda bulunan yapıların çoğu yabancı ve gayr-i müslimlerden kalmıştır. Örneğin Şehirdeki birçok önemli okul Ermeniler tarafından yapılmıştır.⁷⁵ Bir kısım binalar da zaten Alman, Amerikan veya Hristiyanlardan kalmadır. İsmail Habib Sevük'ün 16 Nisan 1936 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanan yazısında da Şehirde Alman hastaneleri ve Amerikan kolejlerinin varlığı belirtilmiş ve bu yapıların artık asıl amaçları olan misyonerlik faaliyetlerinden uzak olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶ Şehirde Türk-İslam mimarisine uygun olarak inşa edilmiş herhangi bir eserin olmadığını vurgulayan Aydın'a göre diğer birçok vilayetlerde olduğu gibi Antep ile beraber Maraş'ın da bu *Cumhuriyet devrinin imar faaliyetlerinden haberdar olmalarının zamanı gelmiştir*. Nitekim bölgedeki bina yetersizliğinin birçok hizmet alanında kendini hissettirdiği ve ayrıca hizmet verilmesinin de bu sebepten mümkün olamadığı dile getirilmiştir. Öyle ki hastaneler, papazların terk edilmiş binalarına sığınmış vaziyettedir. Mitat Aydın, bölgede yapmış olduğu incelemelerde bu eksikliği tespit etmiş ve daha sonra yapım veya tamiratı gereken yerleri listelemiştir. Buna göre hükümet konağı yapılması konusu en öncelikli hususlardan biridir. Ancak hükümet bu konuda önceliği Şark vilayetlerine vermiştir. Aydın'a göre bu iki ilin de bu kapsama alınması gerekmektedir. Diğer önemli ihtiyaç ise bir hastanenin inşa edilmesidir. Çünkü Şehirde *hastane karikatürü görünümünde olan* bir hastane mevcuttur ancak yenilenmesi gerekmektedir. Yine İnhisar Müdürlüğu binası, Ziraat Bankası binası, bir lise pansiyonu, halkevi binası acil yenilenmesi gereken yapılardır. Bilhassa halkevi bir eczaneye sıkışmış durumda ve acınacak haldedir. Aydın'a göre bu sebeple ve özellikle halkın rahatlıkla toplanabileceği Erzincan Halkevi planına uygun bir bina tesisi

73 *BCA*, 490.01.686.329-1, s. 30.

74 *BCA*, 490.01.686.329-1, s. 30.

75 *Maraş Vilayet Gazetesi*, 1937, s. 194-55-3.

76 İsmail Habib Sevük, "Maraş ve Maraşlı", Cumhuriyet, 16 Nisan 1936, Ed. Duran Boz, *Yazarların Şehri Kahramanmaraş*, Kahramanmaraş, 2009, s. 44.

önemlidir. Aydın, bunun için Maraş'a 30 bin lira ödenek ayrılmasını istemiştir.⁷⁷ Buna binaen parti örgütünün yetersiz kaldığı durumlarda halkevine belediye tarafından maddi destek verilmek istenmiştir. Ancak bazen aksaklıklar söz konusu olmaktadır. Aydın'ın 20.06.1942 tarih 350 sayılı raporuna binaen XII. büroya gönderdiği yazısında Maraş Belediyesi'nin halkevine vermek üzere 3.000 lira taahhüt ettiği ancak partiye vereceği paranın geçen yıl ve bu yıl da verilemediği ve parti örgütünün sıkıntı içine girdiği belirtilmiştir.⁷⁸ 1941 yılı Maraş Vilayet Kongresi zabıtlarında belirtildiği üzere, yapılacak bu halkevi için Maraş Parti Müfettişi Mitat Aydın, plan ve projeler hazırlamıştır.⁷⁹ Aydın'ın 1942 yılında yazdığı ve 12. büroya takdim ettiği raporda da bir Alman kolonisinin Maraş'ta açtığı büyük bir hastanenin eczane kısmının halkevi ve kaza idare heyeti tarafından müşterek olarak kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu binanın alt kısmı poliklinik, orta kısmı parti Vilayet ve İdare Heyetleri Bürosu ve üst katı ise halkevi dairesi olarak kullanılmaktadır. Ancak ihtiyaca cevap vermemektedir. Andırında ise kaymakamın da yardımıyla parti ve halk odası için bir bina yaptırılmıştır. Burada Abdullah Yağcı'nın yardımıyla bir büro açılmış ancak bu büronun beş altı sandalye temini ile temiz bir hale getirilmekle beraber yetersiz olduğu ifade edilmiştir.⁸⁰

Teftiş raporları II. Dünya Savaşı yıllarında ülke genelinde görülen olumsuz ekonomik şartların Maraş'taki bir örneğini yansıtması açısından önemlidir. Ülkede bu savaş yıllarında ekonomik anlamda olumsuz bir tablo ortaya çıkmış, fiyatlar hızla artmaya ve öte yandan karaborsacılık ve haksız kazanç elde etme gibi vakalar baş göstermeye başlamıştır.⁸¹ Maraş bu dönemde halkın genel olarak ziraat ile geçindiği ancak bunun yanı sıra şehrin ekonomisinde geleneksel el sanatları üretiminin de önemli bir pay aldığı şehir durumundadır. Özellikle küçük çaplı ve kendi geçimini sağlayacak ölçüde deri ayakkabı üretimi, bakırcılık,⁸² saraçlık, demircilik, çadırcılık, dokumacılık⁸³ halkın önemli uğraş alanları olmuştur. Buna karşın şehir bir sanayi ağından mahrumdur. Bu durumun küçük

77 *BCA*, 490.01.686.329-1, s. 32.

78 *BCA*, 490.01-273.1091-2.

79 *BCA*, 490.01.202.799.4, s. 10.

80 *BCA*, 490.01-612.127-3, s. 8-9.

81 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitap Yay., 1983, s. 183, 190.

82 Ahmet Hamdi Tanpınar, "Maraşlıların Bayramı", Ed. Duran Boz, *Yazarların Şehri Karamanmaraş*, Karamanmaraş, 2009, s. 54.

83 Tankut, *age.*, s. 61.

bir örneği de bu raporlarda sunulmuştur. 9.05.1941 tarihli 214 sayılı II. teftiş raporunun, I. büroya gönderilen kısmında Maraş'ın sosyo-kültürel yapısı ile ilgili ayrıntılı bilgilere yer vermiştir. Buna göre Maraş'ta yaşayan halk, fakir ve göçebe bir özellik gösterir. Halkın hemen hemen tek geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır.⁸⁴ Maraş ekonomisi uzun yıllar, geleneksel olarak toprağa ve topraktan elde edilen ürünlere, bunların satışı ya da direkt tüketimine dayalı kalmıştır. Bu süreçte şehrin ekonomisi *gerekle insanın kapalı ticaret psikolojisi gerekse devlet yatırımlarının yetersizliğinden* önemli ölçüde büyüme sağlayamamış, kendi yağı ile kavrulma ya da fasıllı büyüme stratejilerinin ön planda olduğu bir döneme şahit olmuştur.⁸⁵ Bu duruma etki eden en önemli faktörün şehrin coğrafi yapısının olduğu söylenebilir.⁸⁶ Şehrin en önemli geçim kaynağı ise zaman zaman şehrin ileri gelenleri arasında çatışmalara da sebep olan çeltik ekimidir. Ancak çeltik ve buğday ekimi için yeterli arazinin bulunmaması bir takım sorunlara yol açmaktadır. Bu sebeple yeni arazilere ihtiyaç duyulması bölgedeki çeşitli bataklıkların kurutulması konusunu önemli bir çözüm noktası haline getirmiştir. 20.06.1942 tarihli II. teftiş raporunun II. büroya gönderilen ve ilgili kısımlarının değerlendirilerek gerekli bilgilendirmenin yapılmasını istediği yazı,⁸⁷ incelendikten sonra 29.09.1942 tarihinde Sağlık ve Sosyal Bakanlığına gönderilmiştir. Gönderilen bu yazıda belirtildiğine göre Mitat Aydın'ın yapılmasını istediği işlerden biri her yıl binlerce dönüm araziyi öldüren Gâvur Gölü'nün kurutulması meselesidir. 1942 yılı Maraş Vilayet Kongresinde de dile getirilen bu duruma göre Gâvur Gölü'nün kurutulması ile 150 bin dönüm arazinin kazanılacağı, sıtmanın önüne geçileceği, bu gölün tren güzergâhında bulunması nedeniyle kurutulması halinde seyahat edenlerin sıtmaya yakalanmasının engellenebileceği belirtilmiştir.⁸⁸ Ancak bakanlıkça verilen cevapta bu işin ihtisas ve büyük arazi ıslahatı gerektirmesi sebebiyle bu vekâlet bünyesinde yapılamayacağı ve konunun Nafia Vekâletini ilgilendirdiği bildirilmiştir.⁸⁹

Şehrin en önemli ve tek sanayi kuruluşu, Sanayi ve Maadin Bankası tarafından 1934 yılında açılan un fabrikasıdır. Hisselerinin çoğunluğu anonim bir şirkete ait

84 *BCA*, 490,01.273.1091-2.

85 Erkan Ozan, *Ekonomik ve Sosyal Rapor*, Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası, Kahramanmaraş, 2000, s. 2.

86 Özdenören, agm., s. 212.

87 *BCA*, 490.01.511.2054-2, s. 44.

88 *BCA*, 490.01-177.707.1, s. 141.

89 *BCA*, 490. 01-273.1091-2, s. 33.

olan fabrikanın işletmesi Sümerbank'a devredilmiştir.⁹⁰ Aynı zamanda üretilen unlar ile şehir ve askeriyenin un ihtiyacı da karşılanmaktadır.⁹¹ Ancak teftiş raporlarından anlaşıldığı üzere 1941 yılında bu fabrika, Hatay'a nakledilmek istenmektedir. Mitat Aydın'ın 06.08.1941 tarih ve 234 sayı ile CHP Genel Sekreterliğine yazmış olduğu raporda Maraş'ta bulunan ve Sümerbank tarafından Hatay'a nakledilmek istenen un fabrikasının kaldırılmaması gerektiği çünkü Maraş şehrinin iktisadi durumunun acınacak halde olduğu ve fabrikanın da şehrin bu müşkül durumundan dolayı hükümet tarafından açılmış olduğu belirtilmiştir. Aydın'a göre bu fabrikanın Hatay'a nakledilmemesi gerekmektedir. Bu konuda yüksek makamların harekete geçmesi önemlidir.⁹² CHP Genel Sekreterliği tarafından İktisat Vekâletine sunulan yazıya 19 Şubat 1942 tarihinde İktisat Vekâleti tarafından bir cevap verilmiştir. Buna göre İktisat Vekili Sırrı Day imzalı açıklamada adı geçen fabrikanın Sümerbank uhdesinde olarak Maraş'ta bulunan Kolordunun un ihtiyacını karşılamak üzere açılmış olduğu ancak Kolordunun Maraş'tan başka bir yere nakledilmesi ile fabrikanın senenin belli bir zamanını *hizmet dışı* geçirdiği belirtilmiştir. Aynı zamanda nakil vasıtalarının eksikliği ve su değirmenleriyle rekabetin imkânsızlığı nedeniyle fabrika yeterince ciro yapamamakta ve sermayesini karşılayamamaktadır. Bu sebeplerden dolayı fabrikanın Hatay veya İçel'e nakli kararı alınmışsa da Kolordu merkezinin yeniden Maraş'a taşınmış olması nedeniyle bu işten vazgeçildiği beyan edilmiştir.⁹³

Maraş, dağlık ve engebeli yapısından dolayı ulaşım açısından da oldukça sıkıntılı bir bölgedir. Aydınlı (yörük) aşiretlerinin yerleşik bulunduğu Maraş, oldukça dağlık bir araziye sahiptir. Bu sebeple Maraş-Göksun arasında ulaşımın zorluğu nedeniyle 22 Ağustos 1935 tarihinde Maraş-Göksun-Kayseri yolunun 34'üncü km'sinde Ali Kayası mevkiinde köprü inşasına karar verilmiştir.⁹⁴ Maraş Vilayet Gazetesinde yer alan habere göre Göksun-Maraş arasındaki bu köprü inşası 1936 yılında halen devam etmektedir.⁹⁵ Mitat Aydın'ın 1941 yılı raporundan anlaşıldığına göre inşa edilen köprü bu tarihte işler vaziyette ama yetersiz bir konumda bulunmaktadır. Aydın, raporunda şehrin ulaşımındaki yetersizlik ve

90 Cengiz Şavkılı, "Cumhuriyet Döneminde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Maraş", *Uluslararası Cumhuriyet Döneminde Maraş Sempozyumu*, Kahramanmaraş, 2014, s. 501.

91 *Maraş Vilayet Gazetesi*, 1937, s. 200-61-2-3.

92 *BCA*, 490.01.511.2054-2, s. 54.

93 *BCA*, 490.01.511.2054-2, s. 50.

94 *Maraş Vilayet Gazetesi*, 1935, s. 100-4.

95 *Maraş Vilayet Gazetesi*, 1936, s. 2.

yoğun kış şartları nedeniyle kaza ve vilayetler arasında ulaşım ve iletişimin zaman zaman kesintiye uğradığı ve hatta iki köylünün kar fırtınası nedeniyle öldüğü gibi vakalara temas etmiştir. Bölgede birçok sorun yaşanmasına rağmen halkın hükümete itaatkâr ve candan bağlı olduğu belirtilmiştir.⁹⁶

Aynı dönemde Maraş'ın eğitim durumu da pek iç açıcı bir görüntü vermemektedir. Maraş geçimini tarım ve hayvancılıkla sağlayan bir şehirdi. Bu yüzden eğitim öğretim işlerine yeterince önem verilmemiş ve okuryazarlık ortalaması devamlı ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. Cumhuriyetten sonra da bu durum devam etmiştir.⁹⁷ Henüz 1937 yılında dahi Maraş ilinin eğitim ve öğretimiyle ilgili yapılan bir değerlendirmede okur-yazarlık açısından şehrin istenilen ilerlemeyi gösteremediği anlaşılmaktadır.⁹⁸ Keza Aydın'ın 1940 yılı raporunda da bu durumun düzelmediği görülmektedir. Aydın'a göre halkın eğitim durumu oldukça düşüktür. Yerli halktan yüksek ve lise tahsili görmüş kişi sayısı çok azdır. Aydın, burada bulunan birçok okulun Meşrutiyet devirlerinde bilhassa Almanlar tarafından yapılmış olduğunu belirtir. Bu okullar, şehirdeki Türk ve Ermenileri saflarına çekmek için uzun yıllar yoğun bir çaba sarf etmişlerdir.⁹⁹ Kongre ve raporlarda belirtildiği üzere dileklerin en önemlileri mektep ve yol üzerinedir. Ancak genel bütçenin kısıtlı olması nedeniyle bu dileklerin çoğu yerine getirilememektedir. Hatta birçok mektebi köylüler kendileri yapmaktadır.¹⁰⁰ Bu vahim durumun düzeltilmesi ve okulu olmayan köylerdeki çocukların öğrenimlerine devam etmelerinin sağlanması için gezici öğretmenlik uygulamasına geçilmesi gibi bir takım kararların alınması, bir çözüm şekli olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle gezici öğretmen uygulaması aynı zamanda millet okulları ile halk okuma odalarının teşkilatlarının da genişlemesini sağlamıştır.¹⁰¹ Bu hedef büyük ölçüde 1937-1943 arası dönemde gerçekleşmiştir.

Maraş'ın bu yıllardaki diğer önemli sorunu şehir içinde vuku bulan salgınlardır. 1942 yılı CHP Maraş Vilayet Kongresinde sunulan dilekler arasında Göksun ilçesindeki frengi vakasına yer verilmiştir. Göksun'da 1939 yılında 181 olan

96 *BCA*, 490,01.273.1091-2, s. 30.

97 Erhan Alpaslan, *1923-1950 Dönemi Türkiye Büyük Millet Meclisi Maraş Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş, Haziran-2013, s. 20.

98 *Maraş Vilayet Gazetesi*, 1937, s. 201-62-3.

99 *BCA*, 490.01.273.1091-2, s. 53.

100 *BCA*, 490.01.177.707.1, s. 129 (4).

101 *BCA*, 490.0.1.496.1997. 3.

frengili sayısı, 1940 yılı hükümet tabiplerinin yaptığı araştırma sonunda 20 frengili daha tespit edilmesi ve 1941 yılında da 4 frengilin daha eklenmesi ile hali hazırda 211 frengilin kayda geçirildiği belirtilmiştir. Buna göre bu sayı 21 bin olan ilçe nüfusunun %9.38'ine denk gelmektedir. Ancak bu oran bu bölgede salgınlara karşı mücadele açılması için gerekli olan oranı karşılamamaktadır. Bu sebeple hükümet tabipleri tarafından gerekli müdahale yapıldığı için herhangi başka bir müdahaleye gerek duyulmamaktadır.¹⁰² 20.06.1942 tarihli II. teftiş raporunda da belirtilen önemli noktalardan biri frengi hastalığındaki yayılmadır. Aydın, bu raporunda Göksun kazasında frengili hasta sayısının arttığını ve bu durumun giderek salgın haline geldiğini ifade etmiştir. Ancak, vekâletin cevabına göre bir salgın mevcut değildir. Vekâlet, Maraş sağlık müdürlüğünden gelen bilgilere göre bir frengi salgını olduğuna dair herhangi bir bilgi olmadığını, frengi şüphesi bulunan hastaların ise kontrol altında tutulduğunu bildirmiştir. Verilen cevapta 4.447 olan kaza nüfusu içinde frengili sayısı 215 ve genel nüfusa oranı da % 1'den ibarettir. Raporun bahsettiği diğer önemli bir sorun da kinin tedariki işidir. Keza kinin sıtma hastalığının tedavisinde önemlidir. Aydın, raporunda Andırın kazasında maddi durumu yeterli olmayan halka parasız kinin verilmesi, geliri olan çiftçiye ise paralı kinin verilmesi önerisinde bulunmuştur. Vekâlet ise kinin tedarikinin II. Dünya Harbinin başlaması ile güçleştiğini Hindistan'ın Japonlar tarafından işgali ile bu durumun daha vahim bir hal aldığı, bu nedenle pek az kinin gönderilebildiğini belirtmiştir. Maraş bölgesine ise devlet imkân ölçüsünde 25.05.1942 tarihinden 07.09.1942 tarihine kadar 40 kilo kinin ulaştırmıştır. Ancak kinin yeterli oranda mevcut olmadığından sıtma ile mücadelede Kızılay'ca satılmakta olan ve eczanelerden temin edilebilecek atebinin sıtma hastalarının tedavisinde kullanılabileceğini ifade etmiştir.¹⁰³ 1943 tarihinde de yine bu durum ile ilgili olarak, Maraş Milletvekili Doktor Kemali Bayazıt tarafından Sağlık Bakanlığı'na yazılan yazıda, sıtma ile mücadele teşkilatının gelişmesi ve kuvvetlenmesi ve sıtmaya neden olan bataklıkların kurutulması için ne gibi tedbirler alındığı sorulmuştur. Bu dönemde Maraş'ın 4/5'i bataklıklardan oluşmaktadır.¹⁰⁴ Kemali Bayazıt bu yazısında; belediye ve köy muhtarlarının küçük bataklıkları kurutma konusunda yetkilerinin olduğunu ancak bu konuyla yeterli ölçüde ilgilenmediklerini belirtmiştir. Bunun yanı sıra aynı yazıda fenni kurallara göre yapılmayan ve köylere yakın yerlere kurulmuş olan çeltik fabrikalarının ıslahı için niçin herhangi bir çalışma yapılmadığını, reçeteye verilen

102 *BCA*, 490.01.177.707.1, s. 5.

103 *BCA*, 490.01.511.2054-2, s. 33.

104 Tankut, *age.*, s. 82.

sıtma ilaçlarının doktor olmayan yerlerde nasıl temin edileceğini, ayrıca sinekle mücadele ve cibinlik temini konusunda niçin gerekli hassasiyetin gösterilmediği sorularına da yer vermiştir.¹⁰⁵

Mitat Aydın'ın hazırladığı raporlarda dikkat çeken diğer önemli konu ise devlet ve hükümetin doğu politikasının yerel düzeydeki yansımalarını gösteren önemli ibarelerin varlığıdır. İnönü Dönemi ve öncesinde defalarca bölgedeki Kürt nüfusun varlığı ve bu nüfusun bir potada eritilmesi amacıyla bir takım tetkikler yapılmış ve raporlar hazırlanmıştır. 1935 yılında Doğu bölgelerine seyahate çıkan İnönü tarafından Cumhuriyet tarihinin en kapsamlı raporu hazırlanmıştır. Devlet politikası olarak Doğu'daki aşiretlerin kontrol altında tutulmasının detaylarının verildiği bu raporlarda; aynı zamanda Doğunun sosyo-ekonomik ve kültürel gelişimini sağlamaya yönelik politikalarını uygulamaya çalışırken ne tür güvenlik sorunları ile karşılaşabileceğini ve bu duruma karşı ne gibi tedbir alması gerektiği de ele alınmıştır.¹⁰⁶ Doğu Anadolu Bölgesine yönelik hazırlanmış olan bu raporların dışında farklı bölgeler için hazırlanan ama benzer nitelikte olan parti müfettişlerinin hazırlamış olduğu raporları da devlet, izlemiş olduğu politikalara muhalif bir takım görüş ve cereyanları kontrol altında tutabilmek amacı ile değerlendirme yoluna gitmiştir. Nitekim Maraş Parti Müfettişi Mitat Aydın'ın 1941 yılı I. teftiş raporunun I, III, VII. bürolara yazılan raporunda bölgenin sosyal yapısı ile ilgili önemli bilgiler elde ederek bu konudaki fikir ve yaklaşımlarına da raporunda yer ayırmıştır.

Maraş'ın etnik yapısı ile ilgili değerlendirmelerde bulunan Aydın'a göre, şehir Alevi ve Kürt unsurların yanı sıra Kafkas göçmenlerinden oluşmaktadır. Aydın, Çerkezlerin Kayseri'den gelerek Elbistan civarına yerleştiklerini kendi lisanlarıyla konuştuklarını belirterek ilginç bir tespitte bulunur. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olması ile beraber, Çerkez topluluklarının Çerkez Ethem davasından dolayı İnönü'nün kin içinde bir tavırda bulunacağı korkusunda olduklarını belirtmiştir. Ancak bu korku ve kaygıları İnönü'nün bu endişeleri giderici açıklamalarından sonra son bulmuştur. Aydın'ın belirttiğine göre Çerkezler kendilerini Türk kimliği içinde tanımlarken, Kürtler böyle değildir. Kürt kimliği üzerinde kendilerini ön plana çıkarma telaşında olan Kürtlerin 3-4 milyonluk bir bütçeyle belli yerlere iskân edilebileceğini belirten Mitat Aydın, bu

105 *BCA*, 030-0-010-000-000-8-50-14.

106 Ahmet İlyas, "Tek Parti Döneminde Aşiretleri Kontrol Altına Almak İçin Çıkarılan Kanun ve Hazırlanan Raporlar", *International Journal of Social Science*, Sayı: 28, Kış II, 2014, s. 340.

yolla Kürtleri Malatya ve Maraş civarındaki Türklerle karıştırmanın mümkün olduğu önerisinde bulunmuştur.¹⁰⁷

Şehrin sosyal yaşamına dair ilginç bilgiler içeren raporlarda dikkat çeken temel konulardan biri şehirde sosyal yaşam alanlarının hemen hiç olmadığı yönündedir. Halk yetersiz tesisler nedeniyle bu gibi faaliyetlerden yoksun kalmaktadır. Maraş'ın hemen hemen en önemli ve hareketli günleri bayram kutlamaları olmuştur. Özellikle Maraş'ın kurtuluş günü olan 12 Şubat her yıl çeşitli eğlencelerle genç yaşlı birçok kesimin katılımı ile kutlanırken; coşkulu geçen bu kutlamaların temel unsuru davul-zurna çalınması ve âşıkların sazlarından destanlar dinlenmesi olmuştur.¹⁰⁸ Bu özel günlerde halkevinde yapılan müsamereler ve verilen konferanslar, bayramların önemli sembolik değerlerini oluşturmuştur. 1944 yılında Maraş'a gelen Hasan Reşit Tankut bu ziyaretinde daracık halkevi salonunda gerçekleştirilen bu etkinliklere dair izlenimleri geniş ve detaylı bir şekilde uzun uzun anlatmıştır.¹⁰⁹ Şehirde kültür ve sanat aktivitesi adına herhangi bir kurum ya da etkinlik söz konusu değildir. Mitat Aydın, bu konuya dikkat çekerken 1941 yılı II. teftiş raporunun 10.07.1941 tarihli II. büroya gönderilen kısmında Maraş'ta bir spor sahasının yapılmasının gerekliliğinden bahsetmiştir. Bunun içinde uygun bulunan nokta halkevinin bahçesidir. Aydın, halkevi bahçesini konum olarak şehrin merkezinde olması nedeni ile halkın toplanıp vakit geçirebileceği ve çocukların da spor faaliyetlerini gerçekleştirebileceği bir alan olarak değerlendirmiştir. Bu arsanın spor sahası olması konusu CHP Genel Sekreterliğince kabul edilmiştir. Ancak belediye maddi imkânlarının kısıtlı olması nedeniyle bu arsayı 12 bin liraya satmıştır. Mithat Aydın belediyenin bu tutumunu eleştirmiş ve kendi ifadesiyle *belediye, kendi müdüriyeti umumiyesine 12 bin lira kadar bir şey kazandırmış ise de memleket hesabına çok büyük fenalık yapmıştır*. Bu sebeple Aydın'a göre Evkaf Müdüriyeti Umumiyesi bu parayı iade ederek veya belediyeye devrederek bu sahanın istimlakine müsaade etmelidir. Bu iş yapılırsa Maraş'a Milli Mücadelede yaptığı fedakârlığa karşı hükümetçe küçük bir takdir eseri gösterilmiş olacaktır.¹¹⁰ Bu durum üzerine konu, CHP Genel Sekreterliği tarafından 25.07.1941 tarihli yazı ile Vakıflar Genel Müdürlüğüne sunulmuştur.¹¹¹ Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından incelenen

107 BCA, 490.01.273.1091-2, s. 50-51.

108 Tanpınar, agm., s. 53.

109 Tankut, *age.*, s. 27.

110 BCA, 490.01.511.2054-2, s. 88 (2).

111 BCA, 490.01.511.2054-2, s. 84.

yazıya verilen 06.08.1941 tarihli cevapta; *bu arsanın hukuki ve kanuni olarak başkasının tasarrufunda bulunmasından dolayı Evkaf Vekaleti nezdinde yapılacak bir iş kalmamış olmaması nedeniyle müdahale edilemediği* belirtilmiştir. Ancak bu spor sahasının alınması kati surette zaruri ve ihtiyaç dâhilinde görülüyorsa CHP Genel Sekreterliğinde gerekli muaveneti ile yeni maliklerinden alınmasının temininin sağlanabileceği teklif edilmiştir.¹¹²

Sonuç

Makaleye konu edinen dönem, sosyo-ekonomik, siyasi ve idari açılardan zorlu ve farklı bir Türkiye tablosu ile karşılaştığı bir zaman dilimidir. Tek Parti yönetiminin etkin bir şekilde bütün ülke üzerinde en küçük birimlere kadar hâkimiyetini ve denetimini hissettirdiği bu dönemde parti müfettişliği, hem halkın mevcut durumunu hem de partinin örgütlenmiş olduğu bölgelerdeki takibini sağlamak açısından önemli bir kurum niteliğinde olmuştur. Geneli temsil eden küçük bir model olarak ele aldığımız Maraş bölgesi ile ilgili Mitat Aydın'ın teftiş raporları hem şehrin siyasi, sosyal ve ekonomik durumunu ortaya koyması açısından hem de parti denetimi ve parti politikalarının yerel düzeyde yansıtılması açısından önemli bir veri oluşturmuştur.

Teftiş raporlarında dikkat çeken en önemli noktalardan biri kayıtların titiz bir çalışma sonunda belirli bir format halinde sunulmuş olmasıdır. Keza raporlar merkez ve kazaların hemen bütün sorunlarına ışık tutar şekilde hazırlanmıştır. Bu raporlarda sokakta çocuklar arasında oynanan ve zararlı olarak görülen *kuşçuluk* oyununa son verilmesi, halkın domuzlarla mücadelesine destek verilmesi veya bir köprü ya da yolun yapılması, bir bankanın kurulması gibi çok farklı konularda küçük veya büyük çapta birçok soruna yer verilmiştir. Aynı zamanda Maraş parti örgütlenmesinin kaza ve köylere kadar yayılan yapısında yetersiz, teçhizat ve bina eksikliklerine rağmen üye ve azaların azami özveri ile faaliyetine devam ettikleri görülmüştür. Dönemin şartlarına göre önemli sayılacak bir zamanda küçük ve muhafazakâr bir Anadolu şehri olan Maraş'ta parti üyeleri arasında kadın üyelerin varlığı ve kadın aza olarak önemli bir sayıya ulaşılması önemlidir. Şehrin siyasi yaşamı ile ilgili bir diğer önemli nokta parti üye ve azalarının genellikle şehrin ileri gelen ve zengin kimselerinden oluşmasıdır. Şehir halkı itaatkâr ve beylere tabi bir görüntü sergilemektedir. Halk, beyler hâkimiyeti altında onların belirlediği politikalara göre hareket etmektedir. Bu durum üzerinde halkın eğitim seviyesinin düşüklüğü, ekonomik açıdan yeterli bir düzeyde olmaması gibi önemli etkenlerin

112 *BCA*, 490.01.511.2054-2, s. 79-80 (2-3).

yanı sıra ataerkil ve patriyarkal yapının da etkili olduğu düşünülebilir. Bu beyler arasında bir yaşam mücadelesi veren ve tek uğraşı tarım olan halk için en önemli amaç ekonomik refahı sağlayabilmek ya da en azından karnını doyurabilmektir. Bu beylerin önce partinin yerel temsilcileri olarak görev aldıkları daha sonra ise büyük ihtimalle yeterli ve kalifiye eleman eksikliği nedeniyle Meclis'e gönderilen milletvekilleri olduğu görülmüştür. Bu sonucun alınmasında kendilerine tabi bir halkın bulunması olgusu önemli bir veridir. Ancak bu üyelerin çoğunun eğitim seviyesi düşük, ziraat ve çiftçilikle uğraşan kimseler olması dikkat çekicidir. Keza dönemin Türkiye'sinde de büyük bir eğitim atılımı yapılmış olsa da bunun bu küçük Anadolu şehrine yansması oldukça zor görünmektedir. Ancak raporlarda belirtildiği kadarıyla üye ve azaların eğitim durumlarının yakından takip edildiği ve sürekli olarak eğitim durumu kaydının not düşülmesinin istendiği görülmüştür.

Raporlarda dikkat çeken diğer önemli nokta ise bölgedeki parti örgütlenmesinin durumu ve halkın ihtiyaç ve eksikleri konusunda merkeze bildirilen hemen her istek ve uyarının dikkate alınarak incelenmiş olmasıdır. Nitekim Maraş'ın bir takım sorun ve ihtiyaçlarının bu vesile ile çözüldüğünü görmekteyiz. Bu durum aslında parti müfettişliği kurumunun amacına ulaşan bir nitelik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Ancak şehrin ve şehir halkının çözülemeyen sorunlarına rağmen halkın hükümete tabi olduğu ve hükümete destek verdiği vurgusu bu raporlarda dikkat çekici şekilde ifade edilen bir husustur. Bu durumun halk açısından bakıldığında ne denli samimi olduğu o dönemin şartları göz bulundurulduğunda oldukça düşündürücüdür. Zira parti teftiş raporlarında yer alan merkez-yerel siyaset ve halk ilişkilerinde önemli ölçülerde hükümet politikalarının baskın şekilde uygulamaya koyulduğu anlaşılmaktadır. Bu itibarla müfettişlerin taşra ile kurdukları ilişki ağı içerisinde ortaya çıkan raporlarda ülkede uygulanacak genel politikaların bazı yansımalarını görebilmekteyiz. Ancak bu konu Tek Parti idaresinin otoriter yapı içinde halka yönelik politikalarını ne derece uygulamaya koyabildiği sorusu ve paralelinde eşitlik ve özgürlükler açısından nasıl bir siyasal yaşam alanı oluşturabildiği konusu çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 490. 01-686.329-1.

BCA, 490.01-273.1091-2.

BCA, 490.01-511.2054-2.

BCA, 490.01-177.707-1.

BCA, 490.0.01-000.000-1579-433.1.

BCA, 490.01-612.127-3.

BCA, 030-0-010-000-000-8-50-14.

BCA, 490.0.1-496.1997.3.

Sürelı Yayınlar

Maraş Vilayet Gazetesi, 1935.

Maraş Vilayet Gazetesi, 1936.

Maraş Vilayet Gazetesi, 1937.

T.C Devlet Salnamesi (1925-1926), 1926.

Araştırma İnceleme Eserler

1909 *İttıbat ve Terakki Nizamnamesi*, Hathı Trust Digital Library, babel.hathitrust.org, Erişim Tarihi: 06.02.2015, 11: 52.

1927 *Cumhuriyet Halk Partisi Nizamnamesi*, TBMM Kütüphanesi, 1927.

ALPASLAN Erhan (2013) *1923-1950 Dönemi Türkiye Büyük Millet Meclisi Maraş Milletvekilleri ve Siyasi Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Haziran-2013, Kahramanmaraş.

ARAR İsmail (1968) *Hükümet Programları 1920-1965*, Burçak Yay., İstanbul.

C.H.F. *Nizamnamesi ve Programı 1931*, TBMM Matbaası, Ankara, 1931.

C.H.P. *Dördüncü Büyük Kurultayı Görüşmeleri Tutulgası 9-16 Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, 1935.

C.H.P. *Tüzüğü Mayıs 1935*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935.

DURŞUN Tuncay (2002) *Tek Parti Dönemindeki Cumhuriyet Halk Partisi Büyük Kurultayları*, Kültür Bak. Yay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ERDOĞAN Aydın (2000) *Cumhuriyet Halk Partisi Tüzükleri Dünü-Bugünü 1923-2000*, V Kitap, Ankara.

KOÇAK Cemil (1992) "Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Parti Müfettişliği", *Tarik Zafer Tunaya'ya Armağan*, İstanbul Barosu Yay., 1992, (459-494).

KOÇAK Cemil (2012) *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, İletişim Yay., İstanbul.

KOPAR Metin (2011) "Chp Teftiş Raporlarına Göre II. Dünya Savaşı Yıllarında Gaziantep", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (3), 2011, (1037-1055).

- MUTLU Sevda (2013) “Tek Parti Döneminde Parti-Devlet Bütünleşmesine Bir Örnek: “Dilek Sistemi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 86, 2013, (53-102).
- TBMM Albümü, www.tbmm.gov.tr, Erişim tarihi: 03.02.2015, 10: 32.
- UYAR Hakkı (2012) *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, Boyut Yay., İstanbul.
- OZAN Erkan (2000) *Ekonomik ve Sosyal Rapor*, Kahramanmaraş Ticaret ve Sanayi Odası, Kahramanmaraş.
- ÖZ Esat (1992) *Tek Parti Yönetimi ve Siyasal Katılım (1923-1945)*, Gündoğan Yay., Ankara.
- ÖZBUDUN Ergun (2008) *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara.
- ÖZÇETİN Burak (2010) “Zigana Dağındaki Portakal Ağacı: Recep Peker ve Kemalizm”, *Akdeniz İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20, 2010, (167-187).
- ÖZDENÖREN Rasim (2009) “Benim Maraş’ım”, *Yazarların Şehri Kahramanmaraş*, Ed. Duran Boz, Kahramanmaraş, 2009, (211-214).
- ÖZTÜRK Kazım (2005) *Türk Parlamento Tarihi II. Dönem 1923-1927 III. Cilt*, TBMM Vakfı Yay. No: 3, 2005.
- SEVÜK İsmail Habib (2009) “Maraş ve Maraşlı”, Cumhuriyet, 16 Nisan 1936, Ed. Duran Boz, *Yazarların Şehri Kahramanmaraş*, Kahramanmaraş, 2009, (44-46).
- ŞAVKILI Cengiz (1944) “Cumhuriyet Döneminde Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yönleriyle Maraş”, *Uluslararası Cumhuriyet Döneminde Maraş Sempozyumu*, Kahramanmaraş, 2014, (489-507).
- TANKUT Hasan Reşit (1944) *.Maraş Yollarında*, Ukde Yayınları, 2008.
- TANPINAR Ahmet Hamdi (2009) “Maraşlıların Bayramı”, Ed. Duran Boz, *Yazarların Şehri Kahramanmaraş*, Kahramanmaraş, 2009, (51-55).
- YETKİN Çetin (1983) *Türkiye’de Tek Parti Yönetimi (1930-1945)*, Altın Kitap Yayınları.

“Sesimiz”de Niyazi Berkes

Gökhan AK

Yrd.Doç.Dr., Nişantaşı Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

E-mail: gokhan.ak@nisantasi.edu.tr

Geliş Tarihi: 15/02/2015 Kabul Tarihi: 10/07/2015

ÖZ

AK, Gökhan, “*Sesimiz*”de Niyazi Berkes, CTAD, Yıl 11, Sayı 22 (Güz 2015), s. 393-416.

Niyazi Berkes, Osmanlı-Türk toplumunun Batılılaşma, modernleşme, sekülerleşme sürecinde geçirdiği değişim, dönüşüm ve ilerlemeleri toplumbilim, iktisat, siyaset ve kültür açılarından irdeleyen bir Türk düşünürüdür. Bu amaçla Berkes, tarihsel çatışma perspektifi ve tarihsel gelişim üzerine olan analizlerinde özellikle diyalektik yöntemi kullanmıştır. 1952 sonrası çıkmak zorunda kaldığı yurtdışında ise Berkes, bilimsel çalışmalarını esas olarak Osmanlı-Türk modernleşmesinde din-çağdaşlaşma çatışmasının etkileri üzerine yapılandırmış ve bu yolda yaptığı sayısız ve farklı türde yazın çalışması ile Türk düşünce tarihinde önemli yerini almıştır. Bu anlamda Niyazi Berkes’in yazın hayatı 1952 öncesi ve 1952 sonrası olarak ikiye ayrılabilir. Bu bağlamda, yurtdışındaki 1950’li yılları yazın anlamında ülkesinden uzak, verimsiz geçiren Berkes, Türk düşünce hayatında 1960’larda Yön ile yakaladığı yeniden doğuşu, 1970’lerde Cumhuriyet gazetesi ve Sesimiz dergisindeki yoğun yazın faaliyetleriyle sürdürmüştür. Ancak Niyazi Berkes’in fikriyatı üzerine yapılan çalışmalarda görülmüştür ki, genelde fikriyatının ana damar konuları olan laiklik, sekülerleşme, çağdaşlaşma, demokrasi olguları üzerinde Berkes’in 1970’lerdeki çalışmalarına çok fazla referans verilmediği tespit edilmiştir. Bu nedenle, bu çalışmanın ana amacı, ileride Berkes fikriyatı üzerine yapılacak çalışmalara katkıda bulunmasını ve araştırmacılara yeni bakış açıları yaratmasını sağlamak amacıyla, 1970’lerin sonlarında Niyazi Berkes-Sesimiz dergisi ortaklığının irdelenmesi ve ortaya konulması olarak belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Niyazi Berkes, Sesimiz, Laiklik, Çağdaşlaşma, Sekülerleşme.

ABSTRACT

AK, Gökhan, **Niyazi Berkes in the “Sesimiz” Periodical**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 393-416.

Niyazi Berkes is a Turkish intellectual who studied on the change, transformation and progress that Ottoman-Turkish society had gone through during the process of Westernization, modernization and secularism regarding social sciences, economy,

politics and culture. Following this goal, Berkes used particularly dialectic method in his analyses regarding historical conflict perspective and progress. Following 1952 when he was forced to leave Turkey, Berkes founded his works mainly on the impacts of the conflict between religion and secularism in the Ottoman-Turkish modernization, and with various literary works in this line he made his significant place in the Turkish intellectual history. In this respect it is possible to divide Berkes' intellectual life in two main periods taken the year 1952 as a milestone. Thus, Berkes who spent his abroad years in 1950's was unfruitful regarding writing and carried on the rebirth he caught in the Turkish intellectual life in the 1960's with *Yön* with intense methods for writing in the 1970's in *Cumhuriyet* newspaper and *Sesimiz* (*Our Voice*) periodical. However, it is noticed that not many references regarding his works in the 1970's used in the papers, thesis or whatsoever concerning Niyazi Berkes's intellectual life and thinking in line with his main vein themes of intellectual perspective such as laicism, secularism, modernization, democracy. Therefore, this study mainly aims to examine and put forward to the partnership between Niyazi Berkes and *Sesimiz* periodical at the end of 1970's in order to bring new perspectives to the researchers and contribute to the further studies regarding Berkes' intellectual life and way of thinking.

Keywords: Niyazi Berkes, Sesimiz, Laicism, Modernization, Secularism.

“Bir toplumun gerçekten gelişmiş olması, en başta onu yönetenlerin, karar yetkisinde olanların çok okuması, okuduklarını iyi anlaması, iyi kavraması ve kişiliğini sürekli olarak geliştirmesi, bencilliğın, kişisel [çıkarcı] tutkusunun üstüne çıkabilmesi, onları yenebilmesi koşuluna bağlıdır.”¹

Giriş

Ülkelerin düşünce tarihlerinde, entelektüellerin çeşitli dönemlerde farklı nedenlerle değişik yayımlarla olumlu birliktelikler oluşturdukları ve fikriyatlarının temellerini oluşturan görüşlerini bilim dünyası, akademik camia ve kamuoyuyla bu şekilde paylaştıkları sıkça görülen bir durumdur. Türk düşünce hayatında da önemli bir yere sahip olan toplumbilimci Prof. Dr. Niyazi Berkes'in, 1969 ile 1982 yılları arasında yayımlanmış bir kültür ve sanat dergisi olan ve düşünce dünyamız tarafından da pek bilinmeyen *Sesimiz* dergisiyle 1970'li yılların sonlarında gerçekleşen entelektüel birlikteliği böylesi bir düşün ortaklığıdır.

1 M. Rauf İnan, “Az Gelişmişliğin Nedeni”, *Sesimiz*, Sayı 106, Mayıs 1978, s. 12.

Ancak bu beraberlik, hem Niyazi Berkes'in fikriyatı hem de kurulan birlikteliğin bağlamı açısından bazı dikkate değer özellikler taşımaktadır. Nitekim Niyazi Berkes'in 1978-1980 arasında *Sesimiz* dergisinde yazdığı yazılar, onun fikriyatında önemli bir yer tutmaktadır. Keza bu yazıları, yurdundan onlarca yıl uzakta yaşamaya sürgün edilmiş ve düşününde de bu dönemde artık zirveye ulaşmış yaşlı bir Türk düşünürünün, ülkesinin sosyo-politik sorunlarından yine de kopamayıp -çok uzaklardan da olsa- Türkiye'nin güncel entelektüel yaşamına katkıda bulunma çabaları olarak görmek mümkündür. Ayrıca, Niyazi Berkes'in *Sesimiz* dergisi ile 1978'den başlayarak iki yıl süreyle kurduğu bu ilginç birlikteliği, neredeyse 70'li yaşlarına varmış bir düşünürün 1970'li yılların sonlarında yeniden doğuş alıştırmaları olarak değerlendirmek de olasıdır.

Zira 1948 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (DTCF) Tasfiyeleri² olarak bilinen süreç sonrasında 1952 yılında Türkiye'yi terk etmek zorunda kalan ve sonraki yıllarda akademik faaliyetlerini Kanada'da sürdüren Niyazi Berkes, 1960'lı yıllarda Türk düşünce hayatına *Yön* gazetesi ile *tekrar* girmiş, ancak 1967 yılında burada son yazısını yazmıştır. Bundan sonra Niyazi Berkes, 1970'li yıllarda Türk entelektüel camiasına 1974-1980 arasında *Cumhuriyet* gazetesindeki yazılarıyla ulaşabilmiş olsa da, onun Türkiye'de dergi alanında tekrar doğduğu yazın ortamı *Sesimiz* dergisi olmuştur. Bu anlamda, Niyazi Berkes'in 1970'li yıllarda *Sesimiz* dergisiyle kesişen düşün dünyası bağlamında gerçekleşen entelektüel ve düşünsel birlikteliğinin Berkes'in akademik/entelektüel kimliği ile fikriyatı kapsamında irdelenerek ortaya konulması, bu çalışmanın ana amaç ve hedefini belirlemiştir.

Niyazi Berkes'in Akademik/Entelektüel Kimliği ve Yazın Dünyası

Tüm çalışmalarını Cumhuriyet devrimlerini koruma davası uğruna verilen bir savaşım olarak gören Niyazi Berkes, uzun yıllar yurdundan uzak yaşamayı göze almış bir bilim insanıdır. Ancak Berkes, bir politik sürgün olarak neredeyse yaşamının yarısını yurtdışında geçirmesine rağmen, Türkiye'nin sorunlarından uzak kalmamış; ülkesinin geçirdiği değişim/dönüşüm ve çağdaşlaşma çabalarını duyarlılıkla izlemiştir. Bu anlamda Berkes, Türkiye'nin gelişim ve çağdaşlaşmasının tarihsel İslam-Osmanlı sosyo-politik gelenekleri çerçevesinde incelenmesinde büyük katkıları olmuş, Atatürk devrimlerini kavramada tarihle

2 Anılan olaylara ilişkin ayrıntılı bir kaynak olarak bkz. Mete Çetık, *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998; Gökhan Ak, "Türk Düşününde Yersiz Yurtsuz Bir Yalnızlık: Niyazi Berkes", *Motif Akademi*, (Dosya: Kıbrıs Özel Sayısı-II), Sayı 2 (2013/2), s. 196-217.

bilinçli ve tarafsız bir bağ kurulması gerektiğini savunmuştur.³ Böylece Berkes, özellikle bu alanlarda yaptığı kapsamlı ve yetkin çalışmalarla Türk düşünce hayatında mümtaz yerini almış önemli bir toplumbilimcidir.

21 Ekim 1908'de Kıbrıs'ın Lefkoşe kentinde doğan Niyazi Berkes, ilk ve orta öğrenimini burada tamamlamayı müteakip, 1923 Lozan Antlaşması sonrası ailesiyle göçtüğü Türkiye'de sırasıyla 1928'de İstanbul Sultanisi'ni,⁴ 1932'de İstanbul Darülfünunu (Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünü bitirir. Akademik çalışmalarına 1935'de İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji asistanı olarak başlayan Berkes, aynı yıl burslu olarak gönderildiği ABD'nin Chicago Üniversitesi'nde 1939'a dek sosyoloji doktorası eğitimini sürdürür. Yaklaşmakta olan II. Dünya Savaşı bahanesiyle doktorası yarıda kesilerek Türkiye'ye döndürülen Niyazi Berkes, 1939 Eylül'ünde DTCF'de sosyoloji asistanı olarak göreve başlar. Doçentliğe kadar yükseleceği bu Fakülte'deki akademik çalışmalarını 1948'e değin sürdürür.⁵

Niyazi Berkes, 1930'lardan itibaren çalışkan, üretken ve duyarlı genç bir bilim insanı sorumluluğuyla toplumbilim, köy sosyolojisi, din-çağdaşlaşma çatışmasından kaynaklı konular ve Osmanlı-Türk toplumunun yapısal özelliklerine yönelik araştırmalar yapmış, yayımladığı telif eserlerinin yanında dönemin *Aylık Siyasal Bilgiler (Mülkiye)*, *Ülkü*, *Yurt ve Dünya*, *A.Ü. DTCF Dergisi*, *Ant*, *Tan*, *Vatan* gibi dergi ve gazetelerinde toplumsal ve güncel sorunlarla ilgili yazılarıyla da dikkati çekmiştir. Ancak 1930'lu ve 1940'lı yıllar, Türkiye açısından birçok sosyo-politik ve ekonomik huzursuzlukla dolu yıllardır. Bu yılların, zamanın entelektüel ve aydınları üzerindeki siyasal baskıları da azımsanmayacak kadar fazladır. Bu nedenle, döneminin birçok düşün insanı gibi Berkes'in de fikir ve ifade özgürlüğü kısıtlanmaya başlamıştır. Zira Berkes'in yazılarıyla eleştirdiklerinin başında zamanın resmi makamlarının anti-demokratik tutum ve politikaları, yönetici ve sivil egemen sınıflar içinde yerleşmiş ve 1940'larla tekrar yükselişe geçmiş muhafazakâr kesimler ve bunların bir takım girişimleri gelmektedir. Bu da, onun düşününün dönemin yönetici ve sivil egemen

3 İnan Özer, "Niyazi Berkes", *Türk Toplumbilimleri-1*, Ed. Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, s. 239.

4 Günümüzdeki İstanbul Erkek Lisesi'dir.

5 Niyazi Berkes, 31.10.1939 tarihinde 35 lira maaşla A.Ü. DTCF'de felsefe asistanı olarak göreve başlamıştır. DTCF tasfiyeleri kapsamında ise, 12.01.1948 tarihinde üniversite öğretim mesleğinden çıkartılmıştır. Ayrıntı için bkz. A.Ü. DTCF Personel Arşivi, Mediha Berkes Kişisel Dosyası'nda (Dosya No: 144) bulunan ve A.Ü. DTCF Dekanlığı'nın A.Ü. Rektörlüğü'ne gönderdiği 14 Ekim 1975 tarih ve 9941 sayılı yazı ekindeki Niyazi Berkes'e ait Hizmet Belgesi.

sınıflarınca baskı altına ve doğrudan hedef alınmasına yol açmıştır. Bir süre sonra bu kesimlerin anti-demokratik girişimleri, Niyazi Berkes için akademik hayattan tasfiyeye kadar varmıştır.⁶ Sonuçta da Maarif Vekilliği'nce görevden almalar, soruşturmalar, davalar gibi adli ve idari süreçlerle Berkes'in bilim yapması engellenmiş, en sonunda 1948'de TBMM'de Ankara Üniversitesi bütçesi görüşülürken kadrosu lağv edilerek öğretim görevinden ve DTCF'den uzaklaştırılmıştır.

Türk siyasi tarihinde 1940'lı yıllara "1948 DTCF Tasfiyeleri" olarak damga vuran, ancak günümüzde artık iyice zihinlerden ve dikkatlerden uzaklaşmış olan bu hukuksuz ve yanlı olaylar zincirinden sonra işsiz kalan ve Türkiye'de yaşam hakkı da kalmadığını gören Niyazi Berkes, 1952'de Kanada'dan aldığı bir teklifi değerlendirerek Türkiye'yi terk etmiş ve Kanada/McGill Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde öğretim görevine başlamıştır. Yirmi üç yıl bu Enstitüde çalışan Berkes, 1975'de uluslararası "Emeritus Profesör" unvanını alarak emekli olmuş ve İngiltere'ye yerleşmiştir. Burada 1988'de ağır bir kalp krizi sonucu yaşama veda eden Niyazi Berkes, yurtdışında politik bir sürgün olarak bulunduğu 1952-1988 döneminde Türkiye'ye -kendinden kaynaklanmayan sebeplerle- kesin dönüş yapamamıştır. Ancak bu dönemde yurt hasretini de gerek kısa ziyaretler, gerekse Türk düşünce hayatına Türkçe eser ve yazılarıyla yaptığı katkılarla gidermeye çalışmıştır. Berkes'in uzun soluklu yazın yaşamında 1978-1980 yılları arasında yazılarıyla yer aldığı *Sesimiz* dergisi dönemi de, böylesi bir sürecin ürünüdür.

Tüm entelektüelleri olduğu gibi, Niyazi Berkes'i de yaşadığı dönemlerden ve çağdaşı aydın, entelektüel ve siyasilerden ayrı değerlendirmek mümkün değildir. Gerek söz konusu sosyo-politik dönemlerin, gerekse bu dönemlerin entelektüel ve siyasetçilerinin Berkes'in entelektüel kimliği ile fikriyatı üzerinde köklü etkileri

6 Berkes'in şu satırları, o dönemin siyasal ve ideolojik konjonktürü içinde onun neden fikir ve ifade özgürlüğünün kalmadığını anlatmaya yeterlidir; "Yirmi yıllık Kemalist rejiminin deneylerinden sonra o zamanın fikirlerinin artık tarih sayfalarına geçmiş olmaktan başka bir değerleri kalmamıştı. Bu tarihe geçmiş fikirleri bile bilmekten mahrum olan şimdikilerin sözcüleri için toplumsal değerler sadece bir politika ve kazanç aracı oldu. Kimisi dini, kimisi ırk duygularını, kimisi sınıf ve bölge ayrılıklarını, kimisi siyasi mevki sahiplerini ele alıp sömürmekten, ülke yüzeyinde küme küme kin yağmaları tutuşturmakdan başka bir şey düşünmüyordu. Hiçbirinin ne din, ne milliyet, ne ekonomi, ne devlet alanlarında yapıcı ve olumlu bir görüşü vardı. Ulusal birliği yer yer kundaklayan bu kudurganlık içinde Kemalist geleneğe aykırı yolda yürümeyen, düşünmeyen ve söylemeyenlerden başkasına hürriyet yoktu; fakat onun dışında bütün kemiksiz dillere sonsuz bir uzanma hürriyeti vardı. Bu devrin aynı derecede utandırıcı yanı, aydınların çoğunun bu rezalet karşısında susması, varacağı sonuçlara karşı umursamazlığı olmuştur." Bkz. Niyazi Berkes, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1965, s. 146-147.

olduğu da açıktır. Bu etkilerin esas sonucu, Berkes'in ömrü boyunca herhangi bir siyasî teşekküle üye veya benzeri bir aidiyete girişmemesi olmuştur.⁷

Berkes'in, yaşamında birçok değişik ve dramatik tecrübeyi üst üste edinmesine rağmen, akademik ilgilerinde ve bunları ele alış tarzındaki süreklilik vurgulanmaya değerdir. Her bir ve ayrı konu, onun eser ve yazılarında sosyal bilimlerin önemli bir problemiyle bağlantılı olarak belirlemektedir. Berkes, bu problemlere aranan cevapların sosyolojik, toplum-bilimsel, tarih-bilimsel, ekonomik ve kültürel yönlerini kendi akademik disiplini içerisinde ortaya koymaya çalışmıştır. Dolayısıyla onun geniş bilimsel ilgileri, sadece eğitimini aldığı felsefe ve sosyoloji ilimlerinden türemeyecek kadar da çeşitlilik göstermektedir.

Türkiye'nin daha demokratik ve çağdaş bir hukuk devleti olmasına ilişkin arzu ve beklentileri, bir sosyolog, toplumsal tarihçi, iktisatçı ve düşünür olarak⁸ Niyazi Berkes'in yaşamının her dönemindeki temel vazgeçilmezleri olmuştur. Dolayısıyla Niyazi Berkes'i, yalnızca akademik bir şahsiyet ya da Türkiye'nin önde gelen sosyal bilimcilerinden biri olmasının ötesinde, Türkiye'ye ilişkin kaygıları olan, siyasî bir perspektife sahip bir kişi olarak da görmek bu anlamda faydalı olacaktır.⁹

Fikir yaşamında çeşitli boyutlarıyla birçok kez incelediği Mustafa Kemal ve Atatürk, Berkes'in yaşamının ve benliğinin geliştirdiği "Mustafa Kemal"dir. Bu

7 Niyazi Berkes için düşünce, ifade ve akademik özgürlük her şeyin üzerindedir. Bu anlamda Berkes, gençliğinden itibaren politika oyunlarını ve politika avcılarını çeşitli vesilelerle ve çoğu kez de acı biçimde tecrübe etmiş ve sıkça eleştirmiştir. Bu anlamda, Berkes'in tüm yaşamı boyunca siyasete mesafeli ve temkinli bir yaklaşım içerisinde bulunduğu söylenebilir. Dolayısıyla Berkes, fikriyatından hiçbir şekilde ve hiçbir kimseye ödün vermemek amacıyla, yaşamı boyunca hiçbir siyasî hareketin içinde yer almadığı gibi, hiçbir siyasî teşekküle de üye olmamıştır. Bu durumun açık göstergelerinden biri de, Berkes'in, *Siyasî Partiler* (1946) başlıklı eserinin Önsöz'ünde yer alan ve kendisini, "*Hiç bir partiye mensup olmıyan, fakat demokerasiye inanan7bu eserin yazarı*" olarak tasvir ettiği ifadelerdir. Bkz. Niyazi Berkes, *Siyasî Partiler: İngiltere, Amerika, Fransa ve Amerikada*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946, s. 1.

8 Doğan Özlem, "Niyazi Berkes'in Bilim Anlayışı", *İz Brakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999*, Yay. Haz. İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, KKTC, 2000, s. 145.

9 Berkes için Türkiye'de sosyalizmin gerçekleştirilmesinden önce, toplumsal yapının tümüyle ulusçu ve gelenek-dışı olması gerekmektedir. Bundan dolayı da, tarihsel-toplumsal alana verdiği öncelik nedeniyle Berkes, aydınların sosyalist yanlılarından daima uzak durmaya çalışmıştır. Bu anlamda vurgulamak gerekir ki, Kemalist dünya görüşünün sosyalleştirilmesinde Berkes fikriyatında etkili olan düşünüş biçimi "sosyalizm" olmuştur. Bkz. Cumhur Aslan, "Türk Çağdaşlaşmasının Düşünürü Olarak Niyazi Berkes", *Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı*, Mehmet Devrim Topses, Anı Yayıncılık, Ankara, 2011, s. 5-6.

Mustafa Kemal figürü, bir ömür boyunca Berkes'in kişiliğinde ve düşüncelerinde yaşayan Mustafa Kemal'dir. Fikir hayatı boyunca tanımaya, tanımlamaya ve tanıtmaya çalıştığı Mustafa Kemal, Atatürk ve Kemalist dünya görüşü, Berkes'in en az yarım yüzyıllık araştırma ve incelemelerinin tutarlı çizgisinin anladığı ve anlatabildiği ölçüdeki olgulardır. Nitekim Oktay'a göre de, Atatürk'e ve devrimlerine her zaman coşku ile sahip çıkmış ve birçok yönden tipik bir Cumhuriyet aydını olarak kalmış¹⁰ Niyazi Berkes'in entelektüel kişiliğinin başlıca yapı taşlarından biri de sol Kemalist dünya görüşü olmuştur.¹¹

Niyazi Berkes'in yazın hayatı, 1952'de Kanada'ya gitme öncesi ve sonrası olarak iki ana dönemde incelenebilir. Bu iki dönemin de, hiç kuşkusuz birbirinin içerisine giren, örtüşen düşünsel zenginlikleri bulunmaktadır. Bu anlamda, Berkes'in birinci yazın dönemini 1929-1952 yılları arasındaki dönem olarak saptamak mümkündür. Bu ilk dönemde Berkes, fikriyatında daha çok toplumbilim konularına ağırlık vermiştir. Ancak 1948 tasfiyeleri ile akademiye ile Türkiye'den uzaklaştırılınca Berkes, 1952'de geride bırakmak zorunda kaldığı ülkesindeki bilimsel etkinliğine bir daha ne zaman, nasıl döneceğini bilemediği için, Kanada'da kendine yeni bir kariyer kurduktan sonra, çok daha büyük sistemlerin dinamiğine yönelmiştir.

Berkes'in ikinci yazın dönemini 1952-1988 arası olarak düşünmek mümkündür. 1950'li yılların, Berkes fikriyatının yüksek bir fikir ve söz hürriyeti ortamı bulduğu Kanada'da, yine de yazın yönünden kısır geçen yıllar olduğu görülmektedir. En başta, bu dönemde Türkiye'de Berkes'e yönelik üstü kapalı yazın ambargosunun hâlâ sürdürüldüğünü söylemek mümkündür.¹²

10 Ahmet Oktay, "Aydının Ölümü", *Milliyet*, 23 Aralık 1988, s. 10.

11 Siyasî perspektifi ile ilgili olarak literatürde birçok yorum ve/veya yakıştırma yapılmış olan Berkes'in yine de siyaseten solda yer alan bir düşünür olduğunu söylemek mümkündür. Ancak ne kadar solda yer aldığı tartışmalı bir konu olup, literatürde bu konudaki görüşlerin geniş bir yelpazeye yayıldığı görülmektedir. Bu anlamda Berkes'e göre Kemalist dünya görüşü; "...o dönemin tarihini ve koşullarını bilmeyen yabancı gözlemcileri şaşırta bir değişim olayıdır. Kemalizm, bir düşman istilasına karşı çevrilmiş "sıradan" bir ordu savaşı olmaktan çıkıyor, en sonunda siyasal bir devrim akımı oluyor, bir cumhuriyet rejimi kuruluyor. Kuruluşundan az sonra da bu rejimin bir devrim dönemi açtığı görülüyor. Cumhuriyetin 10. yıldönümünde Kemalist devrimin sembollerini oluşturan ilkelere atıncısı olan Devrimcilik ilkesi, Kemalizm devrimini en sonda değil, en başta tanımlayan bir ilke oluyor." Bkz. Niyazi Berkes, "“İhtilal”, “İnkılap” ve Devrim”, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982a, s. 133.

12 Niyazi Berkes, demokrasi ve özgürlükler vaat ederek iktidara gelen Demokrat Parti'nin iktidarda bulunduğu 1950'li yıllarda Türkiye'yi ve iç siyasasını yakından takip etmiş olsa da, resmi makamlarca halen kendisine "zehirli fikirler saçabilecek komünist" algısıyla yaklaşıldığından, gayri-resmi ve örtük bir boykotun baskısı altında, bu dönemde Türkiye'de çok sükut bir yayın etkinliği içinde olmuştur.

1960'lı yıllar ise, Berkes'in fikriyatında ve yazın yaşamında oldukça önemli yıllardır. Bu dönem onun, 1960'ların sol muhalif gazetesi *Yön* ile birlikte Türk fikir dünyasına adeta yeniden doğduğu, Türkiye'de aktif yazın dönemine tekrardan dönüş yaptığı parlak bir dönemdir.¹³ 1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlükçü ortamın da olumlu etkileriyle, Türkiye'de bu dönemde söz ve ifade özgürlüğünün bir hayli arttığı, sola karşı onlarca yıldır süre gelen baskıların minimize olduğu bir süreç başlamıştır. 1967'de *Yön*'de son yazısını yazan Berkes, halen yurtdışında olmasına rağmen, Türk düşün hayatında bu *tekrar* tanınmışlığın verdiği ivmenin desteğiyle, 1970'li yıllarda *Cumhuriyet* gazetesinde 44 yazı yazmış, 1970'li yılların sonlarında ise, 1969'dan beri yayımda olan *Sesimiz* dergisi sahibi Hasibe Ayten'den aldığı davetle anılan dergiye iki yıl boyunca, o dönemde yaşadığı İngiltere'den yazılarını yollamıştır.¹⁴

Yine de 1960'lı yıllarda Türk toplumsal tarihini konu alan tartışmalarda Doğu Despotizmi, Osmanlı toplumunun tanımlanması, Osmanlı toplumunda feodalizm niteliği, Osmanlı-Türk batılılaşması gibi konularda öne sürdüğü görüşler ve yaptığı yorumlar ile dönemin düşünce gündeminde önemli bir yer işgal eden Niyazi Berkes'in, buna mukabil 1970'li yılların Türkiye fikri ve kültürel kamuoyunda, önceki döneme nazaran daha sınırlı bir yer işgal ettiğini söylemek mümkündür. Bu dönemde Berkes, Türkiye'de daha çok gündelik/aktüel sosyopolitik konular ve sorunlar etrafında *Cumhuriyet* ve *Sesimiz*'deki yazılarıyla görünürlük kazanmıştır. Her ne kadar *Türkiye'de Çağdaşlaşma*¹⁵ başlıklı başyapıtı 1973'de Türkçe'ye kazandırılıp Türk entelektüel camiasının kullanımına sunulmuş olsa da, Berkes'in ve bu önemli başyapıtının Türkiye'nin 12 Mart 1971 askerî darbesi sonrası yıllarda içine girdiği iç-çatışmalar yüklü, bunalımlı sosyo-

13 “Niyazi Berkes'in Türk düşünce tarihinde işlevsel bir önemi vardır. Ancak bu önem açıklıkla belirlenmemiştir. Üstelik Niyazi Berkes iki kez, yirmi yıllık arayla Türk düşünce hayatına etkin müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahalelerden biri 1940'lı yıllarda, diğeri de 1960'lı yıllarda gerçekleşmiştir.” Bkz. Kurtuluş Kayalı, “Hocam Niyazi Berkes'in Ardından”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 11, Sayı 62, Şubat 1989, s. 7.

14 *Sesimiz* dergisinin kurucusu ve sahibi Hasibe Ayten ile 14 Ekim 2013 tarihinde evinde bu konular üzerine bir görüşme yapılmıştır. Anılan görüşmede Ayten, Niyazi Berkes'le ilk tanışmasını aktarmıştır. Buna göre Ayten, dergide yazılarının yayımlanmaya başladıktan bir süre sonra Berkes'in Türkiye'ye yaptığı bir ziyarette, derginin o tarihte Ankara'daki yayın merkezine de bir ziyarette bulunduğunu aktarmıştır. Berkes'le bu vesileyle tanıştıklarını belirten Ayten, Berkes'in oldukça kibar, zarif, nezaketli ve beyefendi görünümlü bir yapısının olduğunu, bunlara ilave olarak konuştukça ortaya çıkan hayli etkileyici bir karakterinin gözlemlendiğini ve yine Berkes'in -her resminde tanık olunabileceği gibi- Ayten'le olan bu görüşmesinde de şık bir takım elbise içerisinde olduğunu vurgulamıştır.

15 Ayrıntı için bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973.

politik döneminin kasveti içerisinde, Türk toplumsal hayatına ağırlığını koyup, gerekli etkiyi yine de sağlayamadığını söylemek mümkündür.¹⁶

1970’li Yıllarda Niyazi Berkes-*Sesimiz* Fikrî Buluşma ve Birlikteliği

1960’ların sonlarında *Yön* gazetesi ile sonlanan birlikteliği ertesinde, 1970’li yıllarda Niyazi Berkes’in yolunun Türkiye’de görüşlerine uygun dergi türü bir yayın organıyla kesişmediği görülmektedir. Bu nedenle de Berkes, 1970’ler boyunca dünya görüşüne ve fikrî anlayışına en yakın nitelikteki *Cumhuriyet* gazetesinde¹⁷ sıkça yazmıştır.¹⁸

Ancak 1970’lerin sonlarına doğru *Cumhuriyet*’te de Berkes’e yönelik örtük bir ambargonun varlığı görülmektedir. Berkes’in kendisi de bu durumdan oldukça rahatsızdır. Cumhuriyet’e gönderdiği yazıların neden basılmadığına o da bir anlam verememektedir. Zahide Gökberk’e yazdığı 5 Aralık 1979 tarihli mektupta bu duruma bir gerekçe olarak şunu getirmektedir; “[Y]azabilirim, yazacak çok şeyim var. Yalnız Cumhuriyet gazetesi yazılarımı koymuyor artık. Ya içeride benden hoşlanmayan biri var, ya da Ankara’da çıkan bir dergide [*Sesimiz*] Cumhuriyet’in bir haftalık ekinde çıkan ve İran olayları dolayısıyla İslâm, Müslüman dünyası, pan İslâm, Dekart ve Rönesans bile

16 “Berkes, 1970’li yıllarda baskın sol yaklaşımlara mesafeli durmuştur. 1960’lı yıllarda YÖN dergisi aracılığıyla düşün dünyası üzerinde etkili olan Berkes, aktif siyasal mücadele içinde yer almamış, somut politik söylemlerin/ tartışmaların dışında, tarihsel-toplumsal temellere odaklanan analizler yapmıştır.” Bkz. Aslan, agy., s. 5.

17 Bu yazıların ayrıntısı için bkz. Gökhan Ak, “Niyazi Berkes Yazını Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı 2, Aralık 2014, s. 419-486.

18 Berkes, 1970’li yılların kaotik iç sosyo-politik ortamında gazete yazılarına daha önem vermektedir. Bunun ana sebebi, yurtdışında da olsa, yazdıklarını bu şekilde daha geniş kitlelere ulaştırabilme olanağıdır. Nitekim onun, Oğuz’a yazdığı 6 Mart 1981 tarihli bir mektupta bu konudaki aktarımları şöyledir; “Unesco’ca çıkarılacak kitap için adının geçtiğini iki tane yazdım, ama henüz resmi bir şey yok. Velhasıl-ı kelâm bilmeden galiba bir Atatürk uzmanı olmuşum. Şu var ki benim bunların hiç birinde gözüm yok. Benim asıl isteğim, henüz dahi daktilo etmediğim bir Atatürk yazımın Cumhuriyet’in Çağdaş Yayınlarında çıkmasıdır. Bu sayede daha çok okuyan olacak. Geçen sefer o mabut Mithat Paşa semineri için yazdığım 54 sahiyelik yazı ne okundu, ne de yayımlandı. Oraya gelince kim okuduğunu ve nasıl bulunduğunu soruşturduğum zaman kimsenin okumamış olduğunu öğrendim. Üstatlar, işin tiyatro tarafı ile o kadar meşgüller ki gönderilen tebliğleri okumaya bile lüzum görmüyorlar. Bizde bu muhterem zatlara figüranlık yapıyoruz.” Bkz. Burhan Oğuz, *Yaşadıklarım, Dinlediklerim: Tarihî ve Toplumsal Anılar*, Simurg Yayınları, İstanbul, 2000, s. 713.

İslâmluktan gelme filân diye palavrular atan yazılarını -dolaylı olarak- eleştirmiştim. Belki ona kızmışlardır.”¹⁹

Dolayısıyla bu ifadelerden de görüldüğü üzere, Berkes’in 1970’lerin sonlarında *Sesimiz* dergisinde yazdıklarının bazı kesimleri rahatsız ettiği aşikârdır. Bu noktada, Berkes’in fikriyatı üzerinden *Sesimiz* dergisi ile olan yazınsal ve fikrî birlikteliğinin irdelenmesine geçmeden önce, anılan dergi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

İlk sayısı Kasım 1969 ayında yayımlanan *Sesimiz* dergisi, Hasibe Ayten’in kurucusu ve imtiyaz sahibi olduğu ve Ankara merkezli aylık kültür ve sanat dergisidir.²⁰ Derginin adı ve logosu, Mart 1978’deki 104. sayıdan itibaren “Sesimiz-aylık ekin ve yazın dergisi” olarak devam etmiştir. Dergi toplamda 142 sayı yayımlanmıştır. 12 Eylül 1980 askerî darbesi ertesinde Vecihi Timuroğlu’nun bir yazısı sebebiyle 1982 yılında Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı’nca derginin kapatılmasına karar verilmiş²¹ ve dergi yayın hayatına son vermiştir. Buna rağmen *Sesimiz* dergisinin, yayımlandığı on üç yıl boyunca, günümüzde seçkin yapıtlara imza atan pek çok edebiyatçının ve sanatçının da doğum yeri olduğunu vurgulamak önemlidir.²²

Niyazi Berkes, *Sesimiz*’deki ilk yazısını Temmuz 1978 tarihli 108. sayıda yayımlamıştır. Anılan dergide son olarak Ağustos 1980 tarihli 132. sayıda yazı

19 Ruşen Sezer, “Mektuplardaki Niyazi Berkes”, *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999*, Yay. Haz. İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, KKTC, 2000, s. 165.

20 Hasibe Ayten, dergiyi çıkarma hikâyesini şöyle anlatmaktadır; “Çok çalışıyordum. Projeler hazırlıyordum. Çevrem genişlemeye başlamıştı. Bugün Ticaret Gazetesinde muhabir olarak işe de başlamıştım. Hem kendi işimi yürütecektim hem de gazetede çalışacaktım. Deneyimli gazeteci, Numan Beyazıt, bir dergi yayınlamamı önerdi. Hazırlıklarımı yaptık ve başladık dergiyi yayınlamaya. Derginin adını da Numan Beyazıt koydu. *Ekinde/yazında/Sesimiz Dergisi*.” Akt. Turgut Koçak, “Hasibe Ayten’le Söyleşi”, *Ekin Sanat*, Sayı 72, Şubat 2012, s. 6.

21 Dinçer Sezgin, “Denemenin Usta Kalemî Vecihi Timuroğlu”, *Cumhuriyet Kitap*, Sayı 417, 12 Şubat 1998, s. 1 ve 4-6.

22 Ayten’in anlatımıyla; “*Sesimiz*’de yüzlerce yazar yazı yazdı. Hepsinin adlarını yazamayacağım. Çok uzun bir liste olur... Hasan Hüseyin, Cemal Süreya, Mustafa Şerif Onaran, Metin Altıok, Vecihi Timuroğlu, Sunullah Arsoy, Remzi İnanç, Atilla İlhan, Metin Eloğlu, Cabit Külebi, Füsün Altıok, İlhan Berk, Necati Güngör ve daha niceleleri artık yanı başımda olan yazarlardı. Dergimizin sayfaları yarı yarıya gençlere de açıldı. Şükran Farımaç, Yunus Koray, Yusuf Alper, Şükrü Erbaş, Özcan Karabulut, Cemil Kavrakçı, Turgut Çeviker gibi o günün genç kuşağı dergimizin yazarları idiler, ilk öyküleri, ilk şiirleri ile.” Akt. Koçak, agy., s. 7.

yazan Niyazi Berkes'in,²³ 1980 yılı ve bu yıl içindeki yazın etkinliği incelendiğinde, *Sesimiz* dergisindeki son çalışmasını Ağustos 1980'de, *Cumhuriyet*'teki son yazısını ise 10 Kasım 1980'de yazdığı görülmektedir. Bu durumun, 12 Eylül 1980 askerî darbesi ile belirgin bir ilişkisinin olduğunu söylemek mümkünse de, Kayalı'nın vurguladığı gibi, 1980'lere kadar, hatta daha sonrasında yurt dışında bulunup da, Türkiye'de günlük bir yayın organında veya süreli bir yayında Niyazi Berkes kadar sık yazan bir entelektüel bulunmamaktadır.²⁴

Niyazi Berkes'in bilim anlayışı, bilimsel yöntemi ve görüşlerinden oluşan fikriyatı, aslında onun düşün dünyasındaki duygu, düşünce, serzeniş, eleştiri, isyan ve suçlamaların yarattığı büyük fırtınanın merkezidir. Dışa vurulması halinde ise, bu içsel fırtınanın her yaştan kuşağın düşün yaşamına tarihsel bir hesaplaşma çağrısı olarak yansıdığı görülmektedir.

Temel insan hak ve özgürlüklerinin hiçe sayıldığı, fikir, ifade ve vicdan özgürlüğünün kısıtlandığı herhangi bir ortam ve dönemde, Niyazi Berkes'in zengin fikriyatının, önemle irdelenmesi gereken fikrî bir hazine şeklinde insanlığın önünde durduğunu vurgulamak önemlidir. Bu fikriyatta bulunabilecek güç, uzun süreli, sonuçları hemen belirginleşmeyecek bir toplumsal çürüme ve yozlaşmayla mücadeleye hazırlanırken, insanın önce kendisiyle, sonra da vatandaşlık namusuyla hesaplaşmasını sağlayacak ve hangi düzeyde olursa olsun, insana akıl sahibi olduğunu hatırlatacak mahiyettedir.²⁵ Bu anlamda, Niyazi Berkes'in miras bıraktığı fikriyatın kaynağında, gerçek Batı demokrasisi için mücadeleyi, toplumsal değişim/dönüşüme muhalif her çeşit fikir ve eylemle mücadeleyi, her türlü anti-demokratik düşünce şekline karşı güçlü savaşımları, insanı ve emeğini sömüren her türden emperyalizm reddini düşünsel düzeyde bulmak mümkündür.

Bu meyanda, Berkes'in 1970'lerin sonlarında *Sesimiz* dergisinde işlediği konular, onun özellikle 1952 sonrasında Kanada McGill Üniversitesi'ndeki çalışmalarında yoğunlaştığı Osmanlı-Türk tarihinin toplumsal gelişme konuları ile din-devlet-toplum-siyaset olguları arasındaki ilişkiler ve etkileşimler çerçevesinde şekillenmiştir. Keza Berkes, 1938 sonrası başlayan ve Atatürk devrimlerinden uzaklaşan sosyo-politik yön arayışlarının oluşturduğu değişimi, aslında 1948

23 Ek-1'de sunulan bibliyografya listesinden de görüleceği üzere, Niyazi Berkes *Sesimiz*'de iki yılda toplam 11 yazı kaleme almıştır.

24 Kurtuluş Kayalı, "Nihayet Gerçekleşen Bir Niyazi Berkes Sempozyumu Üzerine Bazı Düşünceler", *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt 5, Sayı 19, 1999, s. 48.

25 Bu tasvirlerde yararlanılan kaynak olarak bkz. Şükran Kurdakul, *Çezqevinden Babali'ye Babali'den TİP'e Anılar*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2003, s. 28.

DTCF Tasfiyeleri ile fark etmiştir. Buna göre Berkes, arkasında bıraktığı 1940'ların Türkiye'sinin gittikçe Atatürk'ün açtığı çağdaşlaşma yolundan uzaklaştığını ve onun devrimlerinin sürekliliğinin kesintiye uğratılmaya başlandığını çözümlenmiş ve anlamıştır. Artık laiklik kavramı, yeni kavramlaştırmalara tabi tutulmaya başlanmıştır. Dinin siyasallaşması, gün geçtikçe gerek siyaset gerekse toplum içerisinde yer edinmeye, görünür olmaya ve güç kazanmaya başlamıştır.²⁶

Hâlbuki İslam dünyasında tarihten gelen sosyo-ekonomik, siyasal ve dinsel kökenli çağın dışında kalmışlık, toplumsal durgunluk ve gelişmeme olayları, sadece Anadolu topraklarını ilgilendiren bir konu değildir. Geniş İslamlık coğrafyasında birçok İslam ülkesi, yüzyılların getirdiği dinî taassup, otoriter ve anti-demokratik rejimler, ekonomik geri kalmışlık etkileriyle, günümüzde dahi neredeyse Ortaçağ'ın sosyo-politik şartlarında yaşamaktadır. Bunlara bir de sözde İslamlık adına kalkışılan terör ve vahşet hareketleri eklenmekte, Müslüman Müslümanı din uğruna katledebilmektedir. Bir barış, dostluk ve kardeşlik dini olan ve tek bir canlının bile katline -ne olursa olsun- onay vermeyen İslamlık, günümüzde neredeyse bir vahşet olgusu haline getirilmeye çalışılmaktadır. Dolayısıyla bir toplumbilimci olarak Berkes, 1952 sonrasındaki düşünsel gelişiminde ve ilgili çalışmalarında, din-modernleşme çatışması çerçevesindeki belirli somut konular üzerine daha fazla yoğunlaşmıştır. Bunlar, özellikle din-devlet-toplum-siyaset dörtlüsünün toplumsal gelişmeyi etkilemesi üzerinden, İslam ülkelerinin ve toplumlarının çağdaşlaşması, bu ülkelerde din-devlet-toplum ilişkisi, laiklik, batılılaşma, uygarlaşma gibi konulardır.²⁷

26 1950'lerle birlikte Türkiye'de gericilik olaylarının hızlı bir yükselişe geçtiği ve 1960'larda durumun geldiği noktaya verilebilecek şu örnek hayli dikkat çekicidir; “*Gazetelere gönderilen İslam Devleti Anayasası tasarıısından bir nüsha da, Beyoğlu postabanesinden YÖN'e yollandı. Bu Anayasayı yazdıkları iddiasıyla, aralarında bir de Astronomi Doçenti bulunan yedi kişinin yakalandığı bir sırada, okuyucularımıza boşça vakit geçirtmek için Anayasanın önemli maddelerini yayınlıyoruz... İhtimai Nizam:... – Erkeklerin kendilerine olan meybinden faydalanmak için tayyarelerde kadın hostes, berberlerde ve lokantalarda güzel çocuklar (erkek) çalıştırmak yasaktır. / Ordu ve Öğretim Siyaseti:... – Öğretim siyaseti, islami zihniyet ve islami nefsiyeti tesis etmekten ibarettir.*” Bkz. Yön, “İslâm Devleti Anayasası”, Cilt 6, Sayı 211, 14 Nisan 1967, s. 2.

27 İsmail Coşkun, “Niyazi Berkes Üzerine”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 1991, s. 56. Ayrıca, Dinçer'in de vurguladığı şekilde; “*İslamiyet ile Sosyalizmin telif edilmesine dönük Yön dergisinde geniş yer tutan yaklaşımlar da Berkes'in paylaşmadığı dabası, anlamsız bulduğu eğilimlerdendir. Onun genel düşünününde din, ileri bir hareketin kalkış noktası olamayacak bir unsurdur. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki gözlemleri onun bu konudaki düşüncelerini teyit eder nitelikte olmuştur. Bu ülkelerdeki izlenimleri başka bir açıdan da önemlidir. İslam ülkelerinin Osmanlı'nın yaşadığı bunalımların benzerlerini yaşadığını, toplumsal meselelerin bu ülkelerde dinden, gelenekten bağımsız olarak hala ele alınmadığını görmüş olması Berkes'in, Kemalizm'in din ve gelenek konusundaki radikal tutumunun en doğru yaklaşım olduğu yolundaki*

Dolayısıyla Berkes'in *Sesimiz* dergisindeki çalışmalarından yaptığımız tahlil ve değerlendirmeler sonucunda, onun fikriyatını temellendirirken İslamlık, gelenek, laiklik, çağdaşlaşma (sekülerleşme), toplumsal devrimcilik, Batılılaşma, millî kültür, demokrasi gibi bazı temel toplumsal gelişme kavramlarını kullandığı ve görüş, yorum, tespit ve analizlerini de bu kavramsal nitelikler üzerinden oluşturduğu ve açıkladığı görülmüştür. Nitekim en yakın dostlarından biri olan Macit Gökberk'in deyişiyle; “*Niyazi, hem... güncel yazılarıyla, hem de bilimsel çalışmalarıyla, hep istediği Türkiye'yi açığa çıkartmak, onun anlaşılmasına yardımcı olmak çabasıdadır.*”²⁸ Bu anlamda Berkes'in *Sesimiz*'deki yazılarının da bu amaç doğrultusunda şekillendiği söylenebilir.

Berkes'in vurgusuyla, Altın Çağlar'ı geçen tek tanrılı dinler, günümüz dünyasında yaşayabilme, kendilerini yineleme, giderek dirilme, yeniden canlanma uğraşı içindedirler. Zira bugünkü modern dünyada inanca dayanan yaşam yok olmuş değilse de, bu dinlerin Orta Çağlar'da olduğu gibi, günümüzde de, “insanın dünyadaki yaşamına biçim verme”, “inanca dayanan bir yaşam yaratma” türünden girişimleri, modern çağda pek olanaklı görünmemektedir.²⁹

Bu meyanda, “...*dinin hakikaten hiç bir zaman bilgi elde etmek vasıtası olmadığına*”³⁰ dikkat çeken Niyazi Berkes, bu anlamda, dinlerin geçmişteki yayılış ve yerleşiş biçimlerinde, kalıplanmalarında etkisi olan dünya güçlerinin en açık olanının siyasî güç olduğuna, biraz daha derinde ise, ekonomik gücün de önümüze çıkacağına vurgu yapar. Din-siyasa-ekonomi güçleri, somut tarih olayları bakımından düşünülecek olursa, bazen üst üste, bazen yan yana veya kimi zaman da birbirlerini tersine etkileyen bir konumda oldukları görülür. Bunu sağlayan ana etmen, tarih denilen insan yaşamı sürecinin diyalektikidir. Önemli olan, üst-alt veya alt-üst sıralaması değil, kimildatıcı güç oluşudur. Ve bu esas kimildatıcı gücün de, ekonomik güç olduğunda hiç kuşku bulunmamaktadır.³¹

Ancak Berkes'in deyişiyle, din-siyasa-ekonomi öğeleri arasında din tabakası, kimi zaman öteki tabakaların üzerine öylesine güçlü bir şekilde oturur ki, toplumdaki ekonomik güç onun altında tüm kimildatıcılık gücünü yitirir. Böyle

kanaatini pekiştirmiş olsa gerektir.” Bkz. Hasan Dinçer, *Niyazi Berkes'e Göre Kemalizm ve Çağdaşlaşma*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2012, s. 176.

28 Akt. *Toplum ve Bilim*, “Macit Gökberk ile Söyleşi”, Sayı 45, 1989, s. 7.

29 Niyazi Berkes, “Dinler ve Çağlar”, *Sesimiz*, Sayı 121, Ağustos 1979, s. 3.

30 Niyazi Berkes, “Okuduklarımız: Kitaplar: Yeni İslâmcılık (İslâm Ansiklopedisi ve İslâm-Türk Ansiklopedisi)”, *Yurt ve Dünya*, Cilt 2, Sayı 8, Ağustos 1941, s. 120.

31 Berkes, agm., s. 3.

bir duruma gelmiş bir toplumun kıvıldatılması için “devrim” olarak bilinen güllenin, bu yapıya çarparak onu yıkmasından başka yol bulunamaz.³²

Bu anlamda, Berkes’e göre, modern çağ insanının dinler konusunda fark edemediği önemli bir nokta da, bu dinlerin Altın Çağlar’ından çıktıktan sonra, etnik, siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda bütünlüklerini koruyamayıp, parçalara bölünmüş olmalarıdır. Bunun anlamı şudur: Dinler, kendi aralarında olduğundan fazla, kendi kapsamlarına giren insan toplumlarına düşmanlık, hizip ve mücadele yaratmışlar ve böylece, kendi dindashları arasında bütünlük, birlik ve beraberlik sağlayabilecekken, bilâkis, (bugün daha da artan şekilde) kan, gözyaşı ve vahşet yaratmışlardır.³³

Berkes’in bu görüşlerinden yola çıkarak, şu hususlara dikkat çekilebilir: Günümüzde dinler, mezhepler arasındaki tartışma, çekişme, çelişki ve hizipleşmeleri en aza indirmek veya dünya sorunları bakımından yarattıkları sonuçları gidermek, ne ilahiyatçılar, ne siyasiler, ne ekonomistler, ne de sosyologlar için pek mümkün görünmemektedir. Örneğin, II. Dünya Savaşı sonrasında İslam komünizme karşı bir bariyer olarak kullanılmaya çalışılmış, 11 Eylül saldırıları sonrasında ise İslam, dünyanın yeniden şekillendirilmesinde ve yönlendirilmesinde bir “terör dini” gibi gösterilmeye çalışılmış; ancak ironik bir şekilde, bir yandan “Medeniyetler İttifakı” adı altında bir uzlaşma zemini oluşturulmaya çalışılırken, öte yandan Büyük Orta Doğu Projesi ile öngörülen coğrafyadaki İslam ülkeleri emperyalizmin susarak izlediği kalkışma, isyan ve iç savaş gibi ülke-içi kanlı mücadelelere sahne olmuştur. Dolayısıyla aslında günümüzde geçmişte Avrupa tarihinde yaşanan din savaşlarının, bugün küresel boyutta ve daha farklı amaç ve boyutlarda sürdürüldüğünü söylemek pek de yanlış olamayacaktır.

Bu anlamda, Berkes’in de vurguladığı şekilde, esas sorun, çağımızın artık bir din çağı değil, ekonomik-politik temelli bir emperyalizm çağı olmasıdır. Bu anlamda, Hıristiyanlığın altın çağ sonrası aşamalarındaki çabası daha çok kendi kendine karşı bir çaba biçiminde gözüktüğü halde, İslamlıktaki çaba, temelde kendisi ile bugünün dünyasının siyasal ve ekonomik güçlerine karşı bir çabadır. Berkes’in kastettiği ve çoğu İslam coğrafyasında yaşayan din taklitçileri, aradaki bu farkı göremeyenlerdir. Bunlar, siyasetin veya küresel ekonomik sistemlerin ve

32 Berkes, agm., s. 4.

33 Berkes, agm., s. 4.

en kötüsü de emperyalizmin -bilerek veya bilmeyerek- uşağı olmuş -her türden- kişiler ve topluluklardır.³⁴

Berkes'in vurgusuyla, Atatürk; “*bağımsız, eskiliklerden özgürleşmiş [seküler], çağ gereklerine göre kalkınmış bir ulus oluşturma amacı vasıfe*”³⁵ etmiştir. Dolayısıyla Niyazi Berkes için laiklik, yalnızca din-devlet arasında bir boşanma sorunu değil,³⁶ daha öncelikle “geleneksel kutsal” ile “kutsal olmayan” değerler arası ilişkiler sorunudur. Burada kutsal olan, geleneksel-despotik bir Ortaçağ devlet yönetim sistemine sahip Osmanlı Devleti ve onun siyasal rejiminin yarattığı toplumsal ve ekonomik yapıdır. Berkes, dinin yozlaşmasıyla geleneksel olarak kurallanmış bir toplumsal bütüne ve kültüre karşılık, çağdaşlaşma yolunda laik toplumu öngörmüş ve toplumsal yaşamın her alanına yansımaları gereken laikliği de, toplumun zihniyet ve düşüncesinin dinin özünden sapmış kutsallaştırılmış gelenek, hurafe, sahtekârlıklardan kurtulması olarak anlamıştır. Bu meyanda Berkes için laiklik kavramı, din-devlet işlerinin ayırımının çok ötesinde, toplumsal yaşamın, belleğin ve düşüncenin tüm alanlarında yozlaşmaya yol açan kutsallaştırılmış geleneğin tasfiyesidir. Bu da ancak, çağdaş eğitim, hukuk, ekonomi, kültür ve demokrasi anlayışı ile gerçekleştirilebilecek bir realitedir.

Bu çerçevede, Niyazi Berkes'in, laiklik ile sekülerleşme arasında bir ayırım yaparak, laikliği “çatı kavram” olarak kabul ettiği, sekülerleşmeyi ve bu anlamda çağdaşlaşmayı ise, onun altında birer bacak olarak gördüğünü teşhis etmekteyiz.³⁷ Bu önemli ayırım, Berkes'in laikliği çok değişik siyasal ve toplumsal alanların (ulusal bağımsızlık, uluslaşma, ekonomi gibi) temeli olarak gördüğünü, sekülerleşmeyi ise, sadece toplumun çağdaşlaşması anlamında kabullendiğine

34 Berkes, agm., s. 4.

35 Niyazi Berkes, “Bir Yüzyıl İçinde Atatürk”, *A.Ü. SBF Dergisi*, (Atatürk Özel Sayısı), Cilt 36, Sayı 1-4, Ocak-Aralık 1981, s. 120.

36 Berkes, bu farkı şöyle ortaya koymaktadır; “*Bir rejim için kullanıldığı zaman, lâik tâbiri ile, umumî olarak ve kısaca din işleri ile dünya işlerini ayıran bir rejim kastedilir. Bununla beraber, lâiklik ile kastedilen şey sadece devlet içinde din işleri ile dünya işlerine müteallik otoritelerin birbirinden ayrılması kastedilmez. Sosyal hayatın birçok cepheleri ile din arasındaki münasebetin çözümlenmesi kastedilir. Nitekim bizde lâiklik dendiği zaman yalnız siyasî ve dinî otoritelerin ayrılması değil, maariğin, ailenin, ekonomik hayatın, hukukun, hattâ muâşeret, kıyafet ve sairinin değişmez din ölçülerinden ve kaidelerinden ayrılarak zamanın ve hayatın içi ve zaruretlerine göre tayin ve tanzim edilmesi anlaşılır.*” Bkz. Niyazi Berkes, “Türk İnkılabında Lâikliğin Gelişmesi”, *Yurt ve Dünya*, Cilt 4, Sayı 35, Kasım 1943, s. 427.

37 Berkes, *Sesimiz* dergisinde yayımladığı “Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı” başlıklı makalesinde laikliğin bir çatı kavram olduğunu ve barış, demokrasi, ulusçuluk, uluslaşma, ulusalcılık, ekonomik gelişmişlik gibi birçok sosyo-politik kavramı da bünyesinde barındırdığını vurgulamaktadır. Ayrıntı için bkz. Niyazi Berkes, “Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı”, *Sesimiz*, Sayı 108, Temmuz 1978, s. 7-11.

yönelik yorumumuza ışık tutmaktadır. Bu meyanda, Berkes'in yorumuyla, devletin ve toplumun seküler olabilmesi için, öncelikle laik olması gerekir. Diğer deyişle laiklik, sekülerleşmeyi ve çağdaşlaşmayı öncelemektedir.

Bu anlamda, Niyazi Berkes'in fikriyatında çağdaşlaşma kavramı, "laiklik" ya da "toplumsal laikleşme" ile doğrudan bağlantılı bir olgudur. Ancak Berkes'in fikriyatında çağdaşlaşma, laikliğin bir alt kümesi olarak, daha çok doğrudan "sekülerizm" kavramı ile örtüşen bir konumdadır. Ayrıca, çağdaşlık kavramının bir başka yüzünün de Batılılaşma ile baktığı söylenebilir. Dolayısıyla Berkes için laiklik "barış"tır; laiklik "ekonomik gelişme/gelişmişlik"dir; ³⁸ laiklik "demokrasi"dir; laiklik "fikir, ifade ve vicdan özgürlüğü"dür; laiklik "çağdaşlık"tır; laiklik "ulusçuluk", "ulusalcılık"tır; laiklik "siyasal bağımsızlık"tır;³⁹ laiklik "millî, demokratik devlet"tir.

Bu çerçevede, Berkes'in tüm entelektüel yaşamı boyunca en önem verdiği kavramların başında gelen demokrasi anlayışında nihai noktayı, kadının toplumdaki yerinin belirlediğini iddia etmek mümkündür. Berkes için, bir toplum ne denli demokratik ise, kadının toplumdaki yeri o ölçüde eşit ve güçlüdür. Niyazi Berkes, bir toplumdaki demokratikleşme ile kadınlara verilen haklar ve kadının toplumdaki eşit statüsü arasında kurduğu bağlantıya o denli önem vermektedir ki, bunu daha 1935 yılında İstanbul'da toplanan ve Berkes'in de genç bir sosyoloji asistanı olarak iştirak edip izlediği Dünya Kadınları Kongresi üzerine yazdığı yazıyı,⁴⁰ 43 yıl sonra aynı heyecanla ve aynı coşkuyu yaşayarak, *Sesimiz* dergisinde yeni okuyucular için tekrar anması ve kaleme almasıdır.⁴¹

38 Berkes'e göre, ekonomi (iktisat) laikliğin bir başka boyutudur. Ancak, laiklik ilkesi marifetiyle, din-dünya karşılaşması sorununu çağa en uyumlu biçimde çözümleyen Türkiye'nin siyasal ve ekonomik öğelerinde de daha iyi durumda olması gereklidir. Bunun nedeni, bu çözüm modelini, toplumun önderlerinin ya anlayamamış olması, ya da anlamışlardır da, siyasal ve ekonomik nedenlerle onun dikine gitme arzularıdır. Bkz. Niyazi Berkes, "Din ile Dünya Arası Sorunlar", *Sesimiz*, Sayı 122, Eylül 1979, s. 5.

39 Berkes'e göre, siyasal bağımsızlık, laikliğin bir başka boyutudur; "*Laiklik bir din savaşının değil, bir siyasal ideoloji savaşının ürünüdür. Dinsel değil, siyasal bir sorundur. Laiklik bir yandan çağdaşlaşma karşıtı bir din sömürücülüğü ideolojisine, diğer yandan onu dışarıdan yürütmek isteyen siyasal güçlere karşı ulusal varlığın bağımsızlığı, kişi olarak vatandaş özgürlüğü ilkesidir. Onu gerçekleştirmekten ve sürdürmekten yoksun[.] geri kalmış herhangi bir ülke görünüşte siyasal bağımsızlığı bulduğunu sanıyorsa yanılıyor. Atatürk'ün tekrar tekrar söylediği gibi, o bir gün gene emperyalizmin boyunduruğu altına girecektir.*" Bkz. Niyazi Berkes, "Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı", *Sesimiz*, Sayı 108, Temmuz 1978, s. 11.

40 Niyazi Berkes, "Dünya Kadınlarının Kongresi", *Ahlak Siyasal Bilgiler Mecmuası*, Sayı 49, Nisan 1935, s. 67-70.

41 Niyazi Berkes, "Bir Konferansın Anıları", *Sesimiz*, Sayı 111, Ekim 1978, s. 8-9.

Nitekim Berkes, yıllar sonraki bu ikinci yazısında, “1935 de Yıldız sarayının salonlarında İngiliz, Amerikalı, Avrupalı, ve zarif “sarı”lerine bürünmüş Hintli bayanlar, Afrikanın siyah tenli hanımları, Arap komşularımızın kadın baklarını savunmada ün almış (özellikle Mısırlı) bayanları, bir genç asistan olarak ilk gördüğüm bu uluslararası kongreyi yaşam boyu bana hiç unutturmadı.”⁴² derken, aslında şu hususları vurgulamak istemektedir: Atatürk Türkiye’inde kadın hakları ve kadın haklarında eşitlik konuları üzerine böyle bir uluslararası kongrenin düzenlenmesi, Türk kadınının şerefi için büyük önemdedir. Zira böylesi bir kongre, Atatürk Devrimleri’nin en önemlisi sıfatıyla toplumsal yapıda en etkin olanının, dolayısıyla da Türk toplumunu “kadınlık” konusunda uygar dünya toplumlarının ön safına çıkarma yolunu açanın, en başta bu devrim olduğunu kanıtlamaktadır.⁴³

Adeta “geleceğe mektup yazan” bir düşünür olarak Berkes, yine demokratik kadın hakları ve kadının toplumdaki yeri üzerine, kadınlar hakkında günümüzdeki sorunları ayna gibi yansıtan şu değerlendirmelerde bulunmuştur; “O gün bu renk renk bayanlardan Atatürk Türkiyesinin bütün dünya kadınlarına model olduğuna inandıklarını dinliyor, koltuklarımız kabarıyordu. Ne günlerdi!... Ama dünya durmaz, yürür... Yirminci yüzyılın üç çeyreği geçti. Giderek son çeyreğinin birkaç yılını da geçirdik. Geçmiş yılların çokluğuna bakarak bu yüzyılın tarihteki yeri üzerine nitelendirici yargular verilebilir belki. Bunlardan biri kuşkusuz kadın sorunu üzerine olacaktır. Yirminci yüzyıl kadın yüzyıldır. Türkiye de de öyle. Fakat ne dünyada ne burada kadının savaşı bitmiştir. Savaşın kapsamı çok daha genişlemiştir. Doğum kontrolü sorunları, doğum olayının kendisi, çocuk bakımı, kadının gittikçe toplum yaşamında yer alması, meslek sorunları ve hepsinin üstünde şu sorun vardır: bugün artık ayrı bir kadınlık sorunu diye bir sorun yok; kadının bütün geleceği toplumun bütünüünün sınıf ayrımları olayı, Türk toplumunun ekonomik ve siyasal bağımsızlığı sorunları ile sıkı sıkıya bağlıdır.”⁴⁴

42 Agm., s. 8.

43 Bu devrimin ruhu da, toplumu, düşünceyi ve zihniyeti “kutsallaşmış geleneğin boyunduruğundan kurtaran” laiklik ilkesi sayesinde doğmuştur. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1973, s. 17. Zira bu konu, Berkes’in vurguladığı şekilde, bugün halen İslam coğrafyasındaki, laik Türkiye hariç, tüm İslam ülkelerinin siyasal rejimleri ile toplumlarının içinden çıkmadığı, bir türlü çözümleyemediği temel sorundur; “Hristiyanlıktaki laikleşme süreci açısından bakılınca buradaki sorun şu niteliğe varır; demokratik görüşe dayalı bir siyasal toplumda dinin yeri ne olabilir? Daba önceki yüzyılda bu sorunun tersinin sorulduğunu görmüştük. Onlar, soruyu “İslam anlama göre kurulacak devlette ne tür bir demokrasi olabilir” biçiminde soruyorlardı. 1876 Kanunu Esası’sinin trajedisi bu terslikten kaynaklanmıştı. Türkiye dışındaki kimi İslam ülkelerinde sorun bugün de böyledir.” Bkz. Niyazi Berkes, “Türk Din Toplum Bilimine Giriş”, *Teokerasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984a, s. 62.

44 Berkes, agm., s. 8-9.

Görüldüğü gibi, Niyazi Berkes'in arzuladığı, Batı uygarlığında olduğu gibi, özgür bir yurttaş ve birey olarak hak ve özgürlüklerini tam olarak eline alabilmiş, her düzey ve ortamda temsil eden ve edilebilen yurttaşları yaratan demokratik çağdaş bir toplumdur. Zira özgür birey sorunu, özellikle İslam toplumlarında, aslında din-toplum-devlet-siyaset dörtlüsünün tam merkezinde çözüm bekleyen en önemli demokrasi sorunudur.⁴⁵ Nitekim Berkes'in vurgusuyla; “Eğer demokrasiyi sadece bir yönetim altında bulunan kişilerin o yetime uyması, hatta ona oy vermesi olarak alırsak o eski Yunanistan'dan daha da eski ve aşiret, kabile düzenlerinde yaşayan kavimlerde bile vardı.”⁴⁶ Dolayısıyla elbette -hala- günümüz Türkiye'si ve onun sahip olduğu demokrasi uygulaması için “demokrasi” demek mümkün değildir.

Bilindiği üzere, 1982 Anayasası'nda Atatürk ilkelerinden kaynaklı bazı değişmez, değiştirilmesi teklif dahi edilemez maddeler bulunmaktadır. Niyazi Berkes, bu konuyu “demokrasi ilkesi”yle şu şekilde bağdaştırmaktadır; “*Kemalist düşünce yapısının temel öğelerinin, anayasal ilkeler olarak tartışma konusu olamayacağını ileri sürmek, bir diktatörlük rejimi önermek olmuyor mu, denebilir. Üç sözcükle nitelediğim Laik, Ulusal, Cumhuriyet rejiminin temelleri hemen bütün çağdaş rejimlerin içinde bulunduğu ya da içine girmek için savaştığı siyasal temellerdir. Bu temelleri bulamayan siyasal çabaların er ya da geç sapır sapır devrildiklerini ya da döküldüklerini boyuna görmüyor muyuz? Nitelendirdiğim rejimin bir dikta rejimi olup olmaması bu temeller üstüne kurulacak pay*

45 Keza Berkes'e göre; “İslamlık bir kişi inancıdır; bir devlet, bir toplum inancı değildir. İslamlığa özgü bir devlet biçimi dogması yoktur. Din bir anayasa kaynağı olmadığı gibi, devlet kanunları da hiçbir zaman değişmez kanunlar sayılmaz. Halk yığınlarıyla devlet arasındaki bağlılık din bağı olmaktan çıkınca onun yerini ulusal demokratik örgütlenme bağları alacaktır. Henüz bütünüyle çözümlenmemiş olan bu sorun, soyut anlamda bir din sorunu değil, siyasal bir sorundur?” Bkz. Niyazi Berkes, “Laiklik Rejiminde Politik Gelişme”, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984b, s. 79-80. Dolayısıyla Berkes'in dikkat çektiği şekilde, İslam dini dünyasında, “din”in “dünya” ile özellikle de dünyanın siyasal, ekonomik sorunlarıyla yüzleşmesi, Hıristiyanlıktaki modelden farklıdır. İslam dünyasında din, ne bütünleşme çabası içindedir, ne de kendi bünyesindeki bir zıtlık (diğer deyişle, Ortaçağ ile Modern Çağ zıtlığından süzülüp gelen “inanç ile akıl” arasındaki sorunla karşılaşma) içindedir. İslam dünyasının sorunu daha farklı, büyük ve güçtür. Bu anlamda, İslam dünyasının karşılaştığı durum, ekonomik kalkınmasının tek kımıldatıcısı niteliğindeki ekonomi öğesine bu gücü verebilecek devrim olanağını bulamama ya da nasıl bulunacağını bilememe sorunudur. Daha kötüsü, İslam dünyasının yaşadığı bu olumsuzluğa etki eden daha büyük sorun ise, karşılaştığı dünya güçlerinin kendi içinden değil, doğrudan dış kaynaklı olmasında, yani dışarıdan gelmesindedir. Dolayısıyla, Türkiye'nin sorunu “din” sorunu değil, bilakis ya siyasal sorundur, ya da daha derine gidildiğinde ekonomik sorundur. Ne zaman ki, Türkiye'de bir din adamının Devlet Başkanı olduğu görülür, işte o zaman bir “din sorunu”nun varlığından söz edilebilir. Bkz. Niyazi Berkes, “Din ile Dünya Arası Sorunlar”, *Sesimiz*, Sayı 122, Eylül 1979, s. 4.

46 Niyazi Berkes, “Demokrasinin Beşiği”, *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1974, s. 2.

katkılarının ne ölçüde o temellerle uyumlu olduğuna bağlıdır."⁴⁷ Berkes'in de, tüm entelektüel ve akademik yaşamı boyunca had safhada önem verdiği Türkiye'nin ve Türk toplumunun demokratikleşmesi konusunda dikkat çekmek istediği ana noktanın bu olduğunu söylemek mümkündür.

Sonuç

Bu çalışmada, bir bilim insanı ve düşünür olarak, kendisine özgün, kapsamlı ve geniş açılı görüş ve tahlilleriyle Türk düşünce hayatına önemli katkılarda bulunmuş Niyazi Berkes'in, 1970'li yılların sonlarında *Sesimiz* dergisi ile olan fikrî birliktelik ve ortaklığının, onun fikriyatı ve bunu besleyen laiklik, sekülerleşme, çağdaşlaşma, modernizasyon, demokrasi gibi ana damar kavramlar üzerinden detaylı bir araştırma ve incelemesi yapılmaya çalışılmıştır.

Yaptığımız incelemelerden gördüğümüz şekliyle, Niyazi Berkes'in ruhunda 1920'lerde tutuşan ve yaşamını yitirdiği güne kadar da sönmeyen ateş, Mustafa Kemal Atatürk ve onun devrimleri ile kurduğu çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'ne duyduğu sevgi ve bağlılığın ateşi olmuştur. Bu ruhsal ateş, onun entelektüel kimliğinde de oldukça önemlidir. Keza bu, Berkes'in fikriyatında sosyolojik ve tarihsel olarak yaptığı tüm inceleme, çalışma ve analizleri besleyen ana düşün damarlarından biri olmuştur.

Berkes'in Türk düşünce dünyasında yükselmeye başladığı 1940'lı yıllar, aynı zamanda, özellikle 1945 sonrası dönemle, yönetici ve sivil egemen sınıflarca başlatılan "Amerikan uyduculuğu"nun etkisiyle Türk siyasî ve toplumsal hayatında yitimi hızlanan toplumsal devrimcilik ve ulusal bağımsızlık yanında, Niyazi Berkes'in de DTCF'den ve sonrasında da Türkiye'deki bilim insanlığı görevinden tasfiye edildiği yıllardır. Bu anlamda, akademik ve entelektüel gelişim sürecinin en verimli döneminde bir takım siyasî mülahazalarla Türk düşünce hayatındaki aktif fikrî üretiminden tasfiye edilen Niyazi Berkes'in kişiliği ile akademik ve entelektüel kimliğini şekillendiren ana etkenlerin başında, doğumundan ölümüne değin yaşadığı gerilimli siyasal dönemlerin ve olaylarının geldiğini söylemek mümkündür. Özellikle de 1940'lı yıllarda yaşadıklarının, Niyazi Berkes'in tüm yaşamını olduğu kadar, bundan sonraki akademik ve entelektüel yönü ve içeriğini tamamıyla etkilediği görülmüştür. Buna ilaveten, Türk siyasî hayatında din istismarcılığının ve dini siyasete alet etmenin arttığı

47 Niyazi Berkes, "Anayasa Kaynağı Olarak Söylev", *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984c, s. 156.

1950'li yıllar, Niyazi Berkes'in akademik çalışmalarının, tasfiye sonrası gittiği Kanada'da "çağdaşlaşma-din çatışması" üzerine yoğunlaşmasında etkili olmuştur.

Sesimiz dergisindeki yazılarını, fikriyatının diğer belgeleriyle birleştirip okuyunca vardığımız sonuca göre, din sosyoloji alanında çok fazla ve kapsamlı çalışmaları bulunan Niyazi Berkes, İslam dinine ve diğer tüm inançlara büyük saygı gösteren bir düşünürdür. Onun din konusundaki esas probleminin, özellikle İslam dininin içine düşürüldüğü, Müslümanlığın getirildiği durum olduğu görülmüştür. Bu meyanda Berkes, Osmanlı tarihinden başlayarak günümüze kadar artan bir şekilde tezahür eden ve bazı çevrelerin artık vazgeçilmez politikaları haline getirdikleri din istismarcılığı ve ticaretine, din alanında, din adına yapılan sahtekârlıklara karşı bir düşün geliştirmiştir.

Bu çerçevede, çalışmamız kapsamında Niyazi Berkes'in tespit ettiğimiz başlıca entelektüel özelliklerinden biri de, onun, çektiği tüm sıkıntılara rağmen Türkiye'ye ve akademik camiaya küsmeyerek, yurt sorunlarından uzak kalmamış olması ve bir zorunlu sürgün yaşamını benimsemeyerek, Türkiye'nin geçirdiği değişme ve çağdaşlaşma çabalarını her aşamada duyarlılıkla izlemesi ve incelemiş olmasıdır. İşte, Niyazi Berkes'in 1970'lerin sonlarında iki yıl süreyle *Sesimiz* dergisiyle kurduğu fikrî beraberliğin temel sebeplerinden biri de budur.

Sesimiz dergisindeki yazılarının irdelenmesi ile vardığımız nihai kanaate göre, Berkes'in bu dergideki gözlem ve tespitleriyle varmak istediği nokta, Türk laikliğinin değerini ve önemini doğru olarak kavrama zorunluluğunu vurgulamaktır. Hatta gerek Berkes'in bu satırları yazdığı 1970'li yıllar, gerekse günümüz uluslararası siyaset ilişkileri ve gelişmeleri çerçevesinde, bu zorunluluğu vurgulama işini yalnızca Türkiye için yapma olanağı bile giderek olanaksızlaşmaktadır. Keza çevremizdeki ve uzağımızdaki, laikliği hiç bilmeyen veya bildiği halde laik bir rejime hiç sahip olamamış Müslüman devletleri bir yana bırakacak olursak, laiklik gibi Cumhuriyet'in en büyük kazanımlarından birine sahip çağdaş ve demokratik Türkiye devletinde laikliğin değer ve öneminin bilinmeyişinin başlıca nedeninin, insana özgü tarihsel unutkanlık ve/veya bilinçsizlik olduğunu söylemek mümkündür. Türk laikliğinin neye karşı geliştiği, yakın tarihteki hangi tezin anti-tezi olarak ortaya çıktığı unutulmuş durumdadır. Ancak görüldüğü kadarıyla, Berkes'in -*Sesimiz* dergisi de dâhil- fikrî dünyasının, bu hatırlatmayı sağlayacak birçok faydalı ve uyarıcı bilgiyi içerdiği de dikkatlerden kaçmaması gereken ayrı bir hakikat olarak usumuzun önünde durmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

A.Ü. DTCF Personel Arşivi

A.Ü. DTCF Personel Arşivi, Mediha Berkes Kişisel Dosyası (Dosya No: 144).

Sürekli Yayınlar

A.Ü. SBF Dergisi.

Aylık Siyasal Bilgiler Mecmuası.

Cumhuriyet.

Cumhuriyet Kitap.

Folklor/Edebiyat Dergisi.

İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi.

Milliyet.

Motif Akademi.

Sesimiz.

Tarih ve Toplum.

Toplum ve Bilim.

Yön.

Yurt ve Dünya.

Kitap ve Makaleler

AK Gökhan (2013/2) "Türk Düşününde Yersiz Yurtsuz Bir Yalnızlık: Niyazi Berkes", *Motif Akademi*, (Dosya: Kıbrıs Özel Sayısı-II), Sayı 2, s. 196-217.

AK Gökhan (2014) "Niyazi Berkes Yazını Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 54, Sayı 2, Aralık, s. 419-486.

ASLAN Cumhur (2011) "Türk Çağdaşlaşmasının Düşünürü Olarak Niyazi Berkes", *Niyazi Berkes'in Sosyoloji Anlayışı*, Mehmet Devrim Topses, Anı Yayıncılık, Ankara, s. 1-7.

BERKES Niyazi (1935) "Dünya Kadınlarının Kongresi", *Aylık Siyasal Bilgiler Mecmuası*, Sayı 49 (Nisan), s. 67-70.

BERKES Niyazi (1941) "Okuduklarımız: Kitaplar: Yeni İslâmcılık (İslâm Ansiklopedisi ve İslâm-Türk Ansiklopedisi)", *Yurt ve Dünya*, Cilt 2, Sayı 8 (Ağustos), s. 113-121.

BERKES Niyazi (1943) "Türk İnkılâbında Lâikliğin Gelişmesi", *Yurt ve Dünya*, Cilt 4, Sayı 35 (Kasım), s. 427-435.

- BERKES Niyazi (1946) *Siyasî Partiler: İngiltere, Amerika, Fransa ve Amerikada*, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul.
- BERKES Niyazi (1965) *İkiyüzyıldır Neden Bocalıyoruz?*, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- BERKES Niyazi (1973) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- BERKES Niyazi (1974) “Demokrasinin Beşığı”, *Cumhuriyet*, 9 Ekim, s. 2.
- BERKES Niyazi (1981) “Bir Yüzyıl İçinde Atatürk”, *A.Ü. SBF Dergisi*, (Atatürk Özel Sayısı), Cilt 36, Sayı 1-4 (Ocak-Aralık), s. 95-120.
- BERKES, Niyazi (1982) *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul.
- BERKES Niyazi (1982a) “‘İhtilal’, ‘İnkılap’ ve Devrim”, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, s. 133-151.
- BERKES, Niyazi (1984) *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul.
- BERKES Niyazi (1984a) “Türk Din Toplum Bilimine Giriş”, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, s. 44-63.
- BERKES Niyazi (1984b) “Laiklik Rejiminde Politik Gelişme”, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, s. 71-80.
- BERKES Niyazi (1984c) “Anayasa Kaynağı Olarak Söylev”, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, s. 155-158.
- COŞKUN İsmail (1991) “Niyazi Berkes Üzerine”, *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, s. 49-86.
- ÇETİK Mete (1998) *Üniversitede Cadı Kazanı: 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav’ın Müdafası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- DİNÇER Hasan, *Niyazi Berkes’e Göre Kemalizm ve Çağdaşlaşma*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2012.
- İNAN Özer (1993) “Niyazi Berkes”, *Türk Toplum Bilimcileri-1*, Ed. Emre Kongar, Remzi Kitabevi, İstanbul, s. 237-278.
- İNAN M. Rauf (1978) “Az Gelişmişliğin Nedeni”, *Sesimiz*, Sayı 106 (Mayıs), s. 10-12.
- KAYALI Kurtuluş (1989) “Hocam Niyazi Berkes’in Ardından”, *Tarih ve Toplum*, Cilt 11, Sayı 62 (Şubat), s. 7-8.
- KAYALI Kurtuluş (1999) “Nihayet Gerçekleşen Bir Niyazi Berkes Sempozyumu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, Cilt 5, Sayı 19, s. 45-51.
- KOÇAK Turgut (2012) “Hasibe Ayten’le Söyleşi”, *Ekin Sanat*, Sayı 72 (Şubat), s. 6-9.
- KURDAKUL Şükran (2003) *Cezayevinden Babali’ye Babali’den TİP’e Anılar*, Evrensel Basım Yayın, İstanbul.
- OĞUZ Burhan (2000) *Yaşadıklarım, Dinlediklerim: Tarihî ve Toplumsal Anılar*, Simurg Yayınları, İstanbul.
- OKTAY Ahmet (1988) “Aydının Ölümü”, *Milliyet*, 23 Aralık, s. 10.

- ÖZLEM Doğan (2000) “Niyazi Berkes’in Bilim Anlayışı”, *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999*, Yay.Haz. İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, KKTC, s. 135-149.
- SEZER Ruşen (2000) “Mektuplardaki Niyazi Berkes”, *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu: Niyazi Berkes: 21-23 Nisan 1999*, Yay.Haz. İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, KKTC, s. 151-186.
- SEZGİN Dinçer (1998) “Denemenin Usta Kalem Vechi Timuroğlu”, *Cumhuriyet Kitap*, Sayı 417, 12 Şubat, s. 1 ve 4-6.
- Toplum ve Bilim* (1989) “Macit Gökberk ile Söyleşi”, Sayı 45, s. 5-13.
- Yön* (1967) “İslâm Devleti Anayasası”, Cilt 6, Sayı 211, 14 Nisan, s. 2.

Sözlü Tarih Çalışması

Sesimiz Dergisi Kurucusu ve Sahibi Hasibe AYTEN ile 14 Ekim 2013 Tarihinde Gerçekleştirilen Görüşme.

Ekler

Ek 1. Niyazi Berkes'in *Sesimiz'de* Yayımlanan Yazıları Bibliyografyası

- BERKES Niyazi (1978) “Atatürk ve Laikliğin İki Kaynağı”, *Sesimiz*, Sayı 108, Temmuz, s. 7-11.⁴⁸
- BERKES Niyazi (1978) “Bir Konferansın Anıları”, *Sesimiz*, Sayı 111, Ekim, s. 8-9.⁴⁹
- BERKES Niyazi. (1979) “Komşunun Kaz Boyutlu Tavuğu”, *Sesimiz*, Sayı 116, Mart, s. 3-4.⁵⁰
- BERKES Niyazi (1979) “Devrimler ile Devrimciler”, *Sesimiz*, Sayı 117, Nisan, s. 8-9.⁵¹

48 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 159-167”de de yayımlanmıştır. Nitekim *Atatürk ve Devrimler* başlıklı eser, Niyazi Berkes’in, Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet ve Atatürk Devrimleri ile ilgili çeşitli tarih ve yerlerde yayımlanmış makale, inceleme ve çalışmalarını bir araya getiren toplu yapıtlarının (derleme) birinci kitabıdır.

49 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 197-199”de de yayımlanmıştır. Nitekim *Teokrasi ve Laiklik* başlıklı eser, Niyazi Berkes’in, teokrasi, laiklik ve din-siyaset-toplum ilişkilerini irdeleyen çeşitli tarih ve yerlerde yayımlanmış makale, inceleme ve çalışmalarını bir araya getiren toplu yapıtlarının (derleme) ikinci kitabıdır.

50 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 106-109”de de, ancak “İran’da Yangın Var!” başlığı ile yayımlanmıştır.

51 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 128-132”de de, ancak “Devrimler ve Devrimciler” başlığı ile yayımlanmıştır.

- BERKES Niyazi (1979) “Dinler ve Çağlar”, *Sesimiz*, Sayı 121, Ağustos, s. 3-4.⁵²
- BERKES Niyazi (1979) “Din ile Dünya Arası Sorunlar”, *Sesimiz*, Sayı 122, Eylül, s. 3-5.⁵³
- BERKES Niyazi (1979) “Din’ler ve Devrim’ler”, *Sesimiz*, Sayı 123, Ekim, s. 3-5.⁵⁴
- BERKES Niyazi (1979) “Kırım Savaşı ve Finten”, *Sesimiz*, Sayı 125, Aralık, s. 3-4.
- BERKES Niyazi (1980) “Tarih, Efsane, Masal ve Yalan (1)”, *Sesimiz*, Sayı 130,⁵⁵ Mayıs, s. 6-7.⁵⁶
- BERKES Niyazi (1980) “Tarih ve Ortaçağcılık (2)”, *Sesimiz*, Sayı 131, Haziran-Temmuz, s. 6-7.⁵⁷
- BERKES Niyazi (1980) “Siyasal-Ekonomik Tarih Karşısında Din”, *Sesimiz*, Sayı 132, Ağustos, s. 24-25.⁵⁸

52 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Teokerasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 164-167”de de yayımlanmıştır.

53 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 225-228”de de yayımlanmıştır.

54 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Atatürk ve Devrimler*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 229-234”de de, ancak “Dinler Devrimci Olabilir mi” başlığı ile yayımlanmıştır.

55 Dergi kapağında bu sayının numarası olarak 131 yazmaktadır; ancak, bunun sehven yapılan bir baskı hatası olduğu görülmüştür. Zira gerçekte Mayıs 1980 sayısı 130’uncu sayıdır. Bu konu, derginin kurucusu ve sahibi Hasibe Ayten ile 14 Ekim 2013 tarihinde yapılan yüzyüze görüşmede de teyit edilmiştir.

56 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Teokerasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 168-170”de de yayımlanmıştır.

57 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Teokerasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 171-173”de de yayımlanmıştır.

58 Bu yazı, aynı zamanda, “Niyazi Berkes, *Teokerasi ve Laiklik*, Adam Yayıncılık, İstanbul, 1984, s. 174-177”de de yayımlanmıştır.

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji

Mezunları ve Meşhurları

Fatma ACUN

Prof. Dr. Fatma Acun, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
E-mail: facun@hacettepe.edu.tr

Geliş Tarihi: 08/09/2015 Kabul Tarihi: 16/11/2015

ÖZ

ACUN, Fatma, **Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Mezunları ve Meşhurları**, CTAD, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015) s. 417-442.

Bu çalışmada, Osmanlı topraklarında 19. yy da kurulmuş çok sayıdaki misyonerlik okulu arasında en başarılı olanlarından İstanbul'daki Arnavutköy Amerikan Kız koleji mezunları toplu halde incelenmektedir. Kolejde okumuş ve mezun olmuş kız öğrenciler, eldeki veriler ölçüsünde, kolejin kuruluş yılı olan 1875 yılından 1968 yıllarının başlarına kadar olan dönemde topluca incelenmekte, ardından, Osmanlı döneminde mezun olan Türk öğrenciler hakkında, sayılarının az olması sebebiyle kısa biyografik bilgi verilmektedir. Cumhuriyet dönemindeki mezunlar ise toplu biçimde ele alınmıştır. Yapılan incelemede, kolej mezunlarının mezuniyet sonrasındaki mesleki hayatları incelenerek mezun grubunun genel özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen netice şudur: mezunlar bireysel ve kadın olarak pek çok ilki gerçekleştirmiştir. Toplu olarak ise, meslek hayatında daha ziyade toplumsal içerikli mesleklere yönelmişlerdir. Bu suretle, kadınların geleneksel görevlerinden sıyrılıp, toplumda faal biçimde rol alma ve katkı sağlamasında kolejin rolü etkili olmuştur. Çalışmadan çıkan başka bir netice de, kolej mezunlarının genelde İstanbul'da, daha az miktarda Ankara'da yaşadıkları, bu suretle büyük şehirlerde ikamet ettikleri, küçük Anadolu şehirlerinde yaygın olarak bulunmadıklarıdır. Bu da şehir odaklı bir gelişme modelini bize sunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kolej mezunları, kırsal kesimdeki kadınların

gelişmesine ve özgürleşmesine hizmet etmekten ziyade, şehirli kadınların gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Şehir ve kırsal kesim kadınları arasında, ilgili dönemlerde hak ve özgürlükler bakımından fazla fark olmadığından, mezunların katkıları genelde kadınlar adına yapılmış kabul edilmekte ve önemli sayılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arnavutköy Amerikan Kız koleji, eğitim, kızların eğitimi, modernleşme, kadının özgürleşmesi, misyonerlik.

ABSTRACT

ACUN, Fatma, **The Graduates and Famous People of Arnavutköy American College for Girls**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 417-442.

This study is concerned with the study group biography graduates of the Arnavutköy American College for Girls, which was one of the most famous missionary schools established in the Ottoman lands in the 19th. Century. In this context, first of all college graduates between 1875 and 1950'e are studied as a group, secondly graduates of the Ottoman period are given individually due to their fewness. Graduates of the republican period are studied as a group according to their field of specialisation following the graduation. The findings of the study is that graduates as individuals and as women realised a number of firsts and became firsts in many fields which had traditionally been preserved for men. As a group, graduates rather preferred jobs that involved the society at large. Thus, college aided women give up their traditional duties and take part in the society and contribute to it as active individuals. Another finding of the study is that college graduates preferred to live primarily in İstanbul, then in Ankara. A small number of graduates lived in small Anatolian cities. This suggests a city-concentrated model of progress for women rather than countryside and contributed mostly to the liberation of women living in the cities. This, however is not a drawback, as in those times, rights and liberties of women living in urban areas and countryside were similar and therefore the concentration of women graduates to the urban areas, seemed to help the progress of women at large and accepted as a curtail for all women in the country.

Keywords: Arnavutköy American College for Girls, Education, Education of Girls, Modernisation, Libration of Women, Missionary Activities.

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı modernleşme çabalarının hız kazandığı, gelişen dünyaya ayak uydurulmaya çalışıldığı bir dönemdi. Her alanda görülen modernleşme çabaları eğitim alanında da karşılığını buldu. Bu kapsamda, bir yandan yerli okullar açılırken diğer yandan da imparatorluk topraklarında yabancı okulların açılması gündeme geldi. İstanbul başta olmak üzere, çok sayıda gayrimüslimin bulunduğu

büyük şehirlerde kısa bir sürede Batılı misyonerler tarafından bir çok yabancı okul açıldı.¹ Batılı misyonerler arasında sıra dışı bir rahip, Amerikalı Cyrus Hamlin, sıra dışı bir düşünceye sahipti: dünyayı “bilgiyle ve bilimle” değiştireceğine inanıyordu. Öğrencilerin din dil ve ırk farkı gözetmeksizin seküler eğitim alacağı bir okul hayal etti ve Robert Koleji kurdu (1863). Bundan sekiz yıl sonra, aynı düşüncelerle, 1871'de, İstanbul Gedikpaşa'da Amerikalı bir grup tarafından desteklenen bir kız okulu açıldı. Daha sonra, Üsküdar'da bir kampüs arazisi satın alınarak ilk bina inşa edildi. Okul, Gedikpaşa 'dan Üsküdar'daki kampüse 1875 yılında taşındı. Öğrenci sayısı hızla artarken buraya da sığmayan okul, 1914'de, Üsküdar'dan Arnavutköy'e, daha geniş bir araziye kurulmuş olan kampüse taşındı. American College for Girls (bundan sonra ACG olarak kısaltılacaktır) olarak bilinen okulun yıllar içerisindeki gelişmesi ve büyümesi, özel şahısların bağışları ile mümkün oldu. ACG uzun yıllar özerk olarak hayatına devam ederken, erkek okulu olan Robert Kolej ile 1932'de bir araya gelerek tek bir müdürün idaresi altında birleşti. 1959'da ise her iki kolej, tek bir mütevelli heyetinin idaresi altına girdi. 1971 yılında Robert Kolej Boğaziçi Üniversitesi'ne dönüşürken, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji de kız-erkek karma eğitim veren bir lise olarak Arnavutköy kampüsünde eğitim hayatına devam etti.

Kuruluşundan beri ACG mezunları, birçok ilke imza atmıştır. Kolejin beş yıl süren eğitimi sonucunda (iki yıl hazırlık, 3 yıl lise) diploması, politika, iş dünyası, sanat, akademi, eğitim gibi çeşitli alanlarda ilkler ve liderler yetiştirmiştir. Kadınların eğitiminin henüz yeni yeni gündeme geldiği ve ancak ilk ve orta düzeyde eğitim

1 Bu makale yazarının yürütücüsü olduğu, “Osmanlıdan Cumhuriyete Yabancı Okullar: Robert Kolej Öğrencileri Üzerine Prosopografik bir Çalışma (1863-1975)” konulu TÜBİTAK 1001 Araştırma projesi (Proje No:113K/135) kapsamında hazırlanmıştır. Desteğinde dolayı TÜBİTAK'a teşekkür edilmektedir.

Batılı misyonerlerin Osmanlı ülkesindeki faaliyetleri hakkında bkz. Ayten Sezer, “Osmanlıdan Cumhuriyete: Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri,” *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, Ekim 1999, s. 169-184. Aynı yazarın Atatürk Dönemindeki misyonerlik faaliyetleriyle ilgili çalışması için bkz. Ayten Sezer, “Atatürk ve Türkiye'deki Misyoner Okulları”, *Türkler*, Cilt 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara s. 820-835.

Protestan misyoner örgütlerin dünyayı kendi aralarında paylaşmalarında, Osmanlı Devleti'nin şansına Amerika düşmüş ve bu suretle, Osmanlı ülkesi Amerikalı misyoner örgütlerinin çalışma alanı haline gelmişti. American Board for Foreign Mission, kısaca American Board olarak bilinen, misyoner teşkilatı, Amerika'daki Protestan misyoner örgütlerinin en kıdemlisi ve etkilisiydi ve Osmanlı ülkesindeki Amerikan okulları bu teşkilata bağlı olarak faaliyet gösteriyordu. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Yayınevi, Ankara, 2000, s. 16-17.

almaya başladıkları bir dönemde, 1870’li yıllarda eğitime başlayan kolejin hedefi, kadınları toplumda üst düzey mesleklere ve işlere talip olmaları için gerekli donanımı vermek üzere eğitmek olmuştur. Bunun için de, kolejde modern ve laik eğitim sunulmuştur.

ACG, verdiği eğitimle en iyiyi, hitap ettiği kitle ile de elit grupları hedefliyordu. O zamana kadar geleneksel görevlerini yapan ve günlerini evlerinde geçiren Müslüman Türk kadınının evin dışına çıkması ve özgürleşmesi için fırsat sunuyordu. Bu fırsat başlangıçta oldukça sınırlıydı; öyle ki, ilk Türk mezunu Halide Edip Adıvar, Kolejin kuruluşundan otuz yıl sonra, 1901’de mezun olmuştu.² Bu dönemden itibaren Türkler arasında okulun itibarı arttı ve giderek artan sayıda kız öğrenci okula kaydolmaya başladı. II. Meşrutiyetin (1908-1918) getirdiği özgürlük havası ile giderek özgürleşen ve kendini ifade etme fırsatı bulan Türk kadını için ACG dış dünyaya açılan bir kapı oldu. Buradan mezun olanlar, hem Osmanlı hem de Cumhuriyet toplumlarına önemli katkılar sağladılar ve kadınlar için pek çok ilki gerçekleştirdiler. Bu çalışmada önce, genel istatistiki bilgiler (bunlar Türk ve gayri Türk öğrencileri kapsamaktadır) değerlendirilecek, ardından 1960-1968 yıllarına ait toplu veriler değerlendirilecektir. Takip eden kısımda, ilk Türk kız öğrenci Halide Edip’in mezuniyeti olan 1901’den başlayarak 1923’e kadar olan Osmanlı döneminde ACG’den mezunu Türk öğrenciler hakkında bireysel bilgi verilecektir. Böyle bir yöntem benimsenmiştir, çünkü bu ilk mezunların bireysel ilgiyi hak ettikleri düşünülmektedir. Ardından, 1923-1968’li yıllar arasında Cumhuriyet dönemi mezunları edindiği meslek alanlarına göre topluca incelenmiştir. Çalışma genel bir değerlendirmenin yapıldığı sonuç kısmıyla sona erecektir. Çalışmanın hazırlanmasında, Columbia University, (New York, USA) Rare Boks and Manuscript Library, American College for Girls Records, 1880s-1979, Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of

2 Öyle ki, Halide Edib’in babası sarayda görev yapıyordu. Kızının mektebe gittiği, Sultanın kulağına gidince onaylamadı. Halide Edip kolejden ayrılmak zorunda kaldı. Kolejde bir yıl okuduğu için İngilizce öğrenmişti. Evde tercüme yaptı. Tercüme kitabı Sultan’a ulaştınca çok beğendi ve ödüllendirdi. Ardından koleje devam etmesi mümkün oldu. “The Ameircan College for Girls and its Alumnae in the Building of Modern Turkey”, *ACG Graduates*, December 1973, s. 1. Bu çalışmaya takip eden arşivden ulaşılmıştır; Columbia University, (New York, USA) Rare Book and Manuscript Library, American College for Girls Records, 1880s-1979. Diğer yandan, gazetede yazısı çıktığında, bazıları Halide’nin sonundaki “e” harfinin matbaa hatası olduğunu düşünmüş ve erkek adı olan “Halid Salih” olarak algılamışlardı. Çünkü, o dönemler için bir kadının bilmediği konularda yazması alışılmışın dışında idi. Bkz. Mihri Pektaş, *Alumni Bulletin*, Winter, 1964, s. 55-65.

the Students'da yer alan arşiv belgelerinden istifade edilmiştir ve yeri geldiğinde ilgili belgelere atıfta bulunulacaktır.

Mezunların Genel Değerlendirilmesi

ACG'nin Gedikpaşa'dan Üsküdar'daki kampüse taşınmasının (1876) bir yıl öncesinden 1875 yılından başlayarak 1967 yılına kadar olan doksan iki yılda okulda okuyarak mezun olan öğrenci sayısı 2.500 olarak verilmektedir (bkz. TABLO 1-). Bu yuvarlak bir rakam olduğu için doğruluğu şüphe götürmemektedir. Ancak, elimizde başka rakam olmadığı için bu kullanılacaktır.³ 1967 yılında yaşayan mezunların sayısı 1883 olarak verilmiştir. Bu rakama göre, vefat eden mezunların sayısı 617'dir. Ortalama insan yaşı o dönemler için 60 yıl olarak alındığında, mezunların çoğunun 1900'lerin başlarında ACG'den mezun olduğu, bundan önceki döneme ait mezun sayısının oldukça az olduğu sonucuna varılabilir. Öyle ki, 1875-1890 tarihleri arasındaki on beş yılda 75 kişinin mezun olduğu bilinmektedir. İlk Türk öğrencinin mezun olduğu 1901 yılından İmparatorluğun son bulmasına kadar olan dönemde (1923) hakkında bilgi edinilen mezun sayısı 24 kız öğrencidir. Gayri Türk öğrencilerin sayısı bilinmemekle beraber, fazla bir miktara ulaşmadığı tahmin edilebilir. Neticede, Türk ve gayrimüslim öğrenciler beraber değerlendirildiğinde, sayının azlığı dikkati çekmekte, mezunların büyük kısmının 1900'lerden sonra arttığı, bu sebeple de, istatistiğin yapıldığı 1967 yılında hayatta bulunan mezunların sayısının (1883) yüksek olduğu görülmektedir. Kolejden sonra yüksek öğrenime devam edenlerin sayısı 341 olup, bu miktar mezunların yaklaşık 1/8 inin, yani sekiz kişide bir kişinin yükseköğrenimi bitirdiğini göstermektedir. 1967 yılı itibarıyla yükseköğrenime devam edenlerin sayısı 273'dür. Bu iki rakam beraber değerlendirildiğinde, 614'ü bulmakta ve yüksek öğrenim görmüş ve görmekte olanların sayısı yaklaşık 1/4'e yükselmektedir. Elit ve üst düzeyde eğitim veren bir kurum için bu sayının mütevazî düzeyde olduğu söylenebilir.

Meslek ve iş sahibi olanların 565 olduğu belgelerde bildirilmektedir. Mesleki profesyoneller diyebileceğimiz bu grup, mezunların tamamı (2.500 kişi)

3 1875-1968 tarihleri arasında (1968 yılı dahil) Amerikan Kız Koleji'nden mezun olanların sayısı 2.359 olarak da verilmektedir. Bu sayının 75 kişisi, 1875-1890 tarihleri arasındaki on beş yılda mezun olmuştur. Bkz. Columbia University, (New York, USA) Rare Book and Manuscript Library, American College for Girls Records, 1880s-1979. Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students. List of Graduates with Biographies, 1967-1968; 1898-1899, Box 28 Folder 14.

düşünüldüğünde 1/5'e tekabül etmektedir. Diğer bir ifadeyle, kolejden mezun olan beş kişiden biri meslek hayatına atılmıştır. Kalan mezunların 200 kişisi gönüllü olarak toplumda hizmetler vermektedir. Bu iki rakam beraberce değerlendirildiğinde toplam 765 kişinin toplumda aktif halde olduğu ve değerliik düzeylerde ve alanlarda katkı sağladığı görülür ki, bu rakam da toplam içerisinde (2500 kişi) yaklaşık 1/3'e tekabül etmektedir. Yani, üç kişide bir kişi toplum hayatında aktiftir, diğer iki kişi ise pasiftir. Verilen rakamlarda bir miktar yanılığı payı olsa da, mezunların 2/3'ünün herhangi bir iş ile meşgul olmaması, geleneksel görevlerini devam ettirdiklerini akla getirmekte ve kolejin başarısını ve topluma katkısını sorgulamayı gerektirmektedir. Burada konu üzerine fazla gidilmeyecek, belirtilen ifadelerle yetinilecektir. Konunun aydınlığa kavuşturulması için kesin istatistikî hesapların ve ileri araştırmanın yapılması gerekmektedir. Bu ise başka bir çalışmanın konusudur.

TABLO 1'de görüldüğü üzere⁴, 1967 yılı itibarıyla yurt dışında eğitim görenlerin sayısı 28 kişi Amerika, 15 kişi diğer ülkelerde olmak üzere toplam 43'dür. Sadece üstün başarılı olanların yurtdışında eğitim aldığı düşünülürse, bu rakamın da oldukça düşük olduğu görülür. Yine Tabloda görüldüğü üzere, 1967 yılı itibarıyla yaşayan ve tespit edinilen toplam 1.564 mezundan, 1.354'ü İstanbul'da, 130'u Ankara'da ve kalan 80'i ise diğer küçük şehirlerde ikamet etmektedir. Verilen rakamlar, mezunların İstanbul ve büyükşehir odaklı yaşadıklarını, taşra şehirlerinde, belki de zorunluluktan mekân tuttuklarını göstermektedir.

TABLO 1- Amerikan Kız Kolejinde Öğretim Görenler ve Mezunların İstatistiksel Analizi (1875-1967).

Toplam Eğitim Alan Kişi Sayısı	2.500
Yaşayan eğitim görmüşler (mezunlar ve mezun olamayanlar)	1.883
Yüksek öğrenim derecesi sahibi olanlar	341
Yüksek öğrenime devam edenler	273 (1967 yılı itibarıyla)

4 Tablo 1'deki bilgiler takip eden arşiv belgesinden alınmıştır: Columbia University, (New York, USA) Rare Book and Manuscript Library, American College for Girls Records, 1880s-1979. Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students. s. 1.

Meslek ve iş sahibi olanlar	565
Gönüllü toplumsal hizmette bulunanlar	200 (yaklaşık)
Hâlihazırda yurtdışında öğrenim görenler	28 Amerika, 15 diğer ülkeler
Yurtdışı Öğrenimden dönenler	%90
Yaşayan eğitim görmüşler (tespit edile bilinenler toplam 1564 kişi)	130 (Ankara), 1354 (İstanbul) 80 (küçük şehirler)

1968 yılı itibarıyla yapılan istatistiklere göre, kolej mezunlarının ülkelere göre dağılımı TABLO 2’de verilmiştir.⁵ Buna göre, tespit edile bilinen 1.717 kişiden, 1.356 kişi ile Türkiye en fazla yeri kaplamakta, diğer ülkelerden ise 361 kişi yer almaktadır. Türkiye’yi, 155 kişi ile Amerika’nın, 85 kişi ile Yunanistan’ın takip etmesi kayda değerdir. Kolejin bir Amerikan okulu olması Amerikalıların katılımını, ilk dönemlerde koleje ağırlıklı olarak gayrimüslimlerin devam etmesi ve İstanbul’da çok sayıda Rumların bulunması, Yunanistan’ın katılımını açıklamaktadır. Macaristan, Bulgaristan, Yugoslavya, Irak, Lübnan, Mısır ve Libya gibi ülkelerden, az miktarda, 1-4 arası kişinin katılması, Osmanlı devleti yıkılınca yerine kurulan ülkelerin eğitimlerini millileştirmeye yöneldiklerinin birer göstergesi olarak alınabilir. Avrupa ülkelerinden (İngiltere 15, Almanya 14, Fransa 10, İsviçre 9, Avusturya 5, Belçika 5, İtalya 4) koleje katılım makul düzeydedir. Bunların İstanbul’da yaşamakta olan yabancıların çocukları olması kuvvetle muhtemeldir. Tanzanya, Bruma, Meksika, Hindistan gibi uzak ülkelerin öğrencilerinin birer kişi olarak kolejde yer alması, bunların büyükelçilik mensupları olduğuna işaret edebilir.

TABLO 2- Amerikan Kız Koleji Mezunlarının Ülkelere Göre Dağılımı (1968 Yılı Adres Listesinde yer alanlar).

⁵ Tablo 2’deki bilgiler takip eden arşiv belgesinden alınmıştır: Columbia University, (New York, USA) Rare Book and Manuscript Library, American College for Girls Records, Statistics for the president, 1968 . Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students. s. 2.

List of graduates with biographies, 1967-1968; 1898-1899, Box 28 Folder 14.

Türkiye	1.356	Libya	2
USA	155	Irak	2
Yunanistan	85	İran	1
Kanada	18	Hindistan	1
Arjantin	12	Suriye	1
İngiltere	15	Ürdün	1
Batı Almanya	14	Tanzanya	1
Fransa	10	Burma	1
İsviçre	9	Meksika	1
İsrail	6	Macaristan	1
Avusturya	5	Bulgaristan	1
Belçika	5	Romanya	1
İtalya	4	Rusya	1
Lübnan	4	Yugoslavya	1
Mısır	3	TOPLAM	1717

Meslek hayatına atılan kolej mezunlarının çalıştıkları alanlar ve detayları TABLO 3'de verilmiştir. ⁶ Bu alanlar yabancı şirketler, Büyükelçilikler, Konsolosluklar ve uluslararası kuruluşlar, eğitim kurumları, devlet kurumları, bankalar ve firmalar olarak tasniflenmiştir. Tabloda, devlet kurumlarının azlığı, buna nazaran özel şirketler, uluslararası firmalar ve kuruluşların çokluğu dikkati çekmektedir. Kolej mezunların eğitimleri esnasında yabancı dile ve kültüre aşina olmaları, özel ve uluslararası alanlara yönelmelerini kolaylaştırmıştır. Bu alanlarda maaşların yüksek, imkanların bol olmasının da etkili olduğu düşünülebilir.

⁶ Tablo 3'deki bilgiler takip eden arşiv belgesinden alınmıştır: Columbia University, (New York, USA) Rare Boks and Manuscript Library, American College for Girls Records, Statistics for Dean's information, 1967. Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students. s. 5.

TABLO 3- Amerikan Kız Koleji Mezunlarını İstihdam Eden Kurumlar, Firmalar ve Şirketler (1968 yılı Verileri).

1. Yabancı Şirketler

Mobil
Shell
Good-Year
Turco-British Association
British Petroleum
USIS
American Express Co. Inc.
Imperial Chemical
Unilever
International Monetary Fund,
International Labour Bureau
TUSLOG
TAUA
NGR
Central Electric
SQUIBB
U.S. Royal
Wyath Lab
Lepetit Lab.
Morrison Firm
Ereğli

2. Büyükelçilikler, Konsolosluklar ve Uluslararası Kuruluşlar

Afganistan Büyükelçiliği
İsrail Büyükelçiliği
Amerikan Konsolosluğu
Irak Konsolosluğu
Finlandiya Konsolosluğu
Pakistan Konsolosluğu
CENTO, Ankara
NATO, Paris, Belçika

3. Eğitim Kurumları

Robert Kolej

Amerikan Kız Koleji
İstanbul Üniversitesi

4. Devlet Kurumları, Bankalar ve Firmalar

Tarım Bakanlığı
Garanti Bankası
Sanayi ve Kalkınma Bankası
Koç Holding
BAYER
GENOTO
Halkalı Nükleer Araştırma Merkezi
İstanbul Petrol Rafinerisi
İlan Reklam Şirketi
Türkiye İş ve işçi Bulma Kurumu
Türk Maden Şirketi
Türk Boraks Madencilik
Ulagay Lab
Burla Brothers
Büyük Tarabya Otel
VERDİ Firması
Eczacıbaşı Firması
Singer Co.
THY (Türk Hava Yolları)
BFA (Banka)
Olympic Air (Yunanistan Havayolu Şirketi)
SAS (İskandinav Hava Yolları)
KLM (Hollanda Hava Yolları)

Mezunlarının meslek alanları aşağıda TABLO 4’de verilmiştir.⁷ 1968 yılı verilerine göre hazırlanan bu tabloda, Sekreter-Tercümanlık 146 ve öğretmenlik 125 kişi ile en fazla yeri kaplamaktadır. Bu sırasıyla %21 ve %17’ye denk gelmektedir. Beraberce değerlendirildiğinde ise, mezunların tamamının % 38’ine

⁷ Tablo 4’deki bilgiler takip eden arşiv belgesinden alınmıştır: Columbia University, (New York, USA) Rare Books and Manuscripts Library, American College for Girls Records, Statistics for Dean’s information, 1967, Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students, s. 4.

denk gelmekte ve en büyük kısmını kapsamaktadır. Bu gruba dâhil olanlar, kolejden mezuniyetlerinin hemen ardından, daha ileri bir eğitim almadan meslek hayatına atılanlardır. Başka bir açıdan bakıldığında kolej öğrencilerine, mezuniyetlerinin hemen akabinde iş imkânı sağlamaktadır. Bu yoğunluklu grubun ardından sosyal bilimlere dayalı, hukuk edebiyat ve psikoloji-pedagoji (%5) mesleklerinin ağırlıklı olduğu gözlemlenmektedir. Bu kapsamda hukuk, edebiyat ve psikoloji-pedagoji sırasıyla 45, 42 ve 41 kişiyle ve %6, %6 ve %5 oranlarıyla üst sıralarda yer almaktadır. 36 kişi ve %5 oranıyla ile tıp araya girdikten sonra, sıralama 32 (%4) kişi ile yine sosyal bilimlerden olan mütercim tercümanlığa kaymakta, 30 (%4) kişi ile temel bilimlerden olan kimyanın ardından sıra yeniden 26 (%3) kişi ile sosyal alan olan idari bilimlere kaymaktadır. Güzel sanatlar ve sanat tarihinde 19, iktisat ve ticarete 17, Arkeoloji 11, tiyatrodaki 11, gazetecilikte 7, siyaset bilimlerinde ise 7 kişi bulunmaktadır. Temel bilimlerden olan kimya alanında 30, fizik ve matematik alanlarında 6 şar kişi yer almaktadır ki, bu oldukça düşük bir sayıdır. Mühendis 6, ziraatçı 1, veteriner 2, biyolog 2, botanikçi 2 kişidir. Tablo genel bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda sosyal bilim kapsamına giren alanlardaki mesleklerin daha fazla icra edildiği görülmektedir. Fen bilimleri görece olarak az yer kaplamaktadır. Mezunların mesleklerinin hukuk, tıp, eğitim, sekreterlik-tercümanlık, idari bilimler ve temel bilim alanlarına ağırlıklı olarak yoğunlaşması, kolejde kaldıkları beş yıl boyunca aldıkları eğitimle alakalı olmalıdır. İlk iki yılın hazırlık sınıfı olması ve burada İngilizce öğretmenin yanı sıra, genel kültür konularına, model davranış geliştirilmesi ve kolejin değerlerinin öğretilmesine yer verilmesinin de bunda tesiri olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, geleneksel ve önyargılı olarak, fen bilimleri ve mühendislik erkeklerle ayrılmış, kadınların pek yanaşmadığı meslek alanlardır. Verilerin derlendiği 1968 ve öncesi dönemler düşünüldüğünde, bunun daha keskin olduğu düşünülebilir ki, istatistikler de bunu göstermektedir.

TABLO 4- Amerikan Kız Koleji Mezunlarının Meslek Alanları (1968 yılı Verileri).

Sekreter-Tercüman	146
Öğretmen	125 ⁸
Hukuk	45
Edebiyat	42

8 İstanbul Üniversitesi'nde, 7 profesör ve 4 Doçent

Psikoloji&Pedagoji	42
Tıp	36
Mütercim Tercüman	32
Kimya	30
İdari Bilimler	26
Güzel Sanatlar ve Sanat Tarihi	19
İktisat ve Ticaret	17
Arkeoloji	11
Tiyatro	11
Mimar	7
Siyaset Bilimleri	7
Gazetecilik	7
Mühendis	6
Matematik	6
Fizik	6
Felsefe	6
Sosyoloji	6
Kütüphaneci	6
Müzik	6
Hemşire & Sağlıkçı	5
Eczacı	5
Dişçilik	4
Biyolog	3
Tarih ve Coğrafya	4
Peyzaj	3
Anatomi ve Fizyoloji	3
Kamu Yönetimi- Şehir Planlaması	3
Fiziksel Eğitim	3
Turizm	3
Botanikçi	2
Veterinerlik	2
Radyo-Televizyon	2
Antropoloji	1
İlahiyat	1
Ziraat	1
Petrol Uzmanı	1
Tekstil Tasarımcısı	1

Gıda Teknolojisi	1
Otel İdaresi	1
Sosyal Servis Uzmanı	1 ⁹
TOPLAM	695

Aşağıda, TABLO 5’de verilen kolej mezunları arasında yüksek öğrenime devam edenlerin alanları ve sayıları ¹⁰, yukarıdaki TABLO 4 ile beraber değerlendirildiğinde birbirini tamamlayan bilgileri ihtiva ettiği görülmektedir. Beraber değerlendirmeden çıkan en önemli netice, yükseköğrenim görenlerin profesyonel meslek sahibi oldukları, görmeyenlerin ise sekreter-tercüman ve öğretmen olarak meslek hayatlarına devam ettikleridir. Öyle görünüyor ki, kolej mezunu olmak, sekreter-tercüman ve öğretmen olmak için yeterli olmaktadır. Her iki tablo da tersinden yorumlandığında, yükseköğrenime devam etmeyenlerin mesleki profesyoneller olmadıkları söylenebilir. Bu kişiler muhtemelen, yukarıda TABLO 3’de sıralanan kurumlarda yer alarak, çoğu ileri düzeyde profesyonellik gerektirmeyen pozisyonlarda, sekreter-tercümanlık ve öğretmenlik gibi meslekleri icra etmişlerdir.

Kolej mezunlarının yükseköğrenimde en fazla sayıda ve oranda (%12) edebiyat bölümüne devam etmeleri, yabancı dil olarak İngilizcenin ağırlıklı ve en iyi şekilde öğretilmesiyle ilgili olabilir. Bunu, hukuk (%10), psikoloji ve pedagoji (%10), gibi sosyal bilimlerin takip etmesi, bu düşüncemizi güçlendirmekte, sayısalda ziyade sözel konulara ağırlık verenlerin genel toplam içerisinde %32 ile üst sırayı işgal ettiğini göstermektedir. Mezunların devam ettiği, dönemine göre ileri sayılabilecek alanlar arasında tekstil tasarımcılığı, petrol uzmanlığı, gıda teknolojisi ve halkla ilişkiler-şehir planlaması bulunmaktadır. Dönemi itibarıyla geleceğin mesleği olarak adlandırabileceğimiz bu meslekleri mezunların öngörüyle ve vizyonla tercih ettiği söylenebilir. Yukarıda TABLO 4 için de söylendiği gibi, TABLO 5’de de, tıp, matematik, fizik, kimya ve biyoloji gibi temel

9 Kolej mezunlarının çok büyük kısmı, toplum gönüllüsüdür ve sayıları 150 ila 200 arasında değişmektedir. Mezun rakamlarını artıracığından bu miktar tabloda gösterilmemiştir.

10 Tablo 5’deki bilgiler takip eden arşiv belgesinden alınmıştır: Columbia University, (New York, USA) Rare Book and Manuscript Library, American College for Girls Records, Statistics for Dean’s information, 1967, Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students. s. 3.

bilimler mezunların tercihleri bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Ziraat, otel idaresi, petrol uzmanlığı gibi erkeklere ayrılan alanları tercih eden mezun sayısı birer tanedir. Bu iki uç arasında, cinsiyetsiz diyebileceğimiz veya kadın-erkek her iki cinsin de tercih ettiği, dişçilik, eczacılık, botanik, mimari, felsefe, sosyoloji gazetecilik gibi alanlar da bulunmaktadır. TABLO 5 genelde değerlendirildiğinde, yükseköğrenim yelpazesinin oldukça geniş olduğu, kız mezunların her alanda yükseköğrenim görmeye talip olduğu ve geleceğe yönelik mesleklerin eğitimine de katıldıkları neticesini çıkartabiliriz.

TABLO 5- Amerikan Kız Koleji Mezunları Arasında Yüksek Öğrenime Devam Edenlerin Alanları ve Sayıları (1960 Yılına kadar).

Edebiyat	46	Hemşirelik ve Sağlık	5
Psikoloji ve Pedagoji	39	Dişçilik	5
Hukuk	39	Anatomi ve Fizyoloji	5
Tıp	37	Gazetecilik	5
Kimya	30	İç Mimari	4
Güzel Sanatlar ve Sanat Tarihi	21	Halkla İliş.-Şehir Planlaması	3
Ekonomi ve Ticaret	19	Botanik	3
İş İdaresi ve Siyasi Bilimler	15	Zooloji	2
Arkeoloji	11	Turizm	2
Tiyatro	11	Antropoloji	2
Matematik	8	Beden Eğitimi	2
Fizik	8	Radyo ve Televizyon	1
Sosyoloji	7	İlahiyat	1
Tarih ve Coğrafya	6	Tekstil Tasarımcısı	1
Mimari	6	Ziraat	1
Kütüphanecilik	6	Otel İdaresi	1
Felsefe	6	Petrol Uzmanlığı	1
Eczacılık	6	Gıda Teknolojisi	1

Biyoloji	6	TOPLAM	372
----------	---	---------------	------------

Osmanlı Dönemi Mezunları:

Osmanlı Modernleşmesine Katkıda Bulunanlar

Osmanlı döneminde kız çocuklarının eğitimi 19. yüzyıla kadar ön planda değildi. Genelde sıbyan mekteplerinde eğitim görüyorlardı. Kızların eğitimi ilk kez, modernleşme çabalarının başlangıcını teşkil eden Tanzimat döneminde gündeme geldi ve ilk kız Rüşdiyesi (ortaokul) olan *Cevri Usta İnas Rüşdiyesi*, Ocak 1859'da İstanbul'da açıldı. Kızların eğitimi modernleşme ajandasında giderek artan oranda yer kaplamaya başlayınca, bu kez de, kız çocuklarına eğitimi verecek olan öğretmenlerin yetiştirilmesi gündeme geldi. Bu suretle, ilk Kız Öğretmen Okulu, *Darii'l-muallimat*, 1870 yılında açıldı.¹¹ Türk ve Müslüman kız çocukları için eğitim fırsatları modernleşme çabalarına paralel biçimde gelişirken, yabancı okullar da, önce erkekler, sonra da kızlar için açılmaya başladı. Amerikalılar tarafından 1863 yılında erkek okulu olarak açılan Robert Koleji'den on iki yıl sonra, 1875 yılında, kız kısmı, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji (American College for Girls, bundan sonra ACG olarak kısaltılacaktır) adıyla açıldı. Osmanlılar tarafından açılan Rüştîye ve öğretmen okulları daha ziyade orta eğitimi hedeflerken, yabancıların açtığı okullar lise ve yüksek öğrenimi hedeflemekteydi. Bu sebeple de, mezunları arasında “ilk” olanlar ve “ilkleri gerçekleştirenler” genellikle yabancı okullara giden Türk öğrenciler arasından çıkmıştır. Osmanlılar geniş kitleleri kapsayan toplumsal eğitimi hedeflerken, yabancılar ise daha az sayıda kişiye yönelik elit eğitimi hedeflemiştir. Aşağıda sırasıyla Osmanlı ve ardından Cumhuriyet dönemleri için bahsedeceğimiz Arnavutköy Amerikan Kız Koleji mezunları, her iki dönemde de, çoğu iş ve kurum için ilk olma özelliğine sahip olmuş ve içinde yaşadıkları toplumlarının modernleşmesine önemli katkılar sağlamıştır.

Kolejin açılışından Cumhuriyetin kuruluşuna kadar olan dönemde (1875-1923) mezun olan kız öğrencilerden tespit edile bilinenlerin kısa biyografileri bu kısımda ele alınacaktır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, 1875-1890 tarihleri arasındaki on beş yılda 75 kişi mezun olmuştur. Bu kısımda üzerinde durduğumuz 1901-1923 arası dönemde ki, bu dönem ilk Türk öğrencisinin

11 Yahya Akyüz, “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı”. Bu esere takip eden internet adresinden ulaşılmıştır: http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/143/1.

mezun olduğu yıldan (1901) İmparatorluğun son bulmasına kadar olan dönemdir; mezun sayısının önceki döneme nazaran çok daha fazla olması beklenmektedir. Ancak, arşiv belgelerinden hakkında bilgi edinile bilinen mezun sayısı sadece 24 kız öğrencidir.¹² Bu durum, Osmanlı son döneminin sıkıntılı şartları ve savaş yılları ile açıklanabilir. Sayılarının az ve haklarındaki bilgilerin kısa, dolayısıyla da önemli olması sebebiyle, biyografileri ayrı ayrı verilmiş ve sonunda genel bir değerlendirme yapılmıştır. Aşağıda mezunların topluma katkı sağladığı alanlar ve kısa biyografileriyle beraber verilmiştir.

Edebiyat, Yazarlık, Gazetecilik: Bu alanda üç mezundan ilk akla gelen Kolejin en meşhur mezunu Halide Edip Adıvardır. ACG Koleje dönüştüğünde, 1901’de ilk Türk mezunu olmuştur. Modern Türk kadınının en önde gelen sembolü, Türk edebiyatının ilk kadın yazarı, idealleri ve ülkesinin özgülüğü için savaşa fiilen katılmış bir savaşçı, uluslararası çapta ün yapmış bir yazar, çok sayıda öğrencinin öğretmeni ve rehberidir. Kendi ifadesiyle Koleji “sevmiş, sevmiş” ve entelektüel ve ruhsal sadakatini her vesile ile dile getirmiştir. ACG’de “yılın mezunu” seçildiğinde 10 Ocak 1964’de 84 yaşında vefat etmiştir. Bu alandaki ikinci mezun bir romancıdır; Efzayiş Yusuf, 1915 mezunudur. Doktor Yusuf Paşa’nın kızıdır. Kız kardeşi Esmayiş de ACG’de okumuştur. Her iki kız kardeş de, ACG’ye girmeden önce Fransız mektebi olan Notre Dame de Sion’da okumuştur. Bu sebeple, çok iyi Fransızca bilmektedirler. Efzayiş Hanım Almanca da bilmekte, iyi piyano çalmakta ve romanlar yazmaktadır. Tahminen 1965-66 yılında vefat etmiştir. Bahsedeceğimiz son mezun feminist gazeteci, yazardır. Selma Ekrem, 1922 mezunudur. Yazar ve feminist bir liderdir. Mezuniyetinden sonra Amerika’ya gitmiş ve gazetecilik okumuştur. Birkaç makale ve kitap yazmış, Amerika’da bir dizi konferanslar vermiştir. 1960’lı yıllarda Amerika’da yaşamıştır.

Sağlık: Sağlık alanında, iki mezun görülmektedir: İlki, Dr. Safiye (Ali) Krekeler’dir. 1916 mezunudur ve mezuniyetinden sonra tıp okumak üzere Almanya’ya gitmiştir. Orada bir meslektaşıyla evlenmiş, beraberce Türkiye’ye

12 Bu kısmın hazırlanmasında takip eden arşivden elde dinilen belgelerden istifade edilmiştir; Columbia University, (New York, USA) Rare Boks and Manuscript Library, American College for Girls Records, 1880s-1979. Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students, List of graduates with biographies, 1898-1899, Box 28 Folder 14, s. 1-8; List of graduates who taught in mission schools, 1899, Box 28, Folder 15, s. 32-34 ; List of graduates [early 1900s], Box 28 Folder 16; Alumnae Association report, 1913, Box 28 Folder 16a, s. 55-56; Associate Alumnae minutes, 1911-1916, Box 28 Folder 17, s. 20-22.

dönmüşler ve doktorluk yapmışlardır. Bir süre sonra Almanya'ya geri dönmüşler ve orada yerleşmişlerdir. II. Dünya Savaşı (1939-1945) sırasında Almanya'da vefat etmiştir. İkinci mezun, Dr. Bedriye (Veysi) Bora'dır. 1917'de mezun olduktan sonra tıp okumuş ve İstanbul'daki bir hastanede çalışarak emekli olmuştur. Necmeddin Bora ile evlenmiş, iki kızı olmuştur. Torunu da halen (1967 yılında) ACG'de okumaktadır.

Memurluk: Çeşitli bakanlık, banka ve kütüphanede memurluk görevlerinde bulunan dört mezun bulunmaktadır. Sabiha (Ali) Cenani, 1919 yılı mezunudur. Mezuniyetinden sonra İstanbul Üniversitesi'nde hukuk okumuştur. Birkaç yıl avukat olarak çalıştıktan sonra, on yıl boyunca Endüstri ve Ticaret Bakanlığı'nda müfettiş olarak çalışmıştır. Türk okullarında İngilizce öğretmiş ve 1965 yılında vefat etmiştir. Selma Rıza Tevfik, 1920 mezunudur ve şair Rıza Tevfik'in kızıdır. Uzun yıllar ACG'de memur ve kütüphaneci olarak çalışmıştır. Halen (1967 yılında) Amerika'da yaşamakta ve çalışmaktadır. Nezih Şevki Eren, 1920 mezunudur. Devlet memurluğu yapmış ve Ziraat Bankası'nda on yıl süreyle çalışmıştır. Nezihe (Tevfik) Türegün, 1921 mezunudur. Müfettişlik yapmıştır. Ev hanımı ve topluma hizmet gönüllüsüdür. Basılmış birkaç roman ve kısa hikâyeleri vardır.

Eğitim: Bu alanda Kolej ev verimlidir ve on dört mezunu, lise öğretmenliğinden profesörlüğe kadar, eğitimin çeşitli kademelerinde yer almıştır. Aşağıda, mezuniyet sırasına göre bu mezunlar hakkında kısa bilgiler verilecektir. Bu kapsamda ilk bahsedilecek kişi, Gülistan İsmet Tevfik'tir. Arnavutköy Amerikan Kız Koleji henüz Lise (High School) iken mezun olan ilk Müslüman Türk kızıdır. 1890 yılında mezun olan Gülistan İsmet Tevfik, 1948 yılında vefat etmiştir. "Saraylı" bir şahsın kızıdır ve Osmanlı sarayında, saray geleneklerine göre yetişmiştir. Asım Bey adlı bir şahısla evlenen Gülistan Hanım, mezuniyetinden sonra öğretmenlik yapmış ve Türkçe kadın dergileri için edebî yazılar yazmıştır. Kızı Nurinisa Asım da, kendisi gibi ACG'ye devam etmiş ve 1921'de mezun olmuş, 1940 yılında annesinden sekiz yıl önce vefat etmiştir. Nazlı (Halid) Tengirşek 1910 yılı mezunudur. Kolejde ve diğer okullarda öğretmenlik yapmıştır. Kızı da 1937'de ACG'den mezun olmuştur. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında ve TBMM'nin ilk dönemlerinde milletvekilliği, iktisat, hariciye ve adliye Vekilliği görevlerini yürütmüş olan Yusuf Kemal Tengirşek ile evlenmiştir

Kolejin ilk mezunu Halide Edib Adıvar'ın iki kız kardeşi de kolejden mezun olmuştur. Belkıs (Edib) Boyar, 1914 yılı mezunudur. Meşhur ressam Sami Boyar ile evlenmiş, Liselerde İngilizce öğretmiş, İngilizceden Türkçeye edebî tercüme yapıp ve 1966 yılında vefat etmiştir. Diğer kızkardeş, Nigar (Edib) Saib, 1914 yılı mezunudur. Hariciyeci Saib Bey ile evlenmiştir. Kısa süreli olarak devlet

okullarında öğretmenlik yapmış ve Beyrut (Lübnan)'daki bir kız ilkokulunda müdirelik yapmıştır.

Semiha (Vamık) Dural 1915 mezunudur ve Doktor Vamık Beyin kızıdır. İstanbul'da yaşamış ve çeşitli okullarda İngilizce dersleri vermiştir. Kendi gibi öğretmen olan Nevzat Bey ile evlenmiştir.

Mihri (Beha) Pektaş, 1916 mezunudur ve Robert Kolej'in eski öğretmeni ve idarecisi olan Hüseyin Pektaş ile evlenmiştir. Kolejde öğretmenlik yapmış ve müteveli heyetinde bulunmuştur. 1936-1946 yılları arasında TBMM'de milletvekili olarak yer almıştır. İki kızı ACG mezunudur. Torunu da, 1967 yılında, kolejde okumaktadır. Hatice (Zakir) Erdilek, diğeri bir 1916 mezunudur ve ACG'de burslu okumuştur. Mezuniyetinden sonra, biyoloji öğretmeni olarak ACG'nin öğretmen kadrosuna katılmıştır. Bir süre İş Bankası'nda çalışmıştır. Subay olan Refik Erdilek ile evlenmiş, altı çocuk sahibi olmuş, çocuklarından ikisi ACG'den mezun olmuştur.

Nesteren (Sadık) Aygen ve Semiha (Sadık) Rebah 1917 mezunu olup, gazeteci Mahmut Sadık'ın kızlarıdır. Her ikisi de evlenmiş, ACG'de ve çeşitli Türk okullarında matematik ve İngilizce öğretmiştir. Nesteren hanımın kızı ACG mezunudur. Torunu da ACG'de okumaktadır.

Hayriye (Ahmed) Tunakan, 1918 yılı Kolej mezunudur. 1922 yılında ACG'den Master derecesi (ACG'de birkaç yıl süreyle Master derecesi verilmiştir) alan ilk mezundur. Matematik ve İngilizce öğretmenliği yapmış, Milli eğitim Bakanlığında müfettişlik görevinde bulunmuştur. Prof. Selim Tunakan ile evlenmiştir. (Ali) Dereli de 1918 yılı mezunudur. İngiliz Lisesinde müdür yardımcılığı görevini yürütmüştür. Aynı zamanda, İstanbul Kız Lisesi'nde İngilizce öğretmenliği yapmıştır. Kendisi ve emekli kimya öğretmeni olan kocası İhsan Dereli, 1966 yılı aralık ayında onbeş gün arayla vefat etmiştir.

Mebruke Ahsen, 1919 yılı mezunudur. Mezuniyetinden sonra ACG'de uzun yıllar Türkçe öğretmenliği yapmış ve emekli olmuştur.

Ulviye (Bedii) İsvan, 1922 mezunudur. Kültürlü ve temayüz etmiş bir hanımdır. Türk liselerinde İngilizce ve Fransızca öğretmenliği yapmıştır. Gönüllü olarak toplum hizmetinde bulunmuş, özel bir bursla Amerika'yı ziyaret etmiş ve İstanbul Belediye Meclisi'nde üye olarak yer almıştır. Ailesi üç nesildir, ACG mezunu aileler arasında en kalabalık olanlarındandır: Kocas, kız kardeşi, erkek kardeşi, kocasının kız ve erkek kardeşleri, iki oğlu, iki gelini ACG mezunudur. Torunu da ACG'de okumaktadır. 1958 yılında 56 yaşında hayata veda etmiştir. Bir diğeri 1922 mezunun Fazıla Şevket Giz'dir. Mezuniyetinden sonra burs alarak, Amerika'daki

Mount Holyoke College’de eğitimine devam etmiştir. İki ülke arasında Dostluk Bursu için seçilen iki kişiden biridir. Bir kaç yıl ACG’de, Biyoloji Bölümü Başkanlığı görevini yürütmüş, daha sonra İstanbul Üniversitesi, Fen Fakültesi’ne Doçent olarak geçmiştir. Başarılı çalışmaları dolayısıyla, 1944’de Profesör unvanını almıştır. Fazıla Şevket Giz, İstanbul Üniversitesi’ndeki ikinci kadın profesördür. İlki Halide Edip Adıvar’dır.

Dr. Sehire Çilli, 1923 mezunudur. Mezun olduktan sonra, kolejde Master derecesi (ACG’de birkaç yıl süreyle Master derecesi verilmiştir) almıştır. Daha sonra, eğitimine Amerika’da Cornell University’de devam etmiştir. Amerika’da Doktora derecesini alan ilk Türk kadınıdır. Uzun yıllar ACG Fakültesi üyesi olmuş ve siyasî bilimler, mantık ve iktisat dersleri vermiştir. 1967 yılında ACG Fakültesi dekanıdır.

Ev Hanımlığı: Belkis (Asım) Rona, Mezuniyetinden sonra Dr. Hüdayi Rona ile evlenmiş ve ev hanımı olmuştur. Çok sayıda gönüllü kuruluşa katılmış ve gönüllü olarak hizmet vermiştir. Kızı da ACG mezunudur.

Cumhuriyet Dönemi Mezunları: Modern Türkiye’nin Kurulmasına ve Gelişmesine Katkıda Bulunanlar

Osmanlı son döneminde II. Meşrutiyetin ilanı (1908) beraber, modernleşme çabaları hızlandı, kadınların hak ve özgürlükleri de bu kapsamda, daha önce hiç olmadığı kadar genişledi. Ancak, imparatorluğun bu son döneminin savaşlarla ve sıkıntılarla dolu olması sebebiyle, kadınların eğitimi alanında yapılan girişimler büyük ölçüde akim kaldı. Savaş dolayısıyla cepheye giden erkeklerin yerlerini birçok alanda kadınlar doldurarak toplumsal hayattaki alanlarını genişletirken, eğitim bakımından geri planda kalma durumundalardı. Çünkü eğitim, her şeyden önce istikrarlı bir ortamda gerçekleşiyordu. Bu istikrara Cumhuriyetin kurulmasıyla kavuşuldu ve eğitim başta olmak üzere pek çok alanda gerçekleştirilen modernleşme girişimleri gelişecek ortamı buldu. Kadınlar bir kez evden çıkıp, geleneksel vazifelerinden sıyrılmaya önlerine geniş bir alan açıldı. Bu alanda yer tutanlar iyi okullardan mezun olmuş, iyi eğitim almış dil bilen kadınlardı. Verdiği eğitimin kalitesi ve uluslararası standartları ile Amerikan Kız Koleji, kadınlara bu fırsatı sunan okulların başında geliyordu. Öyle ki, Amerika’da ilk doktora yapan kadın (Sahire Çilli, 1923 mezunu), İlk noter (Belkis Elbi, 1931 mezunu), ilk belediye meclisi üyesi (Ulviye İsvan, 1922 mezunu), ilk banka müdürü (Hatice Erdilek, 1916 mezunu) ve ilk TBMM milletvekili (Mihri Pektaş, 1916 mezunu), Amerikan Kız Koleji mezunuydu. Kolej mezunları, yeni kurulan Cumhuriyetin temeline harç koyanlardan ve içinde yaşadıkları topluma katkı

sağlayanlardan oldular. Aşağıda, bu kişiler arşiv de bulunan belgeler ölçüsünde, belli alanlara göre sıralanacak ve haklarında biyografik bilgi verilecektir.¹³ Sırası geldiğinde ilk olmalarına değinilecek, başarıları ve yaptıkları işler kısaca özetlenecektir. İsimlerinin yanlarında verilen rakamlar mezuniyet yıllarını göstermektedir.

Tarım: Türk kadını, yüzyıllar boyunca erkekle beraber Anadolu'da tarımla uğraşmıştır. Fakat, kolej mezunu Reha Doğan İsvan '44 (1944 yılı mezunu, bundan sonra mezunlar, ' ve mezuniyet yılının son iki rakamı ile belirtilecektir). Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi'nde ziraat okuyan ilk kadınlardandır. Kolejin erkek kısmından (Robert Kolej) mezun olan kocası Ahmet İsvan ile birlikte Bursa'daki çiftliklerinde ziraatla uğraşmışlardır. Bir başka mezun, Nemide Saydan Sungur '47 da, kocasının vefatı üzerine Adana'daki büyük ticarî aile çiftliğini idare etmiştir.

Arkeoloji: Dr. Halet Çamlıbel Çakırhan '55, doktorasını Sorbonne (Fransa)'dan almış, önde gelen arkeologlardandır. İstanbul Üniversitesi'nde arkeoloji ve prehistoria profesörüdür.

Edebiyat ve Sanat: Bu alana edebiyat ve çeşitli sanatlar dâhil edilmiştir. Bu kapsamda, edebiyat alanında ilk bahsedilecek kişi Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yaşamış olan Halide Edip Adıvar '01 dir. Tiyatro alanında çok sayıda öncü yetişmiştir. Nevra Şirvan Serezli '65, Meral Özdemiroğlu Taygun '65, Çiğdem Selçuk Onat '60 ve Göksel Kortay '55 kolej mezunu tiyatroculardır. Çoğu, kolej mezuniyetinden sonra yurtdışında eğitim almış, Ankara ve İstanbul'daki tiyatrolarda gösterilerde bulunmuşlardır. El sanatları alanında Nimet Demirbağ Sağılman '42, çocuk oyuncakları üzerine kariyer yapmıştır. Bunlar koleksiyoncuların topladığı türden oyuncaklardır. Betül Aydın '69, seramikçidir ve 1973 yılı Akbank Seramik ve Metal yarışmasında birincilik ödülünü almıştır. Tülin Öztürk '70 ve Oksan Sav Atasoy '58 ressam olup yağlıboya ve suluboya tablolarından oluşan gergiler açmıştır. Atasoy mezuniyetinin akabinde İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'ni bitirmiştir. Müzik alanında Ferhunde remzi Erkin '28 piyano çalmada uzmanlaşmıştır. Almanya Leipzig Müzik Konservatuarı'nda eğitim almıştır. Uzun yıllar Ankara Devlet

13 Columbia University, (New York, USA) Rare Boks and Manuscript Library, American College for Girls Records, The American College for Girls and Its Alumnaein the Building of Modern Turkey. Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students. Box: 48, Folder 28, s. 1-8.

Konservatuari'nda piyano profesörü olarak çalışmıştır. Yıldız İğdelen '48 ise opera sanatçısıdır. Almanya'da yedi yıl süreyle opera eğitimi almış, dönüşünde Türkiye'nin sayılı opera sanatçılarından biri olmuştur.

Bankacılık ve Finans: Bu alanda, Belkis Topuz Burak '49, Bilge Aykut '62 ve Gülseren Kızılkök '61, Bankalarda (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası ve Yapıkredi Bankası) proje müdürü ve baş programcı olarak görev yapmışlardır.

İş Dünyası: Türkiye'nin ilk kadın noteri Belkis Elbi '31 Kolej mezunudur. Koç Holding Genel Sekreteri Suna Koç Kırarç '60, Koç Holding personel müdürü Filiz Ofluoğlu '49, İskandinav Havayolları muhasebe müdürü Olcay Bergman '52, ve çeşitli özel şirketlerde üst düzey görevli olarak yer alan Sadun Katipoğlu '34, Candan Savguç Özgen '59 ve Gürsan Gümbüş Seyhun '62 kolej mezunları arasında iş dünyasına atılarak başarılı olan kadın mezunlar arasındadır.

Kimya: Dr. Hüban Akmoran '36, İstanbul Cam Fabrikası'nda kimyagerdir. Alfred University ve New York State University College of Ceramic'de eğitim görmüştür.

Fizik: Michigan Üniversitesi'nde master derecesini aldıktan sonra Türkiye'ye dönen ve İstanbul Teknik Üniversitesi'nde fizik doçenti olarak dersler veren Fazie Şevket Bekata '33, bir süre Kolej'de dersler vermiştir. Ankara Üniversitesi'nde fizik profesörü olarak görev yapmıştır.

Dişçilik: İstanbul'da ortodontist olarak görev yapan İlhan tayar Çekmegil '46, İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi ve New York Üniversitesi'nden diplomalar almıştır.

Petrol Araştırmaları: Mehlika İzi Taşmen '35 Ankara Üniversitesi'nden mezun olduktan ve Türk Metal Bürosu'nda çalışmış ve büro tarafından Texas Üniversitesi'ne uzmanlık için gönderilmiştir. Türkiye'ye dönünce büroda önemli pozisyonlarda görev almış ve petrol araştırmaları yapmıştır. Gazetelerde Türkiye'de petrol arama konusunda popüler makaleler yazmıştır. Kadın olarak bu alanda yer alması itibarıyla önemlidir.

Eğitim: Bu alan çok sayıda alt alanları kapsamaktadır ve çok sayıda mezun, arkeolojiden zoolojiye kadar geniş bir yelpazede görev yapmıştır. Burada alanları ve kişilerin isimleri verilecektir. Arkeoloji Dr. Halet Çamlıbel Çakırhan '36; Biyoloji Azra İnci Sedet '66; Botanik Dr. Mürüvvet Haşmann '33, Fatma Erdinç '60; İş idaresi Hülya Tırmancıoğlu Talu '69; Kimya Dr. Güniz Günay '60, Yeşim Somay Salman '59, Dr. İnci Öney '62; Ekonomi Dr. Gülten Kazgan '46, Dr.

Sevim Görgün '47; Mühendislik Ferize Gözüm '51; İngilizce Nazime Ansel '39, Gülistan İsmet Tevfik '90 (1890); İngiliz edebiyatı Dr. Halide Eidp Adıvar '01, Dr. Dilek Doltaş '65; İngiliz filolojisi Dr. Mina Urgan '35; Beşeri bilimler Dr. Oya Başak '55, Zeynep Davran '61, Tüge Karazincir '57; Matematik Nesrin Gürsan Kök '68, Hayriye Tunakan '18, Dr. Nakibe Uzgören '32, Behire Yaltkaya '26; Tıp çocuk doktoru Dr. Metin F. Bilger '31, onkoloji uzmanı Perihan Çamlıbel '28, dahiliye uzmanı Dr. Afife Demirel '46, göz doktoru Melek Germen '36, intaniye Dr. Asuman Üngür Müftüoğlu '46, çocuk doktoru Dr. Olcay Nevzi '46, fizyolog Meliha Terzioğlu '34; Müzik Gülgün Ünlüoğlu '61; Eczacı Elçin Gürkan '59; Klasik Filoloji Dr. Müzehher Erim '42; Piyano Ferhunde Remzi erkin 228; Siyaset bilimleri Dr. Suna Kili Gürsoytrak '46, Dr. Sabire Çilli '23; Psikoloji Gökçe Cansever '46, Nihal Pulat '47, Dr. Esin Cantez '59, Suzan Alam '39; Sosyal psikoloji Nükhet Fikriğ Atalay '61, Türkçe Mihri Pektaş '16; Zooloji Dr. Fazıla Şevket Giz '22; Sanat tarihi Filiz Karabey '49; İngilizce Öğretmeni Melek Mesud Sevgin '31 (Ankara İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nde İngilizce öğretmeni); İktisat Afife Fevzi Sayın '36; okul idarecisi Nazime Antel '38 (Darüşşafaka Öksüzler Okulu müdürü), Neyire Baysal '31 (Kolejin, ACG, Türk başkan yardımcısı), Halice dereli '18 (İstanbul İngiliz Kız Lisesi müdür yardımcısı), İnci Moran '50 (kendi özel ana okulu ve ilk okulunda müdür), Vedide Pars '38 (İzmir Kız Lisesi müdürü ve İstanbul Çapa öğretmen Eğitim Okulu müdür yardımcısı), Vedide Beha'28 (Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü müdürü), Neriman Hilal Hızır'33 (Ayşe Abla Koleji'nin kurucusu ve sahibi)

Devlet Memurluğu: Kolej mezunları arasında değişik kademelerde görev yapmış devlet memuru bulunmaktadır, fakat sayıları fazla değildir. Sabiha Cenani '19 Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nda müfettişlik, Nezih Eren '20 Tekel Bakanlığı ve Ziraat Bankası'nda memur ve Cihan Kundakçioğlu '58 Devlet Planlama Teşkilatı'nda memur olarak çalışmıştır. Mezunlar arsında çok sayıda dış işlerinde görev yapmış büyükelçi eşi bulunmaktadır.

Milletvekilliği: Zekiye Osman Mollaoğlu '31 İstanbul Üniversitesi Matematik Bölümü'nden mezun olmuş, kolejde ve İstanbul Kız Lisesi'nde öğretmenlik yapmıştır. 1946 yılında Trabzon milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir.

Gazetecilik: Hürriyet gazetesi muhabiri Füsün Arslan Baran '63, Hayat Mecmuası muhabiri Sara Korle '43 ve Milliyet gazetesi muhabiri ve Forum dergisinin sahibi Nilüfer Yalçın '42 gazetecilik hayatına atılmış mezunlar arsındadır.

Sosyoloji: Behice Sadık Boran '31 Michigan Üniversitesi'nde sosyoloji doktorası yapmıştır. Uzun yıllar Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Siyasete atılarak Türkiye İşçi Partisi başkanı olmuştur.

Hukuk: Mezunlar için hukuk, çok tercih edilen popüler bir tercih olmuştur. Çoğu mezun İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okumuş ve meslekte önemli kariyer sahibi olmuştur. Yukarıda iş dünyası kısmında bahsedilen Belkis Elbi '31 hukuk okumuş ve Türkiye'nin ilk kadın noteri olmuştur. Fahire Akman '35 hukuk okuyup İstanbul'da noterlik yapmıştır. Ayşe Onat Doğruer '63 ve Alev Somay Erman '63 hukuk mezunu olup avukatlık yapmıştır. Esin Örucü '61 Ankaralı Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Sevinç Dilban Carlson '42 İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra aynı fakültede doçent ve dekan olarak görev almış ve Harvard School of Business Administration'da çalışmalar yapmıştır. 1968 yılı Kolej mezunları istatistiklerine göre 64 kişi hukuk okumuştur, bunlardan beş kişi avukatlık yapmaktadır.

Tıp: 1968 yılı Kolej mezunları istatistiklerine göre 50 kişi tıp okumuştur, bunların 20 kişisi doktorluk yapmaktadır. Dr. Afife Cenani Demirel '24 uzun yıllar İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Dr. Perihan Cemil Çamlıbel '28 Ankara Kanser Araştırma Laboratuvarı'nın kurucuları arasındadır. Kanser üzerine yaptığı araştırmaları Belçika hükümeti tarafından ödüllendirilmiştir. İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde ve Washington Üniversitesi'nde okumuş, Florida Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Dr. Bedriye Bora '17 İstanbul'daki bir Preyantoryumun başkanıdır. Dr. Belkis Ali Canfesci '34 ortopedi uzmanıdır. Kendi muayenehanesi vardır ve çeşitli hastanelerde çalışmıştır. Dr. Melek Germen '36 İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Göz Hastalıkları Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmıştır. Dr. Olcay Ataman Neyzi '46 İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Çocuk Hastalıkları Bölümü'nde Profesördür. Dr. Asuman Üngür Müftüoğlu '46 İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunudur. Aynı üniversitede dersler vermektedir. Kan hastalıkları uzmanıdır. Dr. Hayriye Mirap Cemiloğlu '57 İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden dereceyle mezun olmuştur. Anadolu'da bir polikliniğin müdürlüğünü yapmaktadır. Dr. Ender Çubukçu '58 İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi mezunudur aynı üniversitenin Fizyoterapi Bölümü başkanıdır. Kendi özel muayenehanesi vardır. Fizyoterapi uzmanıdır ve bu konu üzerine 15 kadar makalesi bulunmaktadır. Dr. Reyhan Erez '59 İstanbul

Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden dereceyle mezun olmuştur. Özel bir klinikte çalışmaktadır.

Hemşirelik: Bu alanda zikretmeye değer en önemli mezun Fahrünisa Ahmet Ali Seden '26 dir. Seden, Florence Nightingale Hemşirelik Okulu'nun kurucuları arasındadır. Amerika'da Henry Ford Hemşirelik Okulu ve Columbia University Teacher's College'den mezundur.

Radyo: Meral Özyış Şekerkarar '57 İstanbul Radyosu'nda programcı olarak çalışmıştır. Aynı zamanda piyanisttir.

Müzik: Ferhunde Remzi Erkin '28 kolej mezunu meşhur bir piyanisttir. Kocası da modern Türk müziği kompozitörüdür. Ankara Konservatuari'nda dersler ve konserle vermekte ve radyoda çalmaktadır.

Halkla İlişkiler: Gülen Akbay '56 ve Nurten Uras '62 Çeşitli özel şirketlerin halkla ilişkiler bölümünde görev yapmıştır. Meliha Avni Sözen '30 okul yıllarında tiyatro ve hitabet yeteneği ile dikkati çekmiştir. Halen İstanbul'un en popüler hatibidir. Açılışlarda ve yıldönümlerinde konuşmalar yapmaktadır. İstanbul Şehir Konseyi üyesidir.

Sonuç

Arnavutköy Amerikan Kız Koleji ve mezunları üzerine yapılan bu çalışmanın neticelerini şöyle sıralayabiliriz; Kolej 1875 yılında kurulmuş olmasına rağmen, ilk Türk mezununu yirmi altı yıl sonra, 1901'de vermiş, Türk öğrenciler için ancak ilerleyen dönemlerde ve yavaş yavaş popüler olmaya başlamıştır. 1875-1890 tarihleri arasındaki on beş yılda kolejden toplam 75 kişinin mezun olması, açıldığı ilk yıllarda popüleritesinin az olmasıyla ilgili olabileceği gibi, kızların eğitiminin yeni yeni ön plana geçmesi, dolayısıyla da az sayıda kız öğrencinin eğitim almaya gönüllü olmasıyla açıklanabilir. Uzun savaş yıllarının ardından imparatorluğun yıkılması ve yeni Cumhuriyetin kurulmasıyla kolej adeta atağa geçmiş, öğrenci sayısı artarken verilen eğitimin kalitesi dünya standartlarına ulaşmıştır. Cumhuriyet döneminde koleje ağırlıklı olarak Tür öğrenciler devam etmiş; fakat farklı ülkelerden öğrencilerin katılımıyla, Osmanlı dönemindeki çok kültürlü, çok milletli yapısı bir ölçüde devam etmiştir.

Mezunlar bireysel ve kadın olarak pek çok ilki gerçekleştirmiştir. Toplu olarak ise, meslek hayatında daha ziyade toplumsal içerikli mesleklere yönelmişlerdir. Bu yolla kolej, kadınların geleneksel görevlerinden sıyrılıp, toplumda faal biçimde rol alma ve katkı sağlamasında etkili rol oynamıştır. Kolej mezunları İstanbul başta olmak üzere büyük şehirlerde ikamet etmiş, küçük Anadolu şehirlerinde yaygın

olarak yaşamamışlardır. Mezunların bu tercihi, şehir odaklı bir yaşam tarzını ve gelişme modelini bize sunmaktadır. Diğer bir ifadeyle, kolej mezunları, kırsal kesimdeki kadınların gelişmesine ve özgürleşmesine hizmet etmekten ziyade, şehirli kadınların gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Şehir ve kırsal kesim kadınları arasında, ilgili dönemlerde hak ve özgürlükler bakımından fazla fark olmadığından, mezunların katkılarının genelde kadınlar adına yapılmış kabul edilmesi ve önemli sayılması gerekmektedir.

Kolej mezunları, bireysel olarak Osmanlı ve Cumhuriyet toplumlarına çoğu mesleği ilk icra eden kişiler olarak katkıda bulunurken, toplu olarak da sekreter-tercüman, öğretmen, hukukçu, psikolog-pedagog olarak içinde yaşadıkları topluma hizmet etmişlerdir. Bir kısmı da, mesleki bir vasıfları olmadan, gönüllü olarak yakın ve uzak çevrelerine çeşitli toplumsal hizmetler götürme yoluyla hizmet etmişlerdir. Mezunlar arasında insanla muhatap olmayı gerektiren hizmet sektöründeki mesleklerin ağırlıklı olarak tercih edilmesi, bu mesleklerin sayısal olarak ziyade sözel ağırlıklı olması, bir yandan mezunların kız olması dolayısıyla öğretmenlik, sekreterlik, tercümanlık gibi mesleklere daha yatkın olmasıyla açıklanabilirken, bir yandan da kolejün bir misyoner okulu olmasıyla da ilişkilendirilebilir. Bu ikincisinin doğru olma ihtimali yüksektir; mezunların iki yüz kadarının toplum gönüllüsü olması, karşılık beklemeden toplumun dezavantajlı kesimlerine gönüllü olarak hizmet etmesi, bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Çalışmada sınırlı miktarda veri kullanılarak, sınırlı zaman ölçeğinde inceleme yapılmıştır. Kolejün ve mezunlarının hakiki katkısını ölçebilmek için, uzun dönem kapsayan, kolejün bütün mezunlarının dahil edildiği daha fazla ve geniş kapsamlı bir veri grubu ile araştırma yapılmalıdır. Grup biyografisi (prosopografi) metodu uygulanarak yapılacak çalışma, master tezi ölçeğinde olabileceği gibi, doktora tezi ölçeğinde de olabilir. Bu tür bir araştırma yabancı okullar ve bu okulların toplumumuza hakiki katkısı hakkında bize daha doğru ve kullanılabilir neticeler sunacaktır.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Columbia University, (New York, USA) Rare Boks and Manuscript Library, American College for Girls Records, 1880s-1979. Series V: Records of the Office of the Faculty, Records of the Students. *List of graduates with biographies, 1967-1968; 1898-1899*, Box 28 Folder 14.

Records of the Office of the Faculty, Records of the Students, *List of graduates with biographies*, 1898-1899, Box 28 Folder 14; List of graduates who taught in mission schools, 1899, Box 28 Folder 15.

List of graduates [early 1900s], Box 28 Folder 16; *Alumnae Association Report*, 1913, Box 28 Folder 16a; Associate Alumnae minutes, 1911-1916, Box 28 Folder 17.

“The American College for Girls and its Alumnae in the Building of Modern Turkey”, *ACG Graduates*, December 1973, s. 1. Columbia University, (New York, USA) Rare Boks and Manuscript Library, American College for Girls Records 1880, 1979.

Makaleler ve Kitaplar

Akyüz, Yahya, “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüler'in Yetişmesi ve Meslek Hayatı”, *Milli Eğitim Dergisi*, 143/1.

Pektaş, Mihri, *Alumni Bulletin*, Winter, 1964.

Sezer, Ayten, “Osmanlıdan Cumhuriyete: Misyonerlerin Türkiye'deki Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, Ekim 1999, s. 169-184.

Sezer, Ayten, “Atatürk ve Türkiye'deki Misyoner Okulları”, *Türkler*, Cilt 17, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara s. 820-835.

Uygur, Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Yayınevi, Ankara 2000.

Rusyalı Doğubilimci ve Türkolog Boris Vsevolodoviç Miller

Yrd. Doç. Dr. Elnur AĞAYEV

Lefke Avrupa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü / KKTC
E-mail: elnuraga@hotmail.com

İgbal ABİLOV

Talış Milli Akademisi / Belarus
E-mail: vestnik@tolish.com

Geliş Tarihi: 05/08/2015 Kabul Tarihi: 16/11/2015

ÖZ

AĞAYEV, Elnur, ABİLOV, İgbal, **Rusyalı Doğubilimci ve Türkolog Boris Vsevolodoviç Miller**, CTAD, Yıl 11, Sayı 22 (Güz 2015), s. 443-480.

18. yüzyılda ortaya çıkan Rusya Doğubilimi, Rusya'ya olduğu gibi dünya doğubilimine ve onun alt dallarından olan Türkoloji'ye de önemli katkılar yapmıştır. Bu katkılarının odağında Rusya'nın Moskova, Petersburg, Kazan ve Odessa gibi doğubilimi çalışmaları yapan merkezleri ile V. Radlov, V. V. Bartold, A. N. Kononov, V. A. Gordlevski, S. Y. Malov, V. F. Miller vb. doğubilimcileri durmaktaydı. İsmi geçen merkezler ve bilim adamları sayesinde, bugün dünya doğubiliminde Rusya Doğubilimi geleneği oluşmuştur. Rusya'da doğubilimi çalışmaları yapan merkezler ve bilim adamları üzerine sayısız çalışmalar yapılmış ve yapılan çalışmalar dünyanın değişik dillerine çevrilmiştir. Fakat hâlâ da çalışma alanları bakımından veya ideolojik nedenlerden dolayı hakkında kapsamlı çalışmalar yapılmayan Rusyalı doğubilimcilere rastlanmaktadır. Yapılan bu çalışma, bu doğubilimcilerden biri olan Boris Vsevolodoviç Miller'le ilgilidir.

Ünlü doğubilimci V. F. Miller'in oğlu olan B. V. Miller, Çarlık Rusyası Doğubiliminin son, Sovyet Doğubiliminin ise ilk nesil doğubilimcilerindendir. B. V. Miller, babasının ve aynı zamanda muhitinin de etkisiyle çalışmalarında Kafkasya, İran ve Türk halkları üzerine yoğunlaşmıştır. B. V. Miller, Çarlık Rusyası'nın son ve Sovyetler Birliği'nin ilk

yıllarında bazı Türkoloji çalışmalarından sonra, XX. yüzyılın 1920-40'lı yıllarında, dönemin siyasi iktidarın amacı gereği etnisitelerle ilgili araştırmalara biraz daha özgürlük tanıdığı dönemde, Kafkasya ve İran halkları üzerine önemli çalışmalara imza attı. Fakat Sovyetler Birliği'nin güç kazanıp etnisiteleri "tek kazanda erittiği" geçen yüzyılın 50-60'lı yıllarından sonra B. V. Miller unutulmaya başlandı. Sovyetler Birliği'nin son dönemlerini yaşadığı, eski Sovyet mekânında milli uyanışın baş gösterdiği dönemde B. V. Miller, hakkında çalışmalar yaptığı etnisiteler ve aynı zamanda bilim camiası tarafından hatırlanır oldu.

Makalede, Rusyalı Doğubilimci, İranist, Türkolog B. V. Miller'in yaşamı ve çalışmaları ile ilgili genel bilgiler verilmektedir. Ayrıca Miller'in çalışmalarının ana yönleri belirtilmekte ve bu yönlerde yaptığı çalışmalar değerlendirilmektedir. Bu çalışma B. V. Miller'in hayatı ve bilimsel çalışmalarını Türk dilinde ana hatlarıyla inceleyen ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Rusya Doğubilimi, Sovyetler Birliği, İranist, Türkolog, B. V. Miller.

ABSTRACT

AĞAYEV, Elnur, ABİLOV, İğbal, **Boris Vsevolodovich Miller: A Russian Orientalist and Turcologist**, CTAD, Volume 11, Issue 22 (Fall 2015), pp. 443-480.

Russian oriental studies, arose in the 18th century, was not only utilized by their country, but also made a great contribution to the global oriental studies, including Turcology as a branch as well. Centers of Oriental Studies in Moscow, St. Petersburg, Kazan and Odessa, as well as researchers such as V. Radlov, V. V. Bartold, A. N. Kononov, V. A. Gordlevsky, S. E. Malov, V. F. Miller et al. played a crucial role in this contribution. Thanks to those referred figures and institutions, the tradition of Russian Oriental Studies has formed in worldwide. Many research on the aforementioned centers and orientalists have been done in Russia whose results having been translated into different languages. However there are still some Russian orientalists to whom no papers have been dedicated with respect to their research field or for ideological reasons either. This study is dedicated to one of these scientists – Boris Vsevolodovich Miller.

B. V. Miller, the son of V.F. Miller, belonged to the last generation of the orientalists of the Russian Empire and the first generation of the Soviet Orientalists. Under the influence of his father and the environment, he concentrated on the study of the Iranian, Caucasian and Turkic peoples. After some turcological works written in the last years of the Russian Empire and in the early years of the Soviet Union, in the 1920s and 1940 when ethnic groups in the Soviet Union were called by their names, he published an important study on the people of the Caucasus and Iran. However, in the course of the strengthening /consolidation of the Soviet Union in 1950s and 1960s the ethnic groups started to be "melted in a single pot" and following his death in 1956, B.V.Miller's name began to be forgotten gradually. In the last years of the Soviet Union in the wake of the national revival his studies began to be referred again in the region.

This article is the first comprehensive study of one of the major milestones in the biography and works of the Russian Orientalist, Iranist and Turkologist Boris Vsevolodovich Miller in Turkish language.

Keywords: Russian orientalism, the Soviet Union, Iranist, Turcologist, B. V. Miller.

Giriş

Rusya Doğubilimi¹ Doğu'yu tarih, edebiyat, dil, din, sanat, felsefe, etnografya, diğer bir ifadeyle maddi ve manevi kültür değerleri yönünde incelemeyi amaç edinen bir bilim dalıdır. Çarlık, Sovyet ve günümüz Rusya Federasyonu'nun geniş coğrafi sınırları göz önünde bulundurulduğunda, Rusya Doğubilimi için Doğu kavramının, Japonya'dan başlayıp Orta Doğu'nun Batı uçlarını ve hatta Afrika'nın Müslüman bölgelerini kapsadığı görülmektedir.²

Doğu'yu incelemek isteği, Rusya'da ilk devlet teşekküllerinin kurulduğu dönemlerde komşuluk ve ekonomik-ticari kaygıdan kaynaklanmışsa da, 18. yüzyılın başlarında bu konu özellikle Rusya İmparatoru I. Petro'nun genişleme politikasıyla siyasi-stratejik boyut kazanmıştır. Doğal olarak ilk dönemde Doğu'ya olan bilgi ihtiyacının giderilmesinde daha çok sivil bir öncelik hâkimken, zamanla amaçta yaşanan genişlemeyle “Askeri Doğubilim”³ kavramı ortaya çıkmıştır.⁴

18. yüzyıldan itibaren Rusya İmparatorluk Bilimler Akademisi'nde, Moskova, Kazan, Odessa ve St. Petersburg'daki üniversite ve akademik çalışmalar yapan merkezlerde, Doğu bölümleri açılmaya başlandı. Bu merkezlerin açılması, Rusya'da Doğubilimi çalışmalarının kurumsal yapıya kavuşmalarına imkân

1 Bu terimin Rusçadaki karşılığı *Российское востоковедение* [okunuşu: *Rossiyskoye vostokovedeniye*]’dir. Türkçeye çevrilerde bu terim zaman zaman yanlış olarak Rus Doğubilimi şeklinde aktarılmaktadır. Oysaki Rus Doğubilimi teriminin Rusçadaki karşılığı *Русское востоковедение* [okunuşu: *Russkoye vostokovedeniye*]’dir ve Rus/Slav kökenli doğubilimcileri ifade eder. Rusya Doğubilimi’nde ise Rus/Slav kökünden gelmeyen çok sayıda doğubilimci bulunmaktadır.

2 Bu geniş alanı göstermek için Rusçada değişik kavramlar kullanılmaktadır: Uzak Doğu [Rus. *Дальний Восток*], Yakın Doğu [*Ближний Восток*], Orta Doğu [*Средний Восток*], vb.

3 Bu kavramın Rusçadaki karşılığı *военное востоковедение* [okunuşu: *voennoye vostokovedeniye*]’dir. Türkçeye *Askeri Doğubilim* şeklinde tercüme etmek mümkündür.

4 Rusya askeri doğubilimciliği, doğubilimcilerinin yaşam ve çalışmalarının XVIII. yüzyıl-1917 yılı dönemi için bkz.: M. K. Bashanov, *Rus Askeri Doğubilimcileri (1917 Yılına Kadar)*, *Biyobibliyografik sözlük*, Rusya Bilimler Akademisi “Doğu Edebiyatı” yayınları, Moskova, 2005, 295 sayfa [M. K. Басханов, *Русские военные востоковеды до 1917 г.: Биобиблиографический словарь*, “Восточная литература” РАН, Москва, 2005, 295 с.]

sağladı. Zamanla bu merkezlerde doğubilimciler ordusu yetişti ve faaliyet gösterdiler.⁵

1917 yılında Çarlık Rusya'sını ortadan kaldıran Sovyet yönetimi, Doğubilimi merkezlerini ideolojisi doğrultusunda dönüştürerek, son bulduğu 1991 yılına kadar iç ve dış politikasının bir gereği olarak aktif şekilde çalıştırdı.⁶ Sovyet sonrası dönemde Doğu'yla ekonomik, siyasi, kültürel ilişkileri bulunan eskinin birlik, şimdinin bağımsız cumhuriyetlerinde, Doğubilim merkezleri, yeni şartlar dâhilinde faaliyetlerini sürdürmeye başladılar.⁷

Rusya Doğubiliminin eski ve gelişmiş dallarından biri olan Türkoloji; Türk halklarının dillerini, edebiyatını, tarihini, folklorunu, dinini, etnografyasını, maddi ve manevi kültür değerlerini, geçmiş, bugün ve gelecek bağlamında inceleyen bir bilim dalıdır. Türkoloji'nin bir dalı olan Turkoloji/Türkiye Çalışmaları ise aynı çalışmaları Anadolu Türkleri üzerine yapmaktadır.⁸ Aslında Rusya Doğubilimi,

5 Rusya Doğubiliminin tarihi konusunda daha geniş bilgi için bkz.: XIX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Vatan [Rusya] Doğubilimi Tarihi, Bilim yayınları, Moskova, 1990, 435 sayfa [История отечественного востоковедения до середины XIX века, Наука, Москва, 1990, 435 с.]; XIX. Yüzyılın Ortalarından 1917 Yılına Kadar Vatan Doğubilimi Tarihi (Vigasin A. A., Şastitko P. M., Baziyants A. P.), Moskova, 1997, 536 sayfa [История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года (Вигасин А. А., Шаститко П. М., Базиянц А. П. и др.), Москва, 1997, 536 с.].

6 Sovyet doğubilimcilerinin biyografisi ve çalışmaları için bkz.: S. D. Miliband, *Sovyet Doğubilimcilerinin Biyobibliyografik Sözlüğü*, Moskova, 1975, 734 sayfa [Миллибанд С. Д., Библиографический словарь советских востоковедов, Москва, 1975, 734 с.].

7 Bu mekanlardan biri olan Rusya doğubilimcilerinin biyografisi ve çalışmaları için bkz.: S. D. Miliband, *Rusya Doğubilimcileri, XX. Yüzyıl-XXI. Yüzyılın Başı, Biyobibliyografik Sözlük*, Birinci kitap: A-M, Moskova, 2008, 968 sayfa; İkinci kitap: N-Ya, Moskova, 2008, 1004 sayfa [Миллибанд С. Д., Востоковеды России, XX - начало XXI века: библиографический словарь, Кн. 1: А - М. Москва, 2008, 968 с., Кн. 2: Н - Я, Москва 2008, 1004 с.]; aynı yazar, *Rusya Doğubilimcileri, XX. Yüzyıl-XXI. Yüzyılın Başı, Eklentiler ve Gösterge*, Moskova, 2009, 70 sayfa [Востоковеды России, XX-начало XXI века, Дополнения и указатель, Москва, 2009. 70 с.].

8 "Türkçede 'Türk' terimi, hem genel olarak Türk halklarını, hem Anadolu Türklerini bildirirken, Rusçada bunlar ayrı kategoriler olarak kabul edilmekte ve bunlar için ayrı terimler kullanılmaktadır: *тюрки* [okunuşu: *türk*] (Türk halkları) ve *турки* [okunuşu: *turk*] (Anadolu Türkleri). Bu sebeple, bu halkları inceleyen araştırma alanları da Rusya'da farklı adlarla anılmaktadır: genel olarak Türk halkları ile ilgili çalışmalara *Туркология* [okunuşu: *Türkologiya*] (Türkoloji) denirken, bu çalışmaların Anadolu Türklerini inceleyen bölümüne *Туркология* [okunuşu: *Turkologiya*] (Turkoloji) denmektedir." Bkz.: Liaisan Şahin, "Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları", *Çev. Emre Erşen, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Dünya'da Türk Tarihiçiliği Özel Sayısı*, Cilt 8, Sayı 15, 2010, s. 645 [Bu çalışmanın İngilizce baskısı için bkz.: Liaisan Şahin, "Russian Turkology: From Past to Present", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Dünya'da Türk Tarihiçiliği Özel Sayısı*, Cilt VIII, Sayı 15, 2010, s. 591-644]. Ayrıca Rusya'da Osmanlı dönemi üzerine yapılan çalışmaları için de *Osmanistika* [Османистика] kavramı kullanılmaktadır.

Türk halkları üzerine araştırmalarla başlamıştır; zira Ruslar ve Türk halkları eski zamanlardan beri yan yana yaşamışlar ve Rus Devleti genişleme sürecinde aynı zamanda Türk halklarının da topraklarına yayılarak Rusya Devleti'ne dönüşmüştür.⁹

Rusya Türkologları, 1815 Viyana Kongresi'nde dile getirilen ‘‘Doğu Sorunu’’ politikasının uygulanmak istenmesi ve devamında özellikle 19. yüzyıl sonlarında dünya haritasının yeniden çizilmesi sürecinde Rusya İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu zerindeki genişleme politikasına eserleriyle katkıda bulunmuşlardır. Siyasi konuları ele almaktan kaçınan ve nesnel bir bakışı muhafaza etmeye çalışan bir kısım Türkologlar ise kendilerini kaynak çalışmalarına vermişlerdir.¹⁰ Rusya Doğubilimi ve Trkolojisi bu özelliklerini sonraki dönemlerde de devam ettirmiştir.

Rusya Doğubilimi, doğubilimcileri ve aynı zamanda bu alanın alt dallarından birini oluşturan Türkoloji, Türkologların hayat hikâyeleri ve belli başlı çalışmaları zerine Rusya'da çeşitli vesilelerle yayınlar yapılmıştır. Bu alana hizmet veren kurumlar, bilim adamları değişik özel araştırmalara konu olmuşlardır.¹¹ Fakat alanı genel hatlarıyla tanımak ve incelemek bakımından ansiklopedik, bibliyografik yayınlar daha fazla önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Bolşeviklerin iktidara geldiği 1917 yılına kadar Rusya'da Doğubilimi alanında yaşanan gelişmeleri takip etmek için 1990 yılında yayınlanan *XIX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Vatan*¹² *Doğubilimi Tarihi* ve 1997 yıllarında yayınlanan *XIX. Yüzyılın Ortalarından 1917 Yılına Kadar Vatan Doğubilimi Tarihi* isimli çalışmalar yol gösterici olmaktadır. Bu eserlerde Rusya Doğubiliminin kurumları, bölgesel faaliyetleri ve burada görev almış doğubilimcilerin çalışmaları, katkıları değerlendirilmektedir.¹³ Sovyet ve Sovyet sonrası mekânda yapılan Doğubilimi alışmaları ve katkıda bulunan doğubilimciler, aynı zamanda Türkologlar konusunda S. D. Miliband'ın farklı yıllarda yayınladığı çalışmalar önemini korumaktadır. Bu çalışmaların esasını 1975 yılında tek cilt olarak yayınlanan *Sovyet Doğubilimcilerinin Biyobibliyografik Szliğ*

9 şahin, agm., s. 646.

10 şahin, agm., s. 648.

11 Rusya Doğubilimi ve doğubilimcilerini ayrıntılı şekilde incelemek konumuz dışında olduğundan bahsi geçen özel araştırmaların künyeleri buraya aktarılmamıştır. Bu künyelere çalışmada kullanılan genel eserlerin kaynaklarından ulaşmak mümkündür.

12 Rusya.

13 Bkz.: *XIX. Yüzyılın Ortalarına Kadar Vatan [Rusya] Doğubilimi Tarihi*, Bilim yayınları, Moskova, 1990, 435 sayfa; *XIX. Yüzyılın Ortalarından 1917 Yılına Kadar Vatan Doğubilimi Tarihi* (Vigasin A. A., şastitko P. M., Baziyants A. P.), Moskova, 1997, 536 sayfa.

oluşturmaktadır.¹⁴ Çalışma 1995 yılında genişletilerek 2 cilt halinde basılmıştır.¹⁵ 2008-2009 yıllarında eklemeler yapılarak eser yeni bir baskı daha yapmıştır.¹⁶ Rusya’da Doğubilimi ve doğubilimcilerinin araştırılması bağlamında önem taşıyan diğer bir çalışma ise Baskhanov’un *Rus Askeri Doğubilimcileri* eseridir. 295 sayfadan ve yaklaşık 400 maddeden oluşan bu eserde XVIII. yüzyılın ikinci yarısından 1917 yılına kadarki dönemde faaliyet gösteren Rus askeri doğubilimcilerin hayat hikâyeleri, askeri doğubilim faaliyetleri ve yayınlarıyla ilgili bilgiler aktarılmaktadır.¹⁷

Rusya’da Türkolojinin ve Türkologların hayat hikâyeleri, faaliyetleri ve çalışmalarının incelenmesine gelince; burada A. N. Kononov’un eserleri ön plana çıkmaktadır. Bu anlamda yayınlanan ilk kapsamlı eser *Rusya’da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* isimli eserdir. Eserde 1917 yılına kadar Rusya’da faaliyet gösteren Türkoloji merkezleri, Türkologlar, Rusya’da Türk lehçeleri konusunda yapılan araştırmaların tarihi ele alınmaktadır.¹⁸ Eserin 1982 yılında genişletilmiş ikinci baskısı yapılmıştır.¹⁹ Kononov’un editörü bulunduğu alanla ilgili diğer bir çalışma *Vatan Türkolojisinin Biyobibliyografik Sözlüğü, Ekim Devrimine Kadar* isimini taşımaktadır. Eserde Ekim 1917 öncesi dönemde Rus Türkologları ve bunlarla

14 Bkz.: S. D. Miliband, *Sovyet Doğubilimcilerinin Biyobibliyografik Sözlüğü*, Moskova, 1975, 734 sayfa.

15 S. D. Miliband, *1917 Yılından İtibaren Vatan Doğubilimcileri Biyobibliyografik Sözlüğü*, Birinci kitap: A-L, Moskova, 1995, 702 sayfa; İkinci kitap: M-Ya, Moskova, 1995, 764 sayfa [Милібанд С. Д., *Біобібліографічний словарь отечественных востоковедов с 1917 года.*, В 2-х кн. 2-е изд., перераб. и доп. Кн. I. А-Л. 702 с.; Кн. II. М-Я, 764 с., Наука, Москва, 1995].

16 Bkz.: S. D. Miliband, *Rusya Doğubilimcileri, XX. Yüzyıl-XXI. Yüzyılın Başı, Biyobibliyografik Sözlük*, Birinci kitap: A-M, Moskova, 2008, 968 sayfa; İkinci kitap: N-Ya, Moskova, 2008, 1004 sayfa; aynı yazar, *Rusya Doğubilimcileri, XX. Yüzyıl- XXI. Yüzyılın Başı, Eklentiler ve Gösterge*, Moskova, 2009, 70 sayfa.

17 Bkz.: M. K. Bashanov, *Rus Askeri Doğubilimcileri (1917 Yılına Kadar)*, *Biyobibliyografik sözlük*, Rusya Bilimler Akademisi “Doğu Edebiyatı” yayınları, Moskova, 2005, 295 sayfa.

18 A. N. Kononov, *Rusya’da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi: Ekim Devrimi’ne Kadarki Dönem*, Leningrad, 1972, 272 sayfa [Кононов А. Н., *История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период*, Ленинград, 1972, 272 с.].

19 A. N. Kononov, *Rusya’da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi: Ekim Devrimi’ne Kadarki Dönem*, 2. Baskı, Leningrad, 1982, 360 sayfa [Кононов А. Н., *История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период*, 2-е изд., Ленинград, 1982, 360 с.]. A. N. Kononov’un *Rusya’da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* eserinin 1972 ve 1982 yılındaki genişletilmiş baskıları esas alınarak bu değerli çalışma 2009 yılında Türkçeye aktarılmıştır. Bkz.: A. N. Kononov, *Rusya’da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, Çev. Kâmil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, 352 sayfa. Eserin Türkçe baskısına Kononov’un ayrıca *SSCB’de Türk Filolojisi: 1917-1967* [Тюркская филология в СССР, 1917-1967, Москва, 1968, 45 с.] çalışması da eklenmiştir.

beraber Alman, Macar, Fransız, Fin ve Türk kökenli Türkologların hayatları ve çalışmaları hakkında bilgiler verilmektedir.²⁰ Kononov, *Türk Dilinin Araştırılması Tarihi Üzerine Deneme* isimli eserinde ise Batı Avrupa, Rusya, Sovyetler Birliği, Türkiye, ABD ve Japonya’da Türk Dili alanında yapılan çalışmaları ve yayınları gözden geçirmektedir.²¹ Rusya’da Doğubilimi ve Türkoloji üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilirken, bu alanda faaliyet gösteren ve çalışmalar üreten bilim adamlarının Sovyetler Birliği döneminde karşılaştıkları baskıyı, sürülmelerini, öldürülmelerini arşiv kaynaklarına dayanarak anlatan *Baskıya Uğrayan Türkoloji* eserini de hatırlatmakta fayda vardır.²² Konuyla ilgili yapılan başka bir araştırma da Y. V. Vasilkov, A. M. Grişina ve F. F. Perçönok’un hazırladıkları *Baskıya Uğrayan Doğubilimi* yazısıdır.²³

Türkiye’de konuyla ilgili yapılan çalışmalara gelince; Rusya Doğubilimi üzerine yazılan genel eserlere rastlamamakla beraber Rusya Türkologları hakkında çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki Hasan Eren’in 1998 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar* isimli eserdir. Eserde Almanya, Fransa, İngiltere, Macaristan, Finlandiya, Bosna Hersek, Polonya, Romanya, Bulgaristan, Danimarka, İsrail, Hollanda, Çekoslovakya, Avusturya, Norveç, Estonya, Letonya, Rusya Çarlığı ve Sovyetler Birliği’nde yaşamış 157 Türkolog’un hayat hikâyeleri ve çalışmaları ile ilgili bilgi verilmektedir.²⁴ Türkiye’de faaliyet gösteren ve eser üreten Türkologlar

20 *Vatan Türkolojisinin Biyobibliyografik Sözlüğü, Ekim Devrimi’ne Kadar*, Giriş yazısı ve editörü A. N. Kononov, Moskova, 1974, 340 sayfa [*Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. Дюктябрьский период*, Под редакцией и с введением А. Н. Кононова, Москва, 1974, 340 с.].

21 A. N. Kononov, *Türk Dilinin Araştırılması Tarihi Üzerine Deneme*, SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü, Leningrad Şubesi Bilim yayınları, Leningrad, 1976, 119 sayfa [Кононов А. Н., *Очерк истории изучения турецкого языка*, “Наука” ЛО Ин-та востоковедения АН СССР, Ленинград, 1976, 119 с.].

22 F. D. Aşnin, V. M. Alpatov, D. M. Nasilov, *Baskıya Uğrayan Türkoloji*, Rusya Bilimler Akademisi Doğu Edebiyatı yayınları, Moskova, 2002, 296 sayfa [Ашнин Ф. Д. Алпатов В. М. Насилов Д. М. *Репрессированная тюркология*, Восточная литература РАН, Москва, 2002, 296 с.].

23 “Baskıya Uğrayan Doğubilimi: 20-50’li Yıllarda Baskıya Uğrayan Doğubilimciler”, Derleyenler: Y. V. Vasilkov, A. M. Grişina, F. F. Perçenok, *Aya ve Afrika Halkları*, 1990, Sayı 4, s. 114-125; Sayı 5, s. 96-106 [“Репрессированное востоковедение: Востоковеды, подвергшиеся репрессиям в 20-50-е годы”, *Народы Азии и Африки*, Сост. Я. В. Васильков, А. М. Гришина, Ф. Ф. Перченко, 1990, № 4, сс. 114-125; № 5, сс. 96-106].

24 Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, 349 sayfa.

üzerine benzer bir çalışma Tuncer Gülensoy tarafından hazırlanmıştır.²⁵ Devam etmekte olan ve ilk cildi *Rusya Türkologları* ismiyle iki kitap halinde yayınlanan *Avrasya Türkologları Sözlüğü* bu alanda daha kapsamlı bir çalışma olma özelliği taşımaktadır. Bu projenin yayınlanan *Rusya Türkologları* cildinde 479 Rusyalı Türkolog'un hayat hikâyeleri ve çalışmalarıyla ilgili bilgi verilmektedir.²⁶ Yine *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Türkoloji Özel Sayısı* da Türkoloji ve Türkologlar üzerine yapılan çalışmalar arasında yerini almıştır. İki kitap halinde yayınlanan bu sayıda 23 Türkologun hayat hikâyesi, çalışmaları ve aynı zamanda Türkoloji'nin tarihi ve günümüzdeki durumuyla ilgili 47 akademik çalışma bulunmaktadır.²⁷

Yukarıda bahsi geçen Rusya Doğubilimi ve Türkolojisiyle ilgili Rusya'da ve Türkiye'de yayınlanan genel eserlerde, S. D. Miliband'ın kitabı hariç, çalışmamızın konusunu oluşturan Boris Vsevolodoviç Miller hakkında fazla bilgiye rastlanmamaktadır. Çeşitli vesilelerle değişik kaynaklarda ismi kısaca hatırlanmıştır. Kendisiyle ilgili akademik çalışmalar son yıllarda yapılmaya başlanmıştır.

Boris Vsevolodoviç Miller

A) B. V. Miller'le İlgili Çalışmalar

Miller'den bahseden ilk kaynak, 1915 yılında yayınlanan *Kuruluşunun İlk 50. Yılında İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti* çalışmasıdır. Cemiyetteki faaliyetlerinden dolayı Miller bu çalışmada hatırlanmıştır. Burada Miller'le ilgili kısa biyografik bilgilerin yanı sıra 1915 yılına kadar yayımladığı yazıların listesi

25 Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler I, (1800-1950: Türkolojinin 150 Yılı)*, Akçağ yayınları, Ankara, 2012, 799 sayfa.

26 Aleksandr Kolesnikov, İlyas Kamalov, *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, I. Cilt - I. Kitap / *Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl)*, TTK, TÜRKSOY ve IFESCCO ortak yayını, Ankara, 2011, 442 sayfa; aynı yazarlar, *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, I. cilt - II. kitap / *Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XXI. Yüzyılın Baş)*, TTK, TÜRKSOY ve IFESCCO ortak yayını, Ankara, 2012, 495 sayfa. Bu proje 5. cilt olarak düşünülmektedir. Birinci cilt Rusya Türkologlarını, ikinci cilt bağımsızlığı kazanan Türk devletlerindeki Türkologları, üçüncü cilt Avrupalı Türkologları, dördüncü cilt Çin ve Japonya Türkologlarını, beşinci cilt ise Türkiye'deki Türkologları içerecektir. Bkz.: Sümeyra Harmanda, "Avrasya Türkologları Sözlüğü, I. Cilt - I. Kitap / Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl)", *Gazî Türkiyeyat*, Sayı 11, Güz 2012, s. 248-251.

27 *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Türkoloji Özel Sayısı*, Cilt 6, Sayı 11, 2 kitap, 2004, 275+222 sayfa [*Manas Üniversitesi Коолдук Илимдер Журналы Түркология Бөлүмчө Атайын Сан*].

verilmiştir.²⁸ 27 Mart 1915 Tarihinde İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin Kadrosu isimli kitapta da Miller'in ismi geçmektedir.²⁹ 1930 yılında yayınlanan Moskova'nın Bilim Adamları isimli kitapta Miller'in çalıştığı kurumların isimleri, ev adresi ve telefonları verilmiştir.³⁰ Miller'in vefatından önce ansiklopedik bilgilerini içeren yazı *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*'nin 2. baskısında yayınlandı.³¹ Vefatı üzerine 1956 yılında *Sovyet Doğubilimi* dergisinde taziye mesajı yayınlandı. Bu mesajda Miller'in hayatı ve çalışma alanı ile ilgili genel bilgiler aktarıldı.³² Miller'in bir zamanlar eğitim aldığı Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü üzerine Baziyants'ın yazdığı iki çalışmanın değişik sayfalarında Miller'in ismi anılmaktadır.³³ Yine ilişki kurduğu kurumlarla ilgili yayınlarda³⁴ veya yaptığı çalışmalarla ilgili hazırlanan bibliyografyada kendisi ile ilgili kısa bilgilere rastlanmaktadır.³⁵ Miller'le ilgili daha kapsayıcı bilgiler S. D. Miliband'ın *Rusya Doğubilimcileri* çalışmasında verilmiştir. Buraya Miller'in hayat hikâyesi, çalışma alanı ve kendisinin hatırladığı çalışmalarla ilgili bazı kaynak bilgileri aktarılmıştır.³⁶ Uzun aradan sonra Miller'in 2002 yılında hatırlandığı görülmektedir. Miller'in başarılı öğrencilerinden L. A.

28 “B. V. Miller”, *Kuruluşunun İlk 50. Yılında İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti (1864-1914)*, Cilt 2, Moskova, 1915, s. 228-229 [“Миллер Б. В.”, *Императорское Московское Археологическое общество в первое 50-летие его существования (1864-1914)*, Т. 2, Москва, 1915, сс. 228-229].

29 27 Mart 1915 Tarihinde İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin Kadrosu, Moskova, 1915, s. 12 [Личный состав Императорского Московского Археологического общества к 27 марта 1915 г., Москва, 1915, с. 12].

30 “B. V. Miller”, *Moskova'nın Bilim Adamları*, Moskova, 1930, s. 184 [“Миллер Б. В.”, *Научные работники Москвы*, Москва, 1930, с. 184].

31 “B. V. Miller”, *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, 2. Baskı, Cilt 27, Moskova, 1954, s. 485 [“Миллер Б. В.”, *Большая советская энциклопедия*, 2-е изд., Т. 27, Москва, 1954, с. 485].

32 “B. V. Miller (1877-1956): Taziye Mesajı”, *Sovyet Doğubilimi*, 1956, Sayı 5, s. 158-159 [“Б. В. Миллер (1877-1956): (Некролог)”, *Советское востоковедение*, 1956, № 5, сс. 158-159].

33 A. P. Baziyants, *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü*, Moskova, 1959, s. 3, 37, 51 [Базиянц А. П., *Лазаревский институт восточных языков*, Москва, 1959, с. 3, 37, 51]; A. P. Baziyants, *Vatan Doğubilimi Tarihinde Lazarev Enstitüsü*, Moskova, 1973, s. 27, 109, 127, 128, 146, 187, 198, 208 [Базиянц А. П., *Лазаревский институт в истории отечествен востоковедения*, Москва, 1973, с. 27, 109, 127, 128, 146, 187, 198, 208].

34 *Aya Müzesi - SSCB Bilimler Akademisi Doğubilim Enstitüsü Leningrad Şubesi*, Moskova, 1972, s. 388, 397 [Азиатский музей - Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР, Москва, 1972, с. 388, 397].

35 *İran Bibliyografyası*, Moskova, 1967, s. 358 [Библиография Ирана, Москва, 1967, с. 358].

36 S. D. Miliband, *Rusya Doğubilimcileri, XX. Yüzyıl-XXI. Yüzyılın Başı, Biyobibliyografik Sözlük*, Birinci kitap: A-M, Moskova, 2008, s. 918 [Миллибанд С. Д., *Востоковеды России, XX - начало XXI века: биобиблиографический словарь*, Кн. 1: А - М., Москва, 2008, с. 918].

Pireyko, Miller'in çalışmalarıyla ilgili 2002 yılında *Talış* gazetesine mülakat vermiştir. Burada o, hocasının ilgi alanlarından olan Talışlar konusundaki yaklaşımını değerlendirmiştir.³⁷ 2006 yılında P. İ. Magayeva Miller'in Karaçaylar ile çalışmasını incelemiştir.³⁸ Ünlü Türkolog N. F. Katanov'la ilgili R. Valeyev'in yaptığı iki çalışmada da Miller hatırlanmaktadır.³⁹ Yine Miller'in Talışlarla ilgili çalışmalarını değerlendiren İğbal Abilov, konuyla ilgili iki makale yazmıştır.⁴⁰

B. V. Miller'le ilgili Türkiye'de tek çalışma bulunmaktadır. Bu çalışma, Miller'in 1903 yılında Rusya'da yayınladığı *Türk Halk Türküleri* kitabı üzerine yapılan bir araştırmadır.⁴¹

Bu çalışma, doğubilimci ve Türkolog B. V. Miller hakkında alanda bulunan boşluğu doldurmaya hizmet edecektir.

B) B. V. Miller'in Hayat Hikâyesi ve Çalışmaları

37 L. A. Pireyko, "Talış Her Zaman Kalbimdedir", *Talış*, Sayı 5 (10), 2002, s. 5 [Пирейко Л. А., "Талыш всегда был в моем сердце", *Талыш*, 2002, №5 (10), с. 5].

38 P. İ. Magayeva, "B. V. Miller'in 'Karaçayların Geleneksel Hukukundan' Çalışmasında Geleneksel Adet-Hukuk Sisteminin Araştırılma Problemleri", *Stavropol Devlet Üniversitesi Belleteni*, 2006, sayı 45, s. 62-66 [Магаева П. И., "Проблемы изучения традиционной адатно-правовой системы в работе Б. В. Миллера 'Из области обычного права карацевцев'", *Вестник Ставропольского государственного университета*, 2006, Вып. 45, сс. 62-66].

39 R. Valeyev, "O Kazan İçin Gerekli (N. F. Katanov'un Bilimsel Mirası Üzerine)", *Asırların Sesi*, Sayı 3-4, 2011, s. 147 [Валеев Р., "Он нужен для Казани" (О научном наследии Н. Ф. Катанова)", *Гасырлар авазы - эхо веков*, 2011, № 3/4, с. 147]; R. M. Valeyev, "N. F. Katanov'un Vefatı, B. V. Miller'in C. F. Oldenburg'a Mektubu", *Doğu Arşivi*, Sayı 2, 2011, s. 44-47 [Валеев Р. М., О кончине Н. Ф. Катанова, Письмо Б. В. Миллера С. Ф. Ольденбургу", *Восточный архив*, 2011, № 2, сс. 44-47].

40 Şahini İğbal Abilov, "Miller Talış'ta", *Rus Derlemesi: Rusya Tarihi ile ilgili Araştırmalar*, derleyenler: O. R. Ayrapetov, M.A. Kolerov, Bruce Menning, Paul Chaisty. Cilt XVIII, Moskova, Modest Kolerov, 2016, ss. 361-377, http://ostkraft.ru/books/book56_1.pdf [Абилов И. Ш., "Миллер в Талыше", *Русский Сборник: Исследования по истории России*, Ред.-сост. О. Р. Айрапетов, М. А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти, Том XVIII, Модест Колеров, Москва, 2016, сс. 361-377, Режим доступа: http://ostkraft.ru/books/book56_1.pdf]. Ayrıca, Millerin biyografisinin bir dönemi için bkz.: Şahini İğbal Abilov, "Etnik Halk: Azerbaycan 'Bilim Propagandası'nın Metamorfozları", *REX Haber Ajansı*, <http://www.iarex.ru/articles/49207.html>, 14 Temmuz 2014 [Абилов И. Ш. "Этнический народ": метаморфозы азербайджанской "научной пропаганды" // *ИЛА REX* (2014, 14 июля). - Режим доступа: <http://www.iarex.ru/articles/49207.html>].

41 Elnur Ağayev, İğbal Abilov, "Rusyalı Doğubilimci B. V. Miller ve 'Türk Halk Türküleri' Çalışması", *Yeni Türkiye Dergisi Türk Müsiki Özel Sayısı*, Sayı 57, 2014, s. 1052-1065.

Ünlü Rusya ve Sovyet doğubilimcisi Boris Vsevolodoviç Miller [*Борис Всеволодович Миллер*] 12 Kasım [eski takvime göre⁴² 31 Ekim] 1877 yılında Moskova’da, seçkin Moskovalı dilbilimci, halkbilimci (folklorcu), etnograf ve edebiyatçı Vsevolod Fyodoroviç Miller (1848-1913) [*Всеволод Федорович Миллер*] ve Yevgeniya Viktorovna Miller’in (Nasonova) [*Евгения Викторовна Миллер (Насонова)*] (ölümü 1928) çocuğu olarak doğdu.⁴³ Miller, ablası Antonina’dan sonra ailenin ikinci çocuğudur. Kendinden sonra dünyaya gelen iki erkek kardeşi daha vardır: Gelecekte Moskova Devlet Pedogoji Üniversitesi’nin botanikçi profesörü olacak Viktor (1880-1946) ve Fyodor (1882-1928).

Rusya ve Moskova beşeri bilimler tarihinin bütün bir dönemi, kendi zamanının değerli bilim adamlarından olan babası Vsevolod Fyodoroviç Miller’in adıyla anılır. O, yetenekli Sanskritist, İranist ve Rus halk edebiyatı araştırmacısı sıfatlarını kendinde birleştiren çok yönlü bir bilim adamı olmuştur. Vsevolod Fyodoroviç soylu bir aileden geliyordu. Alman asıllı babası Fyodor Bogdanoviç Miller (1818-1881) [*Федор Богданович Миллер*] zamanının ünlü Rus şair ve çevirmeni, Rus dili ve edebiyatı öğretmeniydi. 22 yıl boyunca “Eğlence” [*Развлечение*] isimli mizah dergisini yayınladı.⁴⁴

Vsevolod Fyodoroviç, 1870 yılında Moskova Üniversitesi’nin Tarih-Filoloji fakültesini bitirmiş, 1874 yılında Almanya’ya gitmiş, bir yıl sonra bilgilerinin daha da derinleştirmek için Prag’a geçmiş ve 1876 yılında da Moskova’ya geri dönmüştür. 1877 yılında Moskova Üniversitesi Karşılaştırmalı Dilbilim Bölümü profesörü, 1892 yılında Rus Dili ve Edebiyatı Bölümü profesörü, 1903 yılında ise fahri profesör unvanlarını almıştır. 1872 yılından itibaren Moskova Üniversitesi

42 1917 yılında Bolşevikler Rusya’da iktidara geldikten sonra, o güne kadar kullanılmakta olan Julyen takviminden vazgeçerek 26 Ocak 1918 yılında Gregoryen takvimini kabul ettiler. Şubat ayında ise takvimler 1’den değil 14’ten başladı. Bu takvimler arasında 20. yüzyıl için 13 gün fark varken, 19. yüzyıl için bu fark 12 gün idi. Sovyetler Birliği döneminde Julyen takvimi için *eski takvim*, Gregoryen takvimi için ise *yenî takvim* tabiri kullanılmıştır. Bkz.: “Takvim”, *Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 9, Bakü, 1986, s. 237 [“ТӘҒВИМ”, *Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası*, ЧИЛД 9, Бақы 1986, с. 237]; A. S. Barsenkov, A. İ. Vdovin, *Rusya Tarihi 1917-2004*, Moskova, 2006, s. 61 [Барсенков А. С., Вдовин А. И., *История России 1917-2004*, Москва, 2006, с. 61].

43 Метрическое свидетельство о рождении Б. В. Миллера. 2 августа 1895 г., *Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ)*, ф. ДЛС и ХД, оп. 749/2, 1903 г., л. 26, л. 17.

44 Bkz.: A. M. Umanski, “Miller (Fyodor Bogdanoviç, 1818-1881)”, *Брокгауз ve Yefron’un Ansiklopedik Sözlüğü*, Cilt 19, SPb. [Sankt-Petersburg], 1896, s. 305 [Уманский А. М., Миллер (Федор Богданович, 1818-1881)”, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 19, Санкт Петербург, 1896, с. 305].

bünyesinde Rus Edebiyatını Sevenler Cemiyeti'nin üyesi olmuştur.⁴⁵ 1881 yılında o, Moskova Üniversitesi bünyesinde İmparatorluk Doğa Bilimini, Antropolojiyi ve Etnografyayı Sevenler Cemiyeti Etnografya Bölümü'nün başkanı⁴⁶ ve bu bölümün yayınladığı “Etnografik İncelemeler” dergisinin editörü olmuştur.⁴⁷

45 Edebi ve bilimsel bir cemiyet olan Moskova Üniversitesi bünyesinde Rus Edebiyatını Sevenler Cemiyeti [*Общество любителей российской словесности при Московском университете*] 1811-1930 yılları arasında faaliyet göstermiştir. Cemiyetin aktif üyeleri arasında İ. S. Turgenev, F. M. Dostoyevski, A. N. Tolstoy, V. Ya. Bryusov, İ. A. Bunin, A. Fet ve vb. dünyaca ünlü Rus yazar ve şairleri bulunmaktaydı. Cemiyetin önemli yayınlarından biri V. İ. Dağ'ın hazırladığı *Yaşayan Büyük Rus Dili Açıklamalı Sözlüğü (1-4 cilt, 1863-66)* [*Толковый словарь живого великорусского языка В. И. Даля (ч. 1-4, 1863-66)*]'dür. Daha geniş bilgi için bkz.: R. Kleymenova, *Rus Edebiyatını Sevenler Cemiyeti, 1811-1930*, Academia yayınları, Moskova, 2002, 624 sayfa [Клейменова Р., *Общество любителей российской словесности. 1811-1930*, Academia, Москва, 2002, 624 с.].

46 Moskova Üniversitesi bünyesinde, Moskova Üniversitesi hocalarının, öğrencilerinin ve mezunlarının girişimiyle 1863 yılında Doğa Bilimini Sevenler Cemiyeti olarak kurulan bu cemiyet, 1864 yılında Antropoloji ve 1865 yılında Etnografya bölümlerinin de açılmasıyla *Moskova Üniversitesi Bünyesinde İmparatorluk Doğa Bilimini, Antropolojiyi ve Etnografyayı Sevenler Cemiyeti* [*Императорское Общество Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии при Московском университете*] ismini aldı. Cemiyet, Moskova Üniversitesi'nin antropoloji, etnografya ve doğabilimleri alanında ün kazanmış hocalarının gönüllü katılımı ile onların gözetiminde araştırmalar yapmış ve ülkenin değişik bölgelerine akademik geziler düzenlemiştir. Cemiyetin, antropoloji ve etnografya bölümleriyle beraber fizik, kimya, coğrafya, jeoloji, biyoloji, fizyoloji vb. bölümleri de bulunmaktaydı. 1931 yılında cemiyet *Moskova Doğadenetleyenler Cemiyeti* [*Московское общество испытателей природы*]'yle birleşmiştir. Daha geniş bilgi için bkz.: “Moskova Üniversitesi Bünyesinde Doğa Bilimini, Antropolojiyi ve Etnografyayı Sevenler Cemiyeti”, *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 30, 2. Baskı, Moskova, 1954, s. 426 [“Общество Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии при Московском университете”, Большая советская энциклопедия, том 30, 2-ое издание, Москва, 1954, с. 426]; M. M. Kerimova, “İmparatorluk Doğa Bilimini, Antropolojiyi ve Etnografyayı Sevenler Cemiyeti ve Onun Arşivinin Akıbeti”, *Etnografik İncelemeler*, Sayı 1, 2007, s. 137-141 [Керимова М. М., “Императорское общество любителей естествознания, антропологии и этнографии и судьба его архива”, *Этнографическое обозрение*, 2007, № 1, сс. 137-141].

47 *Moskova Üniversitesi Bünyesinde İmparatorluk Doğa Bilimini, Antropolojiyi ve Etnografyayı Sevenler Cemiyeti* çalışmalarını yaptığı dergi ve kitap yayınlarıyla bilim dünyasına duyurmaktaydı. Tüm cemiyeti kapsayan *Doğa Bilimini, Antropolojiyi ve Etnografyayı Sevenler Cemiyeti'nin Haberleri* [*Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии*] dergisiyle beraber bazı bölümlerin de kendi dergileri bulunmaktaydı. Örneğin, Coğrafya bölümü *Coğrafya/Dünyabilimcilik* [*Землеведение*], Antropoloji bölümü *Rus Antropolojisi Dergisi* [*Русский антропологический журнал*]'ni yayınlamaktaydı. Etnografya bölümünün dergisi olan *Etnografik İncelemeler* [*Этнографическое обозрение*] dergisi 1889-1916 yılları arasında yılda 4 sayı olarak (ekonomik sıkıntılardan dolayı bazı yıllarda yılda 2 sayı olarak) yayınlanmıştır. 1916 yılında ekonomik sıkıntılardan dolayı yayını durduran dergi, 10 yıllık bir aradan sonra 1926 yılında yeniden yayına başladı. 1931 yılına kadar *Etnografya* [*Этнография*], 1931-1991 yılları arasında *Sovyet Etnografyası* [*Советская этнография*] isimleriyle yayını sürdürdü. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra ise 1992 yılından günümüze dergi yeniden eski ismiyle, *Etnografik İncelemeler* ismiyle yayınına devam etmektedir. Bkz.: “Etnografik İncelemeler”, *Brokgauz ve Yefron'un Ansiklopedik sözlüğü*, Cilt 41, 1904, s. 180 [“Этнографическое

1889 yılında bu Cemiyetin başkanı seçilmiş, fakat 1891 yılında buradaki görevinden ayrılmıştır. 1884-1897 yılları arasında Rummyantsev Müzesi Etnografya Bölümü Daşkov Etnografik Müzesi'nde görev almıştır.⁴⁸ 1897-1911 yılları arasında Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün müdürü ve profesörü olmuştur.⁴⁹

Обозрение”, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, 1904, т. 41, с. 180]; M. Kerimova, “Etnografik İncelemeler’ Dergisinin Oluşturulması Üzerine (1889-1916) (V. V. Bogdanov’un Arşivi Esasında)”, *Antropolojik Forum*, Sayı 15, s. 397-412 [Керимова М., “О создании журнала «Этнографическое обозрение» (1889-1916) (по архивным материалам В. В. Богданова)”, *Антропологический форум*, № 15, сс. 397-412]; S. V. Sokolovski, “Rusya Etnografisi XX. Yüzyıl Sonunda, Bibliyometrik Çalışma”, *Etnografik İncelemeler*, 2003, Sayı 1, s. 3-54 [Соколовский С. В., “Российская этнография в конце XX в. библиометрическое исследование”, *Этнографическое обозрение*, 2003, № 1, сс. 3-54].

48 Daşkov Etnografik Müzesi [*Дашковский этнографический музей*] 1867 yılı Umumrusya Etnografik Sergisi [*Всероссийская этнографическая выставка*]’nin koleksiyonları esasında kurulmuş ve Moskova’daki Rummyantsev Müzesi [*Румянцевский музей*]’nin Etnografik şubesine bağlanmıştır. Dönemin önemli müzesi olan Rummyantsev müzesi 1831 yılında Sankt-Petersburg’da graf N. P. Rummyantsev’in koleksiyonları esasında kurulmuş ve 1861 yılında Moskova’ya taşınmıştır. 1924 yılında Daşkov Etnografik Müzesi yeni kurulan Merkezi Halkaraştırma Müzesi [*Центральный музей народоведения*] (1934 yılında SSCB Halkları Müzesi [*Музей народов СССР*] ismini aldı)’ne bağlandı. 1948 yılında SSCB Halkları Müzesi’nin koleksiyonları Leningrad (şimdiki Sankt-Petersburg)’da yerleşen SSCB Halkları Etnografyası Devlet Müzesi [*Государственный музей этнографии народов СССР*]’ne aktarıldı. Müze 1992 yılından Rusya Etnografik Müzesi [*Российский этнографический музей*] ismini taşımaktadır. Daha geniş bilgi için bkz.: Kh. M. Tur’inskaya, “XIX Yüzyıl-XXI Yüzyıl Başlarında Moskova’da Etnografik Müzecilik Tarihinden”, *Müzeciliğin Sorunları*, Sayı 1 (5), 2012, s. 43-51 [Турьинская Х. М., “Из истории Этнографического музейного дела в Москве в XIX - начале XXI вв.”, *Вопросы музеологии*, 2012, вып. № 1(5), сс. 43-51]; “Halkaraştırma Müzesi”, *Rusya Müze Ansiklopedisi*, Cilt 2, Moskova, 2001, s. 8-9 [“Музей народоведения”, *Российская музейная энциклопедия*, т. 2, Прогресс, РИПОЛ классик, Москва, 2001, сс. 8-9].

49 Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü [*Лазаревский институт восточных языков*]’nin temeli, 1815 yılında Moskova’da Ermeni Lazarevlerin, Ermeni çocuklarına ilkokul eğitimi verme amacıyla, kendi imkânlarıyla açtıkları *Ermeni Lazarevler Öğretim Kurumu*’na [*Армянское Лазаревское училище*] dayanmaktadır. Zamanla bu kurum, eğitim vermenin yanında Doğu dillerinin ve edebiyatlarının araştırma merkezine çevrildi. Bolşevikler iktidara geldikten sonra 7 Eylül 1920 yılında alınan bir kararla bu ve Moskova’da yerleşen diğer doğubilimci enstitüler esasında 1921 yılında Moskova Doğubilim Enstitüsü [*Московский институт востоковедения*] kuruldu. Bu kurum faaliyetini 1954 yılına kadar devam ettirmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: J. A. Ananyan, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü”, *Tarih-Filoloji Dergi*, Erivan, 1998, Sayı 1-2, ss. 63-74 [Ананян Ж. А., “Лазаревский Институт Восточных Языков в первой половине XIX века”, *Историко-филологический журнал*, 1998, № 1-2, сс. 63-74]; A. P. Baziyants, *Vatan Doğubilimi Tarihinde Lazarev Enstitüsü*, Bilim yayınevi, Moskova, 1973, 224 sayfa [Базиянц А. П. *Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения*, “Наука”, Москва, 1973, 224 с.]; A. P. Baziyants, *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü (Tarihi Hikâyesi)*, Doğu Edebiyatı Yayınları, Moskova, 1959, 54 sayfa [Базиянц А. П., *Лазаревский институт восточных языков (исторический очерк)*, Издательство восточной литературы, Москва, 1959, 54 с.]; A. Krymski, “Moskova’da Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü”, *Brokgaуз ve Yefron’un Ansiklopedik sözlüğü*, Cilt 17, S.-Peterburg, 1896, s. 247-248 [Крымский А., “Лазаревский институт восточных языков в Москве”, *Энциклопедический*

V. F. Miller 1897 yılından itibaren Moskova Arkeoloji Cemiyeti Doğu Komisyonu'nun başkanlığını yapmıştır.⁵⁰ 1898 yılında İmparatorluk Bilimler Akademisi Rus Dili ve Edebiyatı şubesinin muhabir üyesi, 1911 yılında ise ordiner akademîği seçilmiştir.⁵¹ Bununla beraber V. F. Miller Rusya'da etnografya ilminin, aynı zamanda dilbilimi, edebiyatşinaslık ve farklı ilim dallarının gelişmesine etki etmiştir. O eğitim-öğretim yaşamı boyunca çok sayıda folklorcu/halkbilimci, etnograf, doğubilimci vb. yetiştirdi. V. F. Miller'in parlak takipçilerinden biri de oğlu B. V. Miller oldu.

Farklı kaynaklarda B. V. Miller'in 6. Moskova Klasik Erkek Cimnazyumunu 1895 yılında altın madalya ile bitirdiği yazılmaktadır.⁵² Fakat Miller'in torunu Natalya Mihaylovna Somik'te dedesinin 4. Klasik Erkek Cimnazyumundaki iki

словарь, издатель Ф. А. Брокгауз, П. А. Ефрон, Том 17, Санкт Петербург, 1896, сс. 247-248]; Kononov, Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi, s. 170-178.

50 Moskova Arkeoloji Cemiyeti [*Московское археологическое общество*](MAC), Rusya İmparatorluğu Halk Eğitimi Bakanı S. S. Uvarov (1786-1855)'un oğlu A. S. Uvarov (1825-1884) tarafından 1864 yılında kurulmuş ve 1923 yılına kadar faaliyet göstermiştir. 1887 yılında MAC'nin Doğu Komisyonu [*Восточная комиссия*] faaliyete başlamıştır. Bu Komisyon, Cemiyet'in Doğu'nun arkeoloji anıtlarını incelemek, korumak ve bu konuda yayın yapmak isteyen üyeleri tarafından kurulmuştu. Sonraki yıllarda Komisyon faaliyetini sadece arkeoloji ile sınırlı tutmamış ve doğubiliminin diğer dalları ile de ilgilenir olmuştur. Komisyonun ilk başkanlığını F. Y. Korş (1843-1915) yapmıştır. Daha geniş bilgi için bkz.: A. P. Baziyants, *Vatan Doğubilimi Tarihinde Lazarev Enstitüsü*, s. 166-190; "Moskova Arkeoloji Cemiyeti", *Rusya Bilimsel Cemiyetler Rehberi* (hazırlayan İ. İ. Komarov), New York, 2000, s. 175-196 [*"Московское археологическое общество"*, *Путеводитель по научным обществам России* (сост. Комарова И. И.), Normann Ross Publishing Inc., Нью-Йорк, 2000, сс. 175-196].

51 V. F. Miller ile ilgili daha geniş bilgi için bkz.: A. İ. Kirpiçnikov, "Miller, Vsevolod Fyodoroviç", *Брокгауз ve Ефрон'un Ansiklopedik sözlüğü*, Cilt 19, S.-Peterburg, 1896, s. 298-300 [Кирпичников А. И., "Миллер, Всеволод Федорович", *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 19. , Санкт Петербург, 1896., сс. 298-300]; S. N. Azbelev, "V. F. Miller", *Rus Folklorcuları, Bibliyografik Sözlük*, Rusya Bilimler Akademisi Rus Edebiyatı Enstitüsü (Puşkin Evi), Moskova, 2010, s. 174-182 [Азбелев С. Н., "Миллер В. Ф.", *Русские фольклористы. Библиографический словарь*, Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН, Москва, 2010, сс. 174-182]; V. M. Mihaylovskiy, "V. F. Miller'in Bilimsel Faaliyetinin Kısa Hikâyesi", *Vsevolod Fyodoroviç Miller'e Armağan*, Moskova, 1900, s. VII-XII (XII-XVII. sayfalarda V. F. Millerin yayınlanan çalışmalarının listesi verilmiştir) [Михайловский В. М., "Краткий очерк научной деятельности В. Ф. Миллера", *Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера*, Москва, 1900, сс. VII-XII (там же, Библиографический перечень печатных трудов В. Ф. Миллера, с. XIII-XVII)]; V. A. Kaloyev, *Kafkasınas V. F. Miller (Araştırma ve Kaynaklar)*, Kuzey Osetya Kitap Yayınları, Orconikidze, 1963, 198 sayfa [Калоев В. А., *В. Ф. Миллер - кавказовед (Исследование и материалы)*, Северо-Осетинское книжное издательство, Орджоникидзе, 1963, 198 с.]. Aynı zamanda bkz.: *Etnografik İncelemeler*, sayı 3-4, 1913 (bu sayı V. F. Miller'in vefatından sonra yayınlanmıştır. Burada onun biyografisi ve bilimsel faaliyetiyle ilgili makaleler bulunmaktadır).

52 *Архив Московского Государственного Университета (АМГУ)*, ф. 1, оп. 34 л, ед. хр. № 5864, л. 15; *Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)*, ф.7668, оп.1, л. 2870, л. 3.

okul (3. ve 4. sınıflar için) günlüğü korunmaktadır. B. V. Miller'in babası Vsevolod Fyodoroviç 4. Cimnazyumu bitirmiş ve sonraları bir süre daha burada eğitim vermiştir. Anlaşılan, ailenin büyük oğlu Boris, eğitimine 4. Cimnazyumda başlamış, fakat daha sonra 6. Cimnazyuma geçmiş ve burayı başarıyla tamamlamıştır.

Miller, 1895 yılında Moskova Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'ni kazandı ve 1899 yılında bu eğitim kurumunu birinci dereceli diplomayla tamamladı.⁵³ Buradaki eğitim yaşamında özellikle medeni ve geleneksel hukuka ilgi duydu.⁵⁴ 1898 yılının yazında Miller, Kuban nehrinin yukarı kısmında - Kuzey Kafkasya'da yaşayan Türk kökenli halk olan Karaçayların geleneksel hukuklarını öğrenmek için bu bölgeye gitti. Buradaki araştırması Üniversitede dönem ödevi olarak kabul gördü, birkaç yıl sonra ise *Etnografik İncelemeler* dergisinde yayınlandı.⁵⁵ Üniversite bitiminden sonra kısa süreliğine, 15 Eylül (3 Eylül) 1899 tarihinden 8 Eylül (26 Ağustos) 1900 tarihine kadar Moskova Hakimler Dairesi'nde hizmet etti, 26 Mayıs (13 Mayıs) 1900 tarihinde ise kolej sekreteri sınıfında⁵⁶ görev aldı.⁵⁷

Kafkasya ve Yakın Doğu'ya merakından dolayı yeniden eğitime dönüş yaparak Eylül 1900 yılında Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Özel Sınıflarına kaydını yaptırdı.⁵⁸ Özel Sınıflar, eğitim süreci ve mezunlarının kazandığı haklara göre yüksek eğitim kurumlarına tekabül eden 3 yıllık Doğubilim disiplinleri içeren bir programdı. Buradaki programda Farsça, Arapça, Ermeni Edebiyatı, Türk-Tatar Dili, Doğu Tarihi vb. dersler bulunmaktaydı.⁵⁹ B. V. Miller burada V. F. Miller,

53 ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 44.

54 Bkz.: "B. V. Miller", *Kuruluşunun İlk 50 Yılında İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti*, Cilt 2, Moskova, 1915, s. 228 ["Миллер Б. В.", *Императорское Московское Археологическое общество в первое 50-летие его существования (1864-1914)*, Т. 2, Москва, 1915, с. 228].

55 Bkz.: B. V. Miller, "Karaçayların Geleneksel Hukukundan", *Etnografik İncelemeler*, kitap LII, Sayı 1, 1902, s. 1-40; kitap LIV, Sayı 3, s. 67-87 [Миллер Б. В., "Из обычного права карачаевцев", *Этнографическое обозрение*, 1902, кн. LI, № 1, сс. 1-40; кн. LIV, № 3, сс. 67-87].

56 I. Petro 1722 yılında onayladığı Rusya İmparatorluğu'nda memuriyet düzeni ile ilgili kanuna (Rusya İmparatorluğu Rütbelere Listesi-Табель о рангах Российской империи) göre kolej sekreteri X. sınıf sivil rütbesidir.

57 Аттестат о службе Б. В. Миллера в Московской Судебной палате. 26 августа 1900г./ / АВПРИ, ф. ДАС и ХД, оп. 749/2, 1903 г., л. 26, л. 5-6.

58 Аттестат об окончании курса Специальных классов Лазаревского института восточных языков. 28 мая 1903 г./ / АВПРИ, ф. ДАС и ХД, оп. 749/2, 1903 г., л. 26, л. 4-4об.

59 Bkz.: J. A. Ananyan, "Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü XIX. Yüzyılın İlk yarısında", *Taribi-Filoloji Dergi*, Erivan, 1998, sayı 1-2, s. 66 [См.: Ананян Ж.А., "Лазаревский Институт Восточных

Y. F. Korş, M. O. Attaya vb. gibi seçkin doğubilimcilerden ders aldı.⁶⁰ Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'ne devam ettiği dönemde Miller'in birkaç bilimsel çalışması yayınlandı.

Bunlardan ilki 1902 yılında *Etnografik İncelemeler* dergisinde yayınladığı Çarşamba (Samsun)'daki Nekrasov Kazaklarıyla ilgili kısa bir çalışması idi.⁶¹ B. V. Miller Rusya'nın Karadeniz kıyısında (özellikle de Soçi Nahiyesi'nin köylerinde) Kazak-Çarşambalıların izlerini arıyordu. Fakat bu arayışında başarılı olamadı ve bir tane bile Çarşambalıyla karşılaşamadı. Miller ailesinin zaman zaman yaz tatili için Soçi'yi tercih etmelerini de burada hatırlatmakta fayda vardır. 1901 yılında Miller burada dinlenirken hem “pratik olarak Türkçeyi öğrenmeye çalışmış”⁶² ve hem de bir “İstanbul gezgin müzisyen” Petroyants'la tanışmıştır. Bu tanışma sonucunda da *Türk Halk Türküleri* çalışması ortaya çıkmıştır.⁶³

1902 yılında Soçi'den döndükten sonra Miller, Hazar Denizi'nin Güney-Batı bölgesinde Kür ve Sefidrud nehirleri arasında yaşayan otonom halk olan Talışların yaşadıkları Talış bölgesine gitti. Günümüzde sayıları 2-2.5 milyon oldukları tahmin edilen Talışlar İrandilli bir halktır ve Azerbaycan ve İran devlet sınırları onların yaşadıkları bölgeyi ikiye bölmüştür.⁶⁴ B. V. Miller dünyada

Языков в первой половине XIX века”, *Историко-филологический журнал*, 1998, № 1-2, с. 66]; A. P. Baziants, *Vatan Doğubilimi Taribinde Lazarev Enstitüsü*, s. 92.

60 “B. V. Miller (1877-1956): Taziye Mesajı”, *Sovyet Doğubilimliği*, Sayı 5, 1956, s. 158 [“B. V. Миллер (1877-1956): (Некролог)”, *Советское востоковедение*, № 5, 1956, с. 158].

61 B. V. Miller, “Çarşambalı Nekrasovlar ile İlgili Sorun Üzerine”, *Etnografik İncelemeler*, Sayı 4 (kitap LV), 1902, s. 112-114 [Миллер Б. В., “К вопросу о некрасовцах-чаршамбинцах”, *Этнографическое обозрение*, 1902, № 4 (книга LV), с. 112-114].

62 ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 5.

63 Bu çalışması önce bir makale olarak yayınlanmıştır. Bkz.: B. V. Miller, “Türk Halk Türküleri”, *Etnografik İncelemeler*, kitap LVIII, Sayı 3, Moskova, 1903, s. 113-155 [B. V. Миллер, “Турецкие народные песни”, *Этнографическое обозрение*, 1903, кн. LVIII, №3, сс. 113-155]. Daha sonra ise eklemelerle kitap haline getirilmiştir. Bkz.: *Türk Halk Türküleri-Müzik Metinleri*, Boris Miller'in çeviri ve açıklamalarıyla, *Etnografik İncelemeler*'den ayrı basım, A. Kırmski'nin giriş yazısı genişletilmiştir, Moskova, 1903, XIV+43 sayfa [Турецкие народные песни, Музыкальные тексты, с переводомъи объяснениями Бориса Миллера, Оттискъ изъ “Этнографическаго обозрения”, дополненный введениемъ А. Е. Крымскаго, Москва, 1903, XIV+43 с.]. Türkiye'de bu kitap üzerine yapılmış tek çalışma için bkz.: Elnur Ağayev, İgbal Abilov, “Rusyalı Doğubilimci B. V. Miller ve ‘Türk Halk Türküleri’ Çalışması”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Müsikisi Özel Sayısı*, Sayı 57, 2014, s. 1052-1065.

64 Daha geniş bilgi için bkz.: İ. Abilov, İ. Mirzalizade, “Talışlar, Kısa Tarihi Deneme”, F. A. Aboszoda, *Talışın Gerçekleşmeyen Bağımsızlığı, İ. Abilov, İ. Mirzalizade, Talış Tarihi ve Etnografyası Üzerine Denemeler*, Medisont yayınları, Minsk, 2011, s. 155-184 [Абиллов И., Мирзаллизде И., “Талышши. Краткий исторический очерк”, Абосзода Ф.А. *Незостоявшаяся независимость Талыша*. АБИЛОВ

öncelikle Talışlar üzerine yaptığı çalışmalarıyla ün kazanmıştır. Bu seferinden itibaren onun Talış bölgesine ve halkına uzun süreli aşkı, sevgisi başlamıştır. Miller'in danışmanlığında doktora tezini yazmaya başlayan ünlü Talışşinas, *Ruşça-Talışça Sözlüğü (6600 kelime)*'nin yazarı Liya Aleksandrovna Pireyko [*Лия Александровна Пирейко*] hocasıyla ilgili şunları söylüyor: “O Talışa, Talış Diline ve Talış Kültürüne fanatik derecede âşıktı. ‘Talış Temasını’ özenle koruduğunu, ona kimseyi yaklaştırmadığını, onu “kendi çocuğu” olarak gördüğü için hatta kıskandığını söylemek gerekir. Miller, ‘Talış benim evladımdır ve onu kimseye vermeyeceğim’ diyordu. Miller’in tüm yaşamını Talış halkına ve onun diline adadığını söylemek mümkündür. Miller, Talışlar ve onların dili hakkındaki bilgileri ilk kez İranist olan babası Vsevolod Miller’den duymuştur. Babası zamanında Talış Dili üzerine çalışmak istemiş, fakat yetiştirememiş ve bu konuyu oğluna vasiyet etmiştir. B. V. Miller kafasını Talış temasına o kadar takmış ki, her şeyini kaybetmeye hazırdı, “Yeter ki Talışıyla baş başa kalabilsin.”⁶⁵

Bu gezinin ilk sonuçlarını İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti Doğu Komisyonu’nun toplantısında bildiri olarak sundu ve bildiri Cemiyetin *Doğunun Eskiilikleri* adlı dergisinde yayınlandı.⁶⁶ Bu dergi Miller’e yabancı değildi, daha öğrencilik yıllarında da bu dergide bazı farklı yazıları yayınlanmıştı.⁶⁷

И., Мирзализаде И. *Очерки по истории и этнографии Талыша*, Медисонт, Минск, 2011, сс. 155-184].

65 L. A. Pireyko, “Talış Her Zaman Kalbimdedir”, *Talış*, sayı 5 (10), 2002, s. 5.

66 B. V. Miller, “Pers Talış Lehçesi Üzerine Deneme”, *Doğunun Eskiilikleri* (İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti Doğu Komisyonu Çalışmaları), Cilt 2, Sayı 3, Moskova, 1903, s. 225-226 [Миллер Б. В., “Очерк персидского талышского наречия”, *Древности восточные* (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества), т. 2, вып. 3, Москва, 1903, сс. 225-226].

67 Bak. A. Y. Kırımski, B. V. Miller, “Kahire’de Ezher Camisi Bünyesinde Tümmüsülmanların Üniversitesi; Geçmişi, Onun Çağdaş Bilimi, Yayın ve Dergi Faaliyetleri”, *Doğunun Eskiilikleri* (İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti Doğu Komisyonu Çalışmaları), Cilt 2, Sayı 3, 1903, s. 169-199 (bu çalışmanın daha sonra ayrı basımı yapılmıştır: A. Y. Kırımski, B. V. Miller, *Kahire’de Ezher Camisi Bünyesinde Tümmüsülmanların Üniversitesi; Geçmişi, Onun Çağdaş Bilimi, Yayın ve Dergi Faaliyetleri*, Moskova, 1903, 31 sayfa [Крымский А. Е., Миллер Б. В., “Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность”, *Древности восточные* (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества), т. II, вып. 3, 1903, сс. 169-199 (Ayrı baskının orijinali: Крымский А. Е., Миллер Б. В., *Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность*, тип. и словолитня О.О. Гербека, Москва, 1903, 31 с.)); B. V. Miller, “Kahire’de Ezher Camisi Bünyesinde Tümmüsülmanların Üniversitesi; Geçmişi, Onun Çağdaş Bilimi, Yayın ve Dergi Faaliyetleri”, *Doğunun Eskiilikleri* (İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti Doğu Komisyonu Çalışmaları), Cilt 2, Sayı 3, 1903, protokoller, s. 211 [Миллер Б. В., “Всемусульманский

4 Haziran (22 Mayıs) 1903 tarihinde Miller, Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Özel Sınıflarını başarıyla tamamladı.⁶⁸ Aynı yıl, onu ilgilendiren “Müslüman Doğu ülkelerinde birkaç yıl yaşamak şansı elde etmek” ve “oradaki halkları ve dillerini ayrıntılı şekilde tanımak için”⁶⁹ Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. İlk olarak İran'a gönderildi ve 6 yıl boyunca Tahran, Buşehr, Şiraz ve Urmiye şehirlerinde Rusya İmparatorluğu'nun diplomatik ofislerinde görev aldı. İran'dan sonra birkaç yıl İstanbul, İşkodra ve Tanca'da çalıştı.⁷⁰ Diplomatik görevi süresince mümkün olduğu kadar Doğu araştırmalarına devam etti. İran'ın şahsen gezdiği fakat az incelenen, özellikle Arabistan ve Farsistan

университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность”, *Древности Восточные* (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества), т. II, вып. 3, протоколы, Москва, 1903. с. 211]; B. V. Miller, “El-Cahız: Filozof ve Yazar”, *Doğunun Eskiilikleri* (İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti Doğu Komisyonu Çalışmaları), Cilt 2, Sayı 3, protokoller, 1903, s. 227-228 [Миллер Б. В., “Джахыз, как философ и беллетрист”, *Древности восточные* (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества), т. II, вып. 3, протоколы, 1903, сс. 227-228].

68 Аттестат об окончании курса Специальных классов Лазаревского института восточных языков. 28 мая 1903 г.// АВПРИ, ф. ДАС и ХД, оп. 749/2, 1903 г., л. 26, л. 4-4об.

69 ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 5.

70 АМГУ, ф. 1, оп. 34А, ед. хр. № 5864, л. 15; ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 5.

bölgeleri üzerine bir sıra çalışmalar yayınladı.⁷¹ Mayıs 1904 yılında İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti'nin muhabir üyesi seçildi.⁷²

Rusya'da yaşanan Ekim Devrimi'nden sonra Miller, diplomatik görevlerinden ayrıldı ve Doğubilimi çalışmalarına geri döndü. Kısa süre sonra öğretim faaliyetine başladı. 1918-1919 yıllarında Nikolay Yakovleviç Marr'a⁷³ yaklaşımaya başladı. Onun eski Eski Gürcüce ve Eski Ermenice üzerine düzenlediği

71 B. V. Miller, "1905 yılında Buşehr'den Şiraz'a Seyahat", *Doğunun Eskiçilikleri* (İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti Doğu Komisyonu Çalışmaları), Cilt 3, Sayı 1, 1907, protokoller, s. 24 [Миллер Б. В., "Путешествие из Бушира в Шираз в 1905г.", *Древности восточные* (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества), т. III, вып. 1, протоколы, 1907, с. 24]; B. V. Miller, "Farsistan'ın Göçebe Aşiretleri", *Doğu Derlemesi*, kitap 2, Petrograd, 1916, s. 200-223 [Миллер Б. В., "Кочевые племена Фарсисстана", *Восточный сборник*, кн. II, 1916, сс. 200-223]; B. Miller, "Arabistan Yazıları (Bender-Buşehr Başkonsolosluğu Müdürününin Raporu)", *Konsolosluk Raporları Toplusu*, Sayı III, SPb., 1907, ss. 200-224 [Миллер Б., "Очерк Арабистана (Донесение драгомана генерального консульства в Бендер-Бушире)", *Сборник консульских донесений*, Вып. III, Санкт Петербург, 1907, сс. 200-224].

Miller, İran'da topladığı malzemelere dayalı daha sonra da makaleler yayınladı: B. V. Miller, "Şuster Şehrinin Diyalekti Üzerine, Şuster Diyalektiğinde Sufi Şiirler ve Şuster Diyalekti Gramerinin Niteleme Denemesi", *İran (Makaleler Toplusu)*, Cilt 3, SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, Leningrad, 1929, s. 71-93 [Миллер Б. В., "О диалекте г. Шустера. Суфическая поэма на шустерском диалекте и опыт грамматической характеристики последнего", *Иран (сборник статей)*, т. 3, издательство Академии Наук СССР, Ленинград, 1929, сс. 71-93]. Ayrıca, Miller'in vefatından sonra onun Tahran'da topladığı malzemeler ünlü Rus müzikolog V. Belyayev'in katılımıyla Fars tasnifleri koleksiyonu adıyla yayımlandı: V. M. Belyayev, *Fars Tasnifleri, Hatem Han Kayıtları*, B. V. Miller ve V. M. Belyayev'in Giriş Makaleleri, B. M. Miller'in çevrisi ve notları, Moskova, 1964, 96 sayfa [Беляев В. М., *Персидские песни. Записи Хатем хана*, Вступительные статьи Б. В. Миллера и В. М. Беляева, переводы текстов и примечания Б. В. Миллера, Москва, 1964, 96 с.].

72 "B. V. Miller", *Kuruluşunun 50 Yılında İmparatorluk Moskova Arkeoloji Cemiyeti*, Cilt 2, Moskova, 1915, s. 229 ["Миллер Б. В.", *Императорское Московское Археологическое общество в первое 50-летие его существования (1864-1914)*, Т. 2, Москва, 1915, с. 229]; *Devlet Bütçesi Kurumu "Moskova Şehri Merkezî Devlet Arşivi"*, 1917 yılına kadarki belgelerin korunması merkezi, koleksiyon 454, klasör 2, dosya 316, yaprak 22 [ГБУ «ЦГА Москвы». Центр хранения документов до 1917 г., ф. 454, оп. 2, л. 316, л. 22].

73 Nikolay Yakovleviç Marr (1864(1865)-1934) Rusya'nın ve Sovyetler Birliği'nin ünlü doğubilimci, Kafkasşınası, filoloğu, tarihçisi, etnografı ve arkeologudur. Yafet Dil Teorisi [*alfabetическая теория*]'nin (dil ile ilgili yeni teori: Marrizm) kurucusu olarak ün kazanmıştır. Dilin kökeni ve "sınıfsal esası"yla ilgili sözde-bilimsel bir tez olan bu teori 1930-1950'li yıllar arasında Sovyetler Birliği'nde devlet tarafından desteklenmiştir. 1950'li yıllarda Sovyet lideri İ. V. Stalin'in de katılımıyla *Pravda* gazetesindeki tartışmalarda bu tez çürütülünce gündemden düşmüştür. Daha geniş bilgi için bkz.: V. M. Alpatov, "Marr, Marizm ve Stalinizm", *Felsefi Araştırmalar*, Sayı 4, 1993, s. 271-288 [Алпатов В. М., "Март, марризм и сталинизм", *Философские исследования*, № 4, 1993, сс. 271-288]; V. M. Alpatov, *Bir Efsanenin Tarihi, Marr ve Marrizm*, Moskova, 1991, 240 sayfa [Алпатов В. М., *История одного мифа. Март и марризм*, Москва, 1991, 240 с.].

dinletilere katıldı. 1919 yılında B. V. Miller Moskova'dan Petrograd'a geldi ve Marr'ın başkanlığını yürüttüğü Rusya Kabile Bileşimi Araştırma Komisyonunun Kafkasya şubesinde⁷⁴ çalışmaya başladı. Burada o, Marr'a Maddi Kültür Tarihi Akademisi'nin işlerini organize etmekte yardım etti.⁷⁵ Ayrıca Rus Müzesi'nin Etnografya Şubesinin Kafkasya bölümünün⁷⁶ başkanlığını yürüttü, ünlü Rus

74 Rusya Kabile Bileşimi Araştırma Komisyonu 1917 yılında kuruldu. Ülkenin etnik çeşitliliği hakkında bilgi sistemleştirilmesi yapan bu komisyon 1926 yılında yapılan Umumittifak nüfus sayımında görev aldı. Komisyonla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: F. Hirsch, *Milletler İmparatorluğu: Etnografik Bilgi ve Sovyetler Birliği'nin Kurulması*, Ithaca, Cornell Üniversitesi yayınları, 2005, 367 sayfa [F. Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca, Cornell University Press, 2005, 367 p.].

75 Rusya Maddi Kültür Tarihi Akademisi [*Российская Академия истории материальной культуры*] Ekim 1917 Devrimi'ne kadar faaliyet gösteren Arkeoloji Komisyonu esasında (Devrimin ilk yılında bu kurum Rusya Devlet Arkeoloji Komisyonuna dönüştürülmüştü) N. Ya. Marr'ın doğrudan katılımıyla 1919 yılında Petrograd'da (şimdiki Sankt-Petersburg) kuruldu. 1926 yılında Rusya Maddi Kültür Tarihi Akademisi Maddi Kültür Tarihi Devlet Akademisi [*Государственная академия истории материальной культуры*]’ne dönüştürüldü, 1937 yılında ise Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü olarak SSCB Bilimler Akademisi bünyesine alındı. Enstitünün Moskova'da ayrıca Moskova Şubesi faaliyetini sürdürdü. 1959 yılında Enstitü SSCB Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü [*Институт археологии АН СССР*]’ne dönüştürüldü. 1991 yılında Enstitünün Leningrad şubesi esasında Rusya Bilimler Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü [*Институт истории материальной культуры РАН*] kuruldu. Daha geniş bilgi için bkz.: G. V. Dlujnevskaia, “Maddi Kültür Akademisininin 1919-1940 Yılları Arasında Doğubilimi Alanında Faaliyeti”, *Doğu Arşivi*, Sayı 14-15, 2006, s. 128-139 [Длужневская Г. В., “Деятельность Академии материальной культуры в области востоковедения в 1919-1940 гг.”, *Восточный архив*, 2006, № 14-15, сс. 128-138].

76 Rus sanat eserlerinin Dünyada en büyük müzesi olan Rus Müzesi [*Русский музей*] 1895 yılında kuruldu. Sankt-Petersburg'da bulunmaktadır. Rus Müzesi'nin Etnografya Şubesi ise 1902 yılında kurulmuştur. 1934 yılında Etnografya Şubesi bağımsız müze statüsünü kazanarak Devlet Etnografya Müzesi [*Государственный музей этнографии*] ismini aldı. 1948 yılında koleksiyonları SSCB Halkları Müzesi [*Музей народов СССР*]’ne aktarılnca ismini de SSCB Halkları Devlet Etnografya Müzesi [*Государственный музей этнографии народов СССР*] olarak değişti. Şimdiki ismini -Rusya Etnografya Müzesi [*Российский этнографический музей*] - ise 1992 yılında aldı. Daha geniş bilgi için bkz.: *Rusya Etnografya Müzesi 1902-2002*, SPb., 2001, 278 sayfa [*Российский этнографический музей 1902-2002*, Санкт Петербург, 2001, 278 с.].

yazar Maksim Gorki'nin *Dünya Edebiyatı*⁷⁷ yayınına katkıda bulundu ve onun için Türkçeden çevriler yaptı.⁷⁸

Rusya'daki İç Harp döneminde (1917-1922) yaptığı çok sayıdaki çalışmaları B. V. Miller'e yeterli gelir sağlamadı. Sağlığı ciddi şekilde zarar görmeye başladı. Yıllar sonra o günleri şöyle hatırlıyordu: "Petrograd'da gıda şartları çok korkunçtu. S. F. Oldenburg'un müdür olduğu Rusya Müzesi'nde ve N. Ya. Marr tarafından organize edilen Maddi Kültür Tarihi Akademisi'nde çalışıyor, Gorki'nin "Dünya Edebiyatı"nda ve farklı yerlerde faaliyet gösteriyordum. Fakat ne yazık ki, tüm çalışmalarım gerçek anlamda bana ve eşime bir parça eklemek bile sağlayamıyordu. Ciddi bir kalp rahatsızlığına kapılma tehlikesi ile karşı karşıyaydım, doktorlar ise bana... "güçlendirilmiş beslenme" öneriyorlardı. Vefat eden babamın Bilimler Akademisinden genç arkadaşları Marr ve Oldenburg bu durumumda bana yakınlık gösterdiler ve beni daha "tok" [olan] Kazan'da

77 "Dünya Edebiyatı" [*Всемирная литература*] yayınları Maksim Gorki tarafından 1918 yılında Petrograd'da kurulmuştur. 1924 yılına kadar faaliyet göstermiştir. 1919-1924 yılları arasında burada ayrıca Doğu kurulu bulunmuştur. Bu ekibin görevi Doğu edebiyatının güzel örneklerini Rusçaya aktarmak ve yayınlamak olmuştur. Bu ekipte S. F. Oldenburg, İ. Yu. Kraçkovski, V. M. Alekseyev, B. Ya. Vladimirtsov, V. G. Bogoraz vb. dönemin ünlü gibi doğubilimcileri bir araya gelmişti. Daha geniş bilgi için bkz.: A. A. Bodrova, "Gorki ve 'Dünya Edebiyatı'nın Doğu Kurulu", *Soyet Etnografyası*, Sayı 5, 1958, s. 124-127 [Бодрова А. А., "Горький и Восточная коллегия «Всемирной литературы»", *Советская этнография*, № 5, 1958, сс. 124-127]; L. Volodarskaya, "Dünya Edebiyatı: Tercümanlar ve Çevrileri", *Çevirmenler Almanahı*, (Hazırlayanlar: N. M. Demurova, L. İ. Volodarskaya. Sorumlu editör: M. L. Rasparov), Rusya Devlet Humaniter Üniversitesi yayınları, Moskova, 2001, s. 93-108 [Володарская Л. "«Всемирная литература»: переводчики и переводы", *Альманах переводчика* (сост. Н. М. Демурова, Л. И. Володарская. Отв. ред. М.Л. Распаров), РГГУ, Москва, 2001, сс. 93-108].

78 ГАРФ, ф.7668, оп.1., л. 2870, л. 3; ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 5. 'Dünya Edebiyatı' için emsala da, B. V. Miller'in 1924 yılında Namık Kemal'in *Uyanış Yahut Ali Bey'in Macerası* isimli eserinden *şağıdaki bölümleri Türkçeden Rusçaya aktardığını belirtmek gerekir: "Babamın İstanbul'un Çevresine Yansıması, Çamlıca'nın (Boğaz'ın Asya kıyısında İstanbul Türklerinin yürüyüş yaptığı sevimli bir yer) Güzellüğünü Tasviri, Romanın kahramanı Ali Beyin karakteristik özellikleri ve onun hayat kadını Mahpeyker ile Çamlıca'da ilk buluşması". Bkz.: B. V. Miller, "Namık Kemal'in Uyanış Yahut Ali Bey'in Macerası Eserinden Seçmeler", *Doğu Toplusu*, Sayı 1, Editörleri H. K. Baranova, B. V. Miller, N. M. Popov-Tativa, A. A. Sokolov; sanat kısmın müdürü L. A. Nikitin, Yeni Moskova yayınları, Moskova, 1924, s. 79-94 [Миллер Б. В., "Отрывки из романа Намык Кемаль-бей «Предостережение или приключения Али-бея»", *Восточные сборники*, Вып. 1, Под ред. Х. К. Баранова, Б. В. Миллера, Н. М. Попова-Тативы, А. А. Соколова; зав. худ. частью Л. А. Никитин, "Новая Москва", Москва, 1924, сс. 79-94].*

görevlendirdiler. Gezinin amacı “*Bulgar ve Kazan’da Bulunan Ermeni Yazıtlarının Öğrenilmesi*” idi.⁷⁹

B. V. Miller hanımıyla beraber Ekim 1919 yılında Kazan’a gittiler. Miller Kazan’a 6 hafta⁸⁰ için gönderilmişti, fakat Tataristan’dan dönüşü 3 yıl gecikti. Kazan’da Kazan Müzesi Etnografya şubesi başkanlığını yaptı, ⁸¹ Doğu kütüphanesinde ve Lenin’in adını taşıyan kütüphanede çalıştı.⁸² 1920 yılının Ekim ayından itibaren öğretim faaliyetine başladı ve daha sonra yerine Doğu Akademisi ⁸³ kurulacak olan Kuzey-Doğu Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü’nde⁸⁴ Fars dili dersi verdi. Burada Kazan Üniversitesi bünyesinde Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti’ne⁸⁵ üye oldu. Bu üyeliği Kazan’dan

79 R. Valayev, “O Kazan İçin Gerekli (N. F. Katanov’un bilimsel mirası üzerine)”, *Asırların Sesi*, sayı 3-4, 2011, s. 147 [Валеев Р., “Он нужен для Казани” (О научном наследии Н. Ф. Катанова)”, *Гасырлар авазы - эхо веков*, № 3/4, 2011, с. 147].

80 Архив Русского Музея (АРМ), оп. 10, ед. хр. 299, л. 13.

81 Национальный архив Республики Татарстан (НАРТ), ф.Р-2021, оп. 2А, л. 15, л. 36об.

82 АМГУ, ф. 1, оп. 34А, ед. хр. № 5864, л. 15-15об.

83 Kuzey-Doğu Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü [*Северо-Восточный археологический и этнографический институт*] Ekim 1917 yılında Kazan şehrinde kuruldu ve buraya Arkeoloji, Etnografya ve Doğu şubeleri dâhildi. 1921 yılında Doğu Akademisi [*Восточная академия*]’ne, 1922 yılında ise Doğu Pedagoji Enstitüsü [*Восточный педагогический институт*]’nün (Kazan Öğretmenler Enstitüsü [*Казанский учительский институт*] ve Kazan Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesiyle [*факультет общественных наук Казанского государственного университета*] beraber) Doğu şubesine dönüştürüldü. Enstitüsü, 1934 yılında Kazan Devlet Pedagoji Enstitüsü [*Казанский государственный педагогический институт*], 1994 yılında ise Kazan Devlet Pedagoji Üniversitesi [*Казанский государственный педагогический университет*] (KDPÜ) isimlerini aldı. 2005 yılında KDPÜ, Tatar-Amerika Bölgesel Enstitüsü [*Татарско-американский региональный институт*] ve Tatar Devlet Humaniter Enstitüsü [*Татарский государственный гуманитарный институт*] esasında Tatar Devlet Humaniter-Pedagoji Üniversitesi [*Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет*] kuruldu. Bu Üniversite de 2009 yılında Kazan (Volga boyu) Federal Üniversitesi [*Казанский (Приволжский) федеральный университет*]’ne bağlandı. Daha geniş bilgi için bkz.: A. V. Zaytsev, *XX Yüzyılın 20-30’lu Yıllarında Tataristan Cumhuriyeti’nin Tarihsel Kurumları*, Kazan, 1998, 122 sayfa [Зайцев А. В., *Исторические учреждения Республики Татарстан в 20-30-ые годы XX века*, Казань, 1998, 122 с.]; *Kazan Üniversitesi Tarihi, 1804-2004*, Kazan 2004, 651 sayfa [*История Казанского университета, 1804-200*, Казань, 2004, 651 с.].

84 НАРТ, ф.Р-1339, оп. 2А, л. 9, л. 61.

85 Kazan Üniversitesi bünyesinde Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Şubesi [Rus. *Общество археологии, истории и этнографии при Казанском университете*] Kazan’da 1878 yılında kurulmuş ve 1931 yılının başlarına kadar aktif faaliyetini sürdürmüştür. Rusya’da faaliyet gösteren bilimsel cemiyetlerin önde gelenlerinden biri olmuştur. Daha geniş bilgi için bkz.: “Kazan Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti”, *Rusya Bilimsel Cemiyetler Rehberi* (hazırlayan İ. İ. Komarov), Normann Ross Publishing Inc., New York 2000, s. 121-136 [*Казанское общество археологии, истории и этнографии*”],

dönüşünden sonra da devam etti.⁸⁶ 1920 yılında Kazan Müzesi'nde düzenlenen Doğu Halkları Kültür Sergisine katıldı. Sergiye hazırlık aşamasında yayınlanan broşür için Türk kökenli Başkurtlarla ilgili makale yazdı.⁸⁷ Bu dönemde ayrıca Fars-Hint şairi Emir Hosrov Dehlevi'nin "Hamse"sine dahil olan 3 destanın el yazmasıyla ilgili çok da hacimli olmayan bir makale daha yazdı.⁸⁸ Bulgar ve Kazan'da bulunan Ermeni yazıtlarıyla ilgili raporunu 1919 yılında bitirmesine rağmen, bu çalışması ancak 1925 yılında yayınlandı.⁸⁹

Ama Kazan'da da şartlar çok zordu. Miller 11.03.1922 tarihinde Oldenburg'a yazdığı mektupta bu duruma dikkat çekiyordu: "Kazan'da hayat şartları o kadar zorlaştı ki, benim buradan bir an önce ayrılıp Moskova'ya veya geri Peterburg'a gitme isteğim gittikçe güçleniyor. <...> Volga bölgesindeki açlık tüm kültürel hayatı çok sarstı. Hatta Kazan gibi nispeten büyük zihinsel merkezlerde bile. Yolunu bulan buradan kaçıyor (gittikçe daha çok Moskova'ya veya Güney bölgelerine). Aydınların safları seyrekleşiyor, açlıkta hayat kâbus haline geliyor. Sadece soygun, öldürme, mezarlara saygısızlık, "ceset yeme" (çocuğunu yiyen annelerin resimlerini gördüm!) vb. haberleri duyuyoruz".⁹⁰

Путеводитель по научным обществам России (сост. Комарова И.И.), Normann Ross Publishing Inc., Нью-Йорк, 2000, сс. 121-136]; V. V. Astafyev, "Kazan Üniversitesi Bünyesinde Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Şubesi ve Tarihi Anıtların Yorumlanmasında Onun Benzersiz Deneyimi", *Müzeçilik Soruları*, Sayı 1, 2011, s. 81-85 [Астафьев В.В., "Общество археологии, истории и этнографии при Казанском университете и его уникальный опыт интерпретации исторических памятников", *Вопросы музеологии*, Вып. 1, 2011, сс. 81-85].

86 V. M. Ulyanov-Lenin adına Kazan Devlet Üniversitesi Bünyesinde Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'nin Haberleri, Cilt XXXIII, 4. Sayı, Kazan, 1927, s. 110-112 [Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете им В.М. Ульянова-Ленина, т. XXXIII, Вып. 4, Казан, 1927, сс. 110-112].

87 V. V. Miller, "Başkurtlar", *Doğu Halkları Kültür Sergisi (Sergi kılavuzu)*, Kazan, 1920, s. 44-47 [Миллер В. В., "Башкиры", *Выставка культуры народов Востока (Путеводитель по выставке)*, Казан, 1920, сс. 44-47].

88 V. Miller, "Bir Farsça Elyazması Üzerine", *Kazan Müze Haberleri*, Sayı 1-2, 1921, s. 103-107 [Миллер В., "По поводу одной персидской рукописи", *Казанский Музейный Вестник*, № 1-2, 1921, сс. 103-107].

89 V. V. Miller, "Bulgar ve Kazan'da Bulunan Ermeni Yazıtları Üzerine", *Rusya Maddi Kültür Tarihi Akademisinin Haberleri*, Cilt 4, Leningrad, 1925, s. 65 [Миллер В. В., "Об армянских надписях в Болгарах и Казани", *Известия Российской академии истории материальной культуры*, т. 4, Ленинград, 1925, с. 65].

90 V. V. Miller, "Katanov'la İlgili Anılarım", *Katanov Okumaları (makaleler toplusu)*, Master Layn yayınları, Kazan, 1998, s. 174 [Миллер В. В., "Мои воспоминания о Катанове", *Катановские чтения (сборник статей)*, издательство "Мастер Лайн", Казань, 1998, с. 174].

1922 yılının sonbaharında Miller hanımıyla beraber Moskova'ya taşındı. Boris Vsevolodoviç'in pedagojik ve bilimsel faaliyetleri en açık şekilde bu hamleden sonra ortaya çıktı. Bu zamandan itibaren 16 Ekim 1941 yılına kadar daha önce eğitimine devam ettiği Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü esasında kurulan Moskova Doğubilimi Enstitüsü'nde (bir ara bu enstitü N. Narimanov'un ismini taşımıştır) öğretmen olarak çalıştı. Burada o, Fars dili ve edebiyatı ve İran tarihi üzerine dersler verdi, iki defa İran Bölümü başkanlığını yaptı. Aynı zamanda 1 Ocak 1940 yılına kadar İşçi-Köylü Kızıl Ordusu Askeri Akademisi'nde (daha sonra bu kurum uzun yıllar M. V. Frunze'nin ismini taşıdı) çalıştı. Burada Fars dili öğretimini organize etti ve derslere girdi.⁹¹ 1943 yılında Moskova Üniversitesi'nde İran Filolojisi Bölümü açmak için teklif aldı ve bunu gerçekleştirdi. 7 Mayıs 1953 yılına kadar bu bölümün başında bulundu.⁹²

Bu eğitim kurumunda çalıştığı dönemde Miller sadece yayınlanmayan çok sayıda ders notları hazırlamakla yetinmedi, aynı zamanda o dönem Rus ve Sovyet İraşınaslığı için çok önemli yayınlar yaptı. Bu yayınlardan ilki *Farsça-Rusça Sözlük* oldu. 1943 yılının kışında Yabancı Sözlükler Yayınevi'nden gelen teklif üzerine faaliyetine başlayan yazar kısa süre zarfında kitabın 15.000-18.000 kelimelik ilk şeklini hazırladı. Ancak kitap 1948 yılının sonbaharından 1949 yılının Mayıs ayına kadar olan sürede yeniden tasarlandıktan sonra 28.000 kelime olarak 1950 yılında yayınlandı.⁹³ Düzeltmeler ve eklemeler yapıldıktan sonra 1953 yılında kitap yeni baskı yaptı (35.000 kelime olarak).⁹⁴ Boris Vsevolodoviç'in ölümünden sonra kitabın 1953 yılında yapılan baskısı esas alınarak 1960 yılında 3. baskısı yapıldı.⁹⁵

91 Архивная справка Архива Российской Академии наук № 1411/5472/335 от 08.08.2013, л. 2; S. D. Miliband, *1917 Yılından Günümüze Rusya Doğubilimcilerinin Biyobibliyografik Sözlüğü*, Cilt 2, Bilim yayınları, Moskova, 1995, s. 79 [Миллбанд С. Д., *Биобиблиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 г.*, Т. 2, "Наука", Москва, 1995, с. 79].

92 АМГУ, ф. 1, оп. 34а, ел. хр. № 5864, л. 2.

93 B. V. Miller, *Farsça-Rusça Sözlük, Yaklaşık 28.000 kelime*, Yabancı ve Milli Sözlükler Devlet yayınevi, Moskova, 1950, 1152 sayfa [Миллер Б. В., *Персидско-русский словарь. Около 28.000 слов*, Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, Москва, 1950, 1152 с.].

94 B. V. Miller, *Farsça-Rusça Sözlük, Yaklaşık 35.000 kelime, V. S. Rastorguyeva'nın hazırladığı Fars dilinin gramer denemesi eklenmiştir*, 2. Baskı, Düzeltmeler ve eklemeler yapılmıştır, Yabancı ve Milli Sözlükler Devlet yayınevi, Moskova, 1953, 668 sayfa [Миллер Б. В. *Персидско-русский словарь. Около 35.000 слов. С прил. грамматического очерка, сост. В. С. Расторгуевой*, Изд. 2, испр. и доп., Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, Москва, 1953, 668 с.].

95 B. V. Miller, *Farsça-Rusça Sözlük, Yaklaşık 35.000 kelime, V. S. Rastorguyeva'nın hazırladığı Fars dilinin gramer denemesi eklenmiştir*, 3. Baskı, Devletin Sözlükler yayınevi, Moskova, 1960, 668 sayfa [Миллер Б. В., *Персидско-русский словарь. Около 35.000 слов. С прил. грамматического очерка, сост. В. С. Расторгуевой*, изд. 3, ГИС, Москва, 1960, 668 с.].

Sözlüğün her üç baskısında ayrıca V. S. Rastorguyeva'nın hazırladığı Fars dilinin kısa gramer denemesi yer aldı.⁹⁶ Sözlük çalışması dışında bu yıllarda Miller, *Pers Tarihi Üzerine Okuma Notları, cilt 1, Pers Tarihi Eskiden (İslam öncesinden) Arapların İşgaline Kadar*⁹⁷ isimli çalışmasını yayınladı.

1924 yılından itibaren Miller, uzun yıllar çalışacak olan bir kurumda - Marr'ın kurduğu Kuzey Kafkasya Komitesi'nde⁹⁸ - işe başladı ve 30 Haziran 1953 tarihinde ağır sağlık sorunlarından dolayı emekliliğe ayrılincaya kadar burada çalışmaya devam etti.⁹⁹

96 Vera Sergeevna Rastorguyeva (1912-2005) - ünlü Sovyet ve Rus İranşinasi-Tacikşinasi, modern Tacik diyalektolojisinin kurucusu. 1945-1953 yılları arasında Moskova Devlet Üniversitesi'nde öğretmen olarak çalıştı. 1953 yılından ise (1960 yılına kadar) B. V. Miller'in yerine Moskova Devlet Üniversitesi Bünyesinde Doğu Dilleri Enstitüsü İran Filolojisi Bölümü (şimdiki Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü)'nün başkanlığını yürüttü. Daha geniş bilgi için bkz.: S. D. Miliband, *Rusya Doğubilimcileri, XX. Yüzyıl-XXI. Yüzyılın Başı, Biyobibliyografik Sözlük*, İkinci kitap: N-Ya, Doğu Edebiyatı yayınları, Moskova, 2008, s. 226-227 [Миллбанд С. Д., *Востоковеды России: XX - начало XXI века: Биобиблиографический словарь*, Кн. 2: Н-Я, Восточная литература, Москва, 2008, сс. 226-227].

97 B. V. Miller, *Pers Tarihi Üzerine Okuma Notları, Cilt 1, Pers Tarihi, Eskiden (İslam öncesinden) Arapların İşgaline Kadar*, Nerimanov adına Doğubilimi Enstitüsü yayınları, Moskova, 1925, 361 sayfa [Миллер Б. В., *Конспект лекций по истории Персии, Ч. I. История древней (доисламской) Персии, кончая завоеванием ее арабами*, МИВ, Изд. Инст. Востоковедения им. Нариманова, Москва, 1925, 361 с.].

98 Bu kurum Miller'in buradan ayrılacağı 1953 yılına kadar aralıklarla isim değişikimine uğramıştır: 1925 yılının sonbaharından SSCB Doğu Halklarının Dillerini ve Etnik Kültürlerini Öğrenme Komitesi [Комитет по изучению языков и этнических культур народов Востока СССР], 1926 yılının Haziran ayından Rusya Sosyal Bilimler Araştırma Enstitüleri Birliği Doğu Halkları Etnik ve Milli Kültürlerini Bilimsel Araştırma Enstitüsü [Научно-исследовательский институт этнических и национальных культур народов Востока РАН ИОН], 1930 yılından SSCB Merkezi İcraie Komitesi Bünyesinde Sovyet Doğusu Halklarını Araştırma Enstitüsü [Научно-исследовательский институт народов советского Востока при ЦИК СССР], 1933 yılından SSCB Merkezi İcraie Komitesi Milletler Sovyeti Bünyesinde SSCB Halklarının Dil ve Yazı Merkezi Bilimsel Araştırma Enstitüsü [Центральный научно-исследовательский институт языка и письменности народов СССР при Совете национальностей ЦИК СССР], 1938 yılından SSCB Bilimler Akademisi SSCB Halklarının Dil ve Yazı Enstitüsü [Институт языка и письменности народов СССР АН СССР], 1944 yılından N. Ya. Marr adına Dil ve Düşünce Enstitüsü'nün Moskova Şubesi [Московское отделение Института языка и мышления им. Н. Я. Марра]. 1950 yılından sonra Marrizm çürütülünce bu kurum ve Rus Dili Enstitüsü esasında Rusya Bilimler Akademisi Dilbilimi Enstitüsü [Институт Языкознания РАН] kuruldu.

99 Архивная справка Архива Российской Академии наук № 1411/5472/335 от 08.08.2013, л. 4.

B. V. Miller, Daşkov müzesi koleksiyonları esasında kurulan ve 1924 yılında ziyaretçilere açılan Merkezi Halk Araştırma Müzesi'nin Orta Asya ve Kafkasya şubesinin 1922-1928 yılları arasında başkanlığını yaptı.¹⁰⁰

1935 yılında B. V. Miller, Doğubilim Enstitüsünde profesör unvanını kazandı,¹⁰¹ 1939 yılında ise Bilimler Akademisi N. Ya. Marr adına Dil ve Düşünce Enstitüsü Bilim Kurulu'nun önerisiyle onun Filoloji Doktoru bilimsel derecesini onayladı.¹⁰²

Bu yıllarda o, daha sonra yapacağı farklı çalışmalarına kaynak oluşturacak birkaç araştırma gezisi gerçekleştirdi. 1925 yılının Ağustos-Eylül aylarında bir ay Talış bölgesinde bulundu. Bu onun bölgeye ikinci seferiydi.¹⁰³ 1926 yılında Merkezi Halk Araştırma Müzesi'nin önerisiyle Orta Asya'ya gitti. Burada o Tacik nüfusun yaşadığı bir sıra şehirlerde bulundu ve Tacik lehçelerini yazdı.¹⁰⁴ 1928 yılında Azerbaycan'ın Tatdilli¹⁰⁵ illerinde araştırma yapan gruba başkanlık yaptı. Bu çerçevede Bakü'de ve "Azerbaycan'ın esas Tatdilli illerinde" bulundu. 1929 yılında Dağ Yahudilerinin dilbilimi konferansına katıldı ve burada *Yahudi-Tat Dilinin Fonetiginde Latin Alfabesinin Kullanımı* konulu bildiri sundu.¹⁰⁶ 1933 yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'da yaşayan Kürtlerin dilini araştıran dilbilimi araştırma grubuna başkanlık yaptı.¹⁰⁷

100 AMIY, ф. 1, оп. 34А, ед. хр. № 5864, лл. 15об.-16.

101 AMIY, ф. 1, оп. 34А, ед. хр. № 5864, лл. 15об.

102 ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 1.

103 Ayrıntılı bkz.: B. V. Miller, *1925 Yılındaki Talış'a Seferin Ara Raporu*, Bakü, 1926, 12 sayfa [B. B. Миллер, *Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925 г.*, Баку, 1926, 12 с.].

104 ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 6.

105 Tatlar Azerbaycan Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu sınırları içinde yaşayan İran dilli halktır. Tat dilinin 3 lehçesi bulunmaktadır: Kuzey lehçesi, Merkez lehçesi ve Güney lehçesi. Bu lehçe farklılıklarına rağmen Tatlar ortak Tat dilini kullanmaktadırlar. Dini inançlarına göre de Tatlar 3 gruba ayrılıyorlar: İslam dinini kabul eden Tatlara "Müslüman Tatlar", Gregoryen mezhebinin kabul eden Tatlara "Ermeni Tatlar" (veya Gregoryen Tatlar) ve Yahudi dinini kabul edip Tat dilinde konuşanlara ise "Yahudi Tatlar" (veya Dağ Yahudileri, Cuhudlar) adı verilmektedir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Elnur Ağayev, "Azerbaycan'ın Etnik Yapısı", *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı 53, Ankara, 2013, s. 1043-1044.

106 B. V. Miller, "Yahudi-Tat Dili Fonetigi İçin Latin Alfabesinin Kullanımı ile İlgili Bildiri", *Bakü'deki Dağ Yahudi Konferansı Çalışmaları*, 1929 [Миллер Б. В., Доклад о применении латиницы к фонетике еврейско-татского языка", *Труды Горско-еврейской конференции в Баку*, 1929 (ГАРФ, ф. 7668, оп. 1., л. 2870, л. 5об.)].

107 ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 6.

İran araştırmaları alanında dünyada ona ün kazandıran önemli eserlerini Miller bu dönemde yazdı. 1930 yılında *Talış Metinleri* isimli kitabını yayınladı. Bu kitapta Talış halk türküleri, masallar, hikâyeler, köylülerle konuşmalar, atasözleri, deyimler, aynı zamanda küçük Talışça-Rusça-Fransızca sözlük yer almaktadır.¹⁰⁸ *Türkleşmeden Önce Azerbaycan Ahalisinin Dili ile İlgili Sorun Üzerine* çalışmasında ise Miller, Türkleşmeden önce İran Azerbaycan'ında yaygınlık kazanan İran kökenli dil olan Azeri Dilini incelemektedir.¹⁰⁹ 1953 yılında ise günümüzde artık klasikleşen *Talış Dili* eserini yayınladı.¹¹⁰ Talış araştırmaları alanında birkaç makale

108 Bkz.: B. V. Miller, *Talış Metinleri: Metinler, Rusçaya çevirileri, Talışça-Rusça-Fransızca Sözlük*, Sosyal Bilimler Araştırma Enstitülerinin Rusya Birliği, Moskova, 1930, 299 sayfa [Миллер Б. В., *Талышские тексты: Тексты, русск. пер. и талышско-русско-французский словарь*, РАНИОН, Москва, 1930, 299 с.].

109 Bkz.: B. V. Miller, “Türkleşmeden Önce Azerbaycan Ahalisinin Dili ile İlgili Sorun Üzerine”, *Doğu Halkları Etnik ve Milli Kültürleri Enstitüsü'nün Bilimsel Kayıtları*, Cilt I, Sosyal Bilimler Araştırma Enstitülerinin Rusya Birliği, Moskova, 1930, s. 199-228 [Миллер Б. В., “К вопросу об языке населения Азербайджана до отуречения этой области”, *Ученые записки Института этнических и национальных культур народов Востока*, т. I, РАНИОН, Москва, 1930, с. 199-228].

110 B. V. Miller, *Talış Dili*, SSCB Bilimler Akademisi, Moskova, 1953, 268 sayfa [Миллер Б. В., *Талышский язык*, АН СССР, Москва, 1953, 268 с.].

daha yazdı.¹¹¹ Babasının yolunu devam ettirerek¹¹² Tatlar ve Tat dili üzerine birkaç çalışma yayınladı.¹¹³ Ayrıca Kürtler üzerine de bazı çalışmalar yaptı.¹¹⁴

111 Bkz.: B. V. Miller, “Talış Dilinde İsim Sonekları Hakkında”, *Dil ve Düşünce*, XI, SSCB Bilimler Akademisi, Moskova-Leningrad, 1958, s. 237-246 [Миллер Б. В., “О суффиксе имен существительных в талышском языке”, *Язык и мышление*, XI, АН СССР, Москва-Ленинград, 1958, сс. 237-246]; B. V. Miller, “Talış Dili, Morfoloji”, *1945 Yılı Araştırmalarının Özeti, Edebiyat ve Dil Şubesi*, SSCB Bilimler Akademisi yayınları, Moskova-Leningrad 1947, s. 237-246 [Миллер Б. В., “Талышский язык. Морфология”, Рефераты научно-исследовательских работ за 1945г. Отделение литературы и языка, Издательство АН СССР, Москва-Ленинград, 1947, сс. 237-246]; B. Miller, “Talış Dili”, *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 53, Moskova, 1946, s. 515-516 [Миллер Б., “Талышский язык”, *Большая советская энциклопедия*, т. 53, Москва, 1946, сс. 515-516].

112 Babası V. F. Miller Tatlarla ilgili araştırmalara önemli katkılar yapmıştır: *Yahudi Tatların Dillerini Öğrenmek İçin Malzemeler, Giriş, Metin, Sözlük*, SPb. 1892, 90 sayfa [*Материалы для изучения еврейско-татского языка. Введение, тексты, словарь*, Санкт Петербург, 1892, 90 с.]; “Yahudi-Tat Lehçesinin Ses yapısı Üzerine Deneme”, *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün yayınladığı Doğubilimi Çalışmaları*, Sayı 3, Moskova, 1900, 32 sayfa [“Очерк фонетики еврейско-татского наречия”, *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков*, Вып. 3, Москва, 1900, 32 с.]; “Yahudi Tat Lehçesinin Morfolojisi Üzerine Deneme”, *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün yayınladığı Doğubilimi Çalışmaları*, Sayı 7, Moskova, 1901, 53 sayfa [“Очерк морфологии еврейско-татского наречия”, *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков*, Вып. 7, Москва, 1901, 53 с.]; “Yahudi Tat Lehçesinde Sami Unsurları”, *Doğunun Eskiçikleri*, Cilt II, Sayı 3, Moskova, 1903, s. 160-168 [“О семитических элементах в татском наречии горских евреев”, *Древности восточные*, т. II, Вып. 3, Москва, 1903, сс. 160-168]; “Tat Etütleri, I. Kısım, Metinler ve Tatça-Ruşça Sözlük”, *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Yayınladığı Doğubilimi Çalışmaları*, Sayı 24, Moskova, 1905, 80 sayfa [“Татские этюды. Ч. I, Тексты и татско-русский словарь”, *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков*, Вып. 24, Москва, 1905, 80 с.]; “Tat Etütleri, II. Kısım, Tat Grameri Üzerine Deneme”, *Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün yayınladığı Doğubilimi Çalışmaları*, Sayı 26, Moskova, 1907, 64 sayfa [“Татские этюды. Ч. II. Опыт грамматики татского языка”, *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков*, Вып. 26, Москва, 1907, 64 с.].

113 B. V. Miller, “Kafkasya Dağ Yahudilerinin Tat Lehçesinin Guba Ağzı Hakkında”, *SSCB Bilimler Akademisi Doğubilimi Enstitüsü'nün Kayıtları*, Cilt 1, Leningrad, 1932, s. 269-290 [Миллер Б. В., “О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа”, *Записки Института востоковедения Академии Наук СССР*, т. 1, Ленинград, 1932, сс. 269-290]; B. V. Miller, “Tat Metinleri”, *İran Dilleri*, 1, Moskova-Leningrad, 1945, s. 107-126 [Миллер Б. В., “Татские тексты”, *Иранские языки. 1*, Москва-Ленинград, 1945, сс. 107-126]; B. V. Miller, “Tatlar, Yerleşim Alanları ve Ağzları”, *Azerbaycan'ı Teteçik ve Teteçik Cemiyeti Haberleri*, Sayı 7, Bakü, 1929, s. 1-44 [Миллер Б. В., “Таты, их расселение и говоры”, *Известия Общества Исследования Азербайджана*, Вып. 7, Баку, 1929, сс. 1-44 (bu makalenin ayrı basımı bulunmamaktadır: B. V. Miller, *Tatlar, Yerleşim Alanları ve Ağzları*, Bakü, 1929, 44 sayfa (Миллер Б. В., *Таты, их расселение и говоры*, Баку, 1929, 44 с.)).

114 B. V. Miller, “Kürt Dilinin Ses yapısının Bazı Sorunları Üzerine”, *İran Dilleri (Makaleler Toplusu)*, 2. Sayı, Moskova-Leningrad, 1950, s. 61-77 [Миллер Б. В., “О некоторых проблемах курдской фонетики”, *Иранские языки (сборник статей)*, вып. 2, Москва-Ленинград, 1950, сс. 61-77]; B. V. Miller, “Sovyet Azerbaycan'ı Kürtlerinin Lehçe Örnekleri”, *Dilbilimi Enstitüsü Çalışmaları*, Cilt VI, Moskova, 1956, s. 343-355 [Миллер Б., “Образцы говоров курдов Советского Азербайджана”,

Tüberküloz/verem hastası olan Miller 1953 yılında aktif öğretim faaliyetlerine son vererek Moskova'dan çok da uzak olmayan Medın şehrine taşındı. Burada mümkün olduğu kadar bilimsel araştırmalarına devam etti (Talış Dili kitabını Medın'de iken tamamladı). 6 Ağustos 1956 yılında 78 yaşında vefat etti.

Sonuç

Rusya'da Doğubilimi incelemeleri, ilk Rus devlet teşekküllerinin ortaya çıkışıyla başladı. Doğu sınırlarında yaşayan toplulukları ve onların kültürlerini merak eden, onlarla ekonomik-ticari ilişkiler içinde bulunan Ruslar, komşularını tanıma isteklerinden hareketle Doğu'yla ilgili ilk çalışmalarını yaptılar. 18. yüzyılın başlarında Rusya İmparatorluğu, İmparator I. Petro'nun liderliğinde genişleme politikasına yönelince Rusya'da Doğubilimi incelemeleri komşularını tanıma isteklerine bir de siyasi-stratejik boyut ekledi. Doğu incelemelerindeki amaç genişlemesi zamanla "Askeri Doğubilim" kavramını da ortaya çıkardı. Belirlenen bu amaçlar, sonraki yıllarda Rusya Doğubilimi çalışmalarının temel yapısını oluşturdu.

Rusya Doğubilimi mekân olarak, Rusya Devleti sınırlarına paralel geniş bir alanı kapsamaktadır. Japonya'dan başlayan bu alan nerede ise Afrika'nın Müslüman bölgesi olan Doğu kıyılarına kadar uzamaktadır. Bu alanda yaşayan tüm toplumlar ve kültürler, siyasi yapılar Rusya Doğubiliminin ilgi alanına girmektedir. Bu alanın genişliğinden dolayı Rusya Doğubilimi zamanla bölgelere, kültürlere dayanarak alt inceleme dalları oluşturdu: Türkoloji, İnanoloji, Sinoloji vb. gibi.

Belirtilen zaman, mekân ve konu çevresinde incelemeler yapan Rusya Doğubiliminin önemli merkezleri Moskova, St. Petersburg, Kazan ve Odessa oldu. Rusyalı doğubilimciler bu merkezlerde Doğu üzerine değerli eserler ürettiler ve Rusya Doğubilimini Dünya Doğubiliminde önemli konuma oturtular. Bu

Труды Института языкознания, Т. VI, Москва, 1956, сс. 343-355]; В. Миллер, "P. Baydar'ın Kürt Grameri", *Yazıt ve Devrim, Toplu 1, (Yeni Alfabe Umumittifak Merkezi Komitesi'nin VI Plenumu İçin)*, Moskova-Leningrad, 1933, s. 227-233 [Миллер Б., "Курдская грамматика П. Байдара", *Письменность и революция. Сборник 1 (к VI пленуму ВЛК НЛ)*, Москва-Ленинград, 1933, сс. 227-233]; В. V. Miller, "Kürt Edebiyatı", *Edebiyat Ansiklopedisi*, Cilt 5, Moskova, 1931, s. 751-753 [Миллер Б. В., "Курдская литература", *Литературная энциклопедия*, Т. 5, Москва, 1931, сс. 751-753]; В. М. [Miller], "Kürt Dili (Zmane Kurmanci)", *Büyük Sovyet Ansiklopedisi*, Cilt 35, Moskova, 1937, s. 531-532 [Б. М. [Миллер], "Курдский язык (змане курманджи)", *Большая советская энциклопедия*, Том 35, Москва, 1937, сс. 531-532]; В. V. Miller, "Kürt Dili (Kurmanci)", *Edebiyat Ansiklopedisi*, Cilt 5, Moskova, 1931, s. 753-754 [Миллер Б. В., "Курдский язык (курманджи)", *Литературная энциклопедия*, Т. 5, Москва, 1931, сс. 753-754].

başarıda rolü olan doğubilimcilerden biri de bu çalışmanın konusunu oluşturan Boris Vsevolodoviç Miller'dir.

19. yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelen B. V. Miller, Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği Doğubiliminin 20. yüzyılın ilk yarısında eserler üreten doğubilimcilerindendir. B. V. Miller, ünlü Rusyalı dilbilimci, halkbilimci, etnograf ve edebiyatçı Vsevolod Fyodoroviç Miller'in oğludur. Moskova Üniversitesi Hukuk Fakültesinden mezun oldu. Kafkasya ve Yakın Doğu'ya ilgisinden dolayı Lazarev Doğu Dilleri Enstitüsü'nün Özel Sınıflarına kayıt yaptırdı ve burada değerli Rusyalı doğubilimciler A. Krımski, V. F. Miller, Y. F. Korş, M. O. Attaya vb.'lerinden dersler aldı.

Rusya'nın ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin değişik bölgelerini dolaştı. Türkiye'de, İran'da, Arnavutluk ve Fas'ta diplomatik görevlerde bulundu. Bu görevleri süresince alan çalışması yapma şansı buldu ve bulunduğu bazı ülkelerle ilgili değerli akademik çalışmalar yaptı, yayınlattı.

Çalışmalarının ağırlıklı kısmını İran, Kafkas ve İran halkları üzerine yazdığı kitap ve makaleler oluşturdu. Miller, 1925 yılında Pers Tarihi Üzerine Okuma Notları'nı yayınladı. Hala daha değerini koruyan 28 bin kelimelelik Farsça-Rusça Sözlüğü'nü 1950 yılında yayınlattı. Bu kitap sonraki yıllarda genişletilmiş tekrar baskılarını yaptı. Kafkasya'da yaşayan etnisitelerden Talışlar, Kürtler, Tatlar-Dağ Yahudileri üzerine makaleler, kitaplar yazdı, bildiriler sundu. Bu çalışmaların çoğu, alanında yapılan ilk çalışmalardı ve bu çalışmalarda alanın sorunları tartışılmaktaydı.

Türkler üzerine de çalışmalar yaptı. 1903 yılında Rusya'da Türk Halk Türküleri isimli kitabını yayınladı. Türklerle ilgili diğer çalışmalarını ise Türk boyları olan Başkurtlar ve Karaçaylar üzerine yaptı.

B. V. Miller, akademik çalışmalar yanında pedagojik faaliyetlerde de bulundu. Moskova Doğubilimi Enstitüsü'nde öğretmen olarak çalıştı. Burada o, Fars dili ve edebiyatı ve İran tarihi üzerine dersler verdi, iki defa İran Bölümü başkanlığını yaptı. 1943 yılında Moskova Üniversitesi'nde İran Filolojisi Bölümü açmak için teklif aldı ve bunu gerçekleştirdi. 7 Mayıs 1953 yılına kadar bu bölümün başında bulundu

Tüm bu çalışmalarına ve Rusya Doğubilimdeki katkılarına rağmen B. V. Miller uzun yıllar bazı bibliyografik kitaplarda hatırlanmalar dışında bilim adamlarının dikkatini çekmedi. Zaman zaman hatırlanmaları da İran üzerine yaptığı çalışmalar dolayısıyla oldu. Son yıllara kadar üzerine yapılan herhangi bir makale bulunmamaktaydı. Bu her şeyden önce Miller'in incelemeler yaptığı etnisitelerle ilgili yeterli çalışmaların yapılmaması ve o etnisitelerle ilgili alt bilim dallarının

gelişmemesi ile açıklanabilir. Son yıllarda Talişlar, Kürtler ve Tatlarla ilgili çalışmaların ortaya çıkması Miller'in çalışmalarına da ilgiyi artırmıştır.

Rusyalı Doğubilimci, İranist ve Türkolog B. V. Miller'in çalışmaları, yazıldığı dönemin özellikleri de dikkate alınarak ve kritiği yapılarak kullanılabilir önemli araştırmalardandır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

АРМ, оп. 10, ед. хр. 299, л. 13.

АМГУ, ф. 1, оп. 34л, ед. хр. № 5864, л. 2, 15-15об., 16.

Архивная справка Архива Российской Академии наук № 1411/5472/335 от 08.08.2013, л. 2, 4.

Аттестат о службе Б. В. Миллера в Московской Судебной палате. 26 августа 1900г.// АВПРИ, ф. ДЛС и ХД, оп. 749/2, 1903 г., л. 26, л. 5-6.

Аттестат об окончании курса Специальных классов Лазаревского института восточных языков. 28 мая 1903 г.// Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), ф. ДЛС и ХД, оп. 749/2, 1903 г., л. 26, л. 4-4об.

ГАРФ, ф. 9506, оп. 12, ед. хр. № 237, л. 1, 5, 6, 44.

ГАРФ, ф.7668, оп.1., л. 2870, л. 3.

ГБУ «ЦГА Москвы». Центр хранения документов до 1917 г., ф. 454, оп. 2, л. 316, л. 22.

Метрическое свидетельство о рождении Б. В. Миллера. 2 августа 1895 г.// АВПРИ, ф. ДЛС и ХД, оп. 749/2, 1903 г., л. 26, л. 17.

НАРТ, ф.Р-1339, оп. 2л, л. 9, л. 61.

НАРТ, ф.Р-2021, оп. 2л, л. 15, л. 36об.

Araştırmalar

EREN Hasan (1998) *Türklük Bilimi Sözlüğü I. Yabancı Türkologlar*, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

GÜLENSOY Tuncer (2012) *Türkiye Türkologları ve Türk Diline Emek Verenler I, (1800-1950: Türkolojinin 150 Yılı)*, Akçağ Yayınları, Ankara.

HIRSCH F. (2005) *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Ithaca, Cornell University Press.

- KOLESNİKOV Aleksandr - KAMALOV İlyas (2011) *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, I. Cilt - I. Kitap / *Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl)*, TTK, TÜRKSOY ve IFESCCO ortak yayını, Ankara.
- KOLESNİKOV Aleksandr - KAMALOV İlyas (2012) *Avrasya Türkologları Sözlüğü*, I. cilt - II. kitap / *Rusya Türkologları (XX. Yüzyılın İkinci Yarısı - XXI. Yüzyılın Başı)*, TTK, TÜRKSOY ve IFESCCO ortak yayını, Ankara.
- KONONOV A. N. (2009) *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi*, Çev. Kâmil Veli Nerimanoğlu, Nazım Muradov, Yakup Sevimli, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Азиатский музей - Ленинградское отделение Института востоковедения АН СССР* (1972), Москва.
- АЛПАТОВ В. М. (1991) *История одного мифа. Мафр и мафризм*, Москва.
- АШНИН Ф. Д. АЛПАТОВ В. М. НАСИЛОВ Д. М. (2002) *Репрессированная тюркология*, Восточная литература РАН, Москва.
- БАЗИЯНЦ А. П. (1973) *Лазаревский институт в истории отечественного востоковедения*, “Наука”, Москва.
- БАЗИЯНЦ А. П. (1959) *Лазаревский институт восточных языков (исторический очерк)*, Издательство восточной литературы, Москва.
- БАРСЕНКОВ А. С. ВДОВИН А. И. (2006) *История России 1917-2004*, Москва.
- БАСХАНОВ М. К. (2005) *Русские военные востоковеды до 1917 г.: Библиографический словарь*, “Восточная литература” РАН, Москва.
- БЕЛЯЕВ В. М. (1964) *Персидские теснифы. Записи Хатем хана*, Вступительные статьи Б. В. Миллера и В. М. Беляева, переводы текстов и примечания Б. В. Миллера, Москва.
- Библиография Ирана* (1967), Москва.
- Библиографический словарь отечественных тюркологов. Дооктябрьский период* (1974) Под редакцией и с введением А. Н. Кононова, Москва.
- ЗАЙЦЕВ А. В. (1998) *Исторические учреждения Республики Татарстан в 20-30-ые годы XX века*, Казань.
- История Казанского университета, 1804-2004* (2004), Казань.
- История отечественного востоковедения до середины XIX века* (1990), “Наука”, Москва.
- История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года* (1997) (Вигасин А. А., Шаститко П. М., Базиянц А. П. и др.), Москва.
- КАЛОЕВ Б. А. (1963) *В. Ф. Миллер - кавказовед (Исследование и материалы)*, Северо-Осетинское книжное издательство, Орджоникидзе.
- КЛЕЙМЕНОВА Р. (2002) *Общество любителей российской словесности, 1811-1930*, Academia, Москва.
- КОНОНОВ А. Н. (1972) *История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период*, Ленинград.

- КОНОНОВ А. Н. (1982) *История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период*, 2-е изд., Ленинград.
- КОНОНОВ А. Н. (1976) *Очерк истории изучения турецкого языка*, “Наука” ЛО Ин-та востоковедения АН СССР, Ленинград.
- Личный состав Императорского Московского Археологического общества к 27 марта 1915 г.* (1915) Москва.
- Материалы для изучения еврейско-татского языка. Введение, тексты, словарь* (1895) Санкт Петербург.
- МИЛИБАНД С. Д. (1975) *Библиографический словарь советских востоковедов*, Москва.
- МИЛИБАНД С. Д. (1995) *Библиографический словарь отечественных востоковедов с 1917 года*, В 2-х кн. 2-е изд., перераб. и доп. Кн. I. А-Л. - 702 с. - Кн. II. М-Я. - 764 с., “Наука”, Москва.
- МИЛИБАНД С. Д. (2008) *Востоковеды России, XX - начало XXI века: библиографический словарь*, Кн. 1: А - М. - 968 с., Кн. 2: Н - Я. - 1004 с., Москва.
- МИЛИБАНД С. Д. (2009) *Востоковеды России, XX-начало XXI века. Дополнения и указатель*, Москва.
- МИЛЛЕР Б. В. (1925) *Конспект лекций по истории Персии. Ч. I. История древней (доисламской) Персии, кончая завоеванием ее арабами*, МИВ, Изд. Инст. Востоковедения им. Нариманова, Москва.
- МИЛЛЕР Б. В. (1950) *Персидско-русский словарь, Около 28.000 слов*, Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, Москва.
- МИЛЛЕР Б. В. (1953) *Персидско-русский словарь. Около 35.000 слов*, С прил. грамматического очерка, сост. В. С. Расторгуевой. Изд. 2, испр. и доп. Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, Москва.
- МИЛЛЕР Б. В. (1960) *Персидско-русский словарь. Около 35.000 слов*, С прил. грамматического очерка, сост. В. С. Расторгуевой. изд. 3, ГИС, Москва.
- МИЛЛЕР Б. В. (1930) *Талышские тексты: Тексты, русск. пер. и талышско-русско-французский словарь*, РАНИОН, Москва.
- МИЛЛЕР Б. В. (1953) *Талышский язык*, АН СССР, Москва.
- МИЛЛЕР Б. В. (1929) *Таты, их расселение и говоры*. Баку.
- МИЛЛЕР Б. В. (1926) *Предварительный отчет о поездке в Талыш летом 1925 г.*, Баку.
- Российский этнографический музей 1902-2002* (2001), Санкт Петербург.
- Турецкая народная песни* (1903) Музыкальные тексты, съ переводомъи объясненіями Бориса Миллера, Отгискъ изъ “Этнографическаго обозренія”, дополненный введеіемъ А. Е. Крымскаго, Москва.

Makaleler

AĞAYEV Elnur, ABİLOV İgbal (2014) *Rusyalı Doğubilimci* B. V. Miller ve “Türk Halk

- Türküleri' Çalışması, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Müsiki Özel Sayısı*, Sayı 57, Ankara, s. 1052-1065.
- AĞAYEV Elnur (2013) Azerbaycan'ın Etnik Yapısı, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı I*, Sayı 53, Ankara, s. 1030-1048.
- HARMANDA Sümevra (2012) Avrasya Türkologları Sözlüğü, I. Cilt - I. Kitap / Rusya Türkologları (XX. Yüzyıl), *Gazi Türkiyat*, Sayı 11, s. 248-251.
- Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Türkoloji Özel Sayısı (2004)* Cilt 6, Sayı 11, 2 kitap, 275+222 sayfa [*Manas Üniversitesi Коалдук Илимдер Журналы Түркология Бююнча Амайын Сан*].
- ŞAHİN Liaisan (2010) Geçmişten Bugüne Rusya'da Türkiye Araştırmaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Dünya'da Türk Tarihçiliği Özel Sayısı*, Çev. Emre Erşen, Cilt 8, Sayı 15, s. 645-696.
- ŞAHİN Liaisan (2010) Russian Turkology: From Past to Present, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Dünya'da Türk Tarihçiliği Özel Sayısı*, Cilt 8, Sayı 15, s. 591-644.
- АБИЛОВ И. Ш. (2014) “Этнический народ”: метаморфозы азербайджанской “научной пропаганды”, *ИЛА REX*, Режим доступа: <http://www.iarex.ru/articles/49207.html>.
- АБИЛОВ И. Ш. (2014) Миллер в Талыше, *ИЛА REX*, Режим доступа: <http://www.iarex.ru/articles/49013.html>.
- АБИЛОВ И. Ш. (2016) Миллер в Талыше, *Русский Сборник: Исследования по истории России* / Ред.-сост. О. Р. Айрапетов, М. А. Колеров, Брюс Меннинг, Пол Чейсти. Том XVIII. - М.: Модест Колеров, сс. 361-377. - Режим доступа: http://ostkraft.ru/books/book56_1.pdf.
- АБИЛОВ И. МИРЗАЛИЗАДЕ И. (2011) Талыши. Краткий исторический очерк, Абосзода Ф.А. *Несостоявшаяся независимость Талыша*. Абилов И., Мирзализаде И. *Очерки по истории и этнографии Талыша*, Медисонт, Минск, сс. 155-184.
- АЗБЕЛЕВ С. Н (2010) Миллер В. Ф., *Русские фольклористы. Библиографический словарь*, Институт русской литературы (Пушкинский дом) РАН, Москва, сс. 174-182.
- АЛПАТОВ В. М. (1993) Марр, марризм и сталинизм, *Философские исследования*, № 4, сс. 271-288.
- АНАНИАН Ж. А. (1998) Лазаревский Институт Восточных Языков в первой половине XIX века, *Историко-филологический журнал*, № 1-2, сс. 63-74.
- АСТАФЬЕВ В. В. (2011) Общество археологии, истории и этнографии при Казанском университете и его уникальный опыт интерпретации исторических памятников, *Вопросы музеологии*, Вып. 1, сс. 81-85.
- Б. В. Миллер (1877-1956): (Некролог), *Советское востоковедение*, № 5, 1956, сс. 158-159.
- БОДРОВА А. А. (1958) Горький и Восточная коллегия “Всемирной литературы”, *Советская этнография*, № 5, сс. 124-127.

- ВАЛЕЕВ Р. (2011) “Он нужен для Казани” (О научном наследии Н. Ф. Катанова), *Гасырлар авазы - эхо веков*, № ¾, с. 147
- ВАЛЕЕВ Р. М. (2011) О кончине Н. Ф. Катанова, Письмо Б. В. Миллера С. Ф. Ольденбургу, *Восточный архив*, № 2, сс. 44-47.
- ВОЛОДАРСКАЯ Л. (2001) “Всемирная литература”: переводчики и переводы, *Альманах переводчика* (сост. Н. М. Демурова, Л. И. Володарская. Отв. ред. М.Л. Распаров), РГГУ, Москва, сс. 93-108.
- ДЛУЖНЕВСКАЯ Г. В. (2006) Деятельность Академии материальной культуры в области востоковедения в 1919-1940 гг., *Восточный архив*, № 14-15, сс. 128-138.
- Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском государственном университете им В. М. Ульянова-Ленина* (1927) т. XXXIII, Вып. 4, сс. 110-112.
- Казанское общество археологии, истории и этнографии, *Путеводитель по научным обществам России* (сост. Комарова И. И.) (2000), Normann Ross Publishing Inc., Нью-Йорк, сс. 121-136.
- КЕРИМОВА М. М. (2007) Императорское общество любителей естествознания, антропологии и этнографии и судьба его архива, *Этнографическое обозрение*, № 1, сс. 137-141.
- КЕРИМОВА М. О создании журнала “Этнографическое обозрение” (1889-1916) (по архивным материалам В. В. Богданова), *Антропологический форум*, № 15, сс. 397-412.
- КРЫМСКИЙ А. Е., МИЛЛЕР Б. В. (1903) Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность, *Древности восточные (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества)*, т. II, вып. 3, сс. 169-199.
- КРЫМСКИЙ А. Е., МИЛЛЕР Б. В. (1903) Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность, *тип. и словолития О.О. Гербека*, Москва, с. 31.
- МАГАЕВА П. И. (2006) Проблемы изучения традиционной адатно-правовой системы в работе Б. В. Миллера “Из области обычного права карачаевцев”, *Вестник Ставропольского государственного университета*, Вып. 45, сс. 62-66.
- МИЛЛЕР Б. В. (1902) Из обычного права карачаевцев, *Этнографическое обозрение*, кн. LII, № 1, сс. 1-40; кн. LIV, № 3, сс. 67-87.
- МИЛЛЕР Б. В. (1920) Башкиры, *Выставка культуры народов Востока (Путеводитель по выставке)*, Казань, сс. 44-47.
- МИЛЛЕР Б. В. (1903) Всемусульманский университет при мечети Азхар в Каире, его прошлое, его современная наука, печать и журнальная деятельность, *Древности Восточные (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества)*, т. II, вып. 3, протоколы, с. 211.

- МИЛЛЕР Б. В. (1903) Джахыз, как философ и беллетрист, *Древности восточные (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества)*, т. II, вып. 3, протоколы, сс. 227-228.
- МИЛЛЕР Б. В. (1929) Доклад о применении латиницы к фонетике еврейско-татского языка, *Труды Горско-еврейской конференции в Баку*, (ГАРФ, ф.7668, оп.1., д. 2870, л. 5об.).
- МИЛЛЕР Б. В. (1902) К вопросу о некрасовцах-чаршамбинцах, *Этнографическое обозрение*, № 4 (книга LV), с. 112-114.
- МИЛЛЕР Б. В. (1930) К вопросу об языке населения Азербайджана до отуречения этой области, *Ученые записки Института этнических и национальных культур народов Востока*, т. I, РАНИОН, Москва, с. 199-228.
- МИЛЛЕР Б. В. (1916) Кочевые племена Фарсисана, *Восточный сборник*, кн. II, сс. 200-223.
- МИЛЛЕР Б. В. (1931) Курдская литература, *Литературная энциклопедия*, Т. 5, Москва, сс. 751-753.
- МИЛЛЕР Б. В. (1931) Курдский язык (курманджи), *Литературная энциклопедия*, Т. 5, Москва, сс. 753-754.
- МИЛЛЕР Б. В. (1998) Мои воспоминания о Катанове, *Катановские чтения (сборник статей)*, издательство “Мастер Лайн”, Казань, с. 14.
- МИЛЛЕР Б. В. (1929) О диалекте г. Шустера. Суфическая поэма на шустерском диалекте и опыт грамматической характеристики последнего, *Иран (сборник статей)*, т. 3, издательство Академии Наук СССР, Ленинград, сс. 71-93.
- МИЛЛЕР Б. В. (1932) О кубинском говоре татского наречия горских евреев Кавказа, *Записки Института востоковедения Академии Наук СССР*, т. 1, сс. 269-290.
- МИЛЛЕР Б. В. (1950) О некоторых проблемах курдской фонетики, *Иранские языки (сборник статей)*, вып. 2, Москва-Ленинград, сс. 61-77.
- МИЛЛЕР Б. В. (1958) О суффиксе имен существительных в талышском языке, *Язык и мышление*, XI, АН СССР, Москва-Ленинград, сс. 237-246.
- МИЛЛЕР Б. В. (1924) Отрывки из романа Намык Кемаль-бея “Предостережение или приключения Али-бея”, *Восточные сборники*, Вып. 1, Под ред. Х. К. Баранова, Б. В. Миллера, Н. М. Попова-Тативы, А. А. Соколова; зав. худ. частью Л. А. Никитин, “Новая Москва”, Москва, сс. 79-94.
- МИЛЛЕР Б. В. (1903) Очерк персидского талышского наречия, *Древности восточные (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества)*, т. 2, вып. 3, сс. 225-226.
- МИЛЛЕР Б. В. (1907) Путешествие из Бушира в Шираз в 1905г., *Древности восточные (Труды восточной комиссии Императорского Московского Археологического Общества)*, т. III, вып. 1, протоколы, с. 24.

- МИЛЛЕР Б. В. (1947) Талышский язык. Морфология, *Рефераты научно-исследовательских работ за 1945г.* Отделение литературы и языка, Издательство АН СССР, Москва-Ленинград, сс. 237-246.
- МИЛЛЕР Б. В. (1945) Татские тексты, *Иранские языки, 1*, Москва-Ленинград, сс. 107-126.
- МИЛЛЕР Б. В. (1929) Таты, их расселение и говоры, *Известия Общества Обследования и Изучения Азербайджана*, Вып. 7, сс. 1-44.
- МИЛЛЕР Б. В. (1903) Турецкие народные песни, *Этнографическое обозрение*, кн. LVIII, №3, сс. 113-155.
- Миллер Б. В., *Императорское Московское Археологическое общество в первое 50-летие его существования (1864-1914)*, Т. 2, Москва, сс. 228-229.
- Миллер Б. В., *Научные работники Москвы* (1930), Москва.
- МИЛЛЕР Б. (1933) Курдская грамматика П. Байдара, *Письменность и революция. Сборник 1* (к VI пленуму ВЦК НА), Москва-Ленинград, сс. 227-233.
- МИЛЛЕР Б. (1956) Образцы говоров курдов Советского Азербайджана, *Труды Института языкознания*, Т. VI, Москва, сс. 343-355.
- МИЛЛЕР Б. (1907) Очерк Арабистана (Донесение драгомана генерального консульства в Бендер-Бушире), *Сборник консульских донесений*, Вып. III, сс. 200-224.
- МИЛЛЕР Б. (1921) По поводу одной персидской рукописи, *Казанский Музейный Вестник*, № 1-2, сс. 103-107.
- МИЛЛЕР Б. В. (1925) Об армянских надписях в Болгарах и Казани, *Известия Российской академии истории материальной культуры*, т. 4, с. 65.
- МИХАЙЛОВСКИЙ В. М. (1900) Краткий очерк научной деятельности В. Ф. Миллера, *Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера*, Москва.
- Московское археологическое общество, *Путеводитель по научным обществам России* (сост. Комарова И. И.), (2000) Normann Ross Publishing Inc., Нью-Йорк, сс. 175-196.
- О семитических элементах в татском наречии горских евреев, *Древности восточные* (1903) т. II, Вып. 3, сс. 160-168.
- Очерк морфологии еврейско-татского наречия, *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков* (1901) Вып. 7, Москва, 53 с.
- Очерк фонетики еврейско-татского наречия, *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков* (1900) Вып. 3, Москва, 32 с.
- ПИРЕЙКО Л. А. (2002) Талыш всегда был в моем сердце, *Талыш*, №5 (10).
- Репрессированное востоковедение: Востоковеды, подвергшиеся репрессиям в 20-50-е годы (1990) *Народы Азии и Африки*. Сост. Я. В. Васильков, А. М. Гришпина, Ф. Ф. Перченко, № 4, сс. 114-125, № 5, сс. 96-106.
- СОКОЛОВСКИЙ С. В. (2003) Российская этнография в конце XX в. библиометрическое исследование, *Этнографическое обозрение*, № 1, сс. 3-54.

- Татские этноды. Ч. I, Тексты и татско-русский словарь (1905) *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков*, Вып. 24, Москва, 80 с.
- Татские этноды. Ч. II. Опыт грамматики татского языка (1907) *Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским институтом восточных языков*, Вып. 26, Москва, 64 с.
- ТУРЬИНСКАЯ Х. М. (2012) Из истории Этнографического музейного дела в Москве в XIX - начале XXI вв., *Вопросы музеологии*, вып. № 1(5), сс. 43-51.

Ansiklopedi Maddeleri

- ТӘГВИМ (1986) *Азәрбајҹан Совет Енциклопедијасы*, ҹилд 9, Бақы, с. 237.
- КИРПИЧНИКОВ А. И. (1896) Миллер, Всеволод Федорович, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 19, Санкт Петербург, сс. 298-300.
- КРЫМСКИЙ А. (1896) Лазаревский институт восточных языков в Москве, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, Том 17, Санкт Петербург, сс. 247-248.
- М.[иллер]. Б. (1937) Курдский язык (змане курманджи), *Большая советская энциклопедия*, Том 35, Москва, сс. 531-532.
- Миллер Б. В. (1954) *Большая советская энциклопедия*, 2-е изд., Т. 27, Москва, с. 485.
- Миллер Б. (1946) Талышский язык, *Большая советская энциклопедия*, т. 53, Москва, сс. 515-516.
- Музей народоведения, (2001) *Российская музейная энциклопедия*, т. 2. Прогресс, Рипол классик, Москва, сс. 8-9.
- Общество Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии при Московском университете (1954) *Большая советская энциклопедия*, том 30, 2-ое издание, Москва, с. 426.
- УМАНСКИЙ А. М. (1896) Миллер (Федор Богданович, 1818-1881), *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 19, Санкт Петербург, с. 305.
- Этнографическое Обозрение (1904) *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, т. 41, Санкт Петербург, с. 180.

Karl Müller'in Türkiye'de

*Bir Merkez Bankası Kurulmasına İlişkin
Raporunun Siyasi Yansımaları*

Aytekin ERSAL

Dr., MEB

E-mail: ersalaytekin1@hotmail.com

Geliş Tarihi: 28/09/2015 Kabul Tarihi: 16/11/2015

ÖZ

ERSAL, Aytekin, **Karl Müller'in Türkiye'de Bir Merkez Bankası Kurulmasına İlişkin Raporunun Siyasi Yansımaları**, CTAD, Yıl 11, Sayı 22, (Güz 2015), s. 481-508.

Merkez bankaları modernleşme süreçlerinin finansmanında önemli roller üstlenmişlerdir. Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinin ardından, kurucu kadro, sanayi, demiryolları ve milli savunmaya yönelik alanlarda karşılaştığı finansman sorunlarını aşabilmek için, milli bir merkez bankası kurma ihtiyacını duymuştur. Bu arzunun ifadesi olan 11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasa kaleme alınmadan önce, uluslararası şöhrete sahip bazı maliye uzmanlarından, Türkiye'de merkez bankasının kuruluş şartlarının araştırılması istenmiştir. Almanya Merkez Bankası Başkan Yardımcısı Karl Müller de bu uzmanlardan birisidir. Müller, 1929'un son günlerinde Türkiye'ye gönderdiği raporunda, sanayi, demiryolları ve milli savunma harcamalarının kısılıp, ziraata ayrılan payların artırılması gerektiğini; tarım ülkesi kimliğinin muhafaza edilerek dış ticarete fazla verildiği günlerde bir merkez bankası kurma düşüncesinin hayata geçirilebileceğini söylemiştir. Müller raporu, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu günlerde, basının gündemine taşınmıştır. Kurucu kadronun özlemlerini ve dönem Türkiye'sinin iktisadi koşullarını dikkate almayan rapor, muhalif kesimlerin beğenisiyle karşılaşmıştır. TBMM müzakerelerinde ve basında rapor etrafında tartışmalar yaşanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Merkez Bankası, finansman, modernleşme, basın, Karl Müller.

ABSTRACT

ERSAL, Aytekin, **Political Reflections of Karl Müller's Report on an Establishment of a Central Bank in Turkey**, CTAD, Volume 11, Issue 22, (Fall 2015), pp. 481-508.

Central Banks have significant role in finance of modernization processes. Following the triumph in Turkish National Struggle, the founders of the country comprehended the need to establish a central bank in order to overcome the financial problems experienced in industrial development, railway construction and defence requirements as well. As an expression of this will, some renowned finance experts were consulted to study the requirements and conditions of an establishment of a central bank before the law penned on June 11st, 1930 numbered 1715. Germany Central Bank Deputy Chief Karl Müller was one of those experts. Müller, in his report which he sent to Turkey, stated the need to reduce the expenditures in industry, railway and national defence and contrarily to increase in the proportion of allocations of agriculture. He also advised the protection of agricultural identity of the country quoting that the establishment of the Central Bank would be possible under the circumstance of the merchandise trade surplus. Müller's report was given place in the national press on the days when The Free Republican Party was founded. The report which clashed with the strong wish of the board of founders and the economic circumstances was attracted by the opposition parties. Some discussions in the parliament and press debates were carried out on the report. This study aims to introduce those debates on Müller's report and its repercussions.

Keywords: Central Bank, Finance, Modernization, Press, Karl Muller.

Giriş

Kapitalizmin gelişimi $P.Q = M.V$ formülüyle izah edilmiştir. P fiyatı, Q dolaşımdaki mal ve hizmetleri, M para miktarını, V paranın dolaşım hızını sembolize eder.¹ Mal ve hizmetlerin korunan bir değer üzerinden piyasadaki dolaşımının sağlanması, modern devletlerin itibarını belirlediği gibi, güçlerini de tahkim etmiştir. Altın türünden değerli madenler etrafında yürütülmeye çalışılan iktisadi düzenin durgunluğu kâğıt parayı, senet, bono, tahvil gibi kıymetli dokümanları ortaya çıkarmıştır.² Elleriindeki sınırlı mevduatın çok daha fazlasıyla

1 Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya-Sistemi I, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, Çev.: Latif Boyacı, Bakış Yay., İstanbul 2004, s. 87.

2 Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi*, Çev.: M.Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Paragraf Yay., Ankara 2005, s. 322, Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar*, C.I Çev.: M.Ali Kılıçbay, Gece Yay., Ankara 1992, Para politikasının temel amaçları noktasında bkz,

kaydi para oluşturan bankaların bu süreçte oynadıkları rol ise bir hayli dikkat çekici olmuştur.³

Sınırları belli bir alanda şiddet ve eğitim tekeli uhdesine alan ulus – devletlerin, piyasanın akışkanlığına yapabilecekleri müdahalenin en önemli aygıtı, merkez bankaları olmuştur.⁴ Milli Mücadele sonrası sanayileşmek, şehirleşmek, demiryolları ağılarıyla ulusal pazarını oluşturmak isteyen Cumhuriyet'in kurucu kadrosu, finansal piyasaları düzenleyebilmek için bir merkez bankası kurma ihtiyacı duymuştur. Bu çalışmada batılı bir maliye uzmanının değerlendirmeleri ışığında Türkiye'nin merkez bankası tecrübesi ele alınacaktır. Konunun tarihi arka planı ortaya konulacak, Müller'in merkez bankası kurulma talebini olumsuzlayan raporu özetlenecek ve nihayet "Müller raporu" olarak gündeme düşen raporun siyasal yansımaları meclis zabıtları ve dönem basını üzerinden değerlendirilecektir.

Merkez Bankası Kurma İhtiyacı

Bankacılık türü faaliyetlerin 3000 yıl önceye uzanan bir geçmişi olmakla birlikte, kavram asıl adını, İtalyanca masa anlamına gelen "Banco" kelimesinden almış ve sokak başlarında paranın değerini ölçen sarrafların yaptığı işe atfen kullanılagelmiştir.⁵ Paranın değerinin istikrar bulması ile kapitalizmin gelişimi arasında kurulan bağlar "emisyon / ihraç bankası, bankaların bankası" da denilen merkez bankalarının kurumlaşmasına zemin oluşturmuştur.⁶ Bu bağlamda ilk tecrübenin 1694 yılında İngiltere Bankası ile yaşanmış olması bir tesadüf olmasa gerektir.⁷

Merkez bankaları dolaşımında olan paranın istikrarlı bir şekilde değerini koruyabilmek için, diğer bankaların mevduatlarından bir kısmını elinde tutar,

Dilek Tokel, *Para Politikası ve Faiz Kararları Arasındaki İlişki: Teorik ve Uygulamalı Yaklaşım*, MÜBSE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2011, s. 3-17.

3 İlker Parası, *Para, Banka ve Finansal Piyasalar*, Haşet Yay., Bursa 1982, s. 31-34.

4 Merkez bankalarının para politikası araçları noktasında bkz, Altuğ Kazar, *Merkez Bankası ve Parasal Şokların Etkileri*, ÇÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana 2012, s. 18-24.

5 Sururi Kocaimamoğlu, *Bankacılık Ansiklopedisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1980, s. 70, Susana Kadyrova, *Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Makroekonomik Performans Arasındaki İlişki*, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s. 6.

6 Serkan Danışman, *Türk Bankacılık Sistemi İçinde Merkez Bankası'nın Rolü ve Önemi*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2012, s. 28 -29.

7 Forrest Capie v.d., *The Future of Central Banking: The Tercentenary Symposium of the Bank of England*, Cambridge University, Cambridge 1997, s. 1-5.

kâğıt paranın basım tekelini üzerine alır, ülke altın ve döviz rezervlerinin kontrolünü sağlar, nihai kredi kaynağı olarak kredilerin koordinasyonu ve hükümetin maliye hizmeti gibi işlevleri yerine getirir.⁸

Modern devletlerin inşası noktasında duyulan finansman taleplerinin yerine getirilmesinde önemli hizmetler sunan merkez bankalarının kurumlaşmasına dair süreçler, büyük savaşlar ve iktisadi çalkantılardan etkilenmiştir.⁹ Sözgelimi İngiltere’de merkez bankası kurma ihtiyacı, Fransa ile girilen savaşın finansmanında kuyumculardan alınan altınların ödenememesi üzerine duyulmuştur.¹⁰ Aynı durum, Fransız Bankası (1800) ile Prusya Bankası (1847), 1875’te Reichsbank (Raysbank) adını alıyor, için de geçerlidir.¹¹ Bahsi geçen devletler, Birinci Dünya Savaşı’nın finansmanını merkez bankaları üzerinden gerçekleştirmiştir. Fransa’da 6 milyar 800 milyon Frank olan ihraç haddi, 5 Ağustos 1914’te 12 milyara çıkartılmıştır. Almanya ve İngiltere’de karşılık oranları savaşın başlamasıyla birlikte önemini yitirmiştir.¹²

Modernleşmenin finansmanı noktasında merkez bankalarına ayrıcalıklı roller yüklenilmiştir. 1920’li yıllarda getirilen istikrar düzenlemelerine rağmen, ülkelerin sanayi alt yapılarının inşasında, merkez bankaları kolaylaştırıcı hizmetler yerine getirmiştir. Bu bağlamda, iktisatçıların oldukça hassas oldukları söylenilmişse de, Alman Merkez Bankası Reichsbank’a konulan 100 milyon marklık sınırın aşılabildiği tek alan demiryolları ve posta teşkilatlarının yapımı olmuştur.¹³ Bunlar modern ulus – devletlerin kalkınma arayışlarında, merkez bankalarının önemine dikkat çeken gelişmeler olsa gerektir.

8 Glenn G. Munn’s, *Encyclopedia of Banking and Finance*, Bankers Publishing Company, Boston 1973, s. 176. Aziz Köklü, *Türkiye’de Para Meseleleri, 1914 -1946 Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti*, MEB Yay., Ankara 1947, s. 6-25.

9 Hilmi Gülay, *Merkez Bankasının Finansal Mimarideki Rolü ve Türkiye*, DEÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009, s. 3-4.

10 Hüseyin Al, Ş.K.Akar, K.Bayraktar, *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme*, TCMB Yay., İstanbul 2014, s. 31.

11 Kocaimamoğlu, *age.*, s. 70.

12 Edmond Ulrich, *Harpten Sonra Avrupa’da Merkez Bankalarının Tensiki Prensipleri*, Çev.: Süleyman Hikmet Baban, Ulus Matb., Ankara 1936, s. 4.

13 Ulrich, *age.*, s. 84. 1920’den sonra altın standardı üzerinden istikrar arayışı düşüncesi önemini yitirmeye başlamıştır.Bkz, Süleyman Barda, *Altın Meselesi*, İÜ Yay., İstanbul 1954, s. 3.

Osmanlı Devleti, modernleşme süreciyle birlikte, merkez bankasının yerine getirdiği işlevlere ihtiyaç duymaya başlamıştır.¹⁴ Özlemi duyulan zaferlere ulaşma noktasında güçlü bir ordu kurma arayışı, harbiye – tıbbiye – mülkiye üçlemesiyle sembolleşen modern okulların açılmasını beraberinde getirmiştir.¹⁵ Savaşlarla birlikte yürüyen süreç, ağır finansman sorunlarına neden olmuştur.¹⁶ Kırım Harbi (1854), bütçe dengesinin yürütülemeyeceğini göstermiştir. Nitekim dönem içerisinde yaklaşık 150 – 172 milyon Frank gelire karşılık, 160 milyon Franklık bir gider var iken, devlet, 280 milyon Franklık bir savaş masrafiyle karşı karşıya kalmış ve dış borca yönelme bu minvalde elzem görülmüştür. Borçların emanete alınması meselesi yabancı sermayenin kontrolündeki bankaları gündeme taşımıştır.¹⁷

Piyasadaki kâğıt paranın istikrara kavuşması, hazine borçlarının daha sağlam bir zemine bağlanması noktasında duyulan endişeler, Bank-ı Osmani'nin kuruluşunu sağlamıştır (1856). İngiliz - Fransız ortaklığında kurulan banka, 1863 yılında Bank-ı Osmani-i Şahane adını alarak, senyoraj hakkını devletle paylaşma gereği duymaksızın, para basma yetkisini de üstlenmiştir.¹⁸ Bankanın gerek I.Dünya Savaşı gerekse Milli Mücadele sürecinde gösterdiği olumsuz tutumlar, oldukça dikkat çekicidir. Milli Mücadele döneminde İstanbul Hükümeti'nin

14 Süreç, içinden çıkılmaz bir hal alınca sürekli bir biçimde paranın değerini düşürme / tağşiş yoluna gidilmiştir. Bkz, Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, TVY Yay., İstanbul 1997, s. 278.

15 Modernleşme ile zafer kazanan bir ordu kurma arasındaki güçlü bağlar noktasında bkz, Gültekin Yıldız, *Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyopolitik Etkileri, (1826 – 1839)*, MÜTAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2008, s. 86-87.

16 Emine Kıray, *Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., İstanbul, 1993, s. 84.

17 Arzu Varlı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Parasal Alanda Kurumsal Düzenlemeler: T.C. Merkez Bankası, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 2010, s. 33-49, İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Yay., Ankara 1997, s. 83. 1856 – 1875 arasında yüksek faizli borcun çevrimi amacıyla kurulan yabancı sermayeli banka sayısı 11'dir. Bunların listesi için bkz, Öztin Akgüç, *100 Soruda Türkiye'de Bankacılık*, Gerçek Yay., İstanbul 1989, s. 10, dn. 1. Sürecin Avrupa'ya duyulan iktisadi bağımlığa etkileri noktasında bkz, Figen Taşkın, *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 74-92.

18 Gülten Kazgan, *Tanzimat'tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İBÜY, İstanbul 2004, s. 25. Banka, Avrupa piyasasından %4, %5 faizle elde ettiği altın karşılığında en az %6 faizle hükümete avans veriyordu. Altının kâğıt paraya karşı oranı 1/3 olduğu dikkate alındığında %2'ye mal edilen paranın 3 katı faizle devlete verildiği, bankanın senyoraj hakkını devletle paylaşmadığı görülür. Haydar Kazgan, Murat Öztürk, Murat Koraltürk, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Yay., İstanbul 2000, s. 43. Bankanın kuruluş nizamnamesi için bkz, Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi, C.III.*, Haz.: M.Hakan Sağlam, TCHM Yay., İstanbul 2008, s. 172-176.

Osmanlı Bankası'ndan 1.340.000 lira borç aldığını, Kuvayi İnzibatiye'nin bu parayla finanse edildiğini hatırlamak gerekir.¹⁹

Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesi yalnızca kurucu kadroda değil sanayici, tüccar, esnaf kesiminde de milli bir ihraç bankası oluşturulması arzusunun güçlü bir şekilde duyurmuştur.²⁰ Tüccar ve sanayici kesimin uzun vadeli kredi bulamaması, kalkınmanın önündeki en büyük engel gibi görülmektedir.²¹ Yabancıların 1924 yılı toplam mevduat içindeki payları %78'dir.²² Mali piyasalarda milli yapılar, en fazla 90 günlük kredi verebilmektedir. Yabancı bankalar ise Türk tüccarlara, 12 aya varan krediyi, tarıma dayalı iktisadi yapının korunması şartıyla, vermektedirler.²³ Hâlbuki memleketin demiryollarına ve sanayi yatırımlarına ihtiyacı had safhadadır.²⁴

Sanayileşmek, demiryolları ağıyla ülke bütünlüğünü korumak isteyen kurucu kadronun, önündeki finansal bariyeri aşması noktasında, merkez bankası ulaşılmaması gereken bir hedef olarak görülüyordu. Kökleri II. Meşrutiyet (1908 – 1918) Dönemi'nin milli iktisat anlayışına kadar uzanan bu arzunun, iktisadi bir hedef olarak ilk ifadesi, IV. İnönü Hükümeti (01.11.1927 – 27.09.1930) programında dile getirilen “...devlet bankasına ait kanun layihasını bu sene Meclise takdim edeceğiz. Bir seneye kadar Cumhuriyet Bankasının kuruluşunun müjdesini ümit ediyorum.” cümleleriyle mümkün olabilmıştır.²⁵ Mustafa Kemal Paşa da, 1 Kasım

19 Tekeli, İlkin, *Para ve Kredi...*, s. 168. I.Dünya Savaşı süresince bankanın Osmanlı hükümetine desteğinden söz etmek mümkün değildir. Dönemin Maliye Bakanı Cavit Bey, 1917 yılı bütçe konuşmasında piyasaya sürülen paranın hangi zorluklarla temin edildiğini anlatır. Bkz, Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, C.III, Kısım:4*, TTK Yay., Ankara 1983, s. 503-516.

20 Özellikle 1923 yılında düzenlenen iktisat kongresi bu açıdan oldukça önemlidir. A.Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 – İzmir, Haberler – Belgeler – Yorumlar*, SPK Yay., Ankara 1997, s. 353-356.

21 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Buhurunda Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yay., Ankara 1983, s. 53.

22 Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923 – 1950*, TVY Yay., İstanbul 1994, s. 125.

23 Sanayi kesiminin “Kredi yok!” feryatları için bkz, Oya Siler, “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar, (8 - 10 Haziran 1973)*, Ed.: Osman Okyar, H.Ünal Nalbantoğlu, HÜ Yay., Ankara 1975, s. 499-511.

24 Yavuz Haykır, *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923 – 1938)*, FÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2011, s. 227 vd.

25 Tekeli, İlkin, *1929 Dünya Buhurunda...*, s. 131. Toprak, 1914 – 1918 arasındaki milli iktisat anlayışının belirlediği bir dönem olduğunu söyler. Bkz, Zafer Toprak, *Türkiye’de Milli İktisat*, Yurt Yay., Ankara 1982, s. 26-28

1928 yılında, TBMM'de yaptığı konuşmada, “*Cumhuriyet Bankasının bu sene zarfında (TBMM çalışma yılı anlamına) açılmasına muvafakatiniz, en yüksek ve esaslı icraatımıza hakikaten iftihar olunacak bir ilave olacaktır.*” diyerek hükümetin kararına açıkça destek vermiştir. Nihayetinde 11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasa ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası kurulmuştur.²⁶

Kanun maddeleri kaleme alınmadan önce, konunun uzmanlarına, çeşitli raporlar hazırlanmıştır. 1 Mart 1928'de Hollanda Merkez Bankası Meclis Üyesi Dr. Vissering Türkiye İş Bankası aracılığıyla Türkiye'ye davet edilmiştir. Dr. Vissering yaptığı incelemeler neticesinde hazırladığı raporunda hükümete bağlı olmayan, anonim şirket şeklinde özel bir merkez bankası kurulması gerektiğini belirtmiştir. Sanayi ve savunma harcamalarının kısıtlanması üzerinde durmuştur. İş Bankası Genel Müdürü Celal Bayar da Dr. Vissering'in raporunu başbakana takdim ederken aynı görüşleri içeren ek bir rapor sunmuştur.²⁷ Bu tarz teşebbüslerin bürokratik çevrelerde endişe ile karşılandığı belirtilmelidir.²⁸

Şubat 1930'da İtalya Maliye Eski Bakanı Kont Volpi ile temas kurulmuştur. Kont Volpi, “*Türk Hükümeti'nin mali ve parasal sorunlar karşısındaki niyetlerini göstermesi bakımından derhal devlet bankasının kurulmasını*” tavsiye etmiştir.²⁹ Lozan Üniversitesi akademisyenlerinden Leon Morf ise devlet bankasının altın sistemine bağlı kalarak, piyasaya kâğıt para sürmesi gerektiğini söylemiştir.³⁰

Merkez Bankasının kuruluşuna ilişkin rapor talep edilen uzmanlardan birisi de Karl Müller'dir. Müller, Alman Merkez Bankası Başkanı Hjalmar Schacht'ın yardımcısıdır. Asıl rapor, başkandan istenmiş; fakat Schacht işlerinin yoğunluğu nedeniyle yardımcısını göndermiştir. Müller, Nisan 1929'da Türkiye'ye gelerek, Haziran ayı ortalarına kadar, bir merkez bankasının kurulması için gerekli şartların

26 Selim İlkin, “Türkiye’de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar, (8 - 10 Haziran 1973)*, Ed.: Osman Okyar, H.Ünal Nalbantoğlu, HÜ Yay., Ankara 1975, s. 537-582. Banka'nın kuruluş sürecinin, basına yansıyan haberler şeklinde ele alınışı noktasında bkz, Mehmet Özdemir, *Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Yay., Ankara 1997, s. 13-17. Kanun metni için bkz, İlkin, Tekeli, *Para ve...*, EK: XXIV. Kanunla birlikte kurulan yapının hukuki çerçevesi noktasında bir değerlendirme için bkz, Mehmet Şerif Uygun, *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Türk Devlet Teşkilatındaki Yeri ve Avrupa Merkez Bankası İle Karşılaştırılması*, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2008, s. 22-29. Ankara 1997, s. 2-5.

27 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Para ve Kredi...*, s. 267-269.

28 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya...*, s. 133.

29 İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Para ve Kredi...*, s. 275.

30 A.g.e., 288, Varlı, *agt.*, s. 131-133.

olup olmadığını araştırmıştır. 1929'un son günlerinde Türkiye'ye gönderilen Müller raporu, gerek basında gerekse siyasal çevrelerde geniş yankı uyandırmıştır.³¹ Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşuna denk gelen günlerde rapor basına sızmıştır. Özellikle muhalif kesimler, hükümet politikalarının eleştirilmesinde raporu bir dayanak olarak kullanmışlardır. Önce rapor özetlenecek ve ardından raporun siyasal yansımaları ele alınacaktır.

Karl Müller'in Raporu

Doktor Karl Müller'in hazırladığı rapor, "Türkiye'de Nakit İstikrarı ve Bir Merkezî İhraç Bankasının Tesisi Hakkında Mütaleaname" başlığını taşır.³² Müller, raporuna, "*Gayri sabit ve mütedenni nakit miqyaslarının ıslabına müteallik tedabir malûmdur.*" cümlesiyle başlar ve dolaşımdaki paranın istikrar bulması için iki ölçüt koyar:

- 1.Sağlam bir devlet maliyesi, denk bütçe ve dalgalı borçların sınırlanması,
- 2.Üretim alanı ve miktarı genişlemiş bir ekonomi ve dengeye kavuşmuş bir ödemeler bilânçosu.³³

Türkiye gibi tarım ülkelerinde ödeme bilânçosunun dengesinin aranacağı yer dış ticarettir ve Müller ilk olarak buraya bakar. I.Dünya Savaşı'ndan önce 1911 – 1912 bütçesinde gelir 26,8 milyon altın Türk Lirası, gider 36,2; açık 9,4 milyondur. Keza 1908 – 1909 – 1910'da dış ticaret açığı 13,0 – 15,9 – 19,5 milyondur. Bunlar yürünen zeminin kırılma noktasına bir işaret olmakla birlikte, yeni Türkiye'nin istiklal uğrunda mücadelesi takdire şayandır. Zira nüfus bile alt üst olmuştur. Sanayi, ticaret ve tarımda faal olan anasından 1,5 milyon gitmiş, yerine yarım milyonluk Türk köylüsü gelmiştir.³⁴ Yabancı memleketlerin gümrük tedbirleriyle birlikte bu durum ihracatı daraltmıştır. "*Hâlbuki ihracatın ittisa kesbetmesi mübadele iktisadiyatının devamını temin edecek en zaruri şarttır.*"³⁵

Türkiye'nin ihracından fazla ithalat yapıp uzun vadeli ve dalgalı borçlara girmesi ve iktisaden dönüşü zor yatırımlar, durumu güçleştirmektedir. Gayri iktisadi harcamalar, döviz darlığı ve milli paranın kıymetten düşmesini

31 Tekeli, İlkın, *Para ve...*, s. 270.

32 Raporun tam metni için bkz, Tekeli, İlkın, *Para ve...*, Ek: IV.

33 Doktor Karl Müller, *Türkiye'de Nakit İstikrarı ve Bir Merkezî İhraç Bankasının Tesisi Hakkında Mütaleaname*, Başvekalet Müdevvenat Matb. Ankara 1930, s. 3.

34 *Age*, s. 5.

35 *Age*, s. 6.

beraberinde getirmektedir. “Bu rakamların mutlak sıbhatine itimat edilemez.” ise de 1923 -1924 – 1925 – 1926 – 1927 senelerinde dış açık 60,1 – 34,7 – 49,2 – 46,9 – 53,0 milyon liradır.³⁶

İngiliz Sterlini'nin Türk Lirası'na göre senelik değeri 816'dan 943'e çıkmıştır. Gümrük fiyatlarına bakıldığında 1926'da 44,92 milyon açık verilmiştir. Müller, cari açığın 41,7 milyonunun kredilerden karşılandığını, 3,22 milyonunun ise “gayri kabili izah” olduğunu söyler.³⁷

İhracat 1925'te artmış; ama sonra hep düşmüştür. 1928 ve 1929'un daha kötü olacağı tahmin edilir. Ekonominin büyük bir kısmı tarıma, tarımın da tamamına yakını hava şartlarına bağlıdır. Yapılan ihracatın %90'ı ziraata dayalıdır.³⁸

İhracatın aksine, bütçe giderleri sürekli artmaktadır. 1926 – 1927 savunma harcamaları sırasıyla 69,3 milyondan 78,4 milyona çıkmıştır. Bu rakamlar bütçenin %31 - %40'ına tekabül etmektedir. Gene bu rakamlara sırasıyla 8,9 milyon ile 11,4 milyonluk, bütçenin %4 ile %5,4'ünü teşkil eden, jandarma harcamalarını da eklemek gerekir. Oranlar 1929 - 1930'a gelindiğinde %45'leri bulmuştur.³⁹

Müller'in yaklaşımında gayri iktisadi görülen savunma harcamalarının yanında bir diğer kalem demiryollarıdır. Bu yollara yapılan masrafların 2/3'ü savunma, 1/3'ü iktisadi niteliklidir. Nihayetinde bütçeden asgari 103,7 milyon lira savunmaya, azami 15,26 milyon lira iktisadi harcamalara gitmektedir. Bu durum 1920 senesinde Brüksel'de imzalanan sözleşmenin, savunma harcamalarının bütçenin %20'sini geçmemesi gerektiğine dair hükümlerine, terstir.⁴⁰

36 *Age.*, s. 7-8.

37 *Age.*, s. 9.

38 *Age.*, s. 11-15.

39 *Age.*, s. 17.

40 *Age.*, s. 18-19. 1920 Brüksel Konferansı, merkez bankalarının aşırı emisyonundan dolayı Avrupa'da baş gösteren yüksek enflasyonu frenlemek, milli paraya bir istikrar getirmek için düzenlenmiştir. Ulrich, alınan kararlardan merkez bankasının bağımsızlığı ile yabancı sermaye desteğiyle kurulacak ihraç bankasının uluslararası kontrolü maddelerinden hariç dile getirilen hususların önemsiz olduğunu söyler. Bkz, Ulrich, *age.*, s. 7. Burada demiryollarının savunma / gayri iktisadi ve iktisadi olarak tasniflenmesi de oldukça problemlidir. Şark'ta yaşanan asayişsizliklere binaen yapılan / yapılacak olan yollar neden gayri iktisadi oluyor? Hâlbuki bir memleketin güvenliği ile ulusal pazar bütünleşmesi arasında oldukça güçlü bağlar bulunmaktadır. Kuruç, yeni rejimin demiryolu siyasetiyle özdeşleştiğini, bu noktada temel hedefin iç pazarı inşa ederek devlet kurma anlayışı olduğunu belirtirken bu duruma işaret etmektedir. Bilsay Kuruç, *Belgeleryle Türkiye İktisat Politikaları, I.Cilt, (1929 – 1932)*, AÜSBF Yay., Ankara 1988, s. XXXIV.

Yeni devlet, yaklaşık 4000 km uzunluğunda demiryolu devralmıştır. Buna 2300 km daha ilave edilmek istenmektedir ki maliyeti 250 milyon TL (34 milyon İngiliz Lirası)’ dir. Duyun-u Umumiye sözleşmesi gereğince bu tarz masraflara girilip girilemeyeceği, tereddütlüdür. Ankara – Kayseri, Samsun – Amasya (131 + 381 km) 36 milyon TL’dir. Ankara – Kayseri hattının tamir ve tecdit (yenileme) masrafı hariç, safi işletme masrafı hâsılâtın %215’ini, Samsun – Sivas ise %300’ünü aşmıştır. Tecdit ve tamir masrafları da eklenirse %680’e ulaşan masraflar görülmektedir.⁴¹ Müller, bütçeye sirayet eden noksanlıkların “*Hususile Şimendiferînşaati masraflarında ve daha vasimikyasta Müdafaa ve Babriye mübayaatında*” olduğunu söyler. Bu masrafların %50’si yabancı şirketlere yapılacak ve önümüzdeki yedi yıllık dönemde kredi güvenilirliğini tehlikeye düşürecek mahiyettedir. Döviz ihtiyacı 1929’dan sonra daha da artacaktır. Buna rağmen, Türk Lirası, İngiliz Sterlini karşısında, 1924’ten 1929’a kadar olan dönemde her yıl ortalama %3,7 değer kaybı yaşamıştır.⁴² Bu noktada Müller, bir merkez bankasının nakit istikrarı arayışına binaen kurulabilmesi için asgari şartları tekrar hatırlatır:

- 1.Zengin bir üretim,
- 2.Dış ticarete fazla vermek ve ödemeler dengesini güçlendirmek,
- 3.Sağlam bir devlet maliyesi.

“*Yukarıdaki izahata nazaran hüküm, bu iptidâ ve zarurî şartların Türkiye’de henüz mevcut olmadığı merkezindedir.*” der.⁴³

Peki, bu şartlar nasıl oluşacaktır? Zaruri olmayan masraflardan kaçınılmalıdır. Bütçe sağlık, eğitim, ticaret ve ziraat gibi “iktisadi” alanlara tahsis edilmelidir. Şu anda bu kalemlere 8,5 milyon lira yani bütçenin %4’ü ayrılmaktadır. Şimendifer ve milli savunma gibi “iktisadi olmayan” alanlar ise bütçenin kahir ekseriyetini götürmektedir. “İktisadi olmayan” alanlardan nasıl bir kesintiye gidileceği meselesi hükümetin takdirine kalmıştır.⁴⁴

Müller, bürokrasiyi de ihmal etmez. Kamu yönetiminde reforma gidilmelidir. Memur sayısı azaltılmalıdır. Memurlara sorumluluk verilmeli ve güvenilmelidir.

41.*Age.*, s. 21.

42.*Age.*, s. 23-26.

43.*Age.*, s. 29.

44.*Age.*, s. 31.

Kurumlar kendi alanlarında ihtisaslaşmalıdır.⁴⁵ Bütün bunların hedefi iktisadi hayatın tanzimi olmalıdır. *“İstihsal ve ihrac etmek!” Muhtacı inkişaf olan memleketlerine en yüksek iktisat şiarı budur.*” der. İstihsal ve ihracat, Türkiye’de, tarım ve hayvancılık sahasında cereyan edecektir. Ziraat için 100 milyon lira ayrılmış olmasını önemli bulur. Zira Türkiye, döviz açıklarını bu alandan kapatacaktır.⁴⁶ Sanayinin gelişimi için:

- a. İşlenecek hammaddenin mevcudiyeti,
- b. Eğitilmiş iş gücü,
- c. İşletmeleri teşvik eden unsurların mevcudiyeti,
- d. Büyük ölçüde tüketimin varlığı gerekmektedir.

B ve d maddeleri Türkiye’de yoktur. O halde sanayi harcamaları mensucat, değirmen, yağ gibi ziraata ilişkin alanlarla sınırlı kalmalıdır.⁴⁷ Rekabet gücü zayıf olan bu alanlarda bile pek fazla yoğunlaşılmalıdır. Nitekim Samsun, Bursa, Kayseri, Isparta, İzmir, Aydın, Konya, Gaziantep’te kurulan mensucat fabrikaları başarısız olmuştur. *“Bütün bu teşebbüsler ve gayretler sermaye fıkdanından dolayı, semere verememektedir.”* Yabancı sermaye ise yerli işçi çalıştırma zaruretinden dolayı çekimser davranmaktadır. Maden sanayi için de benzer durum söz konusudur.⁴⁸

Bu noktada Müller’in ağır sanayi hamlelerine dönük girişimleri de gayri iktisadi bulduğunu söylemekte bir sakınca olmasa gerekir. Demiryolu, sanayi, savunma harcamalarının kısıp, tarıma aktarılması gerektiğini telkin eden Müller’in Türk Merkezi İhraç Bankası tesisi hakkındaki hüküm cümlesi şöyledir:

*“Bir taraftan Türk iktisadiyatının gayri kâfi olan ve bilhassa son seneler zarfında ihracatın da mahsus bir surette azalmasıyla daraldığı anlaşılan istihsal randımanı ve birçok zarflar arzeden Türk maliyesi, diğer taraftan devlet bütçesinin pek şedit döviz taahhüdâtaltında bulunması derhal nakit istikrarına tevessüle ve bir Merkezi İhraç Bankası tesisine müsaade edecek mahiyette değildir.”*⁴⁹

Yukarıda özeti verilen Müller raporunun, Türkiye’nin iktisadi şartlarını ve kurucu kadronun kalkınma özelemlerini dikkate aldığını söylemek oldukça güçtür.

45. *Age*, s. 32-34.

46. *Age*, s. 35-38.

47. *Age*, s. 40.

48. *Age*, s. 41-42.

49. *Age*, s. 44.

Sanayi ve ulaşım altyapılarına yönelik mütevazı harcamaların bile kısıtlanarak tarıma kaydırılması ile cari fazla verileceği beklentisi ise bir hayli iyimser bir yaklaşım olsa gerektir.

Raporun ilk istendiği isim olan Schacht da yardımcısına benzer değerlendirmelerde bulunur. Hüküm ifadesi ise Türkiye “*yapılan işlerin büyüklüğü ile mevcut vesaitin mabudiyeti arasındaki nisbetsizlik*” dikkate alındığında bunu da başarabilecektir, tarzında gönül alıcı bir üsluptadır.⁵⁰

Karl Müller Raporunun Siyasi Yansımaları

Meclis Müzakerelerinde Müller Raporu

Dönemin Başbakanı İsmet İnönü, 12 Aralık 1929’da, TBMM’de yaptığı konuşmada, kurulacak olan Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasına ilişkin esasları açıklar. İnönü, son beş altı yıldır gözlemlenen paranın değer kaybının nedenlerini: 1.Savaş dönemlerinde ertelenen tüketim arzusunun, 2.Açık verme hastalığının nüksetmesine, 3.Bozuk iklim şartlarına, 4.Millî iktisadın kifayeti düşüncesinin zayıflığına bağlar.⁵¹Bütçe açığının bu yıl itibariyle ortadan kaldırıldığını belirtir. Dış borç ödemelerinin başlaması, millî paranın değer kaybında etkili olmuştur. Yeni gümrük tariflerine geçilecek diye isabetsiz telaşa kapılan kimi tüccarlar, kısa sürede talebi artırmışlardır. Ruhlarda ortaya çıkan güvensizlik buhranı neticesinde elinde millî parayı dövizle değiştirme arzusu yükselmiştir. Yayılan şayia şudur: “...*Hükümet millî parayı düşüre düşüre sıfıra yaklaştıracak sonra az bir bedel ile parayı piyasadan toplayıp Devlet Bankası açacak ve yeni para çıkaracak.*” Hâlbuki “*Millî paramın altına nazaran sabit bir kıymet alması bütün kuvvetimizle varmaya çalışacağımız, varmaya çalıştığımız hedeftir.*” Bunun çaresi piyasaya döviz vermek değil, bütçe ve dış ticarete dengeyi yakalamaktır. Tasarruf tedbirleri bağlamında bütün devlet kurumlarının dış alım talepleri bakanlar kurulunda onay verilmeden mümkün olmayacaktır. Döviz geliri ile giderini dengede tutmayan her talep reddedilecektir. Millî para piyasada istikrara kavuşacaktır.⁵² Ya devlet bankası?

“Bu bankanın sermayesi şimdiki millî para üzerine vücuda getirilecektir. Bu bankanın bütün vatandaşların emniyetine B.M.M. inden çıkacak hususi bir kanuna istinat etmesi,

50 Bu kısa değerlendirme için bkz, Tekeli, İlkin, *Para ve...*, EK:V Dr. Hjalmar Schacht, *Türkiye’de Nakit İstikrarı ve Bir Merkezî İhraç Bankasının Tesisi Hakkında Mütaleaname*, Başvekalet Müdevvenat Matb. Ankara 1930.

51TBMMZC C.14, Devre:3, *İçtima*:3, 12 Aralık 1929, s. 31.

52Ağk., s. 32.

*sermayesine milletin ihtiyari olarak iştiraki için aksiyonların arz edilmesi musammemdir. Bankanın vazifeleri kanunla tayin ve ilan olunacaktır. Fakat anlayanlar tabii görsün hayale kapılanlar hayret etsin, şimdiden söyleyelim ki, bankanın ilan olunan ilk vazifeleri arasında milli paranın altın üzerinden tespiti kaydı bulunmayacaktır.*⁵³

İnönü'ye göre bunlar, milli mücadele ruhunu taşıyanların yapabileceği güçlükteki işlerdir. Başbakan, “*milli parayı muhafaza edenler asla kaybetmeyecekler, behemhâl kazanacaklardır.*” der.⁵⁴

Eskişehir Mebusu Emin Bey, başbakanı desteklemek için söz alır. Şimendifer, vapur, baraj, belediye hizmetlerine dönük harcamaların “iktisadi” olduğuna vurgu yapar. Daha sonra vekiller İnönü hükümetine güvenlerini eksiksiz bir şekilde ortaya koyarlar ve takrirlerde başbakanın konuşma metninin çoğaltılarak köylere kadar ulaştırılması talebinde bulunurlar.⁵⁵

Yukarıdaki konuşmalar, Müller'in yaklaşımlarına dolaylı cevaplar niteliğindedir. 11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı Kanun'a ek 1/743 numaralı kanun layihası müzakereleri ise Müller isminin etrafında açıkça devam eden tartışmaları yansıtır. Bu dönemde mecliste muhalif parti olarak Fethi Bey'in genel başkanlığını yaptığı Serbest Cumhuriyet Fırkası bulunmaktadır. Özellikle Fethi Bey ve Ağaoglu Ahmet Bey'in Müller raporunu temele alan tenkitleri olmuştur.⁵⁶

Paranın değeri hususunda yapılan müzakerede ilk sözü Maliye Vekili Saraçoğlu alır. Mevsimden mevsime değişim ve yıldan yıla değer yitimi söz konusudur. Bunun için maliye, paranın değerlendirildiği mevsimde döviz alır, değerinin düştüğü dönemde satar. Paranın değerini düşüren iki mühim neden vardır. Bunların ilki kalıcı olmayan, doğal faktörlere dayanmayan, psikolojik etkilerden kaynaklanır. Psikolojik sebeplerden birincisi büyük harbin etkisiyle üretimin yavaşlamasıdır. “*O kadar ki harbi zaferle intaç ettiğimiz gün hariçten celbettiğimiz emteanın mukabili olan ihracat emteamız namına elimizde çok bir şey bulunmadığını harbin bitmesiyle beraber görmüş olduk.*”⁵⁷ İkincisi gene harbin yaktığı - yaktığı enkaz içerisinde en zengin çevrelerde bile olması gereken ithal kahve,

53.Agk., s. 34.

54.Agk., s. 35.

55.Agk., s. 36.

56 SCF'nin kuruluşu için bkz, Mehmet Yüksel, *Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Araştırılması*, NÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2008, s. 34 v.d. Partinin siyasal söylemleri noktasında bkz, Alev Gözcü, *Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Siyasal Söylemleri Işığında İktidar – Mubalefet İlişkileri ve Kamuyu*, DEÜAİTE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s. 46-55.

57TBMMZC C.21, Devre:3, İctima:3, 25 Eylül 1930, s. 10.

şeker, kumaş gibi emtianın yok denecek düzeylere gerilemesi, hariçten mal alımının zaruri hale gelmesidir. Üçüncüsü de elden çıkan imparatorluk topraklarında dolaşımda olan evrakı nakdiye kadar ihracat yapma zorunluluğudur. Hükümet, paranın değer kaybını önlemek için ithalatı sınırlandıran, yerli ürünlerin tüketimini teşvik eden düzenlemeler yapmıştır.1929'da paranın kıymeti güvensizlik ikliminde düşmüştür. Neden? Alınan onca tedbire rağmen şayialar nereden kopmuştur?

1.Dış borç ödemelerinin ağır taksitleri gündeme gelmiştir.

2.Gümrük tarifelerinin sebebini anlamayan ve lüzumsuz telaşa kapılan kesimlerin bir yılda yaptığı ithalatın yüz milyon fazlasını dört ayda yapmış olmasıdır.

3. *"Memleketin iktisadi istiklaline basım olan düşmanların kulaktan kulağa fısıldadıkları zehirli propagandalardır."*

Bunlar, hükümetin paranın değerini düşürerek ortadan kaldıracığına dairdir. Halkın elindeki kıymetleri dış borca sayacağı dedikodularındır. Nihayetinde alınan tedbirler neticesini vermiştir. Nitekim Ağustos ayından itibaren piyasada döviz fazlalığı görülmüş, 11'inde 1500, 18'inde 7500, 19'unda 12000 ve ondan sonrada her gün 20 – 30 – 40 – 50 – 60 bin İngiliz Sterlini satın alınmıştır. Bunlar milli parayı istikrara kavuşturma çabalarıdır.⁵⁸

Fethi Bey, muhalif fırkanın lideri olarak kürsüye çıkar. Paranın istikrara kavuşmasının şartını şöyle ortaya koyar:

*"Paranın kıymetinin müstakarolabilmesi yani stabilize olabilmesi demek, altın esası üzerine müstenit olması demektir. Altın esası üzerine tesbit edilecek olan bu kıymetin dâhil ve hariçte herkes tarafından bilâ şüphetanınması demektir. Ve herhangi bankaya veya şubesine iraeettiğimizi zaman mukabilinde altın alınabilmesini temin etmek demektir. Binaenaleyh paramızı ibraç eden bankanın depolarında; tedavülde bulunan paranın muayyen bir miktarına tekabül edecek altın bulunması iktiza eder. Vaziyetin bu merkezde olmadığı cümlelerimizce malum olduğu için bu günkü tedbirin paramızın kıymetini daimi bir surette müstakar kılacak bir tedbir olduğunu zannetmemenizi rica ederim."*⁵⁹

Gene Fethi Bey'e göre, para istikrar bulmayınca vatandaş tasarrufa yönelmemekte ve ticari hayat canlanmamaktadır. Bu noktada hükümetin acilen yapması gereken husus, altın esası üzerinden milli parayı istikrara kavuşturmadır.

58.Ağk., s. 10-11.

59.Ağk., s. 12.

Ziraat ülkesi olduğu için memlekete üç ay döviz girerken, on iki ay döviz çıkmaktadır. Bu hususlara tafsilatlı bir şekilde vurgu yapan da Müller'dir:

“...Efendiler, bu rapor bütün iktisadi bünyemizi tamamen tetkik etmiş, tablil etmiş, hastalığımızı meydana koymuş ve bu hastalığın tedavi çarelerini ileri sürmüştür. Bu raporun dikkatle ve ehemmiyetle bütün arkadaşlar tarafından okunması pek istifadeli olur mutaleasındayım. Müsyü Müllerin raporu bu suretle basır altı edildikten sonra bazı arkadaşlar – meclis müzakeratından basıl ettiğim intiba üzerine söylüyorum – Hükümete vaziyetin vehametini söylemekte, Hükümeti ikaaz etmekte kusur etmemişlerdir. Fakat o zaman Hükümetçe bütün bu mutaleat reddedilmiş, paramız gayet sağlamdır. Siz bir takım ecnebilerin, haricin propağandasına kapılıyorsunuz. Bunlar hükümsüzdür paramız böyle kuvvetli, şöyle kuvvetli yolunda beyanatla bütün bu endişeler izale edilmek istenilmiştir.”⁶⁰

Serbest Cumhuriyet Fırkasının kurucu lideri, Müller'in raporunda belirtilen hususları benimsediğini söylemektedir. Aynı zamanda altın esasına vurgu yapmaktadır. Bu iki nokta SCF iktidarında kalkınmanın nasıl finanse edileceği sorusunun cevabını oldukça güç bir konuma taşımaktadır.

Fethi Bey'e göre, 1 sterlin 1140 kuruşa dayandığında parayı koruma kanunu çıkartılmıştır. Bu da basiretsizliktir. Belirtileri çok önceden görülen bir duruma karşı, zamanında tedbir alınmamıştır. Atılan bazı adımlar da faizi %20'lere çıkarmıştır. Reform yapan Romanya gibi memleketlerde faiz %20'den %9'a gerilemiştir. Tedbirlerde gecikme göstergeleri de Fethi Bey, hükümetin teklif ettiği kanuna destek vereceklerini, paranın istikrara kavuşturulmasının partilerinin esas politikası olduğunu söyler.⁶¹

Maliye Vekili Saraçoğlu, tekrar kürsüye gelir ve Müller raporu hakkında kanaatlerini ortaya koyar:

“..Müllerin raporuna gelince arkadaşlar; Devlet idaresinde zaman zaman birçok adamlar birçok kıymetli sözler söylerler. Her söylenen sözü hakikati mutlaka ve mahzatelakki ederek derhal tatbika geçmek bir az ihtiyatsız adamların, bir az kendi kafasından ziyade başkalarının fikirlerine tevdi nefsedan kimselerin karıdır... Bizce herhangi bir rapor üzerinde uzun tabkikat yapmadan, onun hakkında şahsi vicdanî kanaatlerimiz tebellüretmeden onun icra safhasına konulmasında hayırdan ziyade tehlike olur kanaati vardır.”

60.Ağk., s. 13. Fethi Bey'in söz ettiği, İsmet Paşa'nın Sivas konuşması için bkz, *İsmet Paşa'nın Siyasi ve İçtimai Nutukları, 1920 – 1933*, Başvekalet Matb, Ankara 1933, s. 293-327.

61.Ağk., s. 14-15.

Raporun ilan edilmesinde bir mahsur görmediğini de belirtir.⁶² Altına bağılı tedavül noktasında “*cebinde her kâğıt taşıyan bir adam istediğı zaman altın alabilecektir... Bu öyle bir hayaldir ki dünya cennetinde kalmadı.*” demeyi ihmal etmez.⁶³ Bu noktada Saraçoğlu’nun altın istikrarına dair değışmekte olan kanaatlerin farkında olması dikkate değer bulunmaktadır.

Gene Müller raporuna ilişkin Fethi Bey’in “meclis azası bu raporu okumalı idi” sözüne atfen “*Meclis Azası Müllerin raporunu okumuş ve görmüştür.*” der. Fethi Bey’in raporun kıymetine dair kanaatlerine katılmaz.

“Yalnız çok tetkikli, çok kıymetli diye ballandırdıkları bu rapor maliyeci arkadaşların ifadelerine bakılırsa o kadar kıymetli değildir... Çok kıymetli menbalardan çok derin tetkikli esaslardan mülbem olduğunu zannettiğim Müllerin, kıymetini sudan alarak işleyecek olan bir elektrik istasyonunun üç beş gün muattalkaldığını görerek artık işleyecek bir hale geldiğini söylediğini görünce bunun muntazam bir rapor olmadığını anladım. Müllerin raporuna rağmen Konya elektrik istasyonu işliyor. Yalnız şunu arz edeyim ki Müllerin raporunun işleyeceğinden ümidim yoktur.”⁶⁴

Fethi Bey, maliye bakanına, “Mahzur görmüyordunuz, neden meclise göndermediniz?” diyerek Müller raporunu bir kez daha gündeme taşır. Bunun üzerine Saraçoğlu:

“Müllerin raporu niçin meclise verilmedi diyor. Aklim ermedi, Hükümet Meclise tefsir sevkedir, -kanun sevkedir. Herhangi bir ecnebiye veya herhangi bir vatandaşa Hükümetçe sureti mahsusada yaptırılmış olan raporu Meclise göndermek gibi Teşkilatı Esasıyedeveya mevzuatı kanuniyede veya teamüllerde böyle bir şey yoktur. Mamefih arkadaşlardan arzı edenler, bunu görmüşlerdir. Okumuşlardır. Bittabi biz bunu tetkik ediyoruz. Hatalı ve savaplı noktalarını ayırdıktan sonra savaplı noktalar hakkında idari işlere ait olanlar için idari mukarrerat ittihaz edilecek, diğerleri için kanun olarak lâyihalarBüyük Meclise takdim edilecektir.”⁶⁵

Saraçoğlu’nun Müller’in “ecnebilğine”, “hatalı” yanlarına vurgu yapması muhalefetin içinde bulunduğu pozisyonu zora sokma arayışının bir ifadesi olsa gerektir.

62.Ağk., s. 16.

63.Ağk., s. 17.

64.Ağk., s. 17.

65.Ağk., s. 20.

Kütahya Mebusu Nuri Bey, Merkez Bankası kanununu hazırlayan komisyona Müller raporunun verilir verilmediğini sorduğunda, Saraçoğlu "Bu sorulan sual zannediyorum ki, bana ait değildir. O heyete aittir. Ve ben şurasını söyleyeyim ki, esasen Müller raporu o heyete tevzi edilmiştir. Tevziatta belki birer tane düşmemiştir. Fakat hepsi dinlemiştir." der. Nuri Bey, "Merkez Bankası kanunu muzakere ve yabut mütehasısların karar ve reyî alınmak üzere vücuda getirilmiş olan heyete bu rapor sevkolunmuş mudur?" diye sorduğunda "Gönderilmiştir ve benim bulunmadığım bir celsede okunmuştur." cevabını verir.⁶⁶

Ağaoğlu Ahmet Bey'in Müller raporu üzerinden sorusu oldukça ağırdır:

"Müller raporunda bütçe müvazenesinin hakiki olmadığını ve bütçeye ait Maliye vekâletinin verdiği rakamların muhtelif olduğunu ve verilen rakamlar arasında münasebet olmadığını binaenaleyh bu memleketin bütçesi hakkında sarıhve muayyen bir fikir edinmeğe imkân olmadığını sarabatlen yazıyor, bu tekiş edildi mi, edilmedi mi. Maliye vekâletinden soruyorum? Bunlar çok büyük ithamlardır ve bir Hükümet için, bilhassa maliye için muhtelif rakamlar verilmişse ve o muhtelif rakamlar arasında nisbet yoksa, (- ki bunu alemşumulbir mahiyeti haiz olan bir âlim yazıyor) ve bu tekiş edilmemişse cidden şayanı dikkattir."

Maliye vekili kızgındır: "Ağaoğlu Ahmet Bey, Müller denilen adamın, Rist denilen adamın veya herhangi bir hariceteki adamın kanaatlerini bilâkaydüşart buraya gelip müdafaa etmekle kendisini mükellef mi addediyor, orada gördükleri tamamen kendi kanaatine mutabık ise bu noktayı izah etsinler..." diyerek soruya soruyla cevap verir. Ağaoğlu böyle bir meclis usulü olmadığını belirterek sorusunda ısrar eder. Bunun üzerine Saraçoğlu: "gerek Müller, gerek Rist ve gerek diğer mütehasıslar pek âlâ biliyorlar ki, Büyük Meclise tevdi edilmiş olan hesabı kat'î cetvelleri bu memleketin varidatve masarîfinin yekânı umumisi arasında tam bir tevazün olduğunu göstermiştir." Çeşitli rakamlarla tezinin doğruluğunu ispatlamaya çalışır, Ağaoğlu'nu ve Fethi Bey'i tenkit eder.⁶⁷

Ağaoğlu Ahmet Bey tekrar söz alır:

"Efendiler, Müller ve Rist⁶⁸ ne Fethi Bey ne de muhalefet fırkası davet etti. Hükümet davet etmiştir. İlmi salahiyetihaiştir diye buraya davet etmişlerdir. Hakikaten bu adamlar alemşumul bir şöbreti haizdirler. Bütün dünya bunların Türkiye'ye geldiğini biliyorlar. Bizim maliyemizi tetkik ettiklerini medeni dünya öğrendi. Bu mütehasıslara kadar salahiyeti

66.Ağk., s. 21.

67.Ağk., s. 21.

68 Ağaoğlu'nun kastettiği Prof. Charles Rist'tir. Rist'in 1930 Haziranı'nda Türkiye'yi ziyareti doğrudan Merkez Bankası ile ilişkili değildir. Düyun-u Umumiye taksitlerinin ödenmesinin durdurulması üzerine incelemelerde bulunmak için gelmiştir. Bkz, İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Para ve Kredi...*, s. 290.

ilmiyeyi haizdirler ki; bütün cibanda dikkatla dinlenen fikir ve mutalealarını Maliye vekil Beyefendi gibi istihfaf etmek doğru olamaz. Bunların bu raporunu hiç şüphe yoktur ki; Avrupanın muhtelif aksamı okumuştur. Türkiye ile alakadar her memleket okuyacaktır. Efendiler! Bu raporlardan alınan intiba (impresyon), Türkiye'nin yolunda olmadığı merkezindedir. Doğrudan doğruya bizî iki türlü rakam vermekle şaşkırtmak istemekle zımmenitham etmektedirler. Hükümet buna cevap vermedi...”

Saraçoğlu, Müller’i ikna görevi olmadığını, milletin meclisini ikna sorumluluğu olduğunu söyleyerek tartışmayı sonlandırır.⁶⁹

Müzakerelerde muhalefet sözcülerinin Müller’i “mütehassıs – âlemşümül bir şöhrete sahip – âlim” tarzında sıfatlarla anması oldukça dikkat çekicidir. Tarım ülkesi kimliğinin benimsenmiş olması, demiryolu siyasetinin yanlışlığına dair vurgular, sanayi kesiminin kredi feryatlarının dile getirilmemiş olması ve Türkiye’nin aşmak zorunda olduğu iktisadi koşullara ilişkin hiçbir şey söylemeyen rapora yaslanan tutumları, SCF tecrübesinin tenkide açık yanları olarak görülmektedir.⁷⁰ Basındaki yansımalar özellikle muhalefetin bu yönünü daha berrak bir hale getirecektir.

Basında Müller Raporu

İktidar Yanlısı Basın

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, raporun takdimini “*Müllerin Raporu. Mali Vaziyetimizi Müspet ve Tam Olarak İfade Etmemekle Beraber Bunu Senet İttihaz Edenlere Cevap Olmak Üzere Raporu Aynen Neşrediyoruz*” üst başlığıyla okuyucularına duyurur.⁷¹ Gazetenin başyazarına göre hükümetin para politikasının esası asayiş ve kanun emniyetini temin yoluyla istikrarı temin etmektir. Bu yolla Avrupa’da bulunan para bolluğundan istifade edilecektir. Ayrıca bu siyaset yabancı bankalarda atıl duran paranın da piyasaya akmasını sağlayacaktır.⁷² Yazar, tartışılan demiryolları meselesine “*Demiryolları, Anadolunun yarısını kapladı.*

⁶⁹Agk., s. 23.

⁷⁰Fethi Bey, 14 Ağustos 1930’da Yarın gazetesine, 3 Eylül 1930’da Cumhuriyet’e verdiği mülakatlarında ve 7 Eylül 1930’da yaptığı İzmir konuşmasında şimendifere karşı olmadıklarını, bütçe dengesini bozacak derecede harcama yapılmasının yanlış olduğunu; yükün esnaf ve çiftçiye bindirildiğini söyler. Denk bütçe ile Türkiye’nin yabancı sermayeyi çekeceğini belirtir. Zira Türkiye’de faizler %15, Avrupa’da %3’tür. Bkz, Ali Fethi Okyar, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, İstanbul 1987, s. 107.

⁷¹Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1930, s. 1.

⁷²Siirt Mebusu Mahmut, “Milli Para”, Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ağustos 1930, s. 1

Memleketin yolsuzluk yüzünden şimdiye kadar uğradığı felaketleri hatırlayanlar bu netice önünde çok derin bir memnuniyet duyarlar.” cümleleriyle giriş yapar. İsmet Paşa'nın şimendifer siyaseti: 1. Ankara'yı Sivas'a bağlamak, 2.Karadeniz'i Akdeniz'e bağlamak, 3.Kömür havzasını memleketin merkezine akıtmak, 4.Ergani'nin kıymetli maden servetini bir iskeleye taşımak. Bu noktada söyledikleri Müller'e cevap gibidir:

“...Türkiye şimendiferlerinin iktisadi gayelere göre değil, askeri mülahazalara nazaran yapıldığını iddia edenler var. Yazık ki, en ziyade hariçten akan bu fikir cereyanına bilerek veya bilmeyerek bazı vatandaşlarımızın da kapıldığını görüyoruz... Muarızlarımızı soruyoruz: Türkiye'de iktisadi hatlar nerelerden hangi vilayetlerden geçmeli idi?.. Sanki ortada daha evvel birçok iktisadi batlar mevcut imiş de son yapılan batlara da, askeri ve sevkulceyşî bir mahiyet atfolunuyor...Eğer Türkiye'nin şimendifer siyasetine muarız olanlar arasında bitaraf ecnebi mütebassısları da bulunuyorsa onları bu kanaate getiren şey politikalarımızın isabetsizliği değil; meseleyi vaziyeti mücerret olarak mütalea etmek ve ona bir istikamet vermek için o memleketin hususi vaziyetini ve birçok maddi ve manevi ihtiyaç ve amilleri de göz önünde bulundurmak lazımdır...”

Yazısının sonunda sürekli isyanlarla uğraşan bir memleketin sırf askeri saiklerle de olsa böyle bir politikaya yönelmesinde bir sakınca olmayacağını vurgular.⁷³

Hâkimiyet-i Milliye, bir gün önce “Müller Raporunun Neşrine Bugün de Devam Ediyoruz” başlığıyla haberi verirken, 8 Ağustos'ta raporu sonlandırdığını duyurur.⁷⁴

Cumhuriyet ise rapora karşı mesafeli bir tavır koymaktadır. Uzun uzadıya raporun neşrine girmemiştir. “Mali Vaziyetimiz. Mütebassıs Müller Raporunda Ne Diyor?” başlığıyla haberi duyurur.⁷⁵ Gazetenin başyazarı Nadi, muhalif parti ile iktidar partisi mensuplarının 25 Eylül 1930 tarihli müzakerelerde yaptığı tartışmaları değerlendirirken sürece bakışını da ortaya koymaktadır. Hadiseyi iki noktada özetler. Birincisini “Ben dün gördüm ki meğer muhalefet müşkül şeymiş. İleri sürülen tenkitler sonunda çıkmazlara düşen bir muhalefetin her halde arzı edilir hiçbir cibeti olamaz.” diyerek özetler. Diğerisi ise rapora yapılan atıftır:

“İkinci bir nokta da muhalefetin Müller raporuna verdiği ehemmiyette görüliyor. Fethi B., bu raporun neden neşrolunarak umumun istifadesi nazarına arz edilmediğine muteriz;

73 Siirt Mebusu Mahmut, “Şimendifer Siyasetimiz”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 6 Ağustos 1930, s. 1.

74 *Hâkimiyet-i Milliye*, 8 Ağustos 1930, s. 1.

75 *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1930, s. 1-2.

*Ağaoğlu Ahmet Beye gelince; o, adeta bu raporun semavi naslar kadar mukaddes olduğuna kâildir. . . Mubalefet bir taraftan Müller raporunu beğeniyor; diğer taraftan Fethi Bey de asri bir devlet bankası teşkil edilmesi lazım geldiğini, Müller'e rağmen ileri sürüyor. Bu tenakuzun ne tarafı doğru?"*⁷⁶

Vakit gazetesi de rapora karşı mesafelidir. "M.Müllerin raporu. Ne hükümet ne de diğer mütebassıslar kendisile hemfikir değillerdir. Hatta Prof. Şbat bile bu rapora farklı bir mütalea yazmıştır." Haberde bir imza yok; ama yorum oldukça nettir:

*"Her Müller de tetkikatını bitirdikten sonra vaziyeti aklının erdiği kadar kavramış ve bir rapor vermişti. Bu rapor bittabi hiçbir resmi kıymeti olmayan şahsi bir eserdir. Her Müller gibi sair birtakım ecnebi mütebassıslar da raporlar vermişlerdir. Ki birbirine uymamaktadır. . . Bu raporun kıymet ve manası ayrıca dervettiğimiz ajans telgrafının anlattığı gibi kâmilten şabsidir. Hatta başka birtakım mütebassısların mütalealarına uymayacak kadar şabsidir."*⁷⁷

Gazete 9 Ağustos'tan itibaren raporu ek olarak okuyucularına vermeye başlar. 25 Eylül'deki müzakerelerde Fethi Bey'in yaptığı tenkitlerin "çok kuvvetli çok mantıki mukabeleler gördüğünü" söyleyen gazete başmuharrir imzasıyla, muhalefetin tenkit edip onay vermesini, "...Fakat itiraf etmek lazımdır ki gerek Fethi Beyin gerek Ağaoğlu Ahmet Beyin tenkitleri garip bir haleti ruhiyenin tezahüratını göstermiştir..." cümlesiyle özetler.⁷⁸

Milliyet de rapordan hareketle hükümetin tenkit edilecek bir yanı olmadığı kanaatindedir. Siirt Mebusu Mahmut'un, Hâkimiyet-i Milliye'de olduğu gibi burada da başyazar gözükmesinin etkisi olduğu düşünülebilir. Rapordan, "Mütebassıs Müller raporunda ne diyor? Türkiye geniş servetleri, çalışkan ve zeki halkile tediyе müvazenesini temin edebilir. İslahatın maksadı hadim ve seri surette tatbikile bu gaye elde edilebilir." tarzında olumlu yanları ön plana çıkartarak haberi duyurur.⁷⁹ Yeni partinin kurulduğu günlerde Falih Rıfkı'nın "Bir mubalefete alkış tutanlar çok olur. Bunların bir kısmı Cumhuriyet zümrelerinin birbirini yiyeceği ve meydanın anarşi ve sergüzeşt adamlara kalacağı sevinci içindedirler..." demesi oldukça anlamlıdır.⁸⁰ Yapılan yorumlardan birinde "Cumhuriyet hükümeti; iktisadi varlığı asırlarca beynelmilel sermaye tarafından emilmiş bir memleketi, Türkiyeyi bütün dünyada en üst bir bubran hüküm

76 Yunus Nadi, "Meclise Bir Nazar", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1930, s. 2.

77 *Vakit*, 2 Ağustos 1930, s. 2.

78 *Vakit*, 26 Eylül 1930, s. 1.

79 *Milliyet*, 2 Ağustos 1930, s. 1.

80 Falih Rıfkı, "Yeni Fırka Doğarken", *Milliyet*, 17 Ağustos 1930, s. 1.

sürerken mucizeli bir üfürükle Amerika ve İngiltere seviyesine çıkaramazdı.” denilerek iktisadi modernleşmenin tarihi açıklarına referans verilerek tenkitler karşılır.⁸¹

Müller gibi etkili bir uzmanın olumsuz değerlendirmelerine rağmen, bahsi geçen gazetelerin sanayileşme, demiryolları, milli paranın kıymetinin korunması gibi hususlarda hükümete destek olmalarını, Türk modernleşmesine sunulan entelektüel bir katkı olarak görmek mümkündür.

Muhalif Basın

Dönem içerisinde zayıf da olsa muhalif gazeteler vardır. Bunlar Müller raporunda dile getirilen bazı hususları hükümetin siyasetini eleştirme noktasında değerlendirmişlerdir. Son Posta gazetesi başyazarı M. Zekeriya, raporun halktan saklanmış olduğunu söylerken Müller hakkında oldukça dikkat çekici sıfatlar kullanır:

“...Bu zat maliye işlerinde beynelmilel şöhreti olan bir mütebassıstır. Müller, Ankara’da bir ay kadar kaldı. Kendisine verilen rakam ve malumata istinaden tetkikat yaptı ve bu tetkikatının neticesini bir raporla vekâlete bildirdi. Fakat vekâlet bir devlet sırrı addederek neşretmedi... Her şeyi bir esrar perdesi ile örtmek, balkı mümkün olduğu kadar Devlet işleri hakkında az temvir etmek iyi bir siyaset sanılır. Bu siyasete saklama siyaseti derler. Otokratik idarede hükümdar kendini millete hesap vermeğe mecbur addetmediği için her şey halktan gizli tutulur...”⁸²

Başyazarın SCF yetkilileriyle aynı üslubu kullanması oldukça dikkat çekicidir. Gazete Müller raporunun gelişimini anlatırken 1929’un sonlarında ekonomi kötü durumda olduğu için hükümetin Alman Şaht’ı çağırdığı, onun Cemiyeti Akvamdaki işlerinden dolayı gelemediği, yerine yardımcısı Müller’i gönderdiği bilgisini verir.⁸³ Raporun neşrine başladıktan sonra da atılan başlıklar oldukça manidardır. “Alman Mütebassıs Acı Şeyler Söylüyor. Bir defa Verilen Rakamlarda Mübim Yanlılar Olduğu Görüldü, Sonra Bütçe İlmî Esaslarla Alakadar Değilmiş.”⁸⁴ Gene başyazardan hükümet tenkide tabi tutulurken Müller’in, “bitaraf bir adam”, “sırf bir maliyeci gözle maliyemiz tetkik” ettiği, “hakikati söylemeğe mecbur bir mütebassıs” olduğu özellikle vurgulanır. Zekeriya raporu özetlerken “Bütün bu yanlış hesapların neticesi bozulan tediyemüvazenesi ve Türk maliyesi nihayet hariç borçlarının tediyesini kabul

81 M.Nermi, “İktisadi Buhran”, *Milliyet*, 25 Eylül 1930, s. 1.

82 M.Zekeriya, “Halk Bilmek İster”, *Son Posta*, 2 Ağustos 1930, s. 5.

83 *Son Posta*, 1 Ağustos 1930, s. 1.

84 *Son Posta*, 3 Ağustos 1930, s. 1.

ve imza edince büyük buhrana girmiştir. Avrupalı bir mütebassısın bu tabliliine ilave edecek bir kelime bulamıyorum.” der.⁸⁵

Gazete manşetten “*İbracat Azaldığı Halde Varidat Artırılmış mı?*” haberinin altında “*Anadolu Ajansı Müller Raporunun görüşleri şahsi mütalealar olduğunu söylüyor. Biz halkın tenevürü için raporu neşrediyoruz.”* açıklamasıyla konuyu gündemde tutmaya devam eder.⁸⁶

Gazetenin başyazarı, hükümetin demiryolu politikasının yanlışlığını rapor ekseninde ele alır. Zira Amerikalı bir dostu, Zekeriya’ya, şimendiferden çağdaş dünyanın gün geçtikçe uzaklaştığını, otomobil ve otobüslere ehemmiyet verildiğini, asfalt yapımının demiryolundan daha karlı olduğunu anlatmıştır. Zekeriya bu noktada sözü Müller’e getirir:

*“Alman maliye mütebassısı Müller, şimendiferlerimizden bahsederken yeni yapılan ve yapılmakta ve yapılacak olan hatların uzun müddet masraflarını kapayamayacağını söylemektedir. Nitekim Ankara – Sivas ve Ankara – Kayseri hatlari, Erzurum – Sarıkamış hatlarının yüzde dört nisbetinde açık verdiğini tesbit etmektedir. Bu şerait dâbilinde şimendifer yerine yol yapmak daha doğru bir siyaset olmaz mı? Bu suretle hem şimendifer levazımını almak için harice verdiğimiz parayı tasarruf etmek, hem de bütün vilayetlerimizi ucuzca birbirine bağlamak mümkün değil midir?”*⁸⁷

Yeni muhalif parti, rapor ekseninde dile getirilen görüşler çerçevesinde desteklenir.⁸⁸ Nitekim Fethi Bey, Gazi Paşa’ya Paris’ten gönderdiği mektubunda İsmet Paşa’nın şimendifer politikasını eleştirmiştir. Zekeriya Bey, Müller raporunu özetleyerek Fethi Bey’e desteğini sunar. Müller: 1. Bütçede gelire göre gider değil, gidere göre gelir uydurulduğunu; ağır yükün çiftçiye verildiğini, 2. Şimendifer siyasetinin memlekete ağır zararlar verdiğini, 3. Yaşamayı mümkün olmayan sanayinin himayesi için lüzumsuz israflara girildiğini (şeker fabrikaları meselesinde olduğu gibi), 4. Memleketin asıl üretim gücünü oluşturan çiftçiye ehemmiyet verilmediğini berrak bir şekilde izah etmiştir.⁸⁹ Bu minvalde, Zekeriya Bey’in İsmet Paşa’nın şimendifer siyasetini Fethi Bey’den sonra eleştirmeye başlayan mebuslara yönelik “Dün nerelerde idiniz?” sorusu, siyasal

85 M.Zekeriya, “Müller Maliyeyi İtham Ediyor”, *Son Posta*, 3 Ağustos 1930, s. 4.

86 *Son Posta*, 4 Ağustos 1930, s. 1.

87 M. Zekeriya, “Şimendifer mi? Yoksa Otomobil mi?”, *Son Posta*, 6 Ağustos 1930, s. 4.

88 M. Zekeriya, “Fethi Beyin Yeni Fırkası”, *Son Posta*, 10 Ağustos 1930, s. 4.

89 M. Zekeriya, “İsmet Paşadan İzahat Bekliyoruz”, *Son Posta*, 12 Ağustos 1930, s. 4.

değerlendirmelerin konumlara göre nasıl değiştiğini göstermesi açısından anlamlı bulunmaktadır.⁹⁰

Müller raporunda dile getirilen görüşler ekseninde hükümeti eleştiren ve muhalefete destek sunan gazetelerden birisi de, başyazarlığını Arif Oruç Bey'in yaptığı, Yarın'dır. Gazetenin muhalif çizgisi oldukça belirgindir. Dönemin muteber bürokratlarından İbrahim Tali Bey'i Şark'ta cereyan eden asayişsizliklerin baş sorumlusu olarak görmesi ve istifası için kampanya yürütmesi oldukça dikkat çekicidir.⁹¹ Yeni partinin kuruluşunu sevinçle karşılaması, demokrasinin önemine yapılan vurgular muhalif çizginin tutarlı yanlarını gösterir.⁹² Gene muhalif partinin Fethi Bey'den sonra en çok dikkati çeken isimlerinden Ağaoğlu Ahmet Bey'in ifadelerinin de bulunduğu bir tür yorum – haber de Ağaoğlu'nun “Eğer İsmet Paşa hükümeti, tenkit hakekından ilmi bir salâhiyetle istifade eden bir muhalefetin karşısında bulunmasaydı, adına Müller raporu denilen muazzam facia, cümburiyetin mali tarihinde yer bulamazdı. Acaba kabine ne zannediyordu? Müller gibi bir adamın 20.000 liraya ilmi şuurundan fedakârlık edeceğini mi? Müller başka... Faraza fırka gazetelerinde çalاکalem hükümetin icraatını müdafaa eden ve pöhpöhlenen Falih Rıfkı B. gene başka...” ifadelerine yer verilir.⁹³

Oruç Bey, konuyu şimendifer noktasında ele alır. “Türkiye şimendifer programını, siyasi olmaktan ziyade askeri mulabazalar üzerine istinatettirmiş olan Başvekil İsmet Paşanın vesile düştükçe ileriye sürdükleri noktai nazarları, makul görünmemek için ortada bir sebep ve bahane yoktur.” der. Süreç Bismark Almanya'sına benzer yanlar içermektedir; fakat onlar gümrük birliği ve iş hayatının tanziminden sonra bu işlere girişmişlerdir. Türkiye'nin hatası harpten yeni çıktığı bir dönemde bu ağır yükleri omuzlamasından kaynaklanmaktadır. “Bu arada iktisadi ve mali vaziyetimiz takviye edilmek çok lazımken, şimendifer programının tatbikine başlamağa karar verildi. Memleketin ve vatandaşların böyle muazzam bir meseleyi terlemiyerek, bunalmıyarak başarabileceği iktidarları var mıydı? Şimendifer inşaatına başlanmak kararı verilirken, evvela bu noktanın düşünülmesi lazım gelmez miydi?” diye sorar. Ağır yükler köylüye bindirilmiştir. “Şimendifer düdüklarına vergi iniltileri karıştığı acaba işidiliyor mu?” sorusu da bunun içindir.

90 M. Zekeriya, “Niçin Sustunuz Sorabilir miyiz?”, *Son Posta*, 16 Ağustos 1930, s. 4.

91 *Yarın*, 3 Ağustos 1930, s. 1.

92 *Yarın*, 9 Ağustos 1930, s. 1.

93 *Yarın*, 11 Ağustos 1930, s. 2.

Hükümete yönelik eleştiriler Türkiye'nin iktisadi kimliğini kavrayıştaki farklılıklarla iç içe yürür. Oruç'un bu noktadaki değerlendirmeleri önemlidir:

“Türkiye sanayi memleketi olmaktan ziyade, belli başlı ziraat ülkesi idi. Ziraat fasilesinden addedilip, tütün, üzüm, incir, yağ ve kuru meyveler, ehli hayvanat ve alemlak ziraat işlerle geçiniyordu... Rakip piyasaların hususiyetlerini henüz ilmi ensafı ile teşhis edemeyen, bundan kendi kendini gene kendi teşkilatsızlığı ile mahrum bırakmış bir hükümetin müdafasına çalışmak, işten anlayanları ağlatıcı facia sâhneleri arz etmeye benzemiyor mu?..”

Nihayetinde Oruç, köylünün inim inim inlediğini ve hiçbir yardım görmediğini söyler.⁹⁴

Muhalif basının rapor hakkındaki değerlendirmeleri, Serbest Cumhuriyet Fırkası sözcülerinininki ile örtüşmektedir: “Türkiye, tıpkı Müller'in vurguladığı gibi, köylü kimliğini muhafaza etmelidir. Denk bütçeye ulaşmanın yolu sanayiden değil, ziraattan geçmektedir. Demiryollarından ziyade şoselerle idare edilmelidir.” Siyasal demokrasinin gelişimi açısından muhalif görüşlerin varlığı önemli bulunmakla birlikte, Türk modernleşmesinin sanayileşme, şehirleşme, köylülüğün tasfiyesi gibi tıkalı alanlarının aşılması noktasında iktidarın yolunu perdeleyen bir dil kullanılmış olması “otoriter siyasete muhalif” tarih yazımı açısından oldukça düşündürücü bulunmaktadır.

Sonuç

Merkez bankaları, piyasalarda mal ve hizmetlerin istikrar bulmuş bir değer mukabilinde dolaşımı noktasında, muadili olmayan yapılar olarak ortaya çıkmışlardır. Özellikle büyük savaşlara eşlik eden modernleşme süreçlerinin yol açtığı ağır finansman sorunları, merkez bankalarının düzenleyici işlevlerine duyulan ihtiyacı artırmıştır.

Osmanlı Devleti, Kırım Harbi (1854) sonrası, bir merkez bankasının yerine getirebileceği finansal düzenlemelere ihtiyaç duymaya başlamıştır. Yabancı sermayenin kontrolündeki bankaların teşekkülü de bu minvalde mümkün olmuştur. İngiliz – Fransız ortaklığında kurulan Bank-ı Osmani-i Şahane, devletin itibarının bir yansıması olan emisyon yetkisini, 1863 yılından itibaren üstlenmiştir. Bankanın senyorağ hakkını devletle paylaşmaması, gerek I.Dünya Savaşı'nda gerekse Milli Mücadele döneminde takındığı olumsuz tutumlardan dolayı, milli

94 Arif Oruç, “Türkiye Sanayi Memleketi Değildir. Fakat Ziraat Memleketidir.”, *Yarın*, 17 Ağustos 1930, s. 2.

bir merkez bankası kurma arayışları gündeme gelmiştir. Hususiyetle kurucu kadronun, sanayileşmek, şehirleşmek, demiryolları ağıyla ulusal pazarı kurmak ve korumak arzusu, 11 Haziran 1930 tarih ve 1715 sayılı yasa ile Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kurumlaşmasına zemin hazırlamıştır.

Bahsi geçen yasa maddeleri kaleme alınmadan önce, uluslararası şöhrete sahip bazı maliye uzmanlarından, Türkiye'de bir merkez bankası kurulabilmesinin şartlarının araştırılması istenmiştir. Karl Müller de bunlardan birisidir. Müller, hazırladığı raporda, sanayi, demiryolları ve milli savunmaya yönelik harcamaları “gayri iktisadi” bulduğunu belirtmiştir. Ona göre Türkiye, tarım ülkesi kimliğinden uzaklaşmamalıdır. Sanayi, milli savunma ve demiryolu harcamaları kısılıp, tarımın payı artırıldıktan sonra dış ticarete fazla verildiği görülürse, bir merkez bankası kurma arayışı mümkün hale gelebilecektir.

Müller raporu, SCF tecrübesinin yaşandığı günlerde, basın gündemine taşınmıştır. Hükümete muhalif kesimler “mütehassıs – âlemşümül bir şöhrete sahip – âlim” olarak vasıflandırdıkları maliye uzmanının değerlendirmelerini, hakikat olarak kavrayıp, siyasal projelerinin merkezine yerleştirmişlerdir. Meclis ve basın üzerinden yürütülen tartışmalarda, SCF yetkilileri ve muhalif basının önde gelen kalemleri hükümetin sanayi, demiryolu, milli savunma harcamalarını yersiz ve zamansız bulduklarını söylemişlerdir. Tıpkı Müller raporunda olduğu gibi, tarım ülkesi kimliğinin korunması gerektiğini vurgulamışlardır. Şosenin demiryoluna tercih edilmesi dahi teklif edilmiştir. Bu tarz değerlendirmelerin modernleşme sürecine bir katkı sunduğunu söylemek oldukça güçtür. Kurucu liderin özlemlerine rağmen, otoriter tek parti uygulamalarının aşılammamasında, farklı pek çok faktörün yanı sıra, muhalif kesimlerin vazettiği ekonomi politişin de etkisi olsa gerektir.

Kaynaklar

TBMM Zabıtları

TBMMZC (1929) C.14, Devre:3, İctima:3, 12 Aralık.

TBMMZC (1930) C.21, Devre:3, İctima:3, 25 Eylül.

Gazeteler

Cumhuriyet

Hâkimiyet-i Millîye

Son Posta

Yarın

Vakit

Kitaplar / Makaleler

- AKGÜÇ Öztin (1989) *100 Soruda Türkiye’de Bankacılık*, Gerçek Yay., İstanbul.
- AL Hüseyin, Ş.K.Akar, K.Bayraktar (2014) *Osmanlı Finans Sisteminde Modernleşme*, TCMB Yay., İstanbul.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1983) *Türk İnkılabı Tarihi, C.III, Kısım:4*, TTK Yay., Ankara.
- CAPİE Forrest v.d. (1997) *The Future of Central Banking: The Tercentenary Symposium of the Bank of England*, Cambridge University, Cambridge.
- DANIŞMAN Serkan (2012) *Türk Bankacılık sistemi İçinde Merkez Bankası’nın Rolü ve Önemi*, MÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- FERİD Hasan(2008)*Osmanlı’da Para ve Finansal Kredi, C.III.*, Haz.: M.Hakan Sağlam, TCHM Yay., İstanbul.
- GÜLAY Hilmi (2009) *Merkez Bankasının Finansal Mimarideki Rolü ve Türkiye*, DEÜSBE Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- HAYKIR Yavuz (2011) *Atatürk Dönemi Kara ve Demiryolu İnşa Çalışmaları (1923 – 1938)*, FÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ.
- HEATON Herbert (2005) *Avrupa İktisat Tarihi*, Çev.: M.Ali Kılıçbay, Osman Aydoğuş, Paragraf Yay., Ankara.
- İLKİN Selim (1975) “Türkiye’de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar, (8 - 10 Haziran 1973)*, Ed.: Osman Okyar, H.Ünal Nalbantoğlu, HÜ Yay., Ankara.
- KADYROVA Susana (2009) *Merkez Bankası Bağımsızlığı ve Makroekonomik Performans Arasındaki İlişki*, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KAZAR Altuğ (2012) *Merkez Bankası ve Parasal Şokların Etkileri*, ÇÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana.
- KAZGAN Gülten (2004) *Tanzimat’tan 21.Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İBÜY, İstanbul.
- KAZGAN Haydar, Murat Öztürk, Murat Koraltürk (2000) *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Yay., İstanbul.
- KEYDER Çağlar (1978) “Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881 – 1914)”, *Toplum ve Bilim*, Sayı:8.
- KIRAY Emine (1993) *Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yay., İstanbul.
- KOCAİMAMOĞLU Sururi (1980) *Bankacılık Ansiklopedisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara.

- KÖKLÜ Aziz (1947) *Türkiye'de Para Meseleleri, 1914 -1946 Devresinde Para Siyasetimiz ve Paramızın Kıymeti*, MEB Yay., Ankara.
- KULAK Fatih (2009) *Merkez Bankalarında İç Kontrol ve İç Denetim: Kavramsal Çerçeve ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nda İç Kontrol ve İç Denetimin Etkiliği Konusunda Bir Değerlendirme*, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- KURUÇ Bilsay (1988) *Belgeleriyle Türkiye İktisat Politikaları, I.Cilt, (1929 – 1932)*, AÜSBF Yay., Ankara.
- MOOERS Colin (2000) *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, Çev.:Bahadır Sina Şener Dost Yay., Ankara.
- MUNN'S Glenn G. (1973) *Encyclopedia of Banking and Finance*, Bankers Publishing Company, Boston.
- OKYAR Ali Fethi (1987) *Serbest Cumhuriyet Fırkası Nasıl Doğdu, Nasıl Feshedildi?*, İstanbul.
- ÖKÇÜN A.Gündüz (1997) *Türkiye İktisat Kongresi, 1923 – İzmir, Haberler – Belgeler – Yorumlar*, SPK Yay., Ankara.
- ÖNSAL Naci, Yusuf Ekinci (2010), *Türkiye Cumhuriyeti'nin 60 Hükümeti ve Programları*, Türkiye Kamu – Sen Yay., Ankara.
- ÖZDEMİR Mehmet (1997) *Cumhuriyet'ten Bugüne Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Yay., Ankara.
- SİLER Oya (1975) “1920’lerde Türkiye’de Milli Bankacılığın Genel Görünümü”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar, (8 - 10 Haziran 1973)*, Ed.: Osman Okyar, H.Ünal Nalbantoğlu, HÜ Yay., Ankara.
- TAŞKIN Figen (2007) *Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Ekonomik Etkileri ve İaşe Sorunu*, İÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- TEKELİ İlhan, Selim İlkin (1997) *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TCMB Yay., Ankara.
- TEKELİ İlhan, Selim İlkin *1929 Dünya Buzranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, ODTÜ Yay., Ankara.
- TEZEL Yahya Sezai (1994) *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi, 1923 – 1950*, TVY Yay., İstanbul.
- TOKEL Dilek (2011) *Para Politikası ve Faiz Kararları Arasındaki İlişki: Teorik ve Uygulamalı Yaklaşım*, MÜBSE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- TOPRAK Zafer (1982) *Türkiye'de Milli İktisat*, Yurt Yay., Ankara.
- ULRİCH Edmond (1936) *Harpten Sonra Avrupa'da Merkez Bankalarının Tensiki Prensipleri*, Çev.: Süleyman Hikmet Baban, Ulus Matb., Ankara.

UYGUN Mehmet şerif (2008) *Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Türk Devlet Teşkilatındaki Yeri ve Avrupa Merkez Bankası İle Karşılaştırılması*, GÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

VARLI Arzu (2010) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Parasal Alanda Kurumsal Düzenlemeler: T.C. Merkez Bankası*, MÜSBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

WALLERSTEİN Immanuel (2004) *Modern Dünya-Sistemi I, Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya Ekonomisinin Kökenleri*, Çev.: Latif Boyacı, Bakış Yay., İstanbul.

YILDIZ Gültekin (2008) *Osmanlı Ordusunda Yeniden Yapılanma ve Sosyopolitik Etkileri, (1826 – 1839)*, MÜTAE Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

CUMHURİYET TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (CTAD)

Yayın İlkeleri

1. Ulusal hakemli bir dergi olarak yayınlanan *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nin amacı, dünyadaki gelişmeler ışığında; Türkiye Cumhuriyeti tarihini Osmanlı modernleşme döneminden başlayarak siyasi, toplumsal, kültürel ve ekonomik yönleriyle ele alan bilimsel çalışmaları ortaya koymak; bu alanda tartışma zemini oluşturmak ve yapılan çalışmaları kamuoyu ile paylaşmaktır. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'nde Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sahip olduğu zengin tarihî mirasın bir gereği olan coğrafi komşuluk ilişkilerini inceleyen bilimsel çalışmalarla, pek çok farklı disiplinden (sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi, felsefe, antropoloji, sosyal psikoloji vd.) faydalanılarak eleştirel bir yaklaşımla tarih bilimini inceleyen yazılara yer verilmektedir.

2. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*'ne gönderilecek yazılarda özgün bir makale veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren ve bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır.

3. Makalelerin daha önce başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum belirtmek şartı ile kabul edilebilir.

4. Yazarlar, 10.000 kelimeyi geçmeyecek şekilde Microsoft Word programında yazılmış olan makalelerini, e-posta adresine göndermelidirler: **ctad.editor@gmail.com**. Makalenin başında 150-200 kelimedenden oluşan Türkçe ve İngilizce özetler ile 5 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Başlığın sağ alt kısmında yazarın adı, sayfa altında ise görev yeri (veya adresi, iş telefonu, GSM numarası ve e-posta adresi) ve unvanı yazılmalıdır.

4.1 Yazılar 1.5 satır aralığı ile 11 punto, Times New Roman karakteri ile yazılmalı, alıntı veya notlar sayfa altında yer alan dipnotlarda aşağıdaki örneklerde gösterildiği şekilde belirtilmelidir. **Örnek:** Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 150. **(İlk atıfta Yayınevi veya basıldığı matbaa varsa mutlaka, ayrıca ilgili eser ilk baskı değilse kaçınıcı baskısı olduğu da belirtilmelidir.)**, Eserin ikinci veya devam atıflarında ise: Lewis, *age.*, s. 200. şeklinde olmalıdır. Makaleler-Bildiri alıntılması ise: Suat İlhan, "Türk Çağdaşlaşması", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19, Kasım 1990, s. 7 **(Cilt, Sayı, Yıl, mutlaka yazılmalı) İlgili Makalenin tam sayfa aralığı Kaynaklar içinde belirtilmelidir.** Makalenin ikinci atıflarında, İlhan, agm., s... Sayfa içinde yer alan beş satırı geçen alıntılar girintili paragrafta, 10 punto ile yazılmalıdır. Metin içinde resim, şekil ve çizelge kullanılabilir. Bunların basımına ait teknik imkânlar yazar tarafından sağlanmalıdır. Türkçede Türk Dil Kurumu'nun yürürlükteki yazım kılavuzuna uyulması gerekmektedir. Dolayısıyla inceltme ve uzatma işaretleri, nisbî (î)

kullanımına uyulmalıdır; aslî, millî, fikrî gibi, kâr, mebusân vs. **Yararlanılan kaynaklar**, metin sonunda yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalı, aynı yazarın birden fazla eseri olduğu takdirde yayım tarihine göre sıralanmalıdır. **Kaynaklarda** eserler/kitapların gösterilmesinde şu yol izlenmelidir: Örnek: LEWIS Bernard (1993) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin KIRATLI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara. **Kaynaklarda Makaleler/Bildiriler ise:** [Makale Yazarı], Soyad Ad (Makalenin yayınlandığı dergi/Gazetenin, Bildiri Kitapları, edisyon kitapların basım yılı) Makalenin başlığı (**İtalik yazılmamalı**), Eser adı (**Kitap, Dergi vb. İtalik olmalı**), Yayın Yılı, Sayfa tam aralığı belirtilmelidir. **Örnek:** İLHAN Suat (1990) Türk Çağdaşlaşması, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 19 (Kasım). **Arşiv Malzemesinde**, ilgili arşivin (yerli veya yabancı) standart bir kısaltması var ise ona itibar edilmelidir (özellik Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi ve Genelkurmay ATASE Arşivi için), fakat ilk atıfta bu kısaltma yapılmadan uzun açılımı (Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet ve ATASE arşivlerinin varsa arşiv rehberleri esas alınmalıdır, Örnek: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dabiliye, Kalem-i Mabsus Müdüriyeti, BOA DH.KMS*) mutlaka verilmelidir. Arşiv malzemesinde belgenin ayrıntılı künye bilgisi verilmelidir. (Belge tanımlaması, Belge tarihi yazılmalıdır.). Yazar eğer özel şahıs ve kendi arşivinden bir belge kaynak kullanıyorsa, belge/lerin tasnifli veya tasnifsiz olduğunu belirtmeli, tasnif tarafından yapılıyor ise kendi kısaltma tasarrufunun uyarısını yapmalıdır. Araştırma döneminin süreli yayınları kullanıldığında, ilgili gazete/dergiden bir makale veya yazı alıntılanmasında ve bunun kaynaklarda gösterilmesinde şu kurala uyulmalıdır: Örnek Dipnotlarda; Yusuf Akçura, “Muallime Dair”, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi) Yıl, s... Kaynaklarda Makalelerin gösterilmesinde makaleler tırnak içine alınmamalıdır; AKÇURA, Yusuf (1913/veya Hicrî) Muallime Dair, *Türk Yurdu*, Gün Ay (ismi), s..., Gazetenin tümü referans alınıyorsa yine aynı şekilde gösterilmelidir: Örnek: *Türk Yurdu* (1913) Gün, Ay. Kaynaklarda makale, kitap, arşiv, sözlük vs. kaynakların iç tasnifine gerek yoktur.

5.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'ne gönderilen yazılar önce Yayın Kurulu tarafından incelenerek, uygun görülenler konusunda uzman iki hakeme gönderilir. Yazar ve hakem adlarının gizli tutulduğu raporlar olumlu olduğu takdirde makale yayımlanır. Yayın Kurulu veya hakemlerin yazıya ilişkin eleştiri ve önerileri varsa yazının yazara gönderilmesinden itibaren bir ay içinde gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra makale yayımlanır. Yayın Kurulu ve Editör tarafından esasa yönelik olmayan düzeltmeler yapılabilir. Yayınlanması kabul edilmeyen makaleler iade edilmez. Yazara yazısı ile ilgili bilgi verilir.

6.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanacak makalelerin telif hakkı Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Dergide yazısı çıkan yazarlara çıkan sayıdan 5 dergi verilir.

7.Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi Yüksek Öğretim Kurumu tarafından yayımlanan “Üniversitelerde Ders Aracı Olarak Kullanılan Kitaplar, Teksirler ve Yardımcı Ders Kitapları Dışındaki Yayınlarla İlgili Yönetmelik” hükümlerine tâbidir.